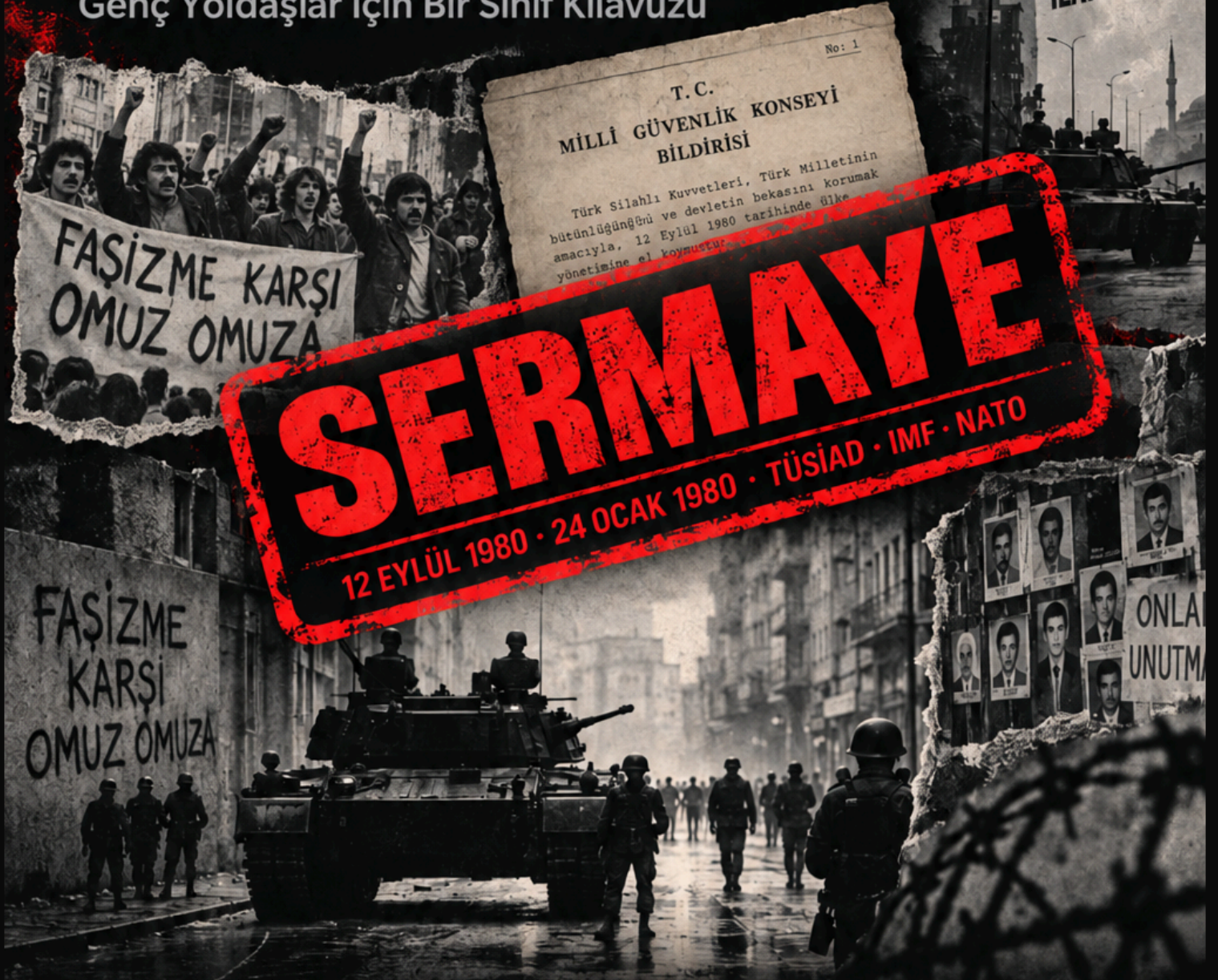

12 EYLÜL

Bir Sınıf Darbesinin Tarihi, Bilançosu ve Bugünü

Genç Yoldaşlar İçin Bir Sınıf Kılavuzu

Darbe bir gün sürmez; kurumlarında yaşar.

İTHAF

Bu dosya **Bedahet Tosun**'un anısına adanmıştır.

Ceyhan, 1955 – Ankara, 23 Ağustos 2024. Köy enstitüsü mezunu bir öğretmenin oğlu; 1973'te ODTÜ'de öğrenci hareketinin içinde; 12 Eylül'den sonra sekiz yıl hapis — cuntanın en ağır işkencelerinde ağızından tek kelime alınamadı. Çıktı, gazetecilik yaptı, Sosyal Araştırmalar Vakfı'nı kurdu ve otuz yıl ayakta tuttu, Demokrasi İçin Birlik'in kurucuları arasında yer aldı; kırk yıl her sabah işe gitti ve iş arkadaşları onu güler yüzüyle andı. Hareket içinde ona "Bedo" derlerdi.

Onu anmak için değil, bir yöntem göstermek için: üç gün işkence, sekiz yıl hapis, kırk yıl mesai. Bir hayatın ölçüsü zirvesi değil, ortalamasıdır. Bu dosya, 12 Eylül'ü onun kuşağının kahramanlık anlarıyla değil, o anlardan sonra kurulan kurumlarla, tutulan hafızayla ve sürdürülen mücadeleyle anlatmak istiyor.

Onunla birlikte: kimsenin zorlamadığı bir dönemde kendi tercihiyle devrimci olan ve tercih ettiği hayatı pişmanlık duymadan yaşayan yiğit halk evlatlarına — Kemal Türkerler, Erdal Eren, Necdet Adalı, Mazlum Doğan, Fikri Sönmez, Sinan Suner, Ercan Koca, İlhan Erdost, Veysel Güney'e ve adı bilinmeyen 299 cezaevi ölüsüne.

Bilgi Müşterekleri

12 Eylül: Bir Sınıf Darbesinin Tarihi, Bilançosu ve Bugünü — Genç Yoldaşlar İçin Bir Sınıf Kılavuzu · Sürüm 1.0.4 · Eylül 2026

Hazırlayan ve yayınlayan: Bilgi Müşterekleri — <https://bilgimusterekerleri.org> **Sürüm:** 1.0.4 (ilk tam sürüm) · **Tarih:** 12 Eylül 2026 (darbenin 46. yılı)
Lisans: CC BY-SA 4.0 — kaynak göstererek ve aynı lisansla paylaşmak koşuluyla çoğaltabilir, dağıtabilir, uyarlayabilirsiniz. **Nitelik:** Bu dosya bir yakınma, bir ağıt değildir; geleceğe dair mücadelesini sürdüren gençliğe bir aydınlanma aracı ve bir sınıf kılavuzudur. Kendi başına tam bir metindir; okumak için başka bir şey okumuş olmanız gerekmez. **Rakam ve alıntı disiplini:** Her rakam kaynağıyla verilir; 12 Eylül bilanço rakamlarının büyük bölümü tek bir resmî havuza (Adalet Bakanlığı 1990 / Nevzat Helvacı 1991) dayanır ve bu her yerde belirtilir. "Aktarılan" ve "iddia" etiketli sözler birincil kaynakla doğrulanana kadar öyle anılır. "(doğrulanacak)" işaretli bilgiler 1.0.5 sürümünde kapatılacaktır. Bağlantılar PDF ve EPUB'da tıklanabilir. **Görseller:** Grafik ve şemalar açık kaynak betiklerle (matplotlib) üretilmiştir; veri kaynakları her görselin altındadır. Fotoğraflar Wikimedia Commons'tan açık lisanslı dosyalardır; fotoğrafçı, lisans ve kaynak sayfası her fotoğrafın altında ve EK K'da verilmiştir. **Yazı tipleri:** Poppins (başlık), Carlito (metin) — açık lisanslı. **Canlı belge:** Tanıklık, düzeltme, belge ve fotoğraf bekliyoruz. Bu dosyanın 1.1 sürümü sizin katkılarınızla yazılacak: <https://bilgimusterekerleri.org>

İçindekiler

GİRİŞ — Bugün Neden 12 Eylül'ü Konuşuyoruz?	4
KISIM I — DARBELER ÜLKESİ: 12 EYLÜL'E GİDEN TARİH	7
Bölüm 1 — Kuruluşta Ordu, Sermaye ve Emek (1923-1950)	8
Bölüm 2 — 27 Mayıs 1960: Darbe mi, Devrim mi, Anayasa mı? — ve Menderes'in İki Ölümü	12
Bölüm 3 — 1960'lar: Sınıf Sahneye Çıkıyor	18
Bölüm 4 — 12 Mart 1971: "Sosyal Uyanış Ekonomik Gelişmeyi Aştı"	23
Bölüm 5 — 1974-1980: Kriz, Katliam ve 24 Ocak — Darbenin Hazırlanışı	28
KISIM II — 12 EYLÜL 1980: O GÜN, CUNTA YILLARI, İŞKENCE VE DÜNYA	38
Bölüm 6 — O Gün ve MGK Rejimi (1980-1983)	39
Bölüm 7 — Baskının Bilançosu: Sayılar ve Sayıların Sınıfsal Okuması	45
Bölüm 8 — İşkence: Mamak'ta, Diyarbakır'da, Metris'te ve Sorgu Odalarında Neler Çekildi	51
Bölüm 9 — Darbe Kim İçin? 24 Ocak'ın Silahlı Koruması	64
Bölüm 10 — Görünmeyen El: CIA, Kontrgerilla ve Darbelerin Dünya Sistemi — Gladio'dan Palantir'e	72
Bölüm 11 — Zihinlerin Darbesi: Türk-İslam Sentezi, YÖK ve Depolitizasyon	81
Bölüm 12 — Cuntanın Dini: Siyasal İslam, Cemaatler, Gülen ve "Derin Devlet" — 12 Eylül'den Bugüne	86
Bölüm 13 — Dünya 12 Eylül'e Nasıl Baktı: Devletlerin Sessizliği, Solun Sesi ve Sürgün	95
KISIM III — 12 EYLÜL'DEN SONRA: SÜREKLİ DARBE, SENDİKALAR VE HESAPLAŞILMAMIŞLIK	104
Bölüm 14 — Restorasyon ve Yeniden Doğuş (1983-1991)	105
Bölüm 15 — Yaşayan Kurumlar: 12 Eylül'ün 2026'daki Envanteri	110
Bölüm 16 — AKP ve 12 Eylül: Hesaplaşan mı, Mirasçı mı?	119
Bölüm 17 — Sınıfsal Bilanço: Emek 46 Yılda Ne Kaybetti?	128
Bölüm 18 — DİSK'ten Bugüne: Sınıf Sendikacılığının Yenilgisi, Bürokratikleşmesi ve Yeniden Doğuşu	133
Bölüm 19 — Hesaplaşılmamış Darbe: Hafıza, Raporlar, Örgütler	141
KISIM IV — KUŞAKLAR, SİMGELER, DERSLER VE GÖREVLER	149
Bölüm 20 — Solun Özeleştirisi: Darbe Neden Bu Kadar Kolay Oldu?	150
Bölüm 21 — Üç Kuşak: 78'liler, Darbede Çocuk Olanlar ve "Korunaklı" Çocuklar — Apolitikleşmenin Sınıfsal Anatomisi	155
Bölüm 22 — Simgeler ve Anmak: Sinan Suner, Erdal Eren ve Ercan Koca'dan Bugüne — Mezar Seviciliğine Karşı Marksist Bir Anma Anlayışı	164
Bölüm 23 — Bugün İçin Dersler ve Somut Görevler	177
SONUÇ — Darbe Bir Gün Sürmez; Anmak Mücadeleyi Sürdürmektir	182
EKLER	4
EK A — Kronoloji	5
EK B — Sayılarla 12 Eylül	190
EK C — Sözlük	5
EK D — Kişiler	5
EK E — Sık Sorulan Sorular: Denge Söylemine Yanıtlar	199
EK F — Okuma ve İzleme Listesi	202
EK G — Karşılaştırmalı Tablolar	205
EK H — Araçlar	53
EK I — Kaynakça	212
EK J — Açık Çağrı: "12 Eylül Sözlü Tarih ve Anma Müşterehi"	217
EK K — Fotoğraflar: Kaynaklar ve Kullanım Koşulları	220

GİRİŞ**Bugün Neden 12 Eylül'ü Konuşuyoruz?**

Sevgili Genç Yoldaşlar,

Bir sabahla başlayalım. 12 Eylül 1980, Cuma. Saat 04.00. Radyolar önce İstiklal Marşı'nı çalıyor, sonra bir generalin sesi duyuluyor. Ses, Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in sesi. Okuduğu metin, "Millî Güvenlik Konseyi"nin 1 numaralı bildirisi. Bildiri, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin "yönetime el koyduğunu" söylüyor. Meclis kapatılmış, hükümet düşürülmüş, siyasi partilerin faaliyeti durdurulmuş, bütün ülkede sıkıyönetim ilan edilmiş. Sokağa çıkmak yasak.

Aynı sabah, İstanbul'un fabrika bölgelerinde başka bir sahne var. Darbeden önceki gece, 178 işyerinde 53.788 işçi grevdeydi; bu işçilerin %87'si DİSK üyesiydi ([DİSK-AR, 2020](#)). Sabah, o grev çadırları söküldü. Fabrika kapılarına asker dikildi. Sendika temsilcileri, işyeri baştemsilcileri, şube başkanları isim listeleriyle toplandı. Grev "ertelendi" denildi; gerçekte bitirildi. Toplu sözleşmeler donduruldu. DİSK'in bütün mal varlığına el konuldu. Yani darbe, ilk sabahından itibaren kimi hedef aldığını gizlemedi: örgütlü işçiyi.

Ve aynı günlerde bir üçüncü sahne. Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun (TİSK) başkanı Halit Narin'e atfedilen bir söz, o haftaların ruhunu tek cümleyle özetliyor: "Yirmi yıl işçiler güldü, biz ağladık; şimdi gülme sırası bizde." Bu, aktarılan bir sözdür; birincil gazete kaynağı elimizde yok, ama o kadar yerine oturmuştur ki dönemi anlatan bir kitabın adı bile olmuştur ([Ebru Deniz Ozan, Gülme Sırası Bizde, Metis 2011](#)). Söz aktarılmış olsa da olgu belgelidir: darbeden üç hafta sonra, 3 Ekim 1980'de, Türkiye'nin en büyük sermaye grubunun kurucusu Vehbi Koç, Evren'e "Emrinize amadeyim" diye başlayan bir mektup yazdı ([sol.org.tr](#)). Mektupta işçilerin "bekleyiş" içinde olduğunu, DİSK kapatıldığı için "militan sendikacıların" başka sendikalara sızabileceğini, buna dikkat edilmesi gerektiğini yazıyordu.

Üç sahne: bir generalin radyodaki sesi, fabrika kapısında sökülen grev çadırı, sermayenin "gülme sırası". Bu dosya, bu üç sahnenin aynı olayın üç yüzü olduğunu anlatmak için yazıldı.

Dört tez

Bu dosyanın söyleyeceği her şey dört cümleyle sığar. Gerisi kanıt, tarih ve derstir.

Birinci tez: 12 Eylül bir "ara" değil, bir **kuruluş**tur. Okulda size "demokrasiye ara verildi, sonra geri dönüldü" diye öğretilmiş olabilir. Doğru değil. 12 Eylül, 24 Ocak 1980'de ilan edilen ekonomik programın — ücretleri bastıran, ihracatı büyüten, fiyatları ve faizi serbest bırakan programın — silahla uygulanmasıdır. Sendikalı ve grevli bir ülkede bu program uygulanamazdı. Darbe, bu "uygulanamaz"ı "uygulanır" yaptı. Emeği örgütsüzleştirdi, siyaseti siyasetlessizleştirdi, devleti Türk-İslam sentezi ve anayasal vesayetle yeniden kurdu. Bugün içinde yaşadığınız Türkiye'nin çerçevesi, o üç yılda çizildi.

İkinci tez: 12 Eylül'le **hesaplaşılmamıştır**. Ne hukuken: Evren ve Şahinkaya yargılandı, karar kesinleşmeden öldüler ([Euronews, 2022](#)); tek bir işkenceci, tek bir sorgu şefi Türkiye mahkemelerinde mahkûm edilmedi. Ne kurumsal olarak: 1982 Anayasası yürürlükte, YÖK yerinde, MGK yerinde, 2911 sayılı toplantı yasası yerinde, seçim barajı ve işkolu barajı yerinde, zorunlu din dersi yerinde. Ne ideolojik olarak: darbenin resmî ideolojisi Türk-İslam sentezi bugün devletin resmî ideolojisidir. "Hesaplaştık" diyenler aygıtı tasfiye etmedi; **devraldı**. Bu dosyanın en çok üzerinde duracağı şey budur.

Üçüncü tez kendimize dönüktür: darbe yalnızca sermayenin gücüyle değil, solun zaafıyla da başarılı oldu. Bölünmüşlük, kitlelerden kopuk silahlı hatlar, ordu içinden "ilerici cunta" bekleme geleneği, Türk-İş'in işbirliği. Yenilgiden sonra da: kahramanlık anlatısı, kurum kuramamak, çocuklarını siyasetten "koruyan" bir kuşak ve mezar ziyaretine indirgenmiş bir anma kültürü. Genç yoldaşlara bu ders, tanıklıktan daha önemlidir: **darbeye karşı tek güvence, ordu içindeki "iyi generaller" değil, örgütlü ve birleşik işçi sınıfıdır**.

Dördüncü tez: 12 Eylül dünya tarihinin bir parçasıdır. Şili 1973, İngiltere 1979, Türkiye 1980, ABD 1980 aynı dalgadır: neoliberalizmin kurucu şiddeti. Türkiye'ye özgü bir "askerî gelenek" hikâyesi anlatmayacağız. Sermayenin dünya ölçeğinde bir krizi nasıl yönettiğini anlatacağız.

Bu dosya ne değildir

Bu dosya bir yakınma değildir. Bir ağıt değildir. "Bize neler yaptılar" metni değildir. Acı anlatılacak; işkence, idam, cezaevi, sürgün saklanmayacak. Ama acı, acı için anlatılmayacak. Her acının hangi sınıf çıkarıyla üretildiğini ve hangi örgütlü güçle önlenebileceğini göstermek için anlatılacak. Bu dosya, geleceğe dair mücadelesini sürdüren gençliğe bir aydınlanma aracı ve mücadele edecek gençler için bir **sınıf kılavuzudur**.

Bir de tavrımızı baştan söyleyelim. O dönem devrimci olanlar, kimsenin zorlamadığı bir zamanda, kendi tercihleriyle devrimci oldular. Tercih ettikleri hayatı pişmanlık duymadan yaşadılar. Onlara masumiyet atfetmeyeceğiz; "parlak çocuklardı, yazık oldu" demeyeceğiz. Pişmanlık da atfetmeyeceğiz; "keşke karışmasalardı" demeyeceğiz. Onları anmak mezarlarını yenilemek değil, hangi koşullarda ve nasıl mücadeleye katıldıklarını anlatmak ve o mücadeleyi sürdürmek.

Neden şimdi?

Bu dosya darbenin 46. yılında yayımlanıyor. Yuvarlak bir yıl değil. Ama "neden şimdi"nin yanıtı takvimde değil, güncel gündemde.

Birincisi, darbenin kurumları yaşıyor. 46 yıl önce yazılan anayasa, bugün hâlâ yürürlükte olan anayasadır. İçindeki en az bir düzine kurum ve yasa — YÖK, MGK, 2911, seçim barajı, din dersi, grev erteleme yetkisi — 2026'da da işliyor. Darbe bir gün sürmez; kurumlarında yaşar.

İkincisi, 2026'da yeniden bir "yeni anayasa" gündemi var. Cumhurbaşkanı Mayıs 2026'da yeni anayasanın "lüks değil zorunluluk" olduğunu, ülkenin "darbe lekesinden arınması" gerektiğini söyledi ([Diken, 16 Mayıs 2026](#)); Ağustos'ta Cumhurbaşkanı Başdanışmanı, Meclis'te 400'ü aşan oy olsa da referanduma gidileceğini açıkladı ([T24, 27 Ağustos 2026](#)). "12 Eylül Anayasası'ndan kurtulalım" cümlesi bir kez daha dolaşımda. 2010'da da aynı cümleyle bir referandum yapılmıştı; sonucunu bu dosyada göreceksiniz. Bu kez neyin geldiğini okuyabilmek için, o anayasanın ne olduğunu ve kimin ne için yazdığını bilmek gerekiyor.

Üçüncüsü, "80'ler nostaljisi". Sosyal medyada bir "80'ler akımı" var: kasetler, arabesk, Yeşilçam, "o güzel yıllar". O yıllarda 1.683.000 kişi fişlendi, 650.000 kişi gözaltına alındı ([T24](#)). Nostalji, fişleme kartlarının üstüne çekilen bir örtüdür. KVKK yazımızda bu örtüyü kaldırmıştık; burada altındakini bütünüyle göstereceğiz.

Dördüncüsü, anma kültürü. Her 13 Aralık'ta Karşıyaka'da, her 22 Temmuz'da Topkapı'da, her 6 Mayıs'ta mezar başında toplanılıyor. Toplanılması iyi. Ama anma, mezar ziyaretine indirgenildiğinde, anılan insanın neden ve nasıl mücadele ettiği unutuluyor; geriye bir tören kalıyor. Bu dosya anmayı mezardan alıp mücadeleye geri taşımak istiyor.

Bir de şunu söyleyelim: 12 Eylül'ü yaşamış kuşak yaşılanıyor. Tanıklar bir bir gidiyor. Bu dosyanın adandığı Bedahet Tosun, 2024'te aramızdan ayrıldı; işkencede susmuş, sekiz yıl yatmış, çıkınca kırk yıl her sabah işe gitmiş, bir vakıf kurup otuz yıl ayakta tutmuş bir devrimciydi. Onun kuşağının hafızası, kurumla tutulmazsa kaybolur. Bu yüzden dosyanın sonunda bir açık çağrı var: sözlü tarih ve anma müşteregi.

Dört kalıp, bir yaklaşım

12 Eylül üzerine Türkçe yazılanların çoğu üç kalıptan birine düşer. Biz dördüncü bir şey yapıyoruz. Farkı tablo netleştirsin:

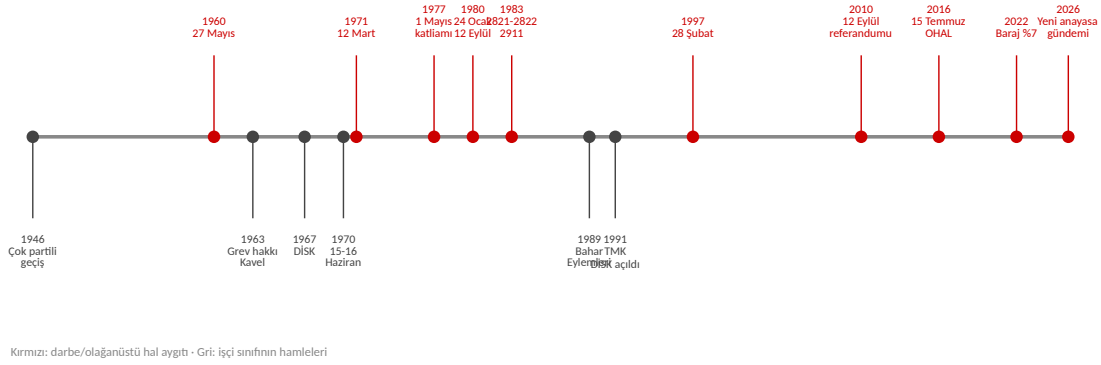
KALIP	NE DER?	NEYİ GÖRÜR?	NEYİ GÖRMEZ?	BİZİM YAKLAŞIMIMIZ
Tanıklık	"Mamak'ta şunu yaşadım."	İşkenceyi, cezaevini, kaybı; insanı	Acının hangi sınıf çıkarıyla üretildiğini	Tanıklığı alırız; her tanıklığın yanına "kim, hangi sınıftan, neden hedef oldu" sorusunu koyarız
Sivil-asker	"Demokrasiye ara verildi; vesayet kuruldu."	Orduyu, anayasayı, "sivil siyaset"i	Ordunun arkasındaki sermayeyi; 24 Ocak'ı	Darbeyi ordunun kaprisi değil, sermaye programının silahlı uygulaması olarak anlatırız
Denge	"Sağdan da soldan da ölümler vardı; anarşiyi bitirdi."	Ölü sayılarını	Kimin öldürdüğünü, devletin hangi tarafla iç içe olduğunu, darbeden sonra kimin işkence gördüğünü	Cuntanın kendi anlatısıdır; her bölümde bir kutuyla yanıt veririz
Sınıf kılavuzu (biz)	"12 Eylül bir kuruluştur; aygıtı el değiştirerek yaşıyor."	Sermayeyi, emeği, devleti, dünya sistemini birlikte	—	Kanıtla, rakamla, kaynakla; ağıtsız; her bölümde "bugüne bağ" ve "hesaplaşıldı mı?"

Dosyanın haritası

Dosya dört kısım ve yirmi üç bölümden oluşuyor. **Kısım I** darbeye giden tarihi anlatıyor: 1923'ten 1980'e; orduyla sermayenin, sermayeyle emeğin ilişkisi; 27 Mayıs, 12 Mart ve 1970'lerin krizi. **Kısım II** darbenin kendisi: o gün, cunta yılları, sayılar, işkence, darbenin kim için yapıldığı, CIA ve kontrgerilla, zihinlerin darbesi. **Kısım III** darbeden sonrası: siyasal İslam ve cemaatler, dünya ve sürgün, yeniden doğuş, yaşayan kurumlar, AKP ve 12 Eylül, emeğin 46 yıllık bilançosu, DİSK ve sınıf sendikacılığı, hesaplaşılmamışlık. **Kısım IV** kuşaklar, simgeler, dersler ve görevler. Sonda ekler var: kronoloji, sayılar, sözlük, kişiler, denge söylemine yanıtlar, okuma listesi, karşılaştırmalı tablolar, anma kılavuzu, kaynakça ve bir açık çağrı.

Zaman şeridi, seksen yılı tek bakışta gösteriyor:

1946–2026: darbeler ve sınıf mücadelesi zaman şeridi

Grafik D3. 1946'dan 2026'ya: çok partili geçiş, 27 Mayıs, 15-16 Haziran, 12 Mart, 24 Ocak, 12 Eylül, 1982 Anayasası, 2821-2822, Bahar Eylemleri, 28 Şubat, 2010 referandumu, 15 Temmuz ve OHAL, 2026 "yeni anayasa" gündemi. Kaynak: Bilgi Müşterekleri derlemesi (2026).

Her bölümün başında bir **Tez** kutusu, sonunda bir **Bugüne bağ** kutusu ve üç satırlık bir **Hesaplaşıldı mı?** kutusu göreceksiniz. Kavramlar ilk geçtikleri yerde tanımlanıyor; bilmediğiniz kişiler kutuda iki satırla tanıtılıyor. Rakamların hepsi kaynaklı; bir rakam iki kaynaktan farklıysa ikisini de veriyoruz.

Şunu da bilin: **bu dosyayı okumak için hiçbir şey bilmeniz gerekmez**. 12 Eylül'ü yaşamamış olmanız, okulda iki cümleyle geçilmiş olması, "78 kuşağı" sözünü yalnızca nostalji olarak duymuş olmanız sorun değil. Sıfırdan anlatıyoruz. Hiçbir kavramı, kişiyi, kurumu biliniz saymıyoruz. Bir tersane işçisinin, bir kuryenin, bir çağrı merkezi çalışanının ilk okuyuşta anlaması için yazdık. Anlaşılmayan bir cümle varsa suç sizin değil, bizim; bize yazın, düzeltelim.

Şimdi başlayalım. Darbeyi anlamak için darbeden çok önceye, bu devletin nasıl kurulduğuna gitmek gerekiyor.

KISIM I

DARBELER ÜLKESİ: 12 EYLÜL'E GİDEN TARİH

Sevgili Genç Yoldaşlar, 12 Eylül gökten inmedi; bir ülkenin altmış yıllık sınıf tarihinin içinden çıktı. Bu kısımda o tarihi anlatıyoruz: ordunun neden devletin omurgası olduğunu, sermayenin devletle nasıl büyütüldüğünü, işçi sınıfının sahneye nasıl çıktığını ve her çıkışına nasıl bir darbeye yanıt verildiğini.

BÖLÜM 1

Kuruluştta Ordu, Sermaye ve Emek (1923-1950)

Tez. Türkiye'de ordunun siyasete karışması bir "gelenek", bir "askerî kültür" ya da bir "Osmanlı mirası" değildir; sınıf yapısının ürünüdür. Cumhuriyet kurulduğunda burjuvazi zayıftı; devlet, burjuvazi yaratmayı görev edindi; ordu, bu devletin omurgasıydı. Devlet sermaye yarattığı için, sermaye tehlikeye girdiğinde devletin omurgası harekete geçer. 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül'ün ortak kökü buradadır.

1.1 Zayıf burjuvazi, güçlü devlet

Bir ülkenin siyasetini anlamak için önce şu soruyu sormak gerekir: bu ülkede kim üretiyor, kim el koyuyor, devlet kimin? 1923'te Türkiye'ye bakınca yanıt şaşırtıcıdır: el koyacak sınıf henüz yoktur.

Osmanlı'nın son yüzyılında ticaret ve sanayi büyük ölçüde Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarların, bir de yabancı sermayenin elindeydi. 1915 tehciri, 1919-22 savaşı ve 1923 nüfus mübadelesi bu sınıfı fiziksel olarak ortadan kaldırdı ya da ülke dışına attı. Geriye Müslüman-Türk bir tüccar tabakası, toprak sahipleri ve büyük bir köylü nüfus kaldı. Sanayi işçisi çok azdı; büyük çoğunluk küçük toprak sahibi ya da topraksız köylüydü.

Bu yapıda devleti kuran kadro, İttihat ve Terakki'den gelen asker-sivil bürokrasyıydı. Bu kadronun bir programı vardı: "millî iktisat", yani Müslüman-Türk bir burjuvazi yaratmak. Şubat 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi bunun ilanıdır: özel mülkiyet kutsaldır, yabancı sermaye şartlı davet edilir, "millî tüccar" desteklenir. Yani devlet, henüz var olmayan bir sınıfın yerine geçip onu yaratmaya girişti.

Fotoğraf F50. Türkiye İştirakiyun Teşkilatları 1. Kongresi (TKP kuruluş kongresi) giriş bileti, Bakü, 10 Eylül 1920. Türkiye'de komünist örgütlenme cumhuriyetten üç yıl yaşlı; 1925'ten sonra yasak. Fotoğraf: TKP arşivi, kamu malı — [Commons](#).

Buradaki ilişkiyi iyi anlayın; dosyanın geri kalanı bu ilişkinin üstüne kurulu. Batı Avrupa'da burjuvazi önce güçlendi, sonra devleti ele geçirdi. Türkiye'de devlet önce vardı, burjuvaziyi sonra yarattı. Bu yüzden Türkiye'de sermaye, doğduğu günden beri devlete bağımlıdır: ihaleyle, teşvikle, gümrükle, kredi ile büyür. Ve devletin omurgası olan ordu, sermayenin kaderiyle doğrudan ilgilidir. Sermaye tehlikeye girdiğinde devletin refleksi "sivil siyaset" değil, kurucu kadronun refleksidir.

Kavram: Bonapartizm. Marx'ın, Fransa'da Louis Bonaparte'ın 1851 darbesini çözümlerken kullandığı kavram. Sınıflar birbirini dengede tuttuğunda, hiçbiri tek başına yönetemediğinde, devlet (özellikle ordu ve bürokrasi) sınıfların "üstünde" gibi görünen bir güç olarak öne çıkar ve düzeni sürdürür. Görünüşte tarafsızdır; gerçekte mülkiyet düzenini korur. Türkiye'de ordu, burjuvazi zayıf olduğu için bu rolü defalarca üstlendi. **Devlet kapitalizmi:** sermaye birikiminin, yani kârın yeniden yatırıma dönüşmesinin, özel sermaye yerine ya da özel sermaye adına devlet eliyle yürütülmesi. 1930'ların devletçiliği budur; amacı sosyalizm değil, özel sermayenin yapamadığını devletin yapıp sonra özel sermayeye devretmesidir. **Korporatizm:** toplumun sınıflara değil "mesleklerle" bölündüğünü söyleyen ve işçi-işveren çatışmasını devlet çatısı altında "uyum"a zorlayan ideoloji. Tek parti döneminin "sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış kitle" sloganı korporatizmdir.

1.2 "Sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış kitle"

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931 programı halkı "sınıflar" değil, "meslek zümreleri" olarak tanımlar: çiftçi, esnaf, işçi, tüccar, serbest meslek. Bu tanım masum değildir. Sınıf yoksa sınıf mücadelesi de yoktur; sınıf mücadelesi yoksa sendika, grev ve işçi partisi "millî birliği bozan" şeylerdir. Halkçılık ilkesinin işçi için pratik anlamı şuydu: sen bir sınıf değilsin, bir "zümre"sin; hakkını devletten bekle, kendin isteme.

Bu ideoloji yasaya dönüştü. Sıralayalım:

Takrir-i Sükûn (4 Mart 1925). Şeyh Said isyanı gerekçesiyle çıkarılan bu yasa hükümete, "irticaya, isyana ve memleketin nizamını bozmaya yönelik" her türlü örgütü ve yayını kapatma yetkisi verdi. İstiklal Mahkemeleri kuruldu. Yasa dört yıl yürürlükte kaldı ve yalnızca isyanı değil, bütün muhalefeti bitirdi: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatıldı, muhalif basın susturuldu, işçi örgütleri dağıtıldı. Kürt sorununun bastırılmasıyla işçi sınıfının bastırılması aynı yasayla, aynı yıl yapıldı. Bunu aklınızda tutun; 12 Eylül'de aynı çakışmayı göreceksiniz.

TKP tevkifatları. Türkiye Komünist Partisi 1920'de kuruldu; kurucusu Mustafa Suphi ve 14 arkadaşı Ocak 1921'de Trabzon açıklarında öldürüldü. Parti yasa dışına itildi; 1925, 1927, 1929, 1932, 1938 ve sonrasında düzenli "tevkifat"larla, yani toplu tutuklamalarla ezildi. 1938'de Nâzım Hikmet'in Harp Okulu ve Donanma davalarından 28 yıla mahkûm edilmesi bu zincirin en bilinen halkasıdır. Devlet, işçi sınıfının bağımsız siyasal örgütünü, daha o örgüt kitleselleşmeden yasakladı.

3008 sayılı İş Kanunu (8 Haziran 1936). Türkiye'nin ilk iş yasası. Çalışma saatini, işçi sağlığını düzenler; ama iki şeyi yasaklar: grev ve lokavt. Anlaşmazlık "uzlaştırma ve tahkim"le, yani devletin hakemliğiyle çözülür. Yasanın gerekçesi açıkça korporatisttir: işçi-işveren "ahenk"i devlet eliyle sağlanacaktır. İki yıl sonra, 1938 Cemiyetler Kanunu "sınıf esasına dayanan cemiyet" kurmayı yasakladı. Yani sendika kurmak, adı konmadan, suç oldu.

Devletçilik (1930'lar). 1929 dünya bunalımı Türkiye'nin tarım ihracatını çökertince devlet fabrika kurmaya girişti. 1934 Birinci Sanayi Planı; Sümerbank (1933), Etibank (1935); Kayseri, Nazilli, Ereğli dokuma fabrikaları; Karabük demir-çelik (1937). Bu fabrikalarda Türkiye'nin ilk büyük sanayi işçisi kuşağı doğdu. Ama devletçilik sosyalizm değildi: fabrikaları kuran devlet, girdileri özel tüccardan alıyor, ürünleri özel tüccara satıyor, müteahhitlik ihalelerini özel sermayeye veriyordu. Devlet fabrikası, özel sermayenin büyüme kaynağı oldu. Ve o fabrikalarda grev yasaktı.

Varlık Vergisi (11 Kasım 1942). İkinci Dünya Savaşı'nda hükümet, "savaş vurgunculuğunu" vergilemek gerekçesiyle bir servet vergisi çıkardı. Vergi miktarını mahalli komisyonlar belirledi; itiraz yolu yoktu. Gayrimüslimlere Müslümanların beş-on katı vergi biçildi; ödeyemeyenler Aşkale'ye çalışma kampına gönderildi. Sonuç: İstanbul'daki Rum, Ermeni, Yahudi sermayesinin önemli bölümü Müslüman-Türk sermayeye el değiştirdi. "Millî burjuvazi yaratma" programının en çıplak halkasıydı bu: zor yoluyla mülkiyet transferi.

Dersim'i (1937-38) de bu tabloya eklemek gerekir. Devlet, Kürt-Alevi bir bölgeyi askerî harekâtla "ıslah" etti; on binlerce insan öldürüldü ya da sürüldü. Kürt sorunu, cumhuriyetin kuruluşundan itibaren "asayiş" sorunu olarak kodlandı ve orduya bırakıldı. 12 Eylül'ün Diyarbakır'ı, bu kodun mirasçısıdır.

YIL	DÜZENLEME	EMEK İÇİN ANLAMI
1921	Mustafa Suphi ve 14 yoldaşının öldürülmesi	Bağımsız işçi partisi daha doğarken hedef alındı
1925	Takrir-i Sükûn	Muhalefet, basın ve işçi örgütleri kapatıldı; Kürt isyanı gerekçe
1931	CHF programı: "meslek zümreleri"	Sınıf ideolojik olarak yok sayıldı
1936	3008 sayılı İş Kanunu	Grev ve lokavt yasak; zorunlu tahkim
1938	Cemiyetler Kanunu	"Sınıf esasına dayanan" örgüt yasak; sendika fiilen suç
1942	Varlık Vergisi	Gayrimüslim sermayenin zorla el değiştirmesi
1946	Cemiyetler Kanunu değişikliği	Sınıf esaslı örgüt yasağı kalktı; sendikalar ve sol partiler kuruldu
1946 (Aralık)	Sıkıyönetim kararı	"1946 sendikacılığı" ve sol partiler kapatıldı
1947	5018 sayılı Sendikalar Kanunu	Sendika serbest, grev yasak; siyaset yasağı
1952	Türk-İş'in kuruluşu	Devlet gözetiminde konfederasyon; grev hakkı yok

Tablo 1.1. Kuruluş döneminde emeği düzenleyen yasa ve olaylar (1921-1952). Kaynak: Bilgi Müşterekleri derlemesi; Savran, Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri; Boratav, Türkiye İktisat Tarihi.

1.3 1946: Kapı açıldı, kapı kapandı

Savaş bitti. Dünya iki kutba ayrıldı. Türkiye Batı kampını seçti ve Batı, tek parti rejiminden hoşlanmıyordu. 1945'te İnönü çok partili hayata geçileceğini açıkladı. Haziran 1946'da Cemiyetler Kanunu değiştirildi, "sınıf esasına dayanan cemiyet" yasağı kaldırıldı.

Kapı açılınca içeri ilk giren işçi sınıfı oldu. Birkaç ay içinde, çoğu İstanbul'da, onlarca sendika kuruldu. İki sosyalist parti doğdu: Esat Adil Müstecaplıoğlu'nun Türkiye Sosyalist Partisi ve Şefik Hüsnü Değmer'in Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi. Bu partiler sendikaların çoğunu örgütledi. Tarihçiler bu birkaç aylık döneme "1946 sendikacılığı" der: Türkiye'de ilk kez sınıf esasına dayalı, sosyalist partilerle bağlı, bağımsız işçi örgütlenmesi.

Altı ay sürdü. 16 Aralık 1946'da İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı iki partiyi, bağlı sendikaları ve yayın organlarını kapattı; yöneticileri tutuklandı. Gerekçe, "komünist faaliyet"ti. Devletin dersi netti: örgütlenme serbest olabilir, ama işçi sınıfının kendi partisiyle bağlı örgütlenmesi serbest olamaz.

İki ay sonra, 20 Şubat 1947'de, 5018 sayılı Sendikalar Kanunu çıktı. Bu yasa sendika kurmayı serbest bırakıyor, ama üç şeyi yasaklıyordu: grev, siyasetle uğraşmak ve uluslararası örgütlere hükümet izni olmadan üye olmak. Sendikaların "millî" olması ve "millî menfaatlere aykırı" davranmaması şart koşuluyordu. Bu, 1946 sendikacılığının yasal alternatifiydi: devletin gözetiminde, siyasetlessiz, grevsiz sendika. CHP, işçi

Bürosu kurup sendikaları bu kalıba sokmaya çalıştı; 1950'de iktidara gelen DP de aynı kalıbı sürdürdü. 31 Temmuz 1952'de kurulan Türk-İş, bu kalıbın konfederasyonuydu.

Şunu görün: 1946'da devlet aynı anda iki şey yaptı. Sendikalaşmaya kapı açtı ve sınıf sendikacılığını ezdi. Yani kapıyı açan da kapatan da aynı devletti; açılan kapı, "hangi sendikacılığın geçeceği" belirlenerek açıldı. 12 Eylül'ün DİSK'i kapatıp Türk-İş'i açık bırakması, 1946'nın tekrarıdır.

1.4 DP'nin doğuşu: Sermaye bölünüyor

Demokrat Parti 7 Ocak 1946'da kuruldu. Kurucuları CHP'den kopan dört milletvekiliydi: Celâl Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koralan. Kopuşun gerekçesi Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'ydu: büyük toprak sahipleri, bir kısım toprağın topraksız köylüye dağıtılmasına karşı çıktı. Menderes Aydın'ın büyük toprak sahiplerindendi.

DP'nin sınıf tabanı üç kesimdi: büyük toprak sahipleri, tek parti döneminde devletçilikten hoşnut olmayan ticaret sermayesi ve devletçilikten yeterince pay alamamış Anadolu tüccarı. Bunlara devlet baskısından bunalmış köylülüğün ve dindar kesimlerin oyu eklendi. DP'nin sloganı "Yeter, söz milletindir"di; programı, devletçiliği gevşetip özel sermayeye ve tarıma alan açmaktı.

Yani 1946'da yalnızca emek sahneye çıkmadı; sermaye de bölündü. Bir yanda devletçi bürokrasiyle iç içe büyümüş sanayi ve banka sermayesi, öte yanda tarım ve ticaret sermayesi. Bu bölünme 1950'de DP'yi iktidara taşıdı ve 1960'ta 27 Mayıs'ı hazırladı. Bir sonraki bölüm bunu anlatıyor.

Kişiler: İsmet İnönü (1884-1973): Cumhuriyet'in ikinci cumhurbaşkanı (1938-50); tek parti rejiminin "Millî Şef'i, 1946'da çok partili geçişi başlatan da o. **Celâl Bayar** (1883-1986): İş Bankası'nın kurucusu, "millî burjuvazi yaratma" programının ekonomi kadrosundan; 1950'de DP'nin cumhurbaşkanı. **Adnan Menderes** (1899-1961): Aydın'lı büyük toprak sahibi; DP'nin kurucusu ve 1950-60 arasında başbakanı; Yassıada'da yargılanıp idam edildi. **Şefik Hüsnü Değmer** (1887-1959): hekim, TKP'nin 1920'lerden itibaren önderlerinden; 1946'da TSEKP'yi kurdu, kapatıldı, tutuklandı. **Esat Adil Müstecaplıoğlu** (1903-1958): avukat, 1946'da Türkiye Sosyalist Partisi'nin kurucusu; sendikacılığın siyasetle bağını savundu.

1.5 Dünya kesiti: Truman, Marshall, NATO, Kore

Türkiye'nin 1946'da kapıyı açıp altı ay sonra kapatmasını iç siyaset kadar dış siyaset de açıklar. Savaş sonrası dünyada ABD, Sovyetler Birliği'ni "çevreleme" stratejisine geçti. Türkiye bu stratejinin güney kanadıydı.

12 Mart 1947'de ABD Başkanı Truman, Yunanistan ve Türkiye'ye 400 milyon dolar askerî ve ekonomik yardım ilan etti; "Truman Doktrini" budur. 1948'de Türkiye Marshall Planı'na alındı. Marshall yardımı Türkiye'de sanayiye değil tarıma ve karayollarına gitti: traktör, yol, liman. Bu tesadüf değildi; ABD, Türkiye'yi Batı Avrupa'ya tarım ürünü ve hammadde sağlayan bir ülke olarak konumlandırıyordu. (Bu konuda SAV'dan Tolga Tören'in Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması kitabı temel kaynaktır.) Marshall'ın traktörleri DP'nin toprak sahibi tabanını zenginleştirdi ve tarımda mülksüzleşen köylüyü şehre sürdü; 1950'lerin gecekondu işçisi bu göçle doğdu.

1950'de Türkiye Kore'ye asker gönderdi; yüzlerce asker öldü. Karşılığında 18 Şubat 1952'de NATO'ya alındı. NATO üyeliğiyle birlikte Türk ordusu ABD askerî yardımına, ABD eğitimine ve ABD doktrinine bağlandı. Aynı yıl, 27 Eylül 1952'de, Genelkurmay içinde "Seferberlik Tetkik Kurulu" adıyla, NATO'nun "geride kalma" (stay-behind) ağlarının Türkiye ayağı kuruldu; 1965'te adı Özel Harp Dairesi oldu ([Counter-Guerrilla](#)). Bu kurumun hikâyesini Bölüm 10'da anlatacağız; burada tarihini not edin: Türkiye'nin kontrgerillası, NATO üyeliğiyle aynı yıl doğdu.

Dünya kesiti: 1947 Truman Doktrini · 1948 Marshall Planı · 1949 NATO'nun kuruluşu · 1950-53 Kore Savaşı · 1952 Türkiye ve Yunanistan NATO'da · 1953 İran'da Musaddık darbeyle devrildi (CIA-MI6) · 1954 Guatemala. Türkiye'nin ordusu, bu dünyada, bir Soğuk Savaş ordusu olarak yeniden kuruldu.

1.6 Sınıfsal okuma: Ordu neden siyasetin içinde?

Şimdi başa dönelim. Yaygın anlatı şudur: "Türkiye'de ordu Osmanlı'dan beri siyasetin içindedir; bu bir gelenektir." Bu anlatı yanlış değil, eksiktir; eksikliği de tam sınıfın olduğu yeredir.

1923-50 arasında olan şu: devlet, bir burjuvazi yarattı. Yaratırken zoru kullandı: Takrir-i Sükûn'la muhalefeti, tevkifatlarla işçi partisini, İş Kanunu'yla grevi, Varlık Vergisi'yle gayrimüslim sermayeyi, Dersim'le Kürt bölgesini "düzenledi". Bu zorun aracı ordu ve onun uzantısı bürokrasiydi. Ordu, bu yüzden, devletin bir "kurumu" değil, sınıf yapısının kendisini ayakta tutan omurgasıdır.

Sonuç: bu ülkede sermaye, ne zaman kendi başına yönetemez hale gelse — ne zaman emek onu sıkıştırırsa ya da sermaye kendi içinde bölünüp tıkanırsa — omurga devreye girer. 1960'ta sermayenin iki fraksiyonu birbirini kilitlediğinde, 1971'de işçi sınıfı sokağa çıktığında, 1980'de her ikisi birden olduğunda. Her seferinde darbeyi yapan ordudur; her seferinde darbenin kimin için yapıldığı, darbeden sonra kimin kazandığına bakınca anlaşılır.

Denge söylemine yanıt: "Ordu her zaman tarafsızdı; ülkeyi kaostan kurtardı." Ordu 1925'te, 1946'da, 1960'ta, 1971'de ve 1980'de aynı şeyi yaptı: işçi sınıfının bağımsız örgütlenmesini kesti ve sermayenin önünü açtı. Beş kez üst üste aynı yöne düşen bir "tarafsızlık" tarafsızlık değil, taraftır.

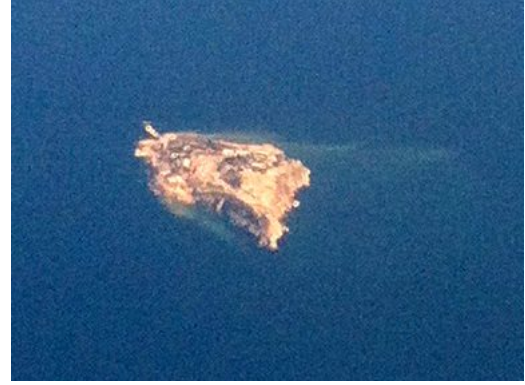
Bugüne bağ: "Sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış kitle" bugün başka kelimelerle yaşıyor: "Biz büyük bir aileyiz", "işçi-işveren kardeşler", "millî ve yerli sermaye". 1947 yasasının "siyasetle uğraşmayan, millî sendika" kalıbı 2821'de ve 6356'da sürdü; 2026'da Türkiye'de sendikalı işçi oranı %13,8, özel sektörde %5,7 ([ÇSGB, Temmuz 2026](#); [DİSK-AR, 2026](#)). Devletin burjuvazi yaratma işlevi de sürüyor: kamu ihalesiyle, kamu-özel ortaklığıyla, TMSF'ye devredilen şirketlerle. Ordunun yerini bugün başka olağanüstü hal aygıtları aldı — OHAL, KHK, kayyım — ama işlev aynı: sermaye tıkanığında, sınıf mücadelesi dışardan kesilir.

Hesaplaştı mı? Hukuki: Takrir-i Sükûn, 1946 kapatmaları, Varlık Vergisi ve Dersim için hiçbir yargılama ya da resmî özür yok; Varlık Vergisi 2000'lerde "hata" diye anıldı, o kadar. **Kurumsal:** 1947'nin "siyasetle uğraşmayan sendika" modeli 2821 ve 6356 ile bugüne taşındı; ordunun "iç güvenlik" görevi anayasada durdu. **İdeolojik:** "Sınıfsız toplum" tezi yerini "biz bir aileyiz" söylemine bıraktı; sınıf hâlâ resmî söylemde yok.

Bu bölümün kaynakları: Sungur Savran, Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri, Cilt 1: 1908-1980 (Yordam) · Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015 (İmge) · Çağlar Keyder, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar (İletişim) · Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi (İletişim) · Tolga Tören, Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması (SAV) · Karl Marx, Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i · Özel Harp Dairesi'nin kuruluşu: [Counter-Guerrilla](#); [Ganser, NATO'nun Gizli Orduları, Türkiye bölümü](#) · Güncel sendikalaşma: [ÇSGB Temmuz 2026](#); [DİSK-AR Sendikal Haklar Raporu 2026](#).

BÖLÜM 2**27 Mayıs 1960: Darbe mi, Devrim mi, Anayasa mı? — ve Menderes'in İki Ölümü**

Tez. 27 Mayıs, DP'nin tarım-ticaret sermayesi bloğuna karşı sanayi burjuvazisi, bürokrasi ve küçük burjuva radikalizminin darbesidir. Sonucu paradoksaldır: darbeye gelen 1961 Anayasası, işçi sınıfına Türkiye tarihinin en geniş hukuki alanını açtı — çünkü darbeyi yapanlar bunu istedikleri için değil, sanayi sermayesinin o an ihtiyacı planlı ekonomi ve düzenli toplu pazarlık olduğu için. Ve 27 Mayıs bir şey daha yarattı: merkez sağın "mağduriyet" mitosunu. Menderes'in idamı, altmış yıl boyunca her iktidarın kullanacağı bir sermaye oldu.

2.1 DP dönemi: Tarımın ve ticaretin on yılı

Fotoğraf F14. Yassıada havadan, 2015. 1960-61'de DP'lilerin yargılandığı ada 2020'de 'Demokrasi ve Özgürlükler Adası' oldu: 27 Mayıs'la hesaplaşıldı, 12 Eylül'le değil. Fotoğraf: Vasyatka1, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

Fotoğraf F16. Zürih, 10 Şubat 1959: Menderes ve Karamanlis Kıbrıs anlaşmasında. DP iktidarının son yılı; on beş ay sonra darbe. Fotoğraf: Herbert Behrens / Anefo, CC BY 4.0 — [Commons](#).

14 Mayıs 1950'de DP, oyların %53'ünü alarak iktidara geldi. İlk yıllar bir "altın çağ" gibi göründü. Kore Savaşı dünya tarım fiyatlarını yükseltti; Marshall traktörleri ekilen alanı genişletti; yağmurlar iyi gitti. Tarım gelirleri arttı, köylü DP'ye bağlandı. Karayolları, barajlar, ithal mallar. 1954 seçiminde DP oyunu %57'ye çıkardı.

Ama modelin sınırı vardı. DP'nin büyümesi tarım ihracatına ve dış krediye dayanıyordu. 1954'ten sonra kuraklık ve dünya fiyatlarındaki düşüş tarım gelirini vurdu; ithalat sürdü, döviz bitti. Hükümet karşılığı olmayan para bastı; enflasyon patladı. Kahve, benzin, lastik kuyrukları başladı. 1954'te çıkarılan Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ve Petrol Kanunu beklenen sermayeyi getirmedi.

DP döneminde işçi için ne değişti? Sendika sayısı ve üye sayısı arttı; Türk-İş 1952'de kuruldu. Ama grev hakkı verilmedi. DP muhalefetteyken "grev hakkı"nı vaat etmişti; iktidara gelince unuttu. Menderes'in sendikacılığı, 1947 kalıbının devamıydı: siyasetlessiz, grevsiz, devlete bağlı. Sanayi işçisinin sayısı büyüdü; hakkı büyümedi.

Siyasette DP giderek sertleşti. 6-7 Eylül 1955'te İstanbul'da Rum, Ermeni ve Yahudi mahallelerine yönelik yağma ve pogrom — örgütlü olduğu sonradan anlaşılan bir olay — yaşandı; ardından sıkıyönetim ilan edildi ve hükümet, tutuklamaları solculara yöneltti. 1956'da basın yasası sertleştirildi; toplantı ve gösteri yürüyüşleri kısıtlandı. 1958'de "Vatan Cephesi" kuruldu: radyoda her akşam DP'ye katılanların listesi okunuyordu.

2.2 1958: İlk IMF programı

Döviz krizi 1958'de duvara dayandı. 4 Ağustos 1958'de hükümet doları 2,80 liradan 9 liraya çıkardı; yani parayı yaklaşık üçte iki oranında devalüe etti. Karşılığında IMF, OEEC ve ABD'den kredi ve borç ertelemesi aldı. Bu, Türkiye'nin ilk IMF "istikrar programı"ydı: devalüasyon, kamu harcamalarını kısma, kredileri daraltma, fiyatları serbest bırakma.

Bu tarihi iyi not edin. Türkiye'de her büyük siyasal kırılmanın öncesinde bir IMF programı vardır: 1958 → 27 Mayıs; 1970 devalüasyonu → 12 Mart; 1978-80 stand-by ve 24 Ocak → 12 Eylül. Program, kemer sıkmayı gerektirir; kemer sıkma, birinin kemerinin sıkılmasını gerektirir; kimin kemerinin sıkılacağı siyasal bir sorudur; bu soru olağan yolla yanıtlanamayınca darbe gelir. 1958'de sıkılan kemer ücretlilerin ve memurlarındı; DP'nin şehirli desteği eridi.

2.3 Tahkikat Komisyonu'ndan 27 Mayıs'a

1957 seçiminde DP oy kaybetti ama seçim sisteminin çoğunlukçu yapısı sayesinde Meclis'te ezici çoğunluğunu korudu. Muhalefet sertleşince DP, 18 Nisan 1960'ta Meclis'te bir "Tahkikat Komisyonu" kurdu. Komisyonun yetkileri olağanüstüydü: gazete kapatabiliyor, siyasi faaliyeti yasaklayabiliyor, tutuklama kararı verebiliyordu; kararlarına itiraz edilemiyordu. İnönü Meclis'te "Bu yolda devam ederseniz sizi ben bile kurtaramam" dedi.

28 Nisan 1960'ta İstanbul Üniversitesi'nde öğrenciler yürüdü; polis ateş açtı, Turan Emeksiz öldü. Sıkıyönetim ilan edildi. 5 Mayıs'ta Ankara Kızılay'da "555K" eylemi (beşinci ayın beşinde saat beşte Kızılay'da) yapıldı. 21 Mayıs'ta Harp Okulu öğrencileri Ankara'da sessiz yürüyüş yaptı: ordu, açıkça saf tutmuştu.

27 Mayıs 1960 sabahı, saat 04.36'da, radyoda Kurmay Albay Alparslan Türkeş'in sesi duyuldu: "Türk Silahlı Kuvvetleri, memleketin idaresini ele almıştır." Darbeyi yapan, komuta zinciri dışından, çoğu albay ve yarbay rütbesinde 38 subaydı; Millî Birlik Komitesi (MBK) adını aldılar ve emekli Orgeneral Cemal Gürsel'i başa geçirdiler. Menderes Kütahya'da yakalandı. Bayar, Menderes, bakanlar ve DP milletvekilleri Yassıada'ya götürüldü.

Kavram: Darbe: anayasal yolla değil, silah zoruyla iktidarın el değiştirmesi. **Devrim:** bir sınıfın başka bir sınıfı iktidardan indirip mülkiyet ilişkilerini değiştirmesi. 27 Mayıs'ın resmî adı uzun süre "devrim" ya da "ihtilal"di; mülkiyet ilişkilerini değiştirmede için bir devrim değildi. Bir sermaye fraksiyonunu diğerine karşı iktidara taşıyan bir darbeydi. **Kurucu Meclis:** yeni bir anayasa yazmak için toplanan meclis; 1961'de MBK üyeleri, atanmış temsilciler ve meslek örgütlerinden oluşuyordu; seçilmiş değildi.

2.4 27 Mayıs'ın sınıfsal niteliği

27 Mayıs'ı "ordu-sivil çatışması" ya da "asker vesayeti" olarak anlatmak, arkasındaki sınıf hareketini görmemektir. Soralım: 1960'ta Türkiye'de kim kimi devirdi ve kim kazandı?

DP'nin bloğu tarım ve ticaret sermayesiydi; on yıl boyunca dış krediyle ithalat yaparak, tarımı sübvansede ederek, kamu ihalesiyle müteahhit besleyerek büyümüşü. 1950'lerin sonunda bu model tıkanmıştı: döviz yok, plan yok, enflasyon var. Ama aynı on yıl bir başka sınıfı da büyütmişti: ithal ikameci sanayi burjuvazisi. İthalat kısıtlandıkça montaj sanayii, tekstil, gıda, çimento büyüdü; Koç, Sabancı, Eczacıbaşı, Çukurova bu on yılda holdingleşmeye başladı. Bu sınıfın 1960'ta ihtiyacı DP'nin verebileceğinden farklıydı: öngörülebilir döviz, planlı yatırım, ucuz kredi, düzenli bir iç pazar ve — bunu iyi düşünün — işçi ücretlerinin düzenli toplu pazarlıkla belirlenmesi. Çünkü ithal ikameci sanayi ürettiğini iç pazara satar; iç pazar alım gücü ister; alım gücü ücret demektir.

Buna, devletçilik döneminde büyümüş sivil-asker bürokrasi eklendi. Bürokrasi DP döneminde hem ekonomik olarak gerilemişti (enflasyon maaşları eritmişti) hem de statü olarak (DP "devletin efendisi" olmakla övünüyordu). Ve gençlik, üniversite, aydınlar: Tahkikat Komisyonu'na, basın yasasına, "Vatan Cephesi"ne karşı bir küçük burjuva radikalizmi.

Bu üç kesimin darbesiydi 27 Mayıs: sanayi burjuvazisi + bürokrasi + küçük burjuva radikalizmi. İlk ikisi darbenin gövdesi, üçüncüsü sesiydi. Darbeden sonra kurulanlara bakın, tez kendini kanıtlar:

- **Devlet Planlama Teşkilatı (30 Eylül 1960):** darbeden dört ay sonra kuruldu. Görevi beş yıllık kalkınma planları yapmak; yani sanayi yatırımını planlamak, dövizli sanayiye yönlendirmek. Ümit Akçay'ın SAV'dan çıkan Kapitalizmi Planlamak kitabı DPT'nin nasıl sanayi burjuvazisinin kurumu olarak doğduğunu anlatır.
- **OYAK (1961):** Ordu Yardımlaşma Kurumu; subay maaşlarından kesilen aidatla kurulan ve kısa sürede Türkiye'nin en büyük holdinglerinden birine dönüşen kurum. Ordu, sanayi burjuvazisinin müttefiki olmakla kalmadı, kendisi sanayi sermayesi oldu. OYAK'ın Renault ve çimento ortaklıkları bu tarihten sonradır. Bu, ordunun sonraki darbelerdeki sınıf konumunu anlamak için kritik bir olgudur.
- **1961 Anayasası:** aşağıda anlatacağız.

Fotoğraf F17. Cemal Gürsel, 7 Haziran 1960: Millî Birlik Komitesi'nin başı, 27 Mayıs'ın yüzü. Fotoğraf: THA, CCO — [Commons](#).

MBK'nın kendi içinde de bu sınıf çizgisi görüldü. Komitede iki eğilim vardı: iktidarı sivillere bir an önce devredip "düzeni" kurmak isteyen çoğunluk ve iktidarda uzun süre kalıp "reformları" kendileri yapmak isteyen radikal azınlık. 13 Kasım 1960'ta radikaller — Türkeş'in de içinde olduğu "14'ler" — tasfiye edilip yurt dışına elçilik müşaviri olarak gönderildi. Sanayi burjuvazisi ve bürokrasi, küçük burjuva radikalizmini darbenin içinden ayıkladı. Aynı yıl 147 öğretim üyesi üniversiteden uzaklaştırıldı ("147'ler"); 235 general ve amiral, binlerce subay emekli edildi. Darbe, kendi ordusunu ve üniversitesini de "düzenledi".

Küçük burjuva radikalizminin darbe içindeki payı bitmedi. Kurmay Albay Talat Aydemir, Harp Okulu Komutanı olarak 22 Şubat 1962'de ve 20-21 Mayıs 1963'te iki kez darbe girişiminde bulundu; ikincisinde çatışma çıktı, Harp Okulu öğrencileri okuldan atıldı, Aydemir ve Fethi Gürcan 5 Temmuz 1964'te idam edildi. Aydemir'in programı belirsiz bir "reformcu askerî yönetim"di. Onun iki girişimi, Türk solunun 1960'larda "ordu içinden ilerici cunta" bekleme geleneğinin ilk bahanesi oldu. Bu geleneğin bedelini Bölüm 4'te göreceksiniz.

2.5 Yassıada ve idamlar

Yassıada'da 14 Ekim 1960'ta başlayan davada 592 sanık yargılandı. Suçlamalar: anayasayı ihlal, Tahkikat Komisyonu, 6-7 Eylül, örtülü ödenek, "köpek davası", "bebek davası" gibi kişisel yolsuzluk iddiaları. Mahkeme heyeti darbecilerce atanmıştı; yargılama usulü savunma haklarını ciddi biçimde kısıtlıyordu. 15 Eylül 1961'de 15 idam kararı verildi; MBK 12'sini müebbetle çevirdi, üçünü onadı. 16 Eylül 1961'de Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan, 17 Eylül 1961'de Adnan Menderes İmralı'da asıldı. Bayar'ın idamı yaşı gerekçesiyle müebbetle çevrildi.

Bu idamlar hakkında bizim tavrımız şu: bir yargılama, sanıkların sınıfına ve programına bakılmaksızın, adil olmalıdır. Yassıada adil değildi. Menderes'in idamı bir hukuk cinayeti; bunu söylemek için Menderes'in programını beğenmek gerekmiyor. Ama şunu da söylemek gerekiyor: bu idamlar, darbeyi yapanların sınıf bloğunun bir "hesap görme"siydi; bir sermaye fraksiyonu diğerinin siyasi liderini astı. İşçi sınıfının bu idamlarda ne çıkarı vardı ne payı. 12 Eylül'de asılan 17 solcu ise sınıfın kendi çocuklarıydı. İki idam dizisi arasındaki fark, "iyi darbe-kötü darbe" farkı değil, kimin kimi astığı farkıdır.

2.6 1961 Anayasası: Darbenin paradoksu

9 Temmuz 1961'de referanduma sunulan yeni anayasa %61,7 evet oyuyla kabul edildi. Kurucu Meclis'te yazılmıştı; Kurucu Meclis'te işçi temsilcileri azınlıktaydı. Buna rağmen anayasa, Türkiye tarihinin emek açısından en ileri metnidir:

- Madde 46: işçilere ve işverenlere önceden izin almaksızın sendika kurma hakkı; memurlara da sendika hakkı (1971'de kaldırıldı).
- Madde 47: **toplu sözleşme ve grev hakkı** anayasal güvenceye alındı. 1936'dan beri süren grev yasağı, 25 yıl sonra bitti.
- Sosyal devlet ilkesi, sosyal güvenlik hakkı, adil ücret, çalışma hakkı.
- Düşünce, basın, toplantı ve örgütlenme özgürlüğü genişletildi; Anayasa Mahkemesi kuruldu; üniversitelere ve TRT'ye özerklik verildi.

Ama aynı anayasa iki başka şey de kurdu: Millî Güvenlik Kurulu (madde 111) ve Cumhuriyet Senatosu. MGK, ordunun "millî güvenlik" konusunda hükümete "yardımcı olmak" için kurulduğu söylenen, ama gerçekte ordunun siyasete kurumsal bir kapı bulmasını sağlayan organdı. 1971'de ve 1982'de yetkisi büyütüldü; 2026'da hâlâ yerinde. Yani 1961 Anayasası hem emeğe alan açtı hem orduya kapı. Bu ikili yapı, 27 Mayıs'ın sınıf bloğunun kendisiydi: sanayi burjuvazisi işçiyle düzenli pazarlık istiyordu, bürokrasi ve ordu ise düzenin bekçiliğini.

Anayasanın grev hakkı, 24 Temmuz 1963'te çıkarılan 274 sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu ile uygulanabilir hale geldi. Sendika kurmak kolaydı; sendika üyeliği için işverenin bilgisi gerekmiyordu; grev, toplu sözleşme görüşmeleri tıkanınca serbestti. Bu iki yasa, 1963-1980 arasında işçi sınıfının bütün mücadelesinin hukuki zeminiydi. 12 Eylül'ün 2821 ve 2822 sayılı yasaları, tam olarak bu iki yasayı hedef alıp tersine çevirmek için yazılmıştır.

Yasa çıkmadan önce bile işçi fiilen grev yapmıştı: 28 Ocak 1963'te İstinye'deki Kavel Kablo fabrikasında Maden-İş üyesi 170 dolayında işçi, ikramiyelerinin kesilmesi ve sendikacı işçilerin işten atılması üzerine iş bıraktı. Polis saldırdı, işçiler tutuklandı, mahalle halkı işçilerin yanında durdu; 36 gün sonra işçiler kazandı. 275 sayılı yasaya, Kavel işçileri hakkında kovuşturma yapılmamasını sağlayan bir geçici madde konuldu; buna "Kavel maddesi" denir. Yani grev hakkı yasayla verilmeden önce grevle alındı. Bu dosyada tekrar tekrar göreceğiniz ilke: **yasa vermez, mücadele kazandırır; yasa, kazanılanı kâğıda geçirir.**

Bir de parti: 13 Şubat 1961'de 12 sendikacı Türkiye İşçi Partisi'ni (TİP) kurdu. Kurucular Kemal Türkler, Avni Erakalın, Şaban Yıldız, İbrahim Güzelce gibi İstanbul sendikacılarıydı. 1962'de Mehmet Ali Aybar genel başkan oldu; parti, aydınlarla sendikacıları birleştirdi. 1946'da altı ay yaşayabilen sınıf partisi, 1961'de anayasal zeminde yeniden doğdu. Hikâyesini Bölüm 3'te anlatacağız.

Kişiler: Cemal Gürsel (1895-1966): emekli orgeneral, MBK'nın başı, 1961-66 cumhurbaşkanı. **Alparslan Türkeş** (1917-1997): 27 Mayıs'ı radyodan duyuran albay; 14'ler arasında tasfiye edildi; 1965'te CKMP'nin başına geçti, 1969'da MHP'yi kurdu; 12 Eylül'de yargılandı. **Talat Aydemir** (1917-1964): iki başarısız darbe girişiminin lideri; idam edildi. **Fatin Rüştü Zorlu** (1910-1961) ve **Hasan Polatkan** (1915-1961): DP'nin dışişleri ve maliye bakanları; Menderes'ten bir gün önce asıldılar. **Mehmet Ali Aybar** (1908-1995): hukukçu, TİP'in 1962-69 genel başkanı; 1965'te partiyi Meclis'e soktu.

2.7 Menderes hattının başlangıcı: Bir idam nasıl sermaye olur?

Şimdi dosya boyunca izleyeceğimiz bir ipliği tatalım. Menderes 17 Eylül 1961'de öldü. Bir daha 1990'da "öldü": bu kez idamın tersine çevrildiği, itibarının iade edildiği, cenazesinin İmralı'dan İstanbul Topkapı'daki anıt mezara taşındığı bir törenle. Aradaki otuz yılda ve sonraki otuz beş yılda Menderes'in idamı, Türkiye'de merkez sağın kurucu mitosu oldu.

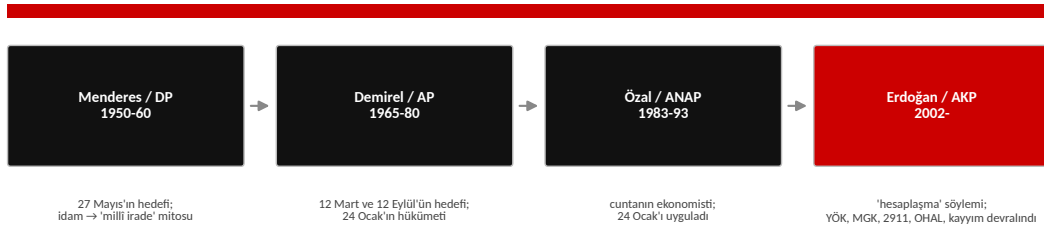
Mitos şöyle işler: "Millet bizi seçti; devlet (ordu, bürokrasi, yargı, üniversite, 'elit') bizi istemedi ve astı. Biz millî iradeyiz, onlar vesayet." Bu anlatı, DP'nin devamı olan her partiye — Adalet Partisi'ne, ANAP'a, DYP'ye ve AKP'ye — iki şey verdi: bir mağduriyet ve bir düşman. Mağduriyet, seçmene "biz sizdeniz" demek için; düşman, her muhalefeti "vesayet" diye kodlayıp ezmek için.

Süleyman Demirel, Adalet Partisi'nin başına 1964'te geçtiğinde "Menderes'in mirasçısı" olarak geçti; AP'nin sembolü kırat, DP'nin sembolüyüdü. Turgut Özal, 1983'te "vesayet"e karşı "sivil iktidar" söylemiyle geldi, 1990'da Menderes'e iade-i itibar kanununu çıkardı ve anıt mezarı açtı. Recep Tayyip Erdoğan, 2013'te Yassıada'nın adını "Demokrasi ve Özgürlükler Adası" olarak değiştirdi; 27 Mayıs 2020'de, darbenin 60. yılında, adada 27 Mayıs Müzesi, "Demokrasi Feneri", kongre merkezi, otel ve camiyle bir kompleks açtı ve Yassıada'da yapılanın "yargılama değil hukuk cinayeti" olduğunu söyledi ([Euronews, 27 Mayıs 2020](#)).

Şema, bu hattı ve her halkasında 12 Eylül aygıtının nasıl kullanıldığını gösteriyor:

Menderes'ten Erdoğan'a: darbenin hedefinden aygıtın mirasçısına

12 Eylül aygıtı: 1982 Anayasası · YÖK · MGK · 2911 · barajlar · din dersi · OHAL/KHK

Seçici hesaplaşma: 27 Mayıs'la hesaplaşıldı (Yassıada müzesi, 2020) — 12 Eylül'le değil; çünkü ilki bu hattı mağdur, ikincisi mirasçı yapıyor.

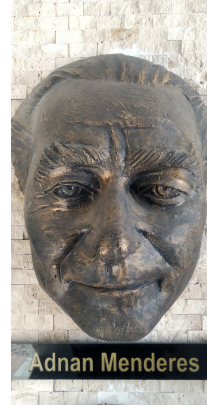
Grafik D10. Menderes'ten Erdoğan'a merkez sağ hattı: 27 Mayıs'ta hedef olan hat, 12 Eylül'de önce hedef oldu (Demirel), sonra aygıtı devraldı (Özal, Erdoğan). Her halkada "millî irade ↔ vesayet" anlatısı ve 12 Eylül kurumlarının (MGK, YÖK, 2911, barajlar, OHAL) kullanımı. Kaynak: Bilgi Müşterekleri derlemesi (2026).

Bu hattın işçi sınıfı açısından anlamı şudur: "millî irade ↔ vesayet" ikilemi, sınıfı görünmez kılar. İkilemin bir tarafında "seçilmiş" sermaye partisi, öbür tarafında "atanmış" devlet var; işçi, birinin ya da öbürünün "tabanı" olmaya çağrılıyor. Kendi programıyla, kendi partisiyle, kendi sendikasıyla sahnede olması ise ikilemin dışında. 1965'te TİP Meclis'e girdiğinde bu ikilemi kırdı; 1971 ve 1980 darbeleri, hedef

olarak DP'nin mirasçılarını değil, bu kırılmayı seçti.

2.8 Seçici hesaplaşma: 27 Mayıs'la evet, 12 Eylül'le hayır

Türkiye'de 27 Mayıs'la hesaplaşıldı. 11 Nisan 1990'da çıkarılan yasayla Menderes, Zorlu ve Polatkan'a itibarları iade edildi; 17 Eylül 1990'da naaşları Topkapı'daki anıt mezara taşındı; adları havalimanına, üniversiteye, bulvarlara verildi; 27 Mayıs'ın "bayram" statüsü 1981'de kaldırıldı; Yassıada müze oldu. 12 Eylül'le hesaplaşılmadı: Evren-Şahinkaya davası iki müebbetle bitti, ikisi de karar kesinleşmeden öldü (failibelli.org); asılan 17 solcuya, işkencede öldürülen 171 kişiye, 1 Mayıs 1977'nin 34 ölüsüne iade-i itibar yok, anıt mezar yok, müze yok. Kuşadası'nda Kenan Evren Caddesi'nin adının Erdal Eren Caddesi yapılması (2015) gibi tek tük belediye kararları var, o kadar (Bianet, 2015).

Fotoğraf F18. Adnan Menderes'in maskı, Karşıyaka Millî Mücadele Parkı, İzmir, 2020. Seçici hesaplaşma: 27 Mayıs'ın idam ettiği başbakana anıt, park, müze; 12 Eylül'ün idam ettiği 17 yaşındaki işçi çocuğuna hiçbir. Fotoğraf: Ayratayrat, CC BY-SA 4.0 — [Commons](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:F18).

Neden? Yanıt basit: 27 Mayıs merkez sağı mağdur eder, 12 Eylül merkez sağı mirasçı yapar. 27 Mayıs'la hesaplaşmak, iktidardaki hattın kendi mitosunu güçlendirir. 12 Eylül'le hesaplaşmak ise o hattın kendi kurumlarını — 1982 Anayasası'nı, YÖK'ü, MGK'yı, 2911'i, barajları, Türk-İslam sentezini, 24 Ocak'ın ekonomik programını — sökmesini gerektirir. Bu yüzden 12 Eylül'le hesaplaşma hep "sembolik" kaldı: bir dava, bir referandum tarihi, bir "darbe lekesi" söylemi. Aşağıdaki tablo, iki darbeye gösterilen muameleyi yan yana koyuyor:

ÖLÇÜT	27 MAYIS 1960	12 EYLÜL 1980
Darbenin sınıfsal hedefi	Tarım-ticaret sermayesi bloğu (DP)	Örgütlü işçi sınıfı ve sol
Darbeden kim kazandı	Sanayi burjuvazisi, bürokrasi; sonra OYAK'la ordu	Sanayi ve finans sermayesi (24 Ocak); Türk-İslam sentezi; ordu
İdam edilenler	3 (başbakan ve iki bakan)	50 (17 sol, 7 sağ, 1 ASALA, 25 adli)
İdam edilenlere iade-i itibar	Evet (1990 yasası)	Hayır
Anıt mezar / müze	Topkapı anıt mezar (1990); Yassıada müze (2020)	Yok; Ulucanlar müzesi darbe müzesi değil
Darbecilerin yargılanması	Hayır (27 Mayıs'çılar yargılanmadı)	İki kişi; karar kesinleşmedi
Darbenin anayasası	1961 — 1980'de yürürlükten kaldırıldı	1982 — yürürlükte
Darbe yapanların kurumu	MBK, 1961'de dağıldı; Senato'da "tabii üye"	MGK, YÖK, 2911 vb. yerinde
İktidardaki hat için anlamı	Mağduriyet sermayesi	Kurumsal miras

Tablo 2.1. İki darbe, iki muamele: seçici hesaplaşmanın anatomisi. Kaynaklar: [Bianet idam listesi](http://Bianet); [Euronews 2020](https://www.euronews.com); [Euronews 2022](https://www.euronews.com).

Şunu da ekleyelim: 27 Mayıs'ın kendisiyle de gerçek anlamda hesaplaşılmadı. 27 Mayıs'çılar yargılanmadı; MBK üyeleri ömür boyu senatör oldu; darbenin kurduğu MGK yerinde kaldı. "Hesaplaşma", Menderes'in mezarını taşımaktan ibaret kaldı. Yani Türkiye'de hesaplaşma denen şey iki biçimde yapılır: mağdurun mezarını süslemek ya da hiç yapmamak. Kurumu sökmek, hiçbir darbeye yapılmadı.

Dünya kesiti: 1959 Küba Devrimi · 1960 Afrika'da 17 ülke bağımsız · 1961 Kongo'da Lumumba'nın öldürülmesi · 1961 Domuzlar Körfezi · 1962 Küba füze krizi (ABD'nin Türkiye'deki Jüpiter füzeleri pazarlığın parçasıydı) · 1963 Kennedy suikastı · 1964 Brezilya darbesi. Türkiye'nin 27 Mayıs'ı, Latin Amerika'daki "kalkınmacı" darbelerle aynı dönemin ürünüdür: ordu, sanayi burjuvazisinin planlı büyüme programını sivil siyasetin beceremediği yerde kendisi uygular.

Denge söylemine yanıt: "27 Mayıs iyi darbeydi, anayasa getirdi; 12 Eylül kötü darbeydi, anayasayı götürdü." Bu anlatı sol içinde de yaygındır ve tehlikelidir. İkisi de sınıf mücadelesinin dışarıdan kesilmesidir. 1961 Anayasası'nın işçiye açtığı alan darbecilerin niyeti değil, sanayi burjuvazisinin o anki ihtiyacı ve işçilerin Kavel'de gösterdiği gibi o alanı fiilen doldurma iradesidir. Aynı anayasa MGK'yı da kurdu. "İyi darbe" fikri, solun 1960'larda ve 1970'lerde ordu içinden kurtuluş beklemesinin kaynağıdır; bu bekleyişin bedeli 12 Mart'ta ödendi. Darbeyi kim yaparsa yapsın, hangi anayasayı getirirse getirsin, işçi sınıfının silahsız olduğu bir sahnede silahlı olan kazanır.

Bugüne bağ: "Millî irade ↔ vesayet" ikilemi 2026'da da siyasetin ana çerçevesidir; "darbe anayasasından kurtulma" söylemi de aynı çerçeveden konuşuyor. Bu çerçeve içinde konuşan her siyaset, işçiye "taban" yapar, özne yapmaz. DPT 2011'de kapatıldı, planlama yerini "proje" bıraktı; OYAK hâlâ Türkiye'nin en büyük sermaye gruplarından biri. 1961'in 274-275 yasaları 1983'te 2821-2822, 2012'de 6356 ile yerini aldı; Kavel'in kazandığı grev hakkı bugün "millî güvenlik" ve "ekonomik istikrar" gerekçeli ertelemelerle askıda ([Bianet, 2024](#)). Ve Mızraklı yazımızda anlattığımız kayyım pratiği, "seçilmiş ↔ atanmış" ikilemini iktidarın kendisinin her gün tersine kullandığını gösteriyor: seçilmiş belediye başkanının yerine atanmış vali yardımcısı.

Hesaplaşıldı mı? Hukuki: 27 Mayıs'çılar yargılanmadı; Menderes, Zorlu ve Polatkan'a 1990'da iade-i itibar — mağdura evet, faile hayır. **Kurumsal:** MGK 1961'den beri yerinde; darbenin "tabii senatör"leri 1980'e kadar Meclis'te kaldı; DPT ve OYAK'ın sınıf işlevi hiç tartışılmadı. **İdeolojik:** "Millî irade ↔ vesayet" ikilemi hesaplaşılacak şöyle dursun, resmî siyasal dil oldu.

Bu bölümün kaynakları: Çağlar Keyder, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar (İletişim) · Sungur Savran, Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri, Cilt 1 (Yordam) · Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015 (İmge) · Ümit Akçay, Kapitalizmi Planlamak: Türkiye'de Planlama ve DPT'nin Dönüşümü (SAV) · Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi (İletişim) · Yassıda 2020 açılışı: [Euronews, 27 Mayıs 2020](#) · Evren-Şahinkaya davası: [Euronews, 31 Mayıs 2022](#); [failibelli.org](#) · 12 Eylül idam listesi: [Bianet](#) · Grev ertelemeleri: [Bianet, 2024](#).

BÖLÜM 3**1960'lar: Sınıf Sahneye Çıkıyor**

Tez. 1961-1971, Türkiye'de işçi sınıfının ve gençliğin ilk kez, kendi partisi, kendi sendikası ve kendi eylemiyle, bağımsız bir siyasal özne olarak sahneye çıktığı dönemdir. Bu on yılın zirvesi 15-16 Haziran 1970'tir: yüz binlerce işçinin, kendi örgütünü korumak için, hiçbir partinin çağırmadığı bir eylemle iki gün İstanbul'u durdurması. 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980, bu çıkışa verilen iki yanıttır. Darbeleri anlamak için önce neyin bastırıldığını anlamak gerekir.

3.1 Zemin: Planlı sanayi ve büyüyen sınıf

1961 Anayasası'nın açtığı hukuki alanın içini dolduran şey ekonomiydi. 1963'te Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı başladı. İthal ikameci sanayileşme, yani yurt dışından alınan malların yurt içinde üretilmesi, gümrük duvarlarıyla korunarak hız kazandı. Otomotiv (Tofaş, Oyak-Renault, Otosan), beyaz eşya (Arçelik), lastik, cam, kimya, metal. Bu fabrikalar İstanbul'un, Kocaeli'nin, Bursa'nın, İzmir'in çevresinde kuruldu ve köyden gelen yüz binlerce insanı işçi yaptı. 1960'larda sanayi işçisi sayısı hızla arttı; sendikali işçi sayısı da.

İthal ikamesinin bir özelliği vardı: ürettiğini iç pazara satar. İç pazar demek ücret demektir. Bu yüzden 1960'ların sanayi burjuvazisi, ücret artışlarına 1980'deki kadar düşman değildi; toplu sözleşmeyi bir "düzen" olarak kabul etti. Gümrük duvarı sayesinde maliyet artışını fiyata yansıtabiliyor, ithal lisansı ve ucuz döviz sayesinde kâr edebiliyordu. İşçi ücretleri 1963-1977 arasında reel olarak, yani enflasyondan arındırılmış olarak, arttı. Bu artış "verildi" değil, alındı; ama alınabilmesinin bir de yapısal nedeni vardı: sermayenin o anki modeli buna izin veriyordu. Model tıkanıldığında — 1977'den sonra — izin de bitecekti.

3.2 TİP: Sınıfın partisi Meclis'te

Türkiye İşçi Partisi'ni 1961'de sendikacılar kurmuştu; 1962'de Mehmet Ali Aybar'ın başkanlığında aydınlar katıldı. Parti "sosyalizm"i açıkça savundu; "Amerikan üsleri kapatılsın", "toprak reformu", "petrol millileştirilsin", "NATO'dan çıkılsın" dedi. Kürt sorununu, "Doğu sorunu" adıyla da olsa, ilk gündeme getiren yasal parti oldu. Behice Boran, Sadun Aren, Çetin Altan, Yaşar Kemal gibi isimler partideydi.

10 Ekim 1965 seçiminde TİP, "millî bakiye" denilen nispi temsil sistemi sayesinde %3 dolayında oyla **15 milletvekili** çıkardı. Bu, Türkiye tarihinde işçi sınıfının kendi partisiyle ilk kez Meclis'e girmesiydi. On beş milletvekili Meclis'te üç şey yaptı: gizli anlaşmaları (ABD ile ikili anlaşmalar) gündeme getirdi, işçi ve köylü sorunlarını kürsüye taşıdı ve Meclis'in dilini değiştirdi. AP'li vekillerin TİP'lilere fiziksel saldırıları o dönemin fotoğraflarında durur.

TİP'in 1965'teki başarısı hemen bir yanıt aldı: seçim yasası değiştirildi, "millî bakiye" kaldırıldı. 1969 seçiminde TİP %2,7 oyla yalnızca 2 milletvekili çıkarabildi. Seçim sistemini küçük partiye kapatma refleksi burada başlar; 12 Eylül'ün %10 barajı, 1968'deki bu değişikliğin torunudur.

3.3 DİSK: Sınıf sendikacılığının doğuşu

1960'ların sendikacılığı iki hatta ayrıldı. Türk-İş, 1964'te "partiler üstü politika" ilkesini benimsedi: sendika, hiçbir partiyi desteklemez, hükümet kim olursa olsun onunla "iyi ilişki" kurar. Pratikte bu, iktidardaki AP ile ve Amerikan sendikacılığıyla — AFL-CIO'nun eğitim programlarıyla — yakınlık demektir. Türk-İş'in içinde ise başka bir damar vardı: TİP'i kuran, grev yapan, toplu sözleşmede sert pazarlık eden sendikalar. Maden-İş (Kemal Türkler), Lastik-İş (Rıza Kuas), Basın-İş, Gıda-İş.

Kopuş 1966'da Paşabahçe'de olgunlaştı. 31 Ocak 1966'da Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nda Kristal-İş üyesi işçiler greve çıktı. Türk-İş yönetimi, hükümetin baskısıyla, işçilerin kabul etmediği bir sözleşmeyi imzalayıp grevi bitirmek istedi. İşçiler direndi; Maden-İş, Lastik-İş, Basın-İş ve birkaç sendika "Sendikalar Arası Dayanışma Komitesi" kurup grevi destekledi. Grev 83 gün sürdü ve kazanıldı. Türk-İş, dayanışma komitesindeki sendikaları geçici ihraç etti. Cevap, yeni bir konfederasyon oldu.

13 Şubat 1967'de Maden-İş, Lastik-İş, Basın-İş, Gıda-İş ve Türk Maden-İş, Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu — DİSK'i — kurdu ([DİSK, 2022](#)). Genel başkan Kemal Türkler'di: Denizli'de yoksul bir ailenin çocuğu, gömlekçi ve ayakkabıcı çıraklığından fabrika işçiliğine, oradan Maden-İş genel başkanlığına gelmiş bir işçi ([Birleşik Metal-İş](#)). DİSK'in kuruluş bildirgesi, sendikacılığı "sınıf mücadelesinin bir aracı" olarak tanımlıyordu; "partiler üstü" değil, açıkça işçi sınıfının siyasal çıkarından yana.

Kavram: Sınıf sendikacılığı: sendikayı yalnızca ücret pazarlığı aracı değil, işçi sınıfının sermayeyle bütün mücadelesinin — siyasal talepler dâhil — aracı olarak gören anlayış. Karşılığı **uzlaşmacı sendikacılık** (ya da "partiler üstü sendikacılık"): sendikanın siyasete karışmadığını söyleyen, pratikte iktidarla uzlaşan anlayış. **Toplu sözleşme:** sendikayla işverenin ücret ve çalışma koşullarını yazılı olarak bağladığı anlaşma. **Grev:** işçilerin taleplerini kabul ettirmek için topluca iş bırakması; sınıfın tek gerçek silahı, çünkü üretimi durdurur.

DİSK hızla büyüdü. Neden? Çünkü grev yaptı ve kazandı. Türk-İş'in "iyi ilişki" kurduğu işverenlerden DİSK, sözleşmeyle daha yüksek ücret alıyordu; işçi, daha çok ücret alan sendikaya geçiyordu. 274 sayılı yasa sendika değiştirmeyi kolaylaştırıyordu. 1967-70 arasında binlerce işçi Türk-İş sendikalarından DİSK'e geçti. Sermaye ve hükümet için bu bir tehditti; 1970'teki yanıtları aşağıda.

3.4 Gençlik: 68'den Dev-Genç'e

1960'ların ikinci öznesi gençlikti. Üniversite öğrencisi sayısı artıyordu; öğrencilerin çoğu küçük burjuva ve memur ailelerinden, bir kısmı işçi ve köylü ailelerinden geliyordu. 1965'te Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF) kuruldu; TİP'e yakındı.

1968 baharında dünyayı saran öğrenci dalgası Türkiye'ye de geldi. Haziran 1968'de İstanbul Üniversitesi ve Ankara'daki üniversitelerde boykot ve işgaller başladı: talepler üniversite reformu, sınav sistemi, yönetime katılımdı. Aynı yaz, ABD'nin 6. Filosu İstanbul'a geldi. 17 Temmuz 1968'de polis, İTÜ yurduunu bastı; öğrenci Vedat Demircioğlu pencereden atıldı ve bir hafta sonra öldü. 6. Filo'ya karşı eylemler, öğrenci hareketini üniversite sorunundan anti-emperyalist bir harekete çevirdi. 6 Ocak 1969'da ODTÜ'de ABD Büyükelçisi Commer'in arabası yakıldı.

16 Şubat 1969: **Kanlı Pazar.** 6. Filo yeniden İstanbul'daydı. Taksim'de "Emperyalizme ve sömürüye karşı işçi yürüyüşü" düzenlendi; on binlerce işçi ve öğrenci katıldı. Yürüyüşe, önceki günlerde camilerde "komünistlere karşı" vaazlarla hazırlanmış, sopalı ve bıçaklı bir kalabalık saldırdı; polis izledi. İki kişi — Turgut Aytaç ve Duran Erdoğan — öldürüldü, yüzlerce kişi yaralandı. Kanlı Pazar, iki şeyi gösterdi: devletin, solun kitleleşmesine karşı "sivil" bir şiddet gücü hazırlamaya başladığını ve bu gücün dinî söylemle seferber edildiğini. 1970'lerin kontrgerilla-MHP-dinci koalisyonunun ilk provasıydı.

Aynı aylarda Alparslan Türkeş'in Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, 8-9 Şubat 1969 Adana kongresinde adını Milliyetçi Hareket Partisi olarak değiştirdi; üç hilal amblemini aldı. 1968'den itibaren "komando kampları" kuruluyordu: gençlere silahlı eğitim veren, "komünizme karşı mücadele" adına örgütlenen kamplar. Bu kamplar, 1970'lerin "ülkücü" militanlarının okulu. MHP'nin devletle iç içeliğini Bölüm 5'te anlatacağız; şimdilik tarihini not edin: faşist hareket, tam da sol kitleleştiği anda, devletin ve sermayenin gözü önünde örgütlendi.

Ekim 1969'da FKF, dördüncü kurultayında adını Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu — Dev-Genç — olarak değiştirdi. Dev-Genç artık bir "fikir kulübü" değil, üniversitelerde işgal, fabrikalarda grev desteği, köylerde toprak işgali örgütleyen bir gençlik örgütüydü.

3.5 Köylüler, toprak işgalleri, üretici mitingleri

1960'ların üçüncü öznesi köylülüktü. Tarımda makineleşme toprak sahibini zenginleştirmiş, ortakçıyı ve küçük köylüyü topraktan etmişti. 1968-70 arasında Antalya Elmalı'da, Ege'de, Söke ve Aydın ovalarında, Trakya'da köylüler, ağaların ya da devletin elindeki toprakları işgal etti. Dev-Genç'li öğrenciler işgallere katıldı. Aynı yıllarda tütün, fındık, pancar, üzüm üreticileri düşük taban fiyatlarına karşı mitingler düzenledi: Akhisar tütün mitingi (1969), Ordu-Giresun fındık mitingleri. Devlet, üreticinin fiyatını belirleyen tekelleri (Tekel, Fiskobirlik) sermaye lehine işletiyordu; köylü sokağa çıkınca jandarma geldi.

Bunu neden anlatıyoruz? Çünkü 12 Eylül yalnızca işçiyi ve öğrenciyi değil, kırsal alanda uyanan yoksul köylülüğü de hedef aldı; 1980 sonrası tarımın piyasaya açılması ve taban fiyatlarının kaldırılması bu uyanışın yanıtıydı.

3.6 Solun tartışması: MDD ve SD

1960'ların solu, 1965'ten sonra iki büyük çizgiye ayrıldı. Bu tartışma soyut değildi; 1970'lerin örgütlerini belirledi.

Sosyalist Devrim (SD) tezi TİP yönetiminin (Aybar, Boran, Aren): Türkiye'de kapitalizm yerleşmiştir; ana çelişki emek-sermaye çelişkisidir; hedef, işçi sınıfının önderliğinde, seçim ve örgütlenme yoluyla iktidar — sosyalist devrimdir. Yasal parti, sendika, Meclis.

Millî Demokratik Devrim (MDD) tezi Mihri Belli'nin çevresinde, Türk Solu ve Aydınlık dergilerinde gelişti: Türkiye yarı-sömürge, yarı-feodal bir ülkedir; ana çelişki emperyalizm-millet çelişkisidir; önce bağımsızlık ve demokrasi ("millî demokratik devrim"), sosyalizm sonra. Bu devrimi "millî sınıflar"ın — işçi, köylü, küçük burjuvazi ve "millî burjuvazi"nin — ittifakı yapar; ittifakın içinde ordunun "ilerici" kesimi, yani "asker-sivil aydın zümre" de vardır. MDD'ciler seçimi küçümsedi, TİP'i "parlamentarist" diye eleştirdi.

Gençliğin büyük bölümü MDD'ye gitti; çünkü 68'in havası eylemdi, sabır değil. Ve MDD'nin "asker-sivil aydın zümre" fikri, 27 Mayıs'ın küçük burjuva radikalizminin sol içindeki devamıydı: kurtuluş, ordu içinden gelecek bir "devrimci cunta"dan beklenebilirdi. Doğan Avcıoğlu'nun Yön ve Devrim dergileri bu beklentiyi açıkça yazdı. Bu beklentinin nereye vardığını Bölüm 4'te, 9 Mart 1971'de göreceksiniz.

MDD içinde de bölünme oldu. 1970-72 arasında üç silahlı örgüt doğdu:

- **THKO** (Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu, 1970): Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan, Hüseyin İnan, Sinan Cemgil. Kır gerillasıyla "halk savaşı" hedefi; Ocak 1971'de banka soygunu, ABD'li erlerin kaçırılması.
- **THKP-C** (Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi, Aralık 1970): Mahir Çayan, Ulaş Bardakçı, Hüseyin Cevahir. "Politikleşmiş askerî savaş stratejisi": öncü savaşı kitleleri uyandırır.
- **TKP-ML** (Nisan 1972): İbrahim Kaypakkaya. Maocu; Kemalizm'in ve Kürt sorununun en keskin eleştirisini yapan çizgi.

Bu örgütlerin ortak özelliği, kitlelerin yeterince hızlı hareket etmediğini düşünen, silahlı öncü eylemle süreci hızlandırmak isteyen küçük burjuva devrimciliği idi. Hepsı kitlelerden kopuktu; hepsi 12 Mart'ta ezildi. Bunu sınıf bilinciyle söylüyoruz, küçümsemeyle değil: bu insanlar kimsenin zorlamadığı bir zamanda, kendi tercihleriyle devrimci oldular ve tercihlerinin bedelini pişmanlık duymadan ödediler. Onlara borcumuz, ne kahramanlık ağtı ne "yanlış yaptılar" vaazıdır; borcumuz, öncü eylemle sınıf hareketi arasındaki kopukluğun neden 12 Mart'ı kolaylaştırdığını dürüstçe anlatmaktır. 12 Mart, silahlı örgütleri ezdi; ama asıl hedefi TİP, DİSK ve 1961 Anayasası'ydı — yani sınıfın legal, kitlesel örgütleri. Öncü savaşı, bu hedefe saldırmak için gerekçe oldu.

ÇİZGİ	KİM	TÜRKİYE'NİN TAHLİLİ	ANA ÇELİŞKİ	YOL	12 MART'TA NE OLDU
Sosyalist Devrim	TİP: Aybar, Boran, Aren	Kapitalist	Emek-sermaye	Yasal parti, sendika, seçim	TİP kapatıldı (1971), yöneticileri tutuklandı
Millî Demokratik Devrim	Mihri Belli; Türk Solu, Aydınlık	Yarı-sömürge, yarı-feodal	Emperyalizm-millet	"Millî sınıflar" ittifakı; asker-sivil aydın zümre	Kadrolar tutuklandı; ordu beklentisi 9 Mart'ta çöktü
Yön-Devrim	Doğan Avcıoğlu	Bağımlı kapitalizm	Emperyalizm	Ordu içinden "devrimci" müdahale	9 Mart cuntası tasfiye edildi; Avcıoğlu tutuklandı
THKO	Gezmiş, Aslan, İnan, Cemgil	MDD	Emperyalizm	Kır gerillası	Nurhak'ta ve yakalanarak ezildi; 3 idam
THKP-C	Çayan, Cevahir, Bardakçı	MDD (kendine özgü)	Emperyalizm-oligarşi	Öncü savaşı	Kızıldere'de ezildi
TKP-ML	Kaypakkaya	Yarı-feodal; Maocu	Emperyalizm-feodalizm	Halk savaşı	Kaypakkaya işkencede öldürüldü (1973)

Tablo 3.1. 1960'ların sonunda solun çizgileri ve 12 Mart'taki akıbetleri. Kaynak: Bilgi Müşterekleri derlemesi; Savran, Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri.

3.7 15–16 Haziran 1970: Sınıf kendi örgütünü savunuyor

Şimdi bu bölümün, hatta bu dosyanın en önemli olayına geliyoruz.

DİSK büyüdükçe, sermaye ve Adalet Partisi hükümeti bir çare aradı. Çare, yasayı değiştirmekti. 1970 baharında hükümet, 274 sayılı Sendikalar Kanunu'nu değiştiren bir tasarı hazırladı; Meclis'te AP ve CHP birlikte destekledi. Tasarı, 1317 sayılı yasa olarak 11 Haziran 1970'te kabul edildi. Ne getiriyordu? Bir konfederasyonun yasal olabilmesi için Türkiye'deki sendikalı işçilerin en az üçte birini temsil etmesi; bir sendikanın işkolunda faaliyet gösterebilmesi için o işkolundaki işçilerin üçte birini üye yapması. Sendika değiştirmek noter şartına bağlanıyordu. Tek cümleyle: **DİSK kapatılıyordu**. Yasanın gerekçesinde bile "sendika enflasyonu"ndan söz ediliyordu; hedef açıktı. Türk-İş yasayı destekledi.

DİSK yönetimi işyerlerinde toplantılar yaptı, yasayı anlattı, "protesto" kararı aldı. Ama 15 Haziran 1970 sabahı olan şey, bir yönetim kararının çok ötesine geçti. İstanbul'un ve Kocaeli'nin fabrikalarında — Gebze'den Topkapı'ya, Levent'ten Bakırköy'e — işçiler iş bıraktı ve fabrikalardan çıkıp yürümeye başladı. DİSK üyeleri ile birlikte Türk-İş üyesi işçiler de yürüdü; yasanın yalnızca DİSK'i değil, işçinin sendika seçme hakkını hedef aldığını anlamışlardı. Yürüyüş kolları birleşti; Kadıköy'e, Levent'e, Topkapı'ya, İstanbul merkezine doğru ilerledi. Katılan işçi sayısı, kaynağa göre 100 bin ile 150 bin arasında verilir; DİSK'in kendi tarihinde 150 bin geçer. Türkiye'de o güne dek görülmüş en büyük işçi eylemiydi.

16 Haziran'da eylem büyüdü. Hükümet, İstanbul ve Kocaeli'nde sıkıyönetim ilan etti; köprüler kaldırıldı, vapur seferleri durduruldu; askerî birlikler yürüyüş kollarının önüne çıktı. Kadıköy'de polis ve asker ateş açtı. Resmî açıklamaya göre üçü işçi (Yaşar Yıldırım, Mustafa Bayram, Mehmet Gıdak) olmak üzere beş kişi öldü; yüzlerce kişi yaralandı. Sıkıyönetim iki gün içinde eylemi durdurdu. DİSK'in yöneticileri, Kemal

Türkler dâhil, tutuklandı; binlerce işçi işten atıldı; DİSK'in yayın organları kapatıldı.

Peki yasa ne oldu? TİP ve CHP, yasanın iptali için Anayasa Mahkemesi'ne başvurdu. Anayasa Mahkemesi, Şubat 1972'de 1317 sayılı yasanın temel maddelerini — üçte bir barajını — 1961 Anayasası'nın sendika özgürlüğüne aykırı bularak iptal etti. DİSK yaşadı. 1970'te DİSK'i kapatmaya yetmeyen şey, 1980'de bir darbe gerektirdi.

Şimdi bu iki günden ne öğrendiğimizi maddeleyelim; çünkü bu dosya bir kılavuz:

1. **Sınıf, kendi örgütünü savunmak için harekete geçer.** 15-16 Haziran'ın talebi ücret değildi; sendika seçme hakkıydı. İşçi, örgütünün elinden alınacağını anladığında, üretimi durdurdu. Bu, sınıf bilincinin en yalın tanımıdır: kendi örgütünü kendi çıkarı olarak görmek.
2. **Konfederasyon çizgisi, sınıfın çizgisinin altında kalabilir.** Türk-İş yasayı destekledi; ama Türk-İş üyesi işçiler DİSK'lilerle yürüdü. Sendikanın üstündeki yönetici ile altındaki işçi aynı şey değildir. Bugün "sendikalar bir şey yapmıyor" dendiğinde bunu hatırlayın: soru, yönetimin ne yaptığı değil, tabanın ne yapabileceğidir.
3. **Yasa vermez, mücadele kazandırır.** Anayasa Mahkemesi yasayı iptal etti; ama iptalin arkasında iki günlük genel grev ve beş ölü vardı. Mahkeme kararı, sokakta kazanılan kâğıda geçirdi. Kavel'de de böyleydi; 1989 Bahar Eylemleri'nde de böyle olacak.
4. **Devlet, sınıfın kendiliğinden hareketine "olağanüstü hal"le yanıt verir.** Sıkıyönetim, 15-16 Haziran'la geldi; 12 Mart'ta bütün ülkeye yayıldı; 12 Eylül'de kalıcılaştı. Olağanüstü hal aygıtı, sınıf hareketinin ölçüsüyle büyür.
5. **Ordu, 1961 Anayasası'nı savunmak için değil, DİSK'i durdurmak için sokağa çıktı.** 27 Mayıs'ı yapan ordu, on yıl sonra 27 Mayıs'ın anayasasıyla kurulan konfederasyonun üstüne yürüdü. "İlerici ordu" beklentisi, tam burada, Kadıköy'de bitmiş olmalıydı. Bitmedi; 9 Mart 1971'e kadar sürdü.

Olgu kutusu: 15-16 Haziran 1970. Gereke: 1317 sayılı yasa (11 Haziran 1970) — sendika ve konfederasyonlara üçte bir barajı, noter şartı. Katılım: 100-150 bin işçi; İstanbul ve Kocaeli'nde yüzü aşkın fabrika. Sonuç: sıkıyönetim (16 Haziran, üç ay); resmî açıklamaya göre beş ölü (üçü işçi); DİSK yöneticileri tutuklandı; binlerce işçi işten çıkarıldı. Yasanın akıbeti: Anayasa Mahkemesi Şubat 1972'de temel maddelerini iptal etti. Uzun vadeli sonuç: DİSK kapatılmadı; sermaye "olağan yol"un yetmediğini gördü. Kaynak: DİSK tarihi; Savran; Boratav.

3.8 Kürt sorunu ve Alevilik 1960'larda

1961 Anayasası'nın açtığı alan Kürt bölgesine de ulaştı. 1967'de Diyarbakır, Silvan, Siverek, Batman, Tunceli, Ağrı ve Ankara'da "Doğu Mitingleri" düzenlendi: yoksulluğa, ihmale ve baskıya karşı on binlerce kişi toplandı; TİP'in Kürt üyeleri ve öğrenciler örgütledi. 1969'da Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) kuruldu. TİP, 1970'teki 4. Büyük Kongresi'nde "Türkiye'nin doğusunda Kürt halkı yaşamaktadır" diyen bir karar aldı; bu karar, 1971'de Anayasa Mahkemesi'nin TİP'i kapatma gerekçesi oldu. Yani sınıf partisinin kapatılma gerekçesi Kürt sorunuydu. Bu, dosya boyunca göreceğiniz çakışmanın 1971 halidir: devlet, sınıfla Kürt sorununu aynı anda ve aynı yasayla bastırır.

Alevilik de aynı dönemde siyasallaştı. Aleviler, tek parti döneminde "sınıfsız kitle"nin içinde görünmez kılınmış; 1950'lerde DP'nin Sünni-muhafazakâr söylemi karşısında CHP'ye yönelmişti. 1966'da Türkiye Birlik Partisi kuruldu. Alevi gençliği, 1960'ların sonunda büyük ölçüde sola gitti; bu, 1970'lerde MHP'nin ve kontrgerillanın Alevi'yi "komünist" diye hedef göstermesinin zeminidir. Maraş ve Çorum'un tohumu 1960'larda atıldı.

Kişiler: **Kemal Türkler** (1926-1980): Maden-İş genel başkanı (1954-80), DİSK'in kurucusu ve ilk genel başkanı (1967-77); 22 Temmuz 1980'de evinin önünde öldürüldü; 2026 "Kemal Türkler Yılı" ilan edildi ([Bianet](#)). **Behice Boran** (1910-1987): sosyolog, TİP'in 1970-80 genel başkanı; 12 Mart'ta ve 12 Eylül'de yargılandı, sürgünde öldü. **Mihri Belli** (1916-2011): TKP kökenli; MDD tezinin kuramcısı. **Doğan Avcıoğlu** (1926-1983): Yön ve Devrim dergilerinin kurucusu; ordu içinden "devrimci" müdahale bekleyen çizginin sözcüsü. **Deniz Gezmiş** (1947-1972): İstanbul Hukuk öğrencisi, 68 hareketinin önderlerinden, THKO'nun kurucusu; 6 Mayıs 1972'de idam edildi. **Mahir Çayan** (1946-1972): SBF öğrencisi, THKP-C'nin kurucusu; Kızıldere'de öldürüldü. **İbrahim Kaypaklı** (1949-1973): TKP-ML'nin kurucusu; Diyarbakır'da işkencede öldürüldü.

Dünya kesiti: 1965 Endonezya — ordu ve İslamcı milisler, CIA'in listeleriyle 500 bin ile 1 milyon arasında komünisti ve solcuyu öldürdü; "Cakarta yöntemi" bu olaydan sonra Latin Amerika'da ve başka yerlerde bir model oldu (Bölüm 10) · 1967 Yunanistan'da albaylar cuntası — Türkiye'ye en yakın örnek · 1967 Che Guevara'nın Bolivya'da öldürülmesi · 1968 Vietnam'da Tet saldırısı; Paris Mayıs'ı; Prag Baharı ve Sovyet müdahalesi (Aybar'ın müdahaleyi eleştirip "güler yüzlü sosyalizm" demesi TİP'i böldü) · 1969 ABD'de Nixon · 1970 Şili'de Allende seçimle iktidarda. Türkiye'nin 60'ları, dünyanın 60'larının içindedir: sınıf hareketi yükselir, ABD'nin darbe aygıtı hazırlanır.

Denge söylemine yanıt: "1960'larda sol şiddete başvurdu, ülke kaosa sürüklendi; müdahale kaçınılmazdı." Kanlı Pazar'da öldürülenler solcuydu; komando kamplarını kuran devlet ve MHP'ydı; 15-16 Haziran'da ateş açan askerdi. Silahlı sol örgütlerin eylemleri 1971 başında, yani 12 Mart'tan birkaç ay önce başladı ve kitlesel bir şiddet üretmedi. 1960'ların asıl "kaos"u, sermayenin ve devletin gözünde, TİP'in Meclis'e girmesi, DİSK'in büyümesi, işçinin sokağa çıkmasıydı. 12 Mart'ın hedef listesine bakın: kapatılan TİP'ti, tutuklanan DİSK'ti, değiştirilen 1961 Anayasası'ydı. Silahlı örgütler gerekçeydi; hedef sınıftı.

Bugüne bağ: 15-16 Haziran'ın dersi "yasa vermez, mücadele kazandırır"dı. Bugün bunun tersini yaşıyoruz: 6356 sayılı yasanın %1'lik işkolu barajı bile 1317'nin üçte birinden hafif görünür, ama üstüne işyeri barajı, e-Devlet üyeliği ve grev erteleme yetkisi bindiğinde sonuç 1970'in hedeflediğinden de ağırdır ([stkdestek.org, 2026](#)). Bilişim Emekçisinin El Kılavuzu'nda anlattığımız 45 bini aşkın üyelik barajı, 1317'nin torunudur. 2024'te Türkiye'de yıl boyunca 29 grevde 1.859 işçi grevdeydi ([alomaliye, 2025](#)); 15-16 Haziran'ın iki gününde bunun elli katından fazla işçi yürümüştü. Ama 2015 Metal Fırtına'sı, 2010 Tekel direnişi, 2022'den bu yana yayılan fiili grevler, sınıfın yasanın dışında hareket etme kapasitesinin bitmediğini gösteriyor. Sendikalı gençlerin oranı %6 ([DİSK-AR, 2026](#)); ama gençlerin %82'si ücretli. 15-16 Haziran'ın öznesi bugün fabrikadan çok depoda, kuryede, çağrı merkezinde, kodda çalışıyor; özne aynı özne.

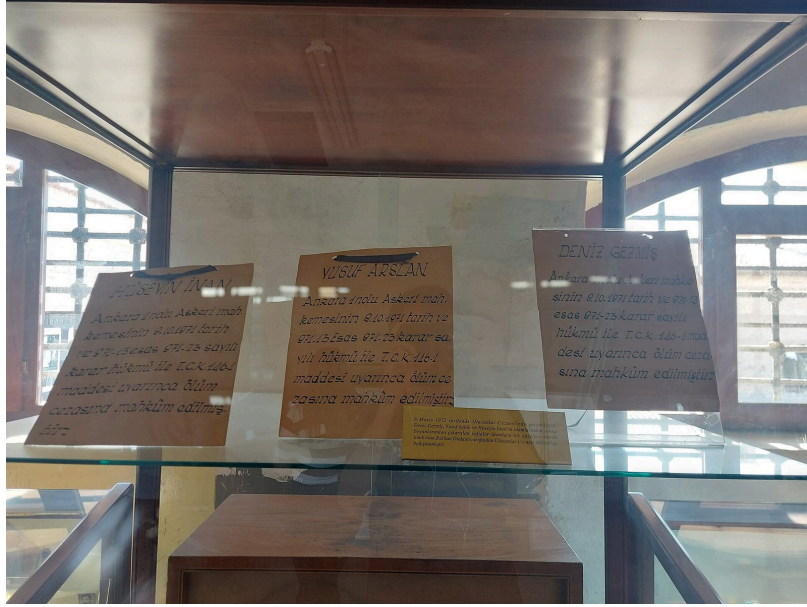
Hesaplaşıldı mı? Hukuki: 15-16 Haziran'da ateş açanlar ve Kanlı Pazar'ın örgütleyicileri yargılanmadı; yargılanan işçiler ve sendikacılar oldu. **Kurumsal:** 1317'nin baraj mantığı 2821'de %10, 6356'da %1 + işyeri barajı olarak yaşıyor; Türk-İş'in "partiler üstü" çizgisi sürüyor. **İdeolojik:** 15-16 Haziran resmî tarihte yok; okullarda anlatılmıyor; DİSK'in yıl dönümü anmaları dışında kamusal hafızada yeri "olay" düzeyinde.

Bu bölümün kaynakları: DİSK'in kuruluşu: [DİSK, 55. yıl](#) · Kemal Türkler: [Birleşik Metal-İş](#); [Bianet, 2026 Kemal Türkler Yılı](#) · Sungur Savran, Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri, Cilt 1 (Yordam) · Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi (İmge) · Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi (İletişim) · Vincent Bevins, The Jakarta Method (Endonezya 1965) · 2821'den 6356'ya: [stkdestek.org](#) · 2024 grev istatistikleri: [alomaliye](#) · Gençlik ve sendika: [DİSK-AR, 2026](#).

BÖLÜM 4

12 Mart 1971: "Sosyal Uyanış Ekonomik Gelişmeyi Aştı"

Tez. 12 Mart 1971, 15-16 Haziran'a verilen ilk yanıttır. Hedefi silahlı gençlik örgütleri değil — onlar gerekçeydi — TİP, DİSK ve 1961 Anayasası'nın işçi sınıfına açtığı alandı. 12 Mart, 12 Eylül'ün provasıdır: aynı araçları (sıkıyönetim, işkence, anayasa değişikliği, DGM, MGK'nın güçlendirilmesi) daha küçük ölçekte denerdi. Ve "başarısız" kaldı: sınıfı örgütsüzleştiremedi, anayasayı tümünden değiştiremedi, 1973'te seçimle sivillere devretmek zorunda kaldı. Bu "başarısızlık", 1980'de daha büyük bir darbeyi sermaye için zorunlu kıldı.

Fotoğraf F2. Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın idam kararı belgeleri — Ulucanlar Cezaevi Müzesi, Ankara, 2025. Fotoğraf: Furkan Akkurt, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

4.1 Adı konmuş bir gerekçe

12 Mart'ın en dürüst cümlesini darbeden sonra kurulan hükümetin başbakanı Nihat Erim söyledi: "Sosyal uyanış ekonomik gelişmeyi aştı." Bu cümleyi ezberleyin; 12 Mart'ın da, 12 Eylül'ün de programıdır. Tercümesi şu: işçi, köylü ve gençlik, sermayenin onlara vermeye razı olduğundan fazlasını istiyor; istemek, "uyanış"; vermemek, "ekonomik gelişme". Uyanış "aştığında" ne yapılır? Uyanış bastırılır. Erim'e atfedilen ikinci cümle de aynı programdandır: "1961 Anayasası Türkiye için lüktür."

Yani darbeyi yapanlar, neye karşı yaptıklarını gizlemediler. Gizleyen, sonradan yazılan "anarşiyi bitirdi" tarihidir.

4.2 1970: Ekonomik kriz ve devalüasyon

12 Mart'ın ekonomik arka planı 1958'inkine benzer. İthal ikameci sanayi 1960'larda büyümüş, ama ithal girdiye bağımlı kalmıştı: makine, ara malı, petrol. Döviz, tarım ihracatından ve 1961'den sonra Almanya'ya giden işçilerin dövizlerinden geliyordu. 1969-70'te ödemeler dengesi tıkanı. 10 Ağustos 1970'te Demirel hükümeti doları 9 liradan 15 liraya çıkardı — %66 devalüasyon — ve IMF ile anlaştı. Devalüasyon fiyatları yükseltti; işçi ücretleri geriledi; 1970 sonbaharında grev dalgası büyüdü.

Sanayi burjuvazisinin 1970'teki sorunu 1960'takinden farklıydı. 1960'ta plan ve düzenli toplu sözleşme istiyordu; 1970'te toplu sözleşme "fazla" düzenli olmuştu: DİSK, her sözleşmede ücreti yukarı çekiyordu ve 15-16 Haziran, sermayenin yasal yoldan bunu kıramayacağını göstermişti. Aynı yıl, 1971'de, Türkiye'nin büyük sanayi grupları TÜSİAD'ı — Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği'ni — kurdu. Sermaye, kendi sınıf örgütünü, tam da işçi sınıfının kendi örgütünü savunduğu yılın hemen ardından kurdu. Bu tarih çakışması tesadüf değildir.

4.3 9 Mart: "İlerici cunta" ve tasfiyesi

1960'ların solunun ordu içinden beklediği "ilerici müdahale", 1971 başında gerçekten hazırlanıyordu. Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler, Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur ve emekli Korgeneral Cemal Madanoğlu çevresinde, Doğan Avcıoğlu'nun Devrim dergisi ekibiyle temas halinde bir cunta, 9 Mart 1971'de "sol-Kemalist" bir darbe planlıyordu: Meclis'i kapatmak, "reformcu" bir yönetim kurmak. Bazı sol aydınlar ve Devrim çevresi bu darbeyi destekliyor, bir kısım MDD'ci bundan "devrime kapı" bekliyordu.

Darbe olmadı. Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, komuta zinciri ve ABD'ye bağlı üst komuta 9 Mart'ı önceden öğrendi ve çöktürdü. Üç gün sonra, 12 Mart 1971'de, Tağmaç, Gürler, Batur ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Celal Eyicioğlu'nun imzasıyla — yani 9 Mart'çıların kendileriyle birlikte — hükümete bir muhtıra verildi. Gürler ve Batur, kendi cuntalarının tasfiyesine imza atarak komuta zincirine geri döndüler. "İlerici cunta", karşı-cuntanın parçası oldu.

Bu olay, dosyanın üçüncü tezinin en keskin kanıtıdır. Sol, on yıl boyunca orduda bir kanat aradı. Bulduğunu sandığı kanat, ilk sıkışmada gövdeye döndü ve sola karşı kullanıldı. 9 Mart'ı bekleyen aydınlar, 12 Mart'ta Ziverbey'e götürüldü. Ders açık: ordu, iç dengeleri ne olursa olsun, son tahlilde sermaye devletinin omurgasıdır; içinde "iyi generaller" olabilir, ama kurum, sınıf mücadelesinde bir tarafın kurumudur. Darbeye karşı tek güvence, ordu içi hesap değil, sınıfın örgütlü gücüdür.

4.4 Muhtıra ve Erim hükümeti: "Balyoz Harekâtı"

12 Mart muhtırası üç madde içeriyordu: Meclis ve hükümet ülkeyi "anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluğa" sürüklemiştir; "Atatürkçü görüşle" reformları yapacak "güçlü ve inandırıcı" bir hükümet kurulmalıdır; aksi halde ordu "yönetime doğrudan el koyacaktır". Demirel istifa etti. Cumhurbaşkanı Sunay, CHP'den istifa eden Nihat Erim'i başbakan yaptı. Erim'in hükümeti "partiler üstü" bir "teknokrat" hükümetiydi; içinde Dünya Bankası'ndan gelen Atilla Karaosmanoğlu'nun başını çektiği, "11'ler" denilen reformcu bir grup vardı. Bu grup toprak reformu, vergi reformu gibi projelerle geldi; birkaç ay içinde sermayenin ve ordunun direnciyle istifa etti. 12 Mart'ın "reform" yüzü böylece düştü; geriye baskı yüzü kaldı.

Fotoğraf F51. Nihat Erim Washington'da, Mart 1972: 12 Mart'ın 'partiler üstü' başbakanı Nixon'ın konuğu. Muhtıra rejimi dışarıda böyle karşılandı. Fotoğraf: Robert L. Knudsen (Beyaz Saray), CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

Baskı, adını Erim'in kendisinden aldı: "Balyoz Harekâtı". 27 Nisan 1971'de 11 ilde sıkıyönetim ilan edildi; kısa sürede İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Diyarbakır dâhil ülkenin bütün büyük merkezlerini kapsadı ve iki yıldan uzun sürdü. 13 Mayıs 1971'de **1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu** çıkarıldı: sıkıyönetim komutanına gözetim, arama, yayın yasağı, dernek kapatma, işten çıkarma ve sürgün yetkisi veren yasa. 12 Eylül sonrası binlerce öğretim üyesi, öğretmen ve memurun hiçbir gerekçe gösterilmeden ihraç edilmesine olanak veren "1402'likler" uygulaması, bu 1971 yasaının maddesine dayanır. Barış Akademisyenleri yazımızda KHK'lı akademisyenleri 1402'liklerle karşılaştırmıştı; zincirin ilk halkası 12 Mart'tır.

Sıkıyönetim ne yaptı?

- **TİP kapatıldı.** 20 Temmuz 1971'de Anayasa Mahkemesi, 4. Kongre'deki Kürt kararını gerekçe göstererek TİP'i kapattı. Behice Boran ve yöneticiler tutuklandı, 15 yıla varan cezalar aldı.
- **Dev-Genç kapatıldı;** DDKO kapatıldı, yöneticileri yargılandı.
- **DİSK** kapatılmadı ama hedefti: yöneticileri gözaltına alındı, sendikacılar yargılandı, grevler sıkıyönetimle yasaklandı, Maden-İş'e karşı davalar açıldı.
- **Aydınlar:** İlhan Selçuk, Uğur Mumcu, Doğan Avcıoğlu, Çetin Altan, Yaşar Kemal, Sabahattin Eyüboğlu, Vedat Türkalı ve yüzlerce yazar, gazeteci, akademisyen tutuklandı; Ant, Aydınlık, Devrim gibi dergiler kapatıldı; TRT'de tasfiye yapıldı.
- **Kürt bölgesinde** Diyarbakır, Siirt, Hakkâri'de köy baskınları, toplu gözaltılar, "komando" harekâtları.
- **Öğrenciler:** Binlerce öğrenci gözaltına alındı; ODTÜ ve İstanbul Üniversitesi kapatıldı; yurtlar basıldı.

4.5 Ziverbey Köşkü: İşkencenin kurumsallaşması

12 Mart'ın 12 Eylül'e bıraktığı en önemli mirasın adı Ziverbey'dir. İstanbul Erenköy'de, sıkıyönetim komutanlığına bağlı bir sorgu merkezi olarak kullanılan köşk. Buraya getirilen tutuklulara gözleri bağlı, kimliği açıklanmayan sorgucular tarafından günlerce işkence yapıldı: falaka, elektrik, askı, uykusuzluk, ölüm tehdidi. Sorgucular kendilerine "kontrgerilla" diyordu; tutuklulara "burada anayasa yok, devlet burada bizim" deniyordu. İlhan Selçuk, Ziverbey Köşkü kitabında; Uğur Mumcu Sakıncalı Piyade'de bu sorguları anlattı. "Kontrgerilla" sözcüğü Türkiye kamuoyuna ilk kez Ziverbey'den çıkanların tanıklığıyla girdi.

Ziverbey'in önemi şudur: işkence, 12 Mart'la birlikte "münferit" olmaktan çıkıp bir kurum oldu. Sorgu merkezi, komuta zinciri, standart yöntemler, adli tıp raporlarını düzenleyen doktorlar, işkenceyi bilen ve susan savcılar. 12 Eylül'ün DAL'ı (Ankara), Gayrettepe'si (İstanbul), Mamak'ı ve Diyarbakır'ı bu kurumun büyütülmüş halidir; Bölüm 8'de ayrıntısıyla anlatacağız. 1971'de Diyarbakır'da işkencede öldürülen

İbrahim Kaypakkaya (18 Mayıs 1973) ve Ankara'da işkencede sakat bırakılan yüzlerce öğrenci, 12 Eylül'ün 171 belgeli işkence ölümünün ilk halkalarıdır. Ziverbey'in sorgucuları hiç yargılanmadı; bu, Türkiye'de işkencecinin cezasızlığının başlangıç tarihidir.

4.6 Kızıldere ve idamlar: Bir kuşağın simgeleri

12 Mart'ın silahlı sol örgütlere yönelik operasyonları 1971 yazında başladı. THKO militanları Malatya Nurhak dağlarında kır gerillası kurmaya çalışırken 31 Mayıs 1971'de jandarma pususunda Sinan Cemgil, Kadir Manga ve Alpaslan Özdoğan öldürüldü. Deniz Gezmiş ve Yusuf Aslan Mart 1971'de Şarkışla yakınında, Hüseyin İnan Mayıs'ta yakalanmıştı. THKP-C, 17 Mayıs 1971'de İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Efraim Elrom'u kaçırdı ve öldürdü; Hüseyin Cevahir 1 Haziran 1971'de Maltepe'de kuşatmada öldürüldü, Mahir Çayan yaralı yakalandı. Çayan ve arkadaşları Kasım 1971'de Maltepe Askerî Cezaevi'nden tünelle kazarak kaçtı.

30 Mart 1972: **Kızıldere**. Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın idam kararı Meclis'ten geçmişti. THKP-C'li Mahir Çayan ve arkadaşları ile THKO'lu Cihan Alptekin ve Ömer Ayna, idamları durdurmak için Ünye'deki NATO radar üssünde çalışan üç İngiliz ve Kanadalı teknisyeni kaçırpı Tokat Niksar'a bağlı Kızıldere köyüne götürdü. Köy kuşatıldı. Operasyonda on devrimci — Mahir Çayan, Cihan Alptekin, Ömer Ayna, Sinan Kazım Özdoğan, Hüdaî Arıkan, Ertan Saruhan, Saffet Alp, Sabahattin Kurt, Nihat Yılmaz, Ahmet Atasoy — ve üç rehine öldürüldü. Yalnızca Ertuğrul Kürkçü sağ kaldı.

6 Mayıs 1972'de Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan Ankara Merkez Cezaevi'nde asıldı. Karar, sıkıyönetim mahkemesinden çıkmış, Askerî Yargıtay'da onanmış, Meclis'te AP ve bir kısım CHP'li oyla kabul edilmiş, Anayasa Mahkemesi'nin usul gerekçesiyle iptalinden sonra Meclis'ten yeniden geçirilmişti. CHP Genel Başkanı İnönü karara karşı çıkmış, Bülent Ecevit "hayır" oyu vermişti. Üç idam, "Menderes'in intikamı" olarak da okundu: Demirel'in AP'si, 1961'in üç idamına 1972'de üç idamla karşılık veriyordu. Bu okumada doğruluk payı var; ama asıl mesele intikam değil, gözdağıydı. Üç öğrenciyi asmak, bir kuşağa "siyaset yaparsanız sonu budur" demekti.

Bu insanlar hakkında bizim tavrımız baştan söylediğimiz gibidir: kimsenin zorlamadığı bir zamanda, kendi tercihleriyle devrimci oldular; tercihlerini pişmanlık duymadan yaşadılar; mahkemede ve darağacında geri adım atmadılar. Onları "parlak çocuklar, yazık oldu" diye anmak, tercihlerini küçümsemektir. "Yanlış stratejiydi" demek ise doğrudur, ama tek başına söylendiğinde bir kürsü ukalalıdır. Doğru olan ikisini birlikte söylemektir: öncü savaşı sınıf hareketinden kopuktu ve bu kopukluk 12 Mart'ı kolaylaştırdı; ve bu kopukluğun bedelini ödeyenler, sınıfın yerine ölmeyi seçecek kadar sınıftan yana insanlardı. Onlara borcumuz, kopukluğu kapatmaktır.

TARİH	OLAY	SONUÇ
10 Ağustos 1970	%66 devalüasyon; IMF anlaşması	Reel ücret düşüşü; grev dalgası
9 Mart 1971	"Sol-Kemalist" cunta girişimi	Komuta zincirince çöktürüldü
12 Mart 1971	Muhtra	Demirel istifa; Erim hükümeti
27 Nisan 1971	11 ilde sıkıyönetim	İki yıldan uzun sürdü
13 Mayıs 1971	1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu	İhraç, sürgün, yayın yasağı yetkisi; "1402'likler"in yasal temeli
31 Mayıs 1971	Nurhak	Cemgil, Manga, Özdoğan öldürüldü
1 Haziran 1971	Maltepe kuşatması	Cevahir öldürüldü; Çayan yakalandı
20 Temmuz 1971	Anayasa Mahkemesi TİP'i kapattı	Gerekçe: Kürt sorunu kararı
20 Eylül 1971	1488 sayılı anayasa değişikliği	Temel haklar daraltıldı; MGK güçlendi; TRT ve üniversite özerkliği budandı; memura sendika yasağı
Şubat 1972	Anayasa Mahkemesi 1317'yi iptal etti	DİSK yaşadı
30 Mart 1972	Kızıldere	On devrimci ve üç rehine öldürüldü
6 Mayıs 1972	Gezmiş, Aslan, İnan idam edildi	Bir kuşağa gözdağı
15 Mart 1973	İkinci anayasa değişikliği	Devlet Güvenlik Mahkemeleri (md. 136)
18 Mayıs 1973	Kaypakkaya Diyarbakır'da işkencede öldürüldü	Cezasızlık
14 Ekim 1973	Genel seçim	CHP %33,3 ile birinci; Ecevit

Tablo 4.1. 12 Mart kronolojisi (1970-1973). Kaynak: Bilgi Müşterekleri derlemesi; Zürcher; Savran.

4.7 1971 ve 1973 anayasa değişiklikleri: 1982'nin taslağı

12 Mart'ın asıl işi, Kızıldere'de değil, Meclis'te yapıldı. Sıkıyönetim altındaki Meclis'e, AP ve CHP'nin oylarıyla, iki anayasa değişikliği paketi geçirildi. 20 Eylül 1971'de kabul edilen 1488 sayılı değişiklik ve 15 Mart 1973'teki ikinci paket, 1961 Anayasası'nın 40'a yakın maddesini değiştirdi. Neler değişti?

ALAN	1961 ANAYASASI (ÖZGÜN)	1971-73 DEĞİŞİKLİKLERİ	1982 ANAYASASI'NDAKİ HALİ
Temel haklar	Sınırlama ancak "özüne dokunmadan"	"Millî güvenlik, kamu düzeni, genel ahlak" gerekçeleriyle geniş sınırlama	Aynı gerekçeler; ek olarak md. 13-14 ile "kötüye kullanma" yasağı
Memur sendikası	Var (md. 46)	Kaldırıldı	Yok; 2010'da kısıtlı toplu sözleşme
MGK	"Hükümete yardımcı olmak üzere görüş bildirir"	Görüşü "tavsiye" değil "bildirir"; ordu ağırlığı arttı	Kararları "öncelikle dikkate alınır"; asker üye çoğunluğu (2001'e kadar)
Üniversite özerkliği	Tam özerklik	Devletin "gözetim ve denetimi" eklendi; öğretim üyelerini görevden alma kolaylaştı	YÖK (1981); özerklik kaldırıldı
TRT	Özerk	Özerklik kaldırıldı, "tarafsız" kurum	Hükümete bağlı
Sıkıyönetim	Bir ay, Meclis onayıyla uzatma	Süre uzatıldı; sıkıyönetim mahkemelerinin yetkisi genişledi	Sıkıyönetim ve OHAL rejimi ayrıntılı ve kalıcı
Askerî yargı	Danıştay'a tabi	Askerî Yüksek İdare Mahkemesi kuruldu (1972); asker sivil yargı dışına çıktı	Askerî yargı ayrı ve güçlü (2017'ye kadar)
Olağanüstü mahkeme	Yok	Devlet Güvenlik Mahkemeleri (1973, md. 136)	DGM (md. 143) — 2004'e kadar
Bakanlar Kurulu	Kararname yetkisi sınırlı	Kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi getirildi	KHK yetkisi genişledi; OHAL KHK'ları denetim dışı

Tablo 4.2. 1961 Anayasası'nın 12 Mart'ta budanışı ve 12 Eylül'de tamamlanışı. Kaynak: Bilgi Müşterekleri derlemesi; anayasa metinleri.

Tabloya dikkatle bakın: 1982 Anayasası'nın neredeyse her otoriter maddesinin bir 1971-73 öncülü var. KHK yetkisi 12 Mart'ta getirildi; 2016-18'de OHAL KHK'larıyla 125.678 kamu görevlisi ihraç edildi (AA, 2023). MGK 12 Mart'ta güçlendi, 12 Eylül'de devleti yönetti. Üniversite özerkliği 12 Mart'ta budandı, 12 Eylül'de YÖK'le bitirildi. Devlet Güvenlik Mahkemeleri 1973'te anayasaya girdi; aşağıda anlatacağız. 12 Mart, 12 Eylül'ün taslağıdır; taslak, 1980'de temize çekildi.

4.8 DGM: Olağanüstü yargının doğuşu

1973 değişikliğiyle anayasaya giren Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin (DGM) kuruluş yasası Haziran 1973'te çıktı. DGM, "devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğüne, hür demokratik düzene karşı işlenen suçlara" bakacak, içinde askerî yargıç da bulunan özel mahkemelerdi. Yani siyasi suçlar için, olağan yargının dışında, askerinin de içinde olduğu bir yargı. Anayasa Mahkemesi 1975'te kuruluş yasasını usul gerekçesiyle iptal etti. Hükümet 1976'da yasayı yeniden çıkarmaya kalkınca DİSK, "DGM direnişi" adıyla bilinen, Eylül 1976'da on binlerce işçinin katıldığı bir iş bırakma eylemi örgütledi; yasa geçemedi. Bir kez daha: yasa vermez, mücadele kazandırır; ve bir kez daha, sermayenin yasal yoldan alamadığını darbe verdi. DGM'ler 12 Eylül'le, 1982 Anayasası'nın 143. maddesiyle kuruldu ve 2004'e kadar çalıştı.

DGM'nin tarihi bitmedi; adı değişti. 2004'te DGM'ler kaldırıldı, yerine aynı yetkilerle "özel yetkili" ağır ceza mahkemeleri kuruldu; Ergenekon, Balyoz, KCK davaları bu mahkemelerde görüldü. 2014'te onlar da kaldırıldı; yetkileri, 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu çerçevesinde görevli ağır ceza mahkemelerine geçti. Yani zincir şudur: 1973 DGM → 1982 DGM → 2004 Özel Yetkili Mahkemeler → 2014 TMK mahkemeleri. Her halkada ad değişti; işlev — siyasi muhalefeti "devlet güvenliği" adıyla olağan hukukun dışında yargılamak — aynı kaldı. Bugün bir gazetecinin, bir sendikacının, bir Kürt siyasetçinin "terör örgütü üyeliği"nden yargılandığı mahkemenin şeceresi 12 Mart'a uzanır.

Kavram: Muhtıra: ordunun hükümete, "şunu yapmazsanız el koyarız" diyen yazılı uyarısı; darbenin, darbe yapmadan yapılması. **Sıkıyönetim:** yönetimin belirli bir bölgede askerî komutana devredildiği, temel hakların askıya alındığı olağanüstü rejim. **Devlet Güvenlik Mahkemesi:** siyasi suçlar için kurulan, içinde askerî yargıç bulunan olağanüstü mahkeme; 1973-2004. **Kontrgerilla:** NATO'nun "geride kalma" ağının Türkiye ayağı olan Özel Harp Dairesi'nin kamuoyundaki adı; Ziverbey'de sorgucuların kendilerine verdiği ad.

4.9 1973: Ecevit ve "başarısız" darbe

12 Mart'ın planı, Erim döneminde "reformları" yapıp 1973'te kendi cumhurbaşkanını seçtirmek ve düzeni sivillere "emanet" etmektir. İkisi de olmadı. Erim istifa etti; Ferit Melen ve Naim Talu hükümetleri geldi. Mart 1973'te Cumhurbaşkanı Sunay'ın görev süresi dolduğunda ordu, Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler'i istiyordu; Meclis'te AP ve CHP, Gürler'i seçmeyi reddedip emekli Oramiral Fahri Korutürk'ü seçti. Ordu, kendi adayını Meclis'e kabul ettirememişti. 1980'de aynı Meclis aylarca cumhurbaşkanı seçemeyecek ve bu, darbenin gerekçelerinden biri olacaktı.

Asıl sürpriz seçimde geldi. CHP'de 14 Mayıs 1972'de Bülent Ecevit, 12 Mart'a karşı tutumuyla İnönü'yü genel başkanlıktan indirmişti. Ecevit'in CHP'si "ortanın solu" söylemiyle, "toprak işleyen, su kullananın" sloganıyla, "ne ezilen ne ezen, hakça bir düzen" vaadiyle seçime girdi. 14 Ekim 1973'te CHP %33,3 ile birinci parti oldu. TİP'in kapatıldığı, DİSK'in baskı altında olduğu, aydınların cezaevinden yeni çıktığı bir ülkede, seçmen sola oy vermişti. 12 Mart'ın "sosyal uyanışı" bastırma programı, sandıkta yenilmişti.

Bu, 12 Mart'ın "başarısızlığı"dır. Ve dosyanın tezine göre bu başarısızlık, 12 Eylül'ü sermaye için zorunlu kıldı. 12 Mart üç şeyi yapamadı: (1) DİSK'i kapatamadı; Anayasa Mahkemesi 1317'yi iptal etti, DİSK 1970'lerde daha da büyüdü. (2) 1961 Anayasası'nı bütünüyle değiştiremedi; budadı, ama grev hakkı, sendika özgürlüğü, Anayasa Mahkemesi yerinde kaldı. (3) Siyaseti sınıftan arındırmadı; 1973'te sol söylemle bir parti birinci oldu, 1974'te Ecevit hükümeti genel af çıkardı ve 12 Mart'ın tutukluları serbest kaldı. 1970'lerde işçi hareketi 1960'lardakinden daha büyük oldu; 1 Mayıs 1976 ve 1977 Taksim'e yüz binlerce işçi topladı; DGM direnişi yasayı düşürdü; MESS grevleri, Tarih, Yeni Çeltik geldi. Yani "uyanış" bastırılmadı; büyüdü. Sermaye 1980'de aynı programı — Erim'in cümlesini — bu kez yarım bırakmamak üzere uygulayacaktı: DİSK'i kapatmak, anayasayı sıfırdan yazmak, siyaseti barajla ve yasaklarla sınıftan arındırmak.

Kişiler: Nihat Erim (1912-1980): CHP'li hukukçu, 12 Mart'ın ilk başbakanı; "sosyal uyanış ekonomik gelişmeyi aştı" sözünün sahibi; 19 Temmuz 1980'de öldürüldü. **Memduh Tağmaç** (1904-1978): Genelkurmay Başkanı; 9 Mart'ı çöktürüp 12 Mart'ı veren komuta zincirinin başı. **Faruk Gürler** (1913-1975) ve **Muhsin Batur** (1920-1999): 9 Mart cuntasının içinde olup 12 Mart muhtırasına imza atan komutanlar; Gürler 1973'te cumhurbaşkanı seçilemedi. **Süleyman Demirel** (1924-2015): AP genel başkanı, 1965-71 ve 1975-80 arasında başbakan; 12 Mart'ta muhtırayla, 12 Eylül'de darbeye düşürüldü; sonra cumhurbaşkanı oldu. **Bülent Ecevit** (1925-2006): 1972'de CHP'nin başına geçti; 12 Mart'a karşı tutumu ve "hakça düzen" söylemiyle 1973'te seçimi kazandı; 1974'te Özel Harp Dairesi'nin ABD tarafından finanse edildiğini öğrendi (Bölüm 10). **Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan, Hüseyin İnan:** THKO'nun kurucuları; 6 Mayıs 1972'de idam edildiler. **Mahir Çayan** (1946-1972): THKP-C'nin kurucusu; Kızıldere'de öldürüldü.

Dünya kesiti: 1971 ABD'de Nixon dolar-altın bağı kopardı; Bretton Woods düzeni bitti, dünya ekonomisinde kriz dönemi başladı. 1972 ABD Vietnam'dan çekilmeye hazırlanıyor. **11 Eylül 1973 Şili:** Allende hükümeti Pinochet'nin darbesiyle devrildi; ABD'nin (Kissinger, ITT, CIA) darbeye desteği sonradan belgelendi; Şili, neoliberal programın ilk laboratuvarı oldu ("Chicago Boys"). 11 Eylül yazımızda anlattığımız Şili-Türkiye koşutluğu burada başlar: Türkiye'nin 12 Mart'ı, Şili'nin 1973'ünün hemen öncesindedir; Türkiye'nin 12 Eylül'ü, Şili'nin programını yedi yıl sonra uygulayacaktır. 1973 petrol krizi: OPEC fiyatları dört katna çıkardı; Türkiye'nin 1970'lerdeki döviz krizinin dış nedeni. 1974 Yunanistan'da cunta düştü, Portekiz'de Karanfil Devrimi.

Denge söylemine yanıt: "12 Mart anarşiyi bitirdi; silahlı örgütler olmasa muhtıra olmazdı." Sıralamaya bakın: 15-16 Haziran 1970 → 1317'nin iptal davası → TUSİAD'ın kuruluşu → 9 Mart → 12 Mart. Silahlı örgütlerin ilk eylemleri Ocak 1971'de, yani muhtıradan iki ay önce başladı; darbenin hazırlığı 1970 yazından beri sürüyordu. 12 Mart'ın kapattığı örgüt TİP'ti — yasal, parlamenter, silahsız. Hedef aldığı konfederasyon DİSK'ti — grev yapan, silahlı. Değiştirdiği anayasa, grev hakkını ve sendika özgürlüğünü getiren anayasaydı. Silahlı örgütleri ezmek için anayasa değiştirilmez; anayasa, sınıf ezmek için değiştirilir. "Anarşi", darbenin gerekçesiydi; hedef, "sosyal uyanış"tı — Erim'in kendi söyleyle.

Bugüne bağ: 12 Mart'ın üç kurumu bugün adı değişmiş olarak yaşıyor. **DGM → Özel Yetkili Mahkemeler → TMK mahkemeleri:** siyasi muhalefetin "terör" adıyla yargılanması. 1991'de TCK 141-142-163 kaldırılıp yerine Terörle Mücadele Kanunu geldi; düşünce suçu "terör" adını aldı; 2016 sonrası 289 davada 8.725 sanık yargılandı, 117 bini aşkın mahkûmiyet verildi ([Bianet](#)). **1402 → KHK:** 1971'de sıkıyönetim komutanına verilen ihraç yetkisi, 1980-83'te 1402'liklerle, 2016-18'de KHK'larla kullanıldı; OHAL Komisyonu'na 127.292 başvuru yapıldı, 17.960'ı kabul edildi ([AA, 2023](#)). **Sıkıyönetim → OHAL → kayyım:** seçilmişin yerine atanmış koyma yetkisi, 1971'de sıkıyönetim komutanlarındaydı; 2016-2024 arasında 164 belediyeye kayyım atandı, 159'u Kürt siyasetinin belediyeleriydi ([Medyascope, 2024](#)). Mızraklı yazımızda anlattığımız şey, 12 Mart'ın sıkıyönetim komutanının bugünkü adıdır. Ve ders aynı: 9 Mart'ı bekleyen sol, 12 Mart'ta Ziverbey'e gitti. Bugün de "içeriden çözülür", "sistem kendini düzeltir", "akılselim kazanır" bekleyişi aynı bekleyiştir. Güvence, örgütlü sınıftır; başka güvence yok.

Hesaplaşıldı mı? Hukuki: 12 Mart'ın muhtıracıları, Ziverbey'in işkencecileri, Kızıldere operasyonunun komutanları, Kaypakaya'yı öldürenler yargılanmadı; 1974 affı tutukluları çıkardı, failleri koruyandı da. TBMM'nin 2012 darbe raporu 12 Mart'ı inceledi, sonuç bir "rapor"dan ibaret kaldı.

Kurumsal: 1402 sayılı yasa yürürlükte; DGM'nin işlevi TMK mahkemelerinde; 1971-73 anayasa değişikliklerinin özü 1982'de kalıcılaştı. **İdeolojik:** "Sosyal uyanış ekonomik gelişmeyi aştı" cümlesi bugün "önce ekonomi, sonra demokrasi", "istikrar için fedakârlık", "grev ekonomiyi bozar" biçiminde yaşıyor; 678 sayılı KHK'nın grev ertelemesine eklediği "ekonomik istikrar" gerekçesi ([Dünya, 2016](#)), Erim'in cümlesinin 2016 tarihli yasa metnidir.

Bu bölümün kaynakları: Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi (İletişim) · Sungur Savran, Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri, Cilt 1 (Yordam) · Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi (İmge) · İlhan Selçuk, Ziverbey Köşkü; Uğur Mumcu, Sakıncalı Piyade (Ziverbey tanıklıkları) · Özel Harp Dairesi ve kontrgerilla: [Counter-Guerrilla](#); [Ganser](#) · TBMM Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu Raporu (2012): [Cilt 1](#) · 2016 sonrası yargı ve ihraç rakamları: [Bianet](#); [AA, OHAL Komisyonu 2023](#) · Kayyım: [Medyascope, 2024](#) · 678 sayılı KHK: [Dünya, 2016](#); [Umut-Sen](#).

BÖLÜM 5

1974-1980: Kriz, Katliam ve 24 Ocak — Darbenin Hazırlanışı

Tez. 12 Eylül "günde 20 ölü"ye tepki olarak doğmadı; ölümler darbenin gerekçesi olarak üretildi. 1974-1980 arasında üç süreç aynı noktada kesişti: (a) Türkiye kapitalizminin birikim krizi ve bu krizin sermaye lehine çözümü olan 24 Ocak 1980 programı; (b) işçi hareketinin tarihindeki en yüksek noktaya çıkması — DİSK, 1 Mayıs 1977, Tarih, 1980 grev dalgası; (c) kontrgerilla eliyle yürütülen faşist terör ve sıkıyönetimin il il, adım adım genişletilmesi. Darbe, bu üç sürecin toplamıdır: sermayenin programı vardı, uygulayacak gücü yoktu; işçi sınıfının gücü vardı, birleşik örgütü yoktu; devletin silahı vardı, gerekçesi yoktu. Gerekçe kanla yazıldı.

Kavram: Birikim krizi — sermayenin kâr ederek büyümesini sağlayan düzenin tıkanması; üretim sürer ama kâr oranı düşer, borç büyür, döviz biter. **İthal ikamesi** — dışarıdan alınan malı içeride üretme politikası; 1960-70'lerde Türkiye sanayisi bu yolla büyüdü, ama makineyi ve ara malı hâlâ dışarıdan, dövizle alıyordu. **Kontrgerilla** — NATO ülkelerinde Soğuk Savaş'ta kurulan, "işgal olursa direnecek" gerekçesiyle silahlandırılmış, gerçekte içerideki sol harekete karşı kullanılan gizli ordu; Türkiye'deki adı Özel Harp Dairesi. **Gerginlik stratejisi** — halkı korkutup "düzen isteyen" hale getirmek için kitle katliamları ve provokasyonlar düzenleme yöntemi; adı İtalya'dan, uygulaması NATO çapında. **Sıkıyönetim** — sivil yönetimin askıya alınıp yetkinin askerî komutana geçmesi; 12 Eylül'den önce Türkiye'nin 20 ili zaten sıkıyönetim altındaydı.

Fotoğraf F3. Ecevit Beyaz Saray'da, 31 Mayıs 1978: IMF anlaşmaları, döviz darboğazı ve '70 sent'e muhtaç' Türkiye'nin yılı. Fotoğraf: ABD hükümeti fotoğrafı, kamu malı — [Commons](#).

Sevgili genç yoldaşlar, bu bölüm dosyanın ağırlık merkezidir. Çünkü darbenin kendisi bir gecede oldu; ama darbeyi mümkün kılan her şey bu altı yılda hazırlandı. Bu yılları anlamadan 12 Eylül'ü anlayamazsınız; anlarsanız da yanlış anlarsınız — "anarşiyi bitiren ordu" masalıyla.

5.1 Ekonomi: Kriz, IMF ve 24 Ocak

Petrol, döviz ve tıkanan model

1973'te dünya petrol fiyatı bir yılda dört kat arttı. Türkiye petrolünün büyük bölümünü dışarıdan alıyordu; dövizini ise iki kaynaktan buluyordu: ihracat (o yıllarda çoğu tarım ürünü) ve Almanya'daki işçilerin gönderdiği para. 1974 Kıbrıs harekâtı sonrası ABD silah ambargosu ve Avrupa'nın işçi alımını durdurması bu iki musluğu daralttı. Ama asıl mesele petrol değildi. 1960'lardan beri Türkiye sanayisi "ithal ikamesi" modeliyle büyümüştü: içerideki pazarı gümrük duvarlarıyla koru, buzdolabını, kamyonu, kumaşı içeride üret. Bu model iki bacak üstünde duruyordu. Birincisi, içeride alım gücü olan bir işçi sınıfı ve köylülük — 1961 Anayasası'nın açtığı sendikal alanla ücretler yükseldi, iç pazar büyüdü. İkincisi, dışarıdan ucuz makine ve ara malı — bunun için döviz gerekiyordu. Döviz bitince ikinci bacak kırıldı. Fabrikalar ham madde bulamayıp kapasitelerinin yarısıyla çalıştı; sermaye için kâr oranı düştü. [Melda Yaman Öztürk'ün Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi](#) kitabı bu tıkanmayı ayrıntılı anlatır: sorun bir "yönetim hatası" değil, birikim modelinin kendi sınırına dayanmasıydı.

Sokakta bu şöyle görünüyordu: tüp kuyruğu, yağ kuyruğu, benzin kuyruğu, ampul karaborsası. 1978-79 kışında Ankara'da apartmanlar ısınmadı. Elektrik günde birkaç saat kesiliyordu. Enflasyon 1979'da %60'ı aştı, 1980'de %100'ü geçti. Başbakan Süleyman Demirel'in 1979'da söylediği "70 sente muhtacız" sözü bu tablonun özetidir: devletin kasasında bir tanker petrolün parası yoktu.

İki çıkış yolu ve sınıf mücadelesi

Bir birikim krizinin iki çıkışı vardır. Birincisi, krizin yükünü sermayeye yıkmak: dış borç yeniden yapılandırılır, büyük sermaye vergilendirilir, iç pazar korunur, ücretler korunur. İkincisi, yükü emeğe yıkmak: ücretler düşürülür, iç pazar değil ihracat hedeflenir, fiyatlar serbest bırakılır, sendikalar susturulur. Hangi yolun seçileceğini ekonomi kitapları değil, sınıflar arasındaki güç dengesi belirler.

1978'de Ecevit hükümeti IMF ile anlaşma imzaladı, 1979'da ikincisini. Bu anlaşmalar ikinci yolun ilk adımlarıydı: devalüasyon, kamu zamları, kredi kısıntısı. Ama Ecevit hükümeti bunu sonuna kadar götüremedi; çünkü hükümet, kendisini iktidara taşıyan işçi ve emekçi tabanla karşı karşıya gelmek istemiyordu. İşte sermaye tam bu noktada sahneye kendi adıyla çıktı.

TÜSİAD'ın ilanları: sermaye konuşuyor

Mayıs 1979'da Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği — TÜSİAD, 1971'de kurulmuş, Koç, Sabancı, Eczacıbaşı gibi büyük sermaye gruplarının örgütü — gazetelere tam sayfa ilanlar verdi. İlanlar Ecevit hükümetini açıkça hedef alıyor, "gerçekçi çıkış yolu"nu tarif ediyordu: fiyat serbestisi, ihracata dönük üretim, kamu harcamalarının kısılması, "aşırı" ücret artışlarına son. Bu, Türkiye tarihinde büyük sermayenin bir hükümete karşı açık kampanya yürüttüğü ilk andır. İlanların dili nazikti; içeriği bir programdı. O program sekiz ay sonra 24 Ocak kararları olarak yürürlüğe girecek, bir buçuk yıl sonra da tanklarla korunacaktı.

Ekim 1979 ara seçimlerinde CHP kaybetti, Ecevit istifa etti. 12 Kasım 1979'da Demirel'in azınlık hükümeti kuruldu — Adalet Partisi'nin tek başına, MHP ve MSP'nin dışarıdan desteğiyle. Demirel, Başbakanlık Müsteşarlığı'na Turgut Özal'ı getirdi. Özal, Dünya Bankası'nda çalışmış, Sabancı Holding'de yöneticilik yapmış, MSP'den milletvekili aday olmuş bir mühendisti; hem büyük sermayenin hem uluslararası mali kurumların hem de siyasal İslam'ın dilini konuşuyordu. Programı hazırlayan oydu.

24 Ocak 1980 Kararları

24 Ocak 1980'de hükümet bir dizi kararname yayımladı. Sonradan "24 Ocak Kararları" diye anılan bu paket Türkiye kapitalizminin yön değiştirdiği andır. Ana kalemleri tabloda görüyorsunuz.

KARAR	NE YAPIYORDU	SINIFSA ANLAMI
Devalüasyon: 1 dolar 47 TL'den 70 TL'ye (%33)	Türk lirasının değeri bir gecede üçte bir düşürüldü	İthal mal pahalandı; ihracatçının kârı arttı; ücretli için her şey bir gecede zamlandı
Fiyat kontrollerinin kaldırılması	Kamu ürünlerine (şeker, çimento, gübre, akaryakıt) %45-400 zam; özel sektöre serbest fiyat	Enflasyonun yükü tüketiciye, yani emekçiye
İhracata dayalı birikim	Vergi iadesi, ucuz kredi, ihracatçıya döviz tutma hakkı	Ekonominin hedefi iç pazar değil dış pazar: işçi artık müşteri değil, yalnızca maliyet
Faiz serbestisi (Temmuz 1980'de tamamlandı)	Bankalar ve bankerler faizi kendileri belirleyecek	Mali sermayenin önü açıldı; 1982 banker krizi buradan doğdu
Ücret bastırma	Kamu kesiminde ücret artışlarına sınır; "enflasyonla mücadele" adına	Programın çekirdeği: reel ücret düşmeden ihracat rekabeti olmaz
Yabancı sermayeye kolaylık	Yabancı Sermaye Çerçeve Kararnamesi; kâr transferi serbest	Uluslararası sermayenin ortak olduğu bir yeniden yapılanma
Kamu iktisadi teşebbüslerinin daraltılması	KİT'lere zam, sübvansiyon kesintisi; özelleştirmenin ideolojik zemini	Kamunun sosyal işlevinin tasfiyesine başlangıç

Bu tablodaki her satırın altında aynı cümle yazıyor: ücretler düşecek. Programın kendi mantığı bunu gerektiriyordu. İhracatta rekabet edeceksen malı ucuza üreteceksin; ucuza üretmenin en kestirme yolu emeği ucuzlatmaktır. Ama 1980 Türkiye'sinde emek ucuzlatılmıyordu. Çünkü sendikalar vardı, toplu sözleşme vardı, grev vardı. 1980'in ilk yarısında yüz binden fazla işçi grevdeydi ya da grev hazırlığındaydı. Program kâğıtta hazırды; kâğıttan çıkması için işçi sınıfının sendikal gücünün kırılması gerekiyordu.

Bunu o dönemde yalnızca biz söylemiyorduk. Programı yapanlar da biliyordu. Özal'ın darbeden sonra sık sık tekrarladığı, "24 Ocak kararları 12 Eylül olmasaydı uygulanamazdı" saptaması bir itirafıdır. TİSK Başkanı Halit Narin'e atfedilen "yirmi yıl işçiler güldü, biz ağladık; şimdi gülme sırası bizde" sözü (birincil kaynak bulunamamıştır; Ebru Deniz Ozan'ın [Gülme Sırası Bizde](#) kitabının adı buradan gelir — aktarılan söz) aynı gerçeğin işveren ağzından ifadesidir.

24 Ocak'tan bugüne: aynı programın hukuk zinciri

Sonuç 2026: sendikalaşma %13,8 (özel sektör %5,7); 2003-2024 arasında 21 grev erteleme, ~200 bin işçi

Kaynak: DİSK-AR; ÇSGB; Resmi Gazete

Şema D1. 24 Ocak 1980 kararları (ekonomik program) → 12 Eylül 1980 (programın silahlı uygulaması) → 2821-2822 sayılı yasalar, Mayıs 1983 (programın sendikal hukuku) → 6356 sayılı yasa, 2012 (aynı hukukun bugünkü biçimi). Kaynak: Bilgi Müşterekleri derlemesi; yasa metinleri.

Rakamlar: 24 Ocak programının ilk yılında, 1980'de, reel ücretler kamu kesiminde yaklaşık %17, özel kesimde yaklaşık %22 düştü. Emegin milli gelirden aldığı pay 1980'de %27,1 iken 1986'da %19,4'e indi ([Can Şafak, sendika.org, 2006](#)). DİSK-AR'ın farklı bir tanımla hesapladığı seride ücretlerin milli gelirdeki payı 1978'de %35,19'du ([DİSK-AR](#)). Yılmaz ve Karataş'ın hakemli çalışmasına göre 2021'de emek payı, 1980'deki düzeyle aynıdır: %27 ([Çalışma ve Toplum, 2023](#)). Kırk yılda emegin payı önce çöktü, sonra mücadeleyle ancak başlangıç noktasına döndü.

5.2 İşçi Hareketinin Zirvesi

Fotoğraf F21. Taksim Meydanı, eski hava fotoğrafı. 1 Mayıs 1977'de yarım milyon işçinin toplandığı ve 34 kişinin öldürüldüğü meydan; 2911 sayılı yasayla bugün 1 Mayıs'a kapalı. Fotoğraf: Gargarapalvin, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

DİSK büyüyor

Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu — DİSK — 13 Şubat 1967'de beş sendika tarafından kurulmuştu (Maden-İş, Lastik-İş, Gıda-İş, Basın-İş, Türk Maden-İş; [DİSK, 2022](#)). Kurucu genel başkanı Kemal Türkler'di: Denizlili yoksul bir ailenin çocuğu, gömlekçi, ayakkabıcı, sonra fabrika işçisi; 1954'ten beri Maden-İş'in başındaydı ([Birleşik Metal-İş](#)). DİSK'i Türk-İş'ten ayıran şey büyüklüğü değil, çizgisiydi: Türk-İş, işçiyi "partiler üstü" tutup hükümetlerle pazarlık eden Amerikan tipi sendikacılığı savunuyordu; DİSK ise sendikayı sınıf mücadelesinin aracı olarak tanımlıyor, işçinin siyasetten uzak durmasını değil, kendi siyasetini yapmasını istiyordu. Bu farkın adı **sınıf sendikacılığıdır** ve dosyanın 18. bölümünde ayrıca ele alınacaktır.

1970'lerin ikinci yarısında DİSK hızla büyüdü. 1980 öncesi için konfederasyonun beyan ettiği üye sayısı 819.121'dir; bu rakam, dönemin beyan usulü nedeniyle şişkindir ve Yıldırım Koç gibi araştırmacılar gerçek sayının çok daha düşük olduğunu belirtir ([Tek Gıda-İş derlemesi](#)). Yalnızca Genel-İş 130 binin üzerinde belediye işçisini örgütlemişti ([Genel-İş](#)). Rakamın kendisinden önemlisi eğilimdi: metal, lastik, gıda, belediye, tekstil — sanayinin kalbindeki işçiler DİSK'e geçiyordu ve her geçiş bir mücadeleyle oluyordu: referandum talebi, işten atma, direniş, yeniden işe alma.

1976: DGM direnişi ve ilk 1 Mayıs

1973'te 12 Mart rejiminin kurduğu Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin (DGM — siyasal davalara bakan, hâkimleri hükümetçe seçilen özel mahkemeler) yasası 1976'da Anayasa Mahkemesi'nce iptal edilmiş, MC hükümeti yeniden çıkarmak istemişti. DİSK, 16-20 Eylül 1976'da "DGM'ye hayır" diyerek üretimi durdurdu; on binlerce işçi fabrikalarda iş bıraktı. Yasa çıkamadı. Bu, Türkiye'de işçi sınıfının bir yasayı fiilen, sokakta ve fabrikada durdurduğu ikinci büyük andır (birincisi 15-16 Haziran 1970'tir). Aynı yıl 1 Mayıs, 1925'ten beri ilk kez kitlesel olarak Taksim'de kutlandı; yüz binlerce işçi alandı.

1 Mayıs 1977: Taksim

1 Mayıs 1977, Türkiye işçi sınıfı tarihinin en kalabalık günüdür ve en kanlı 1 Mayıs'ıdır. Beş yüz bin dolayında insan Taksim'e yürüdü. Kemal Türkler konuşurken Sular İdaresi binasından ve çevredeki otel odalarından kalabalığın üstüne ateş açıldı; panzerler kalabalığa girdi. Otopsi raporları ve iddianameye göre 34 kişi (biri kimliği saptanamayan) öldü; DİSK'in ilk listesi 36, 2009-2010'daki çalışması 41 addır ([Bianet](#),

2016). Ölenlerin büyük bölümü kurşunla değil, panzerlerin sıkıştırdığı kalabalıkta ezilerek ve Kazancı Yokuşu'na yığılarak öldü. Ateş edenler bulunmadı. Dava 2008'de zamaşımına uğradı; failsiz kapandı ([Hafıza Merkezi](#)).

Bu katliamın anlamını doğru okuyun. Hedef, kalabalığın kendisi değil, kalabalığın kanıtladığı şeydi: işçi sınıfı, bir konfederasyonun çağrısıyla yarım milyon insanı tek bir alana toplayabiliyordu. 1979'dan itibaren 1 Mayıs Taksim yasaklandı; 1980'de tümüyle yasaklandı; bugün de yasaktır. Taksim'in her yıl 1 Mayıs'ta polis barikatlarıyla kapatılmasının tarihi 1977'de başlar.

MESS grevleri, Yeni Çeltek, Aşkale

1977-78'de Maden-İş, Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası'na (MESS — metal işverenlerinin örgütü) karşı, kimi işyerlerinde aylarca süren grevler yürüttü. MESS'in başında o yıllarda Turgut Özal vardı; darbeden sonra ekonomiyi yönetecek adam, darbeden önce metal işverenlerinin greve karşı pazarlıkçısıydı. Bu biyografik ayrıntı önemlidir: 24 Ocak'ı yazan el, DİSK'le masada karşılaşmış ve o masada istediğini alamamış bir eldir.

1980'in başında Amasya'daki Yeni Çeltek kömür ocaklarında ve Erzurum Aşkale'de madenciler, işçi sağlığı ve sendika hakkı için üretimi kendi ellerine alan direnişlere girişti. Yeni Çeltek'te işçiler ocağı kendileri işletti. Bu direnişler, fabrika kapısında kalan sendikacılığın ötesine geçen bir işçi denetimi deneyimiydi.

Tariş: İzmir, Ocak-Şubat 1980

Tariş, Ege'nin incir, üzüm, pamuk ve zeytinyağı kooperatiflerinin sanayi tesisleridir; İzmir'in en büyük işverenlerinden biriydi ve işçileri DİSK'e bağlıydı. Demirel hükümeti Kasım 1979'da işbaşı yapar yapmaz Tariş'e yeni yönetim atadı; yönetim, işçileri "anarşist" diye niteleyip toplu işten çıkarmaya ve MHP'li kadro almaya girişti. 22 Ocak 1980'de, 24 Ocak kararlarından iki gün önce, polis fabrikalara baskın düzenledi. İşçiler fabrikaları işgal etti; Çiğli, Gültepe, Gümüşpala gibi işçi mahalleleri barikatlarla kapandı; İzmir'de günlerce süren bir çatışma yaşandı. Şubat ortasında direniş kırıldı; binlerce işçi işten atıldı.

Tariş'i özellikle anlatıyoruz, çünkü darbenin provasıdır. 24 Ocak programının ilk uygulama alanı bir sanayi tesisiydi ve uygulama biçimi polis baskınıydı. Ama Tariş aynı zamanda solun durumunun da provasıydı: fabrika direnişi mahalle direnişine dönüştü, mahalle direnişi ise kentin bütününe, hele ülkeye yayılamadı. İzmir'deki diğer fabrikalar üretimi durdurmadı. Türk-İş sessiz kaldı. Direniş yalnız kaldı ve yenildi.

1980 grev dalgası

Tariş yenilgisine karşın 1980'in ilk sekiz ayı Türkiye'nin en yoğun grev dönemidir. DİSK-AR'ın raporuna göre 12 Eylül sabahı 178 işyerinde 53.788 işçi grevdeydi ve bunların 46.849'u, yani %87'si DİSK üyesiydi; Türk-İş'e bağlı grevci sayısı 6.207'di ([DİSK-AR, 12 Eylül Raporu, 2020, s. 24](#)). Yalnızca MESS'e bağlı 74 işyerinde 30 binden fazla metal işçisi grevdeydi ([ÜİD-DER](#)). 1980 yılının tamamı için grevci sayısı 70-80 bin dolayındadır; AKP döneminde yıllık ortalama grevci sayısı ise 5 binin altında, 4.669'dur ([DİSK-AR aktaran Bianet](#)). Bu iki rakamı yan yana koyun: 1980'de 80 bin, kırk yıl sonra 5 bin. Darbenin ne yaptığını en kısa anlatan karşılaştırma budur.

Fatsa: "Bir kasabada iktidar"

Ordu'nun Fatsa ilçesinde 14 Ekim 1979 ara seçiminde bağımsız aday Fikri Sönmez belediye başkanı seçildi. Terzi Fikri — terzi çırağı olarak başlamış, TİP üyesi olmuş, 12 Mart döneminde iki yıl hapis yatmış bir esnaf — Devrimci Yol'un desteğiyle kazanmıştı ([Bianet](#)). Fatsa'da belediye, kasabayı 11 halk komitesine böldü; komiteler mahalle işlerini, çamur sorununu, fındık fiyatını, karaborsayı doğrudan ele aldı. Fındık tüccarlarının ve karaborsacıların iktidarı ilk kez sarsıldı. Kasaba, ülkenin geri kalanında olmayan bir güvenlik içinde yaşadı; siyasi cinayet olmadı.

Devlet Fatsa'ya darbeden iki ay önce müdahale etti. 11 Temmuz 1980'de "Nokta Operasyonu" adıyla ordu ve polis birlikleri tanklarla kasabaya girdi; yüzlerce kişi gözaltına alındı, Fikri Sönmez tutuklandı. Sönmez 4 Mayıs 1985'te Amasya Cezaevi'nde kalp krizinden öldü. Fatsa operasyonunun tarihine dikkat edin: 11 Temmuz 1980, aşağıda göreceğiniz gibi, cuntanın darbe için ilk belirlediği tarihtir. Fatsa'ya "önce" girildi, çünkü Fatsa halk iktidarının küçük ölçekli kanıtıydı; kanıtın darbe gecesine kalmaması istendi.

Fotoğraf F23. Fatsa Meydanı, 2012. 1979-80'de Terzi Fikri Sönmez'in belediyesi ve halk komiteleri burada çalıştı; 11 Temmuz 1980 'Nokta Operasyonu' darbenin provasıydı. Fotoğraf: Eğitimci Mahmut, CC BY-SA 3.0 — [Commons](#).

Kemal Türkler'in öldürülmesi ve DİSK'e dava

22 Temmuz 1980 sabahı Kemal Türkler, İstanbul Merter'de evinin önünde kızının gözleri önünde kurşunlandı ([Birleşik Metal-İş](#)). Cenazesi yüz binlerin katıldığı bir yürüyüşe dönüştü. Sekiz gün sonra, 30 Temmuz 1980'de, DİSK'e kapatma davası açıldı — darbeden altı hafta önce ([DİSK, 2021](#)). Sıralamaya bakın: 22 Temmuz DİSK'in kurucusu öldürülüyor, 30 Temmuz DİSK'e dava açılıyor, 12 Eylül DİSK kapatılıyor. Bu bir tesadüfler dizisi değil, bir iş planıdır. Türkler cinayetinin faili olarak yargılanan ülkücü sanık 2010'da zamanaşımından kurtuldu; dava failsiz kapandı. 2026 yılı, DİSK ve Birleşik Metal-İş tarafından "Kemal Türkler Yılı" ilan edilmiştir ([Bianet](#)).

Türk-İş'in tutumu

Türk-İş, 1952'de kurulmuş, üye sayısı bakımından en büyük konfederasyondur. 1970'lerde tutumu "partiler üstü politika" adıyla hükümetlerle uyum, DİSK'e karşı işverenle iş birliği oldu. 1 Mayıs 1977'ye katılmadı; DGM direnişine katılmadı; Tarih'te sustu; 24 Ocak kararlarına ciddi bir tepki göstermedi. Darbeden dokuz gün sonra genel sekreteri Sadık Şide cunta hükümetinde bakan olacaktı (Bölüm 6). İşçi sınıfının en büyük örgütünün bu tutumu, sermayenin işini kolaylaştıran etkenlerin başında gelir. Dosyanın üçüncü tezinin — darbe yalnızca sermayenin gücüyle değil, sınıfın bölünmüşlüğüyle de başarılı oldu — ilk kanıtı buradadır.

TARİH	OLAY	NE GÖSTERİYOR
16-20 Eylül 1976	DGM direnişi: DİSK üretimi durdurdu	Sınıf bir yasayı fiilen durdurabiliyor
1 Mayıs 1976	Taksim'de ilk kitlesel 1 Mayıs	DİSK yüz binleri toplayabiliyor
1 Mayıs 1977	Taksim katliamı: 34 (41) ölü	Provokasyon; failer bulunmadı
1977-78	Maden-İş – MESS grevleri	Metal sermayesi (Özal) DİSK'le masada
Mayıs 1979	TÜSİAD ilanları	Sermaye açık program ilan ediyor
14 Ekim 1979	Fatsa: Fikri Sönmez seçildi	Halk komiteleri deneyi
12 Kasım 1979	Demirel azınlık hükümeti; Özal müsteşar	Programı yazacak ekip iş başında
22 Ocak 1980	Tarih'e polis baskını; İzmir'de direniş	Programın ilk uygulaması
24 Ocak 1980	24 Ocak Kararları	Ekonomik program açıklandı
Ocak-Şubat 1980	Yeni Çelttek, Aşkale madenci direnişleri	İşçi denetimi deneyimi
Ocak-Eylül 1980	Grev dalgası: 80 bine yakın grevci	Program uygulanamıyor
11 Temmuz 1980	Fatsa'ya Nokta Operasyonu	Darbe provası
22 Temmuz 1980	Kemal Türkler öldürüldü	DİSK'in kurucusu hedefte
30 Temmuz 1980	DİSK'e kapatma davası	Hukuki hazırlık
12 Eylül 1980	178 işyerinde 53.788 grevci; darbe	Grevler bir gecede yasaklandı

Tablo 5.1. İşçi hareketinin zirvesi ve sermayenin karşı hamleleri, 1976-1980. Kaynaklar: DİSK-AR (2020), Bianet, Birleşik Metal-İş; Bilgi Müşterekleri derlemesi.

5.3 Faşist Terör ve Kontrgerilla

Özel Harp Dairesi: devletin içindeki gizli ordu

1952'de Türkiye NATO'ya girdi. Aynı yıl, 27 Eylül 1952'de, Genelkurmay bünyesinde Seferberlik Tetkik Kurulu kuruldu; kurul ABD askerî yardım heyetinin (JUSMATT) binasında çalışıyordu ve giderlerini ABD karşılıyordu. 1965'te adı Özel Harp Dairesi (ÖHD) oldu, 1992'de Özel Kuvvetler Komutanlığı'na dönüştü ([Ganser, NATO'nun Gizli Orduları, Türkiye bölümü; kuruluş belgesi haberi](#)). Bu, NATO'nun tüm üye ülkelerde kurduğu "stay-behind" (geride kalan) ağının Türkiye ayağıydı: Sovyet işgali olursa direnecek gizli silahlı birimler. İşgal olmadı; birimler içerideki "düşman"a döndü.

Başbakan Bülent Ecevit bu dairenin varlığını 1974'te, Genelkurmay Başkanı Semih Sançar'ın örtülü ödenekten para istemesi üzerine öğrendi: ABD, o güne kadar karşıladığı giderleri kesmişti ([Milliyet, 28 Kasım 1990 röportajı; aktaran Millî Gazete](#)). Ecevit 1978'de, Maraş'tan

Fotoğraf F52. Alparslan Türkeş, genç subay (1930'lar-40'lar). MHP'nin kurucusu; MC hükümetlerinde bakan; 12 Eylül'de yargılandı, 'fikrimiz iktidarda, biz hapisteyiz' dedi. Fotoğraf: Kamu malı (Commons) — Commons.

sonra, ülkedeki terörün arkasında "kontrgerilla" olduğunu açıkça söyledi; söylemekle kaldı. Ağın Avrupa çapındaki varlığı 24 Ekim 1990'da İtalya Başbakanı Andreotti'nin Gladio itirafıyla, Türkiye'deki varlığı ise Aralık 1990'da Genelkurmay'ın kendi basın toplantısıyla doğrulandı ([Turkish Gladio](#)). Ayrıntı Bölüm 10'da; burada bilmeniz gereken şu: 1975-1980 arasında sokakta işleyen şiddet, devletten bağımsız "iki uç"un kavgası değildi; devletin içinde, NATO'ya bağlı, ABD'nin finanse ettiği bir aygıt vardı ve bu aygıtın işi solu ezmektir.

MC hükümetleri: MHP devlete yerleşiyor

1975'te Demirel, MHP ve MSP ile Milliyetçi Cephe (MC) hükümetini kurdu; 1977'de ikincisini. MHP, 1969'da Alparslan Türkeş'in başkanlığında, "komando kampları"nda gençleri askerî eğitimi geçirecek örgütlenmiş bir partiydi; seçimlerde %3-6 oy alıyordu ama MC hükümetlerinde Türkeş başbakan yardımcısıydı ve parti, gümrük, Millî Eğitim, emniyet gibi kadrolara yerleşti. İlk Ocakları'nın silahlı kadroları — "ülkücü komandolar" — polisten ve savcıdan çekinmeden hareket etti. Bu, tarihçilerin "devletle iç içe geçmiş faşist hareket" dediği durumdur: faşist örgüt devletin dışında değil, devletin içinde ve devlet eliyle büyüdü.

Bahçelievler, Maraş, Çorum

Bahçelievler, Ankara, 8-9 Ekim 1978. TİP üyesi yedi üniversite öğrencisi, kaldıkları evde ülkücü bir grup tarafından boğularak ve kurşunlanarak öldürüldü. Faillerden Abdullah Çatlı, sonradan 1990'larda devletin Kürt savaşında ve Susurluk'ta karşımıza çıkacak; Haluk Kırıcı'nın 1980'deki ifadesi ve 1982 gıyabi idam kararına karşın Çatlı hiç yakalanmadı, karar 1991'de bozuldu ([sol haber](#)). Bahçelievler, bir öğrenci cinayeti değil, faşist kadroların devlet korumasındaki ilk büyük kanıttır.

Kahramanmaraş, 19-26 Aralık 1978. Bir sinemada bomba patlatılmasıyla başlayan, camilerden "Alevi komünistler camiyi bombaladı" anonslarıyla körüklenen, ülkücü kadroların yönettiği ve kentteki Alevi ve solcu mahalleleri hedef alan bir kıyım. Resmî rakamlarla 111 ölü, binden fazla yaralı, 552 ev ve 289 işyeri yıkıldı; 804 kişi yargılandı, 29 idam kararı verildi, hiçbir infaz edilmedi ([İHD](#); [Bianet](#)). Maraş, 1 Mayıs 1977'den farklı bir şeydi: hedef doğrudan Alevilerdi. Alevilik — Anadolu'nun yüzyıllardır dışlanmış, yoksul ve büyük ölçüde solda konumlanmış inanç topluluğu — o yıllarda solun toplumsal tabanının önemli bir parçasıydı. Alevi mahallelerini yakmak, solun tabanını yakmaktı. Kürt sorununda olduğu gibi burada da sınıf, ulus ve inanç iç içedir: Maraş'ta ölenler işçi, esnaf, köylü Alevilerdi.

Maraş'ın bir sonucu daha vardı. Ecevit hükümeti 26 Aralık 1978'de 13 ilde sıkıyönetim ilan etti. Sıkıyönetim, darbeden önce, seçilmiş bir sosyal demokrat hükümetin imzasıyla başladı ve darbeye kadar ilin sayısı 20'ye çıktı. Yani ordu 12 Eylül'de yönetime "el koymadı"; ülkenin en kalabalık illerinde zaten yönetiyordu. Darbe, sıkıyönetimin genelleştirilmesiydi.

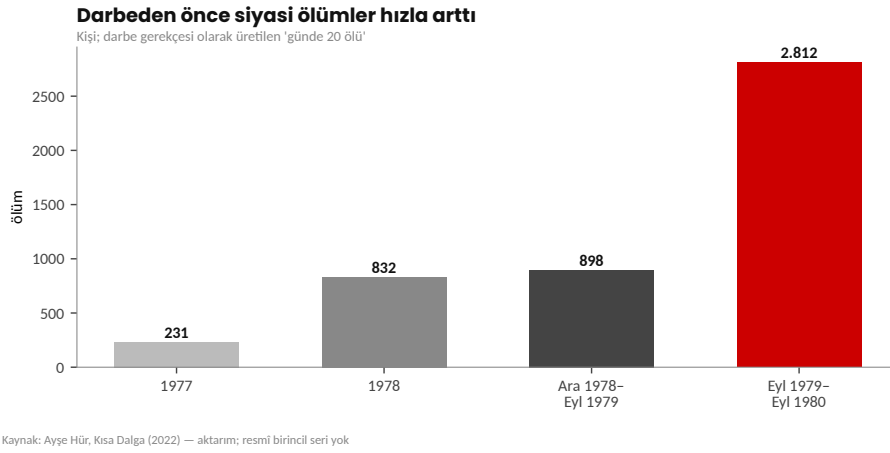
Abdi İpekçi, 1 Şubat 1979. Milliyet Genel Yayın Yönetmeni, ülkücü Mehmet Ali Ağca tarafından öldürüldü. Ağca askerî cezaevinden "kaçtı", 1981'de Roma'da Papa'ya ateş etti. Hem cezaevinden kaçış hem uluslararası bağlantılar, cinayetin bir "gencin işi" olmadığını gösterir.

Çorum, Mayıs-Temmuz 1980. Maraş'ın yöntemi Çorum'da tekrarlandı: provokasyon, "cami bombalandı" söylentisi, Alevi mahallelerine saldırı. Sivil toplum kaynaklarına göre 57 kişi öldü ([Datça Dayanışma derlemesi](#); resmî toplam bulunamadı). Çorum'da, Maraş'tan farklı olarak, sol örgütler ve Alevi mahalleleri kendi savunmalarını örgütledi; kıyım daha az can aldı. Bu fark bir ders içerir: örgütlü savunma, kıyımın boyutunu belirler.

Nihat Erim, 19 Temmuz 1980. 12 Mart dönemi başbakanı, İstanbul'da Dev-Sol tarafından öldürüldü. Üç gün sonra Kemal Türkler öldürülecekti. Temmuz 1980'in bu iki cinayeti, cuntanın "iki uç" söylemine hazır malzeme verdi; solun sağladığı malzeme aşağıda ayrıca ele alınacak.

"Günde 20 ölü"nün anatomisi

Cuntanın darbe gerekçesi tek cümledir: "Günde 20 kişi ölüyordu." Rakam doğrudur. Ayşe Hür'ün derlediği seriye göre siyasi ölümler 1977'de 231, 1978'de 832, Aralık 1978-Eylül 1979 arasında 898, Eylül 1979-Eylül 1980 arasında 2.812'dir — son dilim gerçekten günde 20'ye yakındır ([Ayşe Hür, Kısa Dalga](#)). Toplam, 1975-1980 için 5.000 dolayındadır; darbe davasında kullanılan listeye göre 5.388 siyasi cinayetin 1.296'sı sağcı, 2.109'u solcudur ([1980 Turkish coup d'état](#)). Rakam doğrudur; yorum yanlıştır. Çünkü rakamı parçalara ayırınca başka bir tablo çıkar.

Grafik G1. Siyasi ölümler: 1977: 231; 1978: 832; Aralık 1978-Eylül 1979: 898; Eylül 1979-Eylül 1980: 2.812. Kaynak: Ayşe Hür (Kısa Dalga, 2022), darbe davası listesi.

ÖLÜM TÜRÜ	KİM ÖLDÜ	KİM ÖLDÜRDÜ	DÖNEM / ÖRNEK	DARBEYLE NE OLDU
Kitle katliamı	Alevi ve solcu mahalle halkı, işçi, esnaf, köylü	Ülkücü kadrolar + provokasyon; kontrgerilla iddiası	Maraş 111 (Aralık 1978), Çorum 57 (1980), Sivas Eylül 1978	Bir daha olmadı
Miting / cenaze provokasyonu	İşçi, sendikacı, öğrenci	Kimliği "bulunamayan" tetikçiler; panzer	1 Mayıs 1977 (34/41)	Mitingler yasaklandı
Hedefli cinayet: sol	Sendikacı, öğretmen, öğrenci, yerel önder	Ülkücü tetikçiler	Kemal Türkler, Bahçelievler'in 7 öğrencisi, binlerce mahalle militanı	Tetikçilerin çoğu hafif ceza / kaçış
Hedefli cinayet: sağ	Ülkücü militan, MHP'li, polis	Sol silahlı örgütler	Gün Sazak (MHP'li eski bakan, Mayıs 1980), ülkücü gençler	Failler ağır ceza, idam
Hedefli cinayet: düzen figürü	Gazeteci, eski başbakan	Ülkücü (İpekçi), Dev-Sol (Erim)	1 Şubat 1979; 19 Temmuz 1980	Darbe söyleminde "iki uç" kanıtı
Mahalle savaşları	Gençler, çoğu yoksul, işçi ailesi çocukları	Mahalle bazında karşılıklı	Ankara, İstanbul gecekonducuları, Anadolu kentleri	Bir gecede bitti
Sol içi çatışma	Sol militanlar	Sol örgütler, provokasyonla körüklenerek	1978-80	Cuntanın "hepsi aynı" tezine malzeme
Devlet güçleri	Er, polis, subay	Sol ve sağ silahlı gruplar	1979-80	—
Devlet eliyle	Gözetim, çatışmada, "kaçarken"	Polis, jandarma, sıkıyönetim	1979-80 sıkıyönetim illeri	Darbeyle arttı

Tablo 5.2. "Günde 20 ölü"nün anatomisi. Sayılar kesin değildir; darbe davası listesine göre 5.388 siyasi cinayetin 1.296'sı sağcı, 2.109'u solcudur; kalan yaklaşık 2.000 kişi, kitle katliamlarında ve mahalle çatışmalarında ölen, örgütlü olmayan halktan, güvenlik görevlisi ve kimliği saptanamayan kişilerdir. Kaynaklar: Hür (2022), İHD, Bianet; Bilgi Müşterekleri sınıflaması.

Tablodan üç sonuç çıkar. Birincisi: ölümlerin sayısı "iki uç"ta eşit değildir; solcu ölümler sağcı ölümlerin neredeyse iki katıdır ve en büyük tek kalem, hiçbir "uç"ta olmayan Alevi ve yoksul mahalle halkıdır. İkincisi: en çok can alan olaylar — Maraş, Çorum, 1 Mayıs — sol örgütlerin değil, devletle iç içe geçmiş ülkücü kadroların ve provokasyon mekanizmasının eseridir. Üçüncüsü ve en önemlisi: ölümler 12 Eylül günü **birdenbire** durdu. Ne bir ülkücü tetikçi kaçmayı sürdürdü ne bir mahalle savaşı devam etti. Bir terörü bir günde durdurabilen bir devlet, onu bir günde başlatabilecek ve sürdürebilecek devlettir. Cuntanın kendisi de bunu söylemiştir: Evren, darbenin neden 1979'da yapılmadığı sorusuna "şartların olgunlaşmasını bekledik" yanıtını vermiştir. Olgunlaşan şey ölümlerdi.

Kavram: Alevi kıyımı — Maraş, Çorum ve daha sonra Sivas (1993), Gazi (1995): Alevi topluluğun hedef alındığı toplu şiddet olayları. Bunlar "mezhep çatışması" değildir; Aleviler saldırmamıştır. Her birinde Alevi mahalleleri solun toplumsal tabanı olduğu için hedef alınmıştır. Sınıf, inanç ve ulus baskısı Türkiye'de birbirinden ayrılmaz; Alevi ve Kürt emekçileri her üçünü birden yaşar.

5.4 Darbenin Planlanması

27 Aralık 1979 mektubu ve Bayrak Harekâtı

Genelkurmay Başkanı Kenan Evren ve kuvvet komutanları, 27 Aralık 1979'da Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e bir "uyarı mektubu" verdi; mektup 2 Ocak 1980'de kamuoyuna açıklandı. Mektup partileri "anarşi ve bölücülük karşısında birlik olmaya" çağırıyordu; gerçekte bir ultimatomdu ve Demirel hükümetinin 24 Ocak paketini bu ultimatomdan üç hafta sonra açıklaması tesadüf değildi. Ordu, sermayenin programına siyasal örtü sağlıyor, siyasetçilere "yapmazsanız biz yaparız" diyordu.

Darbe planının adı Bayrak Harekâtı'ydı. Cunta darbe için ilk tarih olarak 11 Temmuz 1980'i belirledi; o gün Meclis'te hükümete karşı verilen gensoru düşünce — Demirel hükümeti düşmedi — darbe ertelendi. Aynı gün Fatsa'ya Nokta Operasyonu yapıldı. Evren'in anılarında ve Mehmet Ali Birand'ın 12 Eylül Saat 04.00 (Karacan, 1984) kitabında anlatıldığına göre cunta, 12 Eylül'e kadar her ay planı gözden geçirdi ve "ortamın olgunlaşmasını" bekledi. Yani darbe kararı, "günde 20 ölü"nün en yüksek noktaya çıktığı dönemden aylar önce alınmış, ölümler artarken bekletilmişti.

Fotoğraf F22. Fahri Korutürk (arşiv fotoğrafı). Görev süresi 6 Nisan 1980'de doldu; Meclis 100'ü aşkın turda halefini seçemedi — darbenin 'gerekçe'lerinden biri. Fotoğraf: Bilinmeyen fotoğrafçı, kamu malı — [Commons](#).

Cumhurbaşkanı seçilemiyor, Kudüs mitingi

Korutürk'ün görev süresi 6 Nisan 1980'de doldu. Meclis, aylarca, yüzden fazla turda cumhurbaşkanı seçemedi; Senato Başkanı İhsan Sabri Çağlayangil vekâleten görevi yürüttü. Bu tıkanma cuntanın "sistem çalışmıyor" söylemine kanıt oldu. 6 Eylül 1980'de Necmettin Erbakan'ın MSP'si Konya'da İsrail'in Kudüs'ü başkent ilan etmesini protesto için bir miting düzenledi; mitingde İstiklal Marşı sırasında oturanlar oldu, şeriat sloganları atıldı, sarıklı-cübbeli kalabalıklar yürüdü. Cunta altı gün sonra bu mitingi "irtica tehlikesi"nin kanıtı olarak kullandı. Sonradan aynı cunta zorunlu din dersini anayasaya koyacak, İmam Hatipleri çoğaltacak, Diyanet'i büyütecekti (Bölüm 11-12). Kudüs mitingi gerekçeydi, hedef değil.

ABD ve NATO: "yeşil kuşak"

1979 yılında ABD'nin Orta Doğu stratejisi iki darbe aldı: Şubat'ta İran'da Şah devrildi, ABD'nin bölgedeki en büyük müttefiki ve dinleme üsleri gitti; Aralık'ta Sovyetler Birliği Afganistan'a girdi. Türkiye bir anda, Carter yönetiminin ulusal güvenlik danışmanı Zbigniew Brzezinski'nin "yeşil kuşak" adını verdiği — Sovyetler'in güneyinde, komünizme karşı dinle harekete geçirilmiş bir ülkeler kuşağı — stratejinin kilit ülkesi haline geldi. 29 Mart 1980'de ABD ile Türkiye arasında Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEİA) imzalandı; darbeden altı ay önce. Anlaşma 18 Kasım 1980'de, darbeden iki ay sonra yürürlüğe girdi. ABD'nin Türkiye'ye güvenlik yardımı 1980 mali yılında 200 milyon dolar iken 1981'de 452, 1982'de 703,5 milyon dolara çıktı ([GAO raporu ID-82-31](#)). Darbeden sonra IMF, Haziran 1980'de imzalanan üç yıllık stand-by'ı (SDR 1.250 milyon, ülke kotasının %625'i — o güne kadar verilen en büyük oran; [IMF](#)) sürdürdü; Dünya Bankası 1980-84 arasında beş yapısal uyum kredisiyle 1,6 milyar dolar verdi ([Dünya Bankası](#)).

Birand'ın kitabına göre CIA'in Ankara eski istasyon şefi ve Beyaz Saray Ulusal Güvenlik Konseyi görevlisi Paul Henze, darbe gecesi Carter'a "our boys did it" ("bizim çocuklar başardı") demiştir; Henze 2003'te bu sözü reddetmiş, Birand'ın 1998 belgeselinde ise sözü kendisini arayan başka bir diplomatın söylediğini anlatmıştır ([Malumatfuruş incelemesi](#)). Bu söz dosyada "Birand'ın aktardığı, Henze'nin reddettiği söz" olarak geçer. Kesin olan şudur: Türk ordusu darbeden bir saat önce ABD Büyükelçiliği'ni telefonla haberdar etti; ABD darbeyi kınamadı; yardımı üçe katladı. Ayrıntılar Bölüm 10'da.

Dünya kesiti: 12 Eylül dünya tarihinin bir parçasıdır. 11 Eylül 1973'te Şili'de Pinochet, Allende'nin seçilmiş sosyalist hükümetini devirdi; darbeden sonra "Chicago Çocukları" adı verilen iktisatçılar ücretleri bastıran, kamuyu özelleştiren, sendikaları yasaklayan programı uyguladı. 24 Mart 1976'da Arjantin cuntası aynı şeyi yaptı: 30 bin kayıp, sendikaların tasfiyesi, dış borçla finanse edilen serbest piyasa. Mayıs 1979'da İngiltere'de Thatcher, Kasım 1980'de ABD'de Reagan seçildi; ikisi de madencilerin ve hava kontrolörlerinin grevlerini kırarak işe başladı. Türkiye 1980, bu dizinin ortasındadır. Hepsinde aynı sıra: birikim krizi → sermayenin programı → programın uygulanmasını engelleyen işçi sınıfı → şiddetle tasfiye → aynı program. Neoliberalizm bir "ekonomi politikası" olarak değil, kurucu bir şiddet olarak doğdu. Bu koşutluğu blogdaki 11 Eylül yazımızda Şili üzerinden anlatmıştık.

	ŞİLİ 1973	ARJANTİN 1976	TÜRKİYE 1980
Darbe tarihi	11 Eylül 1973	24 Mart 1976	12 Eylül 1980

	ŞİLİ 1973	ARJANTİN 1976	TÜRKİYE 1980
Önceki hükümet	Allende (sosyalist, seçilmiş)	Perón (İsabel) hükümeti	Demirel azınlık hükümeti; 24 Ocak zaten açıklanmış
İşçi hareketi	Cordones industriales (fabrika komiteleri)	Güçlü Peronist sendikalar	DİSK, 1980 grev dalgası
Ekonomik program	Chicago Çocukları; şok terapi	Martínez de Hoz; serbest piyasa, borç	Özal; 24 Ocak; ihracat, ücret bastırma
Sendikalar	Yasaklandı	Askiya alındı, önderler kayboldu	DİSK kapatıldı, grev yasaklandı
ABD	Kissinger, ITT; "ekonomiyi inletin"	Condor Operasyonu	SEİA; yardım 200 → 703 milyon \$
Ölü / kayıp	~3.000 ölü ve kayıp	~30.000 kayıp	50 idam, 299 cezaevi ölümü, 650.000 gözaltı
Anayasa	1980 Anayasası, plebisitle; hâlâ yürürlükte	—	1982 Anayasası, referandumla; hâlâ yürürlükte
Hesaplaşma	Pinochet yargılanamadan öldü; anayasa iki kez değiştirilemedi	1985 cunta davası; 2006'dan beri 1.245 mahkûmiyet	Evren davası düştü; sıfır işkenceci mahkûmiyeti

Tablo 5.3. Neoliberalizmin kurucu şiddeti: üç darbe. Kaynaklar: GAO (1982), fiscales.gob.ar (2026), constitutionnet.org; Bilgi Müşterekleri derlemesi.

Kişiler: **Kemal Türkler** (1926-1980): Denizlili yoksul bir ailenin çocuğu, fabrika işçisi; Maden-İş ve DİSK'in kurucu genel başkanı; 22 Temmuz 1980'de evinin önünde öldürüldü. **Fikri Sönmez** (1938-1985): Fatsalı terzi; TİP üyesi; 1979'da belediye başkanı; halk komiteleri deneyinin önderi; cezaevinde öldü. **Abdullah Baştürk** (1929-1991): Genel-İş kurucusu; 1977'den itibaren DİSK genel başkanı; darbeden sonra 52 idam istemli davanın baş sanığı. **Turgut Özal** (1927-1993): Dünya Bankası, Sabancı, MESS; 24 Ocak'ın yazarı; cunta hükümetinde ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı; 1983'ten sonra başbakan ve cumhurbaşkanı. **Süleyman Demirel** (1924-2015): AP genel başkanı; 24 Ocak'ı açıklayan başbakan; darbeye görevden alındı; 1991'de yeniden başbakan, 1993'te cumhurbaşkanı. **Bülent Ecevit** (1925-2006): CHP genel başkanı; 1978-79 IMF anlaşmalarını imzalayan ve 13 ilde sıkıyönetimi ilan eden başbakan; kontrgerillayı açıklayan ilk siyasetçi. **Alparslan Türkeş** (1917-1997): MHP genel başkanı; MC hükümetlerinde başbakan yardımcısı; darbeden sonra yargılandı ve tahliye edildi. **Kenan Evren** (1917-2015): Genelkurmay Başkanı; cuntanın başı; 1982-89 cumhurbaşkanı; 2014'te müebbet hapse mahkûm edildi, karar ölümüyle düştü.

5.5 Solun Durumu: Özeleştirinin İlk Katmanı

Buraya kadar sermayeyi, devleti ve faşist hareketi anlattık. Şimdi kendimize dönelim. Çünkü bir sınıf kılavuzu, düşmanın gücünü anlatmakla yetinmez; kendi zaafını da açıkça söyler. Aşağıdakiler suçlama değil, sonraki kuşağın aynı hataları yapmaması için tutulmuş kayıttır.

Bölünmüşlük. 1980'de Türkiye'de kendini devrimci olarak tanımlayan onlarca örgüt vardı: TKP, TİP, TSİP, Dev-Yol, Dev-Sol, Kurtuluş, TKP-ML ve kolları, TKEP, Halkın Kurtuluşu, TİKP, Vatan Partisi ve daha pek çoğu; Kürt hareketinde PKK, KUK, Rizgarî, Kawa, Özgürlük Yolu. Hepsi devrim istiyordu; hiçbirini bir diğeriyle aynı alanda yürüyemiyordu. 1 Mayıs 1977'de kalabalığın içinde örgütlerin birbirine karşı kortej düzeni alması, katliamın nasıl bu kadar kolay yapılabildiğinin bir parçasıdır. Faşist teröre karşı bir cephe çağrısı, 1978-80 boyunca hiçbir zaman gerçek bir birleşik örgüte dönüşmedi. Sermaye tek programla, sol onlarca programla yürüdü.

DİSK içi bölünme. 1977'de DİSK genel kurulunda Kemal Türkler'in yerine Abdullah Baştürk seçildi; bu değişim, TKP'nin DİSK içindeki etkisine karşı CHP'ye yakın bir hattın kazanması olarak okundu. Sonraki üç yılda Maden-İş ile Genel-İş, TKP'liler ile diğerleri, DİSK'in "sınıf sendikası" mı "sosyal demokrat sendika" mı olacağı sorusu etrafında çatıştı. Çatışma, 1980 grev dalgasının tek merkezden yönetilmesini engelledi; Tarih yalnız kaldı, çünkü DİSK'in İzmir dışındaki gücü harekete geçirilmedi. Sınıfın en ileri örgütü, en kritik yılda kendi içiyle uğraşıyordu.

Silahlı hatların kitlelerden kopukluğu. 1978'den itibaren sol örgütlerin önemli bölümü faşist teröre karşı "silahlı savunma"dan "silahlı propaganda"ya geçti. Mahalle savunmaları gerekliydi ve yerindeydi; Çorum'da bunun can kurtardığını gördük. Ama kentın ortasında yapılan hedefli eylemler — Nihat Erim'in öldürülmesi bunun en görünür örneğidir — işçi sınıfının grevlerini büyütmedi, cuntaya "iki uç" söylemi için malzeme verdi ve örgütleri, sınıfın mücadelesinden ayrı bir savaşa çekti. Sınıf grevdeyken sol, örgütünün fabrikada değil silahta büyüttü. Bu bir ahlaki eleştiri değil, stratejik saptamadır: 12 Eylül sabahı 53.788 grevci vardı ve bu grevcilerle silahlı örgütler arasında bir bağ yoktu; darbeye karşı ne bir genel grev çağrısı yapıldı ne de yapılabilecek bir örgüt vardı.

"Faşizm gelirse halk ayaklanır" yanılgısı. 1979-80'de sol örgütlerin çoğu darbenin geleceğini biliyordu ve önemli bir bölümü "cunta gelirse kitleler ayağa kalkar, devrim hızlanır" diye düşünüyordu. Kalkmadı. Halk, iki yıl süren kanın ardından, "huzur" vaat eden tanklara ses çıkarmadı; birçok yerde sevindi. Bu, halkın "geriliği" değil, solun kendi tabanını yanlış tanımasıdır: örgütsüz kalabalık, ne kadar yoksul ve öfkeli olursa olsun, kendiliğinden ayaklanmaz. Faşizmin gelmemesi için değil, geldiğinde direnilmesi için örgüt gerekir; örgüt darbeden önce kurulur. 1980'de kurulmamıştı.

Ordu içinden "ilerici cunta" bekleme geleneği. 27 Mayıs 1960 ve 9 Mart 1971 girişimlerinden kalan bir alışkanlıkla, solun bir bölümü 1980'de bile ordunun "sol kanadı"ndan bir çıkış umdu. 12 Eylül bu geleneği kesin olarak bitirdi: ordu, ne solcu ne sağcı, sermayenin devletinin omurgasıdır ve kriz anında sermayenin programını uygular. Dosyanın üçüncü tezi tam da budur: darbeye karşı tek güvence ordu içindeki "iyi generaller" değil, örgütlü ve birleşik işçi sınıfıdır.

Kürt sorunu ve Türk solu. 1970'lerde Kürt hareketi Türk solundan ayrıştı; PKK 1978'de kuruldu. Bu ayrışmanın sorumluluğu tek yanlı değildir ama Türk solunun büyük bölümü Kürt sorununu "devrimden sonra çözülecek" bir mesele olarak erteledi, Kürt örgütlerinin bağımsız var oluşunu "bölücülük" diye kodlayan devlet diline zaman zaman yaklaştı. Sonuç: darbe geldiğinde iki hareket ayrı ayrı ezildi. Diyarbakır Cezaevi'nde Kürt tutsaklara uygulanan rejim (Bölüm 8) ile Mamak'taki rejim aynı cuntanın iki yüzüydü; ama tutsaklar arasındaki dayanışma bile örgütler arasındaki mesafeyi kapatamadı. Bugünün sınıf hareketi için ders açıktır: Kürt sorunu bir dipnot değil, sınıf mücadelesinin merkezindeki bir sorudur; onu erteleyen sol, kendi tabanının bir bölümünü düşmana bırakır.

Türk-İş'in iş birliği. Bunu 5.2'de anlattık; buraya bir cümleyle ekliyoruz: sınıfın en büyük konfederasyonunun darbeye uyum sağlaması, solun "sınıfın tümü" adına konuştuğu iddiasının maddi temelini ne kadar dar olduğunu gösterir.

Denge söylemine yanıt: "Sol da şiddet uyguladı." Doğru; bu bölümde kendimiz yazdık. Ama denge söyleminin sorusu "kim şiddet uyguladı" değil, "devlet aygıtı hangi tarafla iç içeydi" olmalıdır. Bu sorunun yanıtı 12 Eylül'den sonra kimin işkence gördüğüyle bellidir: 50 idamın 18'i (17) solcu, 8'i (7) sağcıdır; cezaevlerinde ölen 299 kişinin ezici çoğunluğu solcudur; 1402 sayılı yasayla üniversiteden atılanların tamamına yakını solcudur; Diyarbakır'da Kürtler, Mamak'ta solcular vardı. Ülkücüler de yargılandı ve işkence gördü — Mamak'ta ülkücü tutsakların tanıklıkları bunu belgeler (Bölüm 8) — ama MHP davasında Türkeş'e atfedilen "fikrimiz iktidarda, biz hapisteyiz" sözü (yaygın olarak aktarılan söz; birincil kaynağı Bölüm 8'de ele alınacaktır) durumu tam olarak anlatır: cunta ülkücülerin kadrosunu kısa süre içeri aldı, programını devlet politikası yaptı. Solun kadrosu içeride kaldı, programı yasaklandı. Terazı hiç dengede olmadı.

Olgu kutusu: Bu bölümde geçen katliam ve cinayetlerin hiçbirinde azmettirici yargılanmadı. 1 Mayıs 1977: fail yok, 2008'de zamanaşımı. Bahçelievler: Çatlı yakalanmadı, kararı bozuldu. Maraş: 29 idam kararı, sıfır infaz, azmettirici yok. Kemal Türkler: 2010'da zamanaşımı. Abdi İpekçi: tetikçi cezaevinden "kaçırıldı". Bu bir ihmal dizisi değil, cezasızlığın kurumsal biçimidir; ayrıntısı Bölüm 19'da.

Bugüne bağ: 24 Ocak'ın mantığı bugün de işliyor: 2018 sonrası "ücretleri baskılayarak ihracatla büyüme" programı, asgari ücretin toplumsal ücret olması, grev ertelemeleri — hepsi aynı formüldür: sermayenin krizi emeğin ücretiyle kapatılır. 1980'de bunun için darbe gerekti; bugün 12 Eylül'ün yasaları (6356, 2911, %7 baraj) darbeye gerek bırakmıyor. "Günde 20 ölü" gerekçesi de yaşıyor: her olağanüstü hal, her kayyım, her "terörle mücadele" düzenlemesi, 1980'de yazılmış bu gerekçenin yeniden okunmasıdır. Blogdaki Mızraklı yazımızda anlattığımız kayyım düzeni, sıkıyönetim komutanlığının sivil biçimidir. Ve sınıfın dersi: 1980'de 80 bin grevci vardı, bugün 2 bin; tek fark yasa değil, örgüttür.

Hesaplaşıldı mı? Hukuki: Hayır — 1 Mayıs 1977, Maraş, Bahçelievler, Türkler cinayeti: azmettirici yargılanmadı; davalar zamanaşımı ve kaçışla kapandı; kontrgerilla hiç yargılanmadı. Kurumsal: Hayır — Özel Harp Dairesi adı değiştirilerek (Özel Kuvvetler Komutanlığı) sürüyor; 24 Ocak programı hiçbir hükümetçe terk edilmedi; sıkıyönetim aygıtı OHAL ve kayyımla yaşıyor. İdeolojik: Hayır — "anarşiyi bitiren ordu" anlatısı ders kitaplarında; "iki uç" söylemi resmî hafızanın çekirdeği; 1 Mayıs Taksim hâlâ yasak.

Bu bölümün kaynakları: - Ayşe Hür, "42. yılında 12 Eylül 1980 darbesi: darbeciler neyin olgunlaşmasını beklemişlerdi?", [Kısa Dalga \(2022\)](#) - DİSK-AR, 12 Eylül Raporu (2020), [PDF](#) - Can Şafak, "Türkiye'de işçi ücretlerinin seyri 1980-2005", [sendika.org \(2006\)](#) - Yılmaz & Karataş, emek payı 1980-2021, [Çalışma ve Toplum \(2023\)](#) - İHD, "Maraş Katliamı", [ihd.org.tr](#); Bianet, [1 Mayıs 1977 ölenler](#) - Birleşik Metal-İş, [Kemal Türkler](#); Bianet, [Fikri Sönmez kimdir](#) - GAO, ID-82-31 (1982), [PDF](#); IMF, [1980 stand-by](#); Dünya Bankası, [SAL I-V](#) - Daniele Ganser, NATO'nun Gizli Orduları (Griffin, 2012), [Türkiye bölümü](#); [Turkish Gladio](#) - Mehmet Ali Birand, 12 Eylül Saat 04.00 (Karacan, 1984); Henze sözü için [Malumatfuruş](#) - Melda Yaman Öztürk, Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi (SAV); Sungur Savran, Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri C.1 (Yordam); Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015 (İmge) - Ebru Deniz Ozan, Gülme Sırası Bizde ([Metis, 2011](#))

KISIM II

12 EYLÜL 1980: O GÜN, CUNTA YILLARI, İŞKENCE VE DÜNYA

Sevgili Genç Yoldaşlar, buraya kadar darbenin nasıl hazırlandığını anlattık; şimdi darbenin kendisini, üç yıl süren cunta rejimini, bu rejimin sayılarla ölçülen bilançosunu, sorgu odalarında ve cezaevlerinde neler çekildiğini ve dünyanın bütün bunlara nasıl baktığını anlatacağız. Bu kısımda acı çoktur; ama her acının yanında onu üreten sınıf çıkarını ve onu önleyebilecek örgütlü gücü göstermeye devam edeceğiz — çünkü bu bir ağıt değil, bir kılavuzdur.

BÖLÜM 6

O Gün ve MGK Rejimi (1980–1983)

Tez. 12 Eylül, iktidarı "sivillere geri vermek" için değil, sivillerin bir daha o alanı dolduramayacağı bir düzen kurmak için yapıldı. Cunta üç yıl yönetti ve sonra çekildi; ama çekilirken arkasında bir anayasa, bir sendika hukuku, bir yükseköğretim düzeni, bir seçim sistemi ve bir ceza rejimi bıraktı. Darbenin başarısı 12 Eylül sabahı değil, 7 Kasım 1982'de ve 6 Kasım 1983'te ölçülür: cunta, kendi düzenini oylatarak ve kendi seçtiği partiler arasında seçim yaptırarak kalıcılaştırdı.

Fotoğraf F24. DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk'ün (1929-1991) mezarı, Zincirlikuyu. 1.477 sanıklı DİSK davasında 52 yöneticiyle birlikte idamla yargılandı; beraat 1991'de, ölümünden aylar önce geldi.

Fotoğraf: Maurice Flesier, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

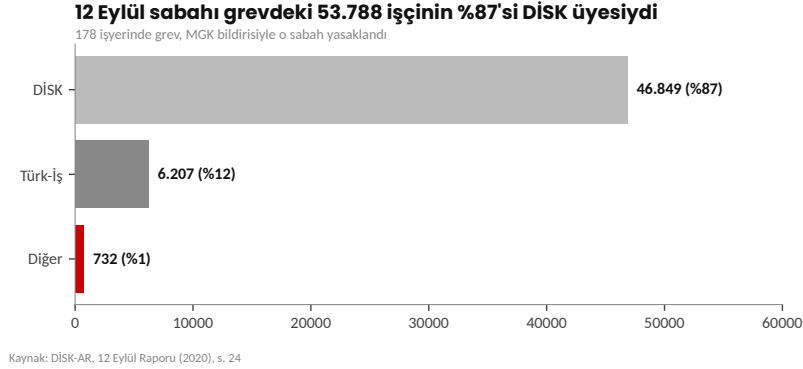

Fotoğraf F1. MGK Başkanı ve Devlet Başkanı Kenan Evren, 1982 — 1982 Anayasası'nın referandum yılı. Fotoğraf: Bilinmeyen fotoğrafçı, kamu malı (Commons) — [Commons](#).

Kavram: MGK (Millî Güvenlik Konseyi) — 12 Eylül'den sonra ülkeyi yöneten beş generalden oluşan kurul; yasama, yürütme ve fiilen yargı yetkisini elinde tuttu; 1961'den beri var olan "Millî Güvenlik Kurulu"yla karıştırılmasın — ikincisi darbeden sonra anayasaya güçlendirilerek yazıldı ve bugün de var. **Sıkıyönetim komutanlığı** — MGK'nın il düzeyindeki kolu; gözaltı, tutuklama, işten çıkarma, yayın yasağı yetkisi. **YHK (Yüksek Hakem Kurulu)** — grev yasaklanınca toplu sözleşmeleri işçi adına "karara bağlayan" kurul; sözleşme değil, tebliğ üretir. **Danışma Meclisi** — cuntanın 1981'de seçtiği, anayasayı hazırlayan kurul; üyelerini valiler ve MGK belirledi. **Geçici 15. madde** — 1982 Anayasası'nın, cunta üyelerinin ve dönemin tüm işlem ve yasalarının yargılanamayacağını söyleyen maddesi; 2010'a kadar yürürlükte kaldı.

6.1 Saat 04.00

12 Eylül 1980 sabahı 53.788 işçi grevdeydi. 178 işyerinde grev pankartları asılıydı; metal, lastik, gıda, belediye, tekstil işçileri aylardır fabrika kapısında nöbet tutuyordu. Bunların %87'si DİSK üyesiydi ([DİSK-AR, 2020, s. 24](#)). Saat 04.00'te radyoda İstiklal Marşı çaldı, ardından Kenan Evren'in sesi duyuldu: Türk Silahlı Kuvvetleri "iç savaşa sürüklenen ülkeyi" kurtarmak için yönetime el koymuştu. Aynı sabah grev pankartları indirildi. Grevci işçiler, işveren kapıyı açınca içeri girdi ya da girmede — girmeyenler işten atıldı, çoğu gözaltına alındı.

Grafik G25. 12 Eylül sabahı 178 işyerinde 53.788 işçi grevdeydi; 46.849'u (%87) DİSK, 6.207'si Türk-İş üyesiydi. Kaynak: DİSK-AR (2020).

Darbenin ilk sabahı bu rakamla başlatıyoruz; çünkü darbenin ilk işi işçi sınıfının fiilî gücünü — grevi — durdurmaktır. Politikacılar sonra geldi.

MGK'nın 1 numaralı bildirisi, darbenin gerekçesini "anarşi, terör ve bölücülük" olarak sıralıyor, "Atatürkçülük"e dönüşü ilan ediyordu. Meclis ve hükümet feshedildi, partilerin faaliyeti durduruldu, tüm ülkede sıkıyönetim ilan edildi, sokağa çıkma yasağı kondu. 2 numaralı bildirisiyle grev ve lokavtlar yasaklandı, sendika faaliyetleri askıya alındı. Başbakan Demirel ve CHP lideri Ecevit, Gelibolu'daki Hamzaköy'e, Türkiye askerî tesise, Erbakan İzmir Uzunada'ya götürüldü. Türkiye ilk gün "teslim olmadı"; ikinci gün oldu.

Darbeden bir saat önce Türk ordusunun ABD Büyükelçiliği'ni telefonla haberdar ettiği ordu kaynaklarıncı doğrulanmıştır; Beyaz Saray'daki Henze sahnesi Bölüm 5.4'te anlatılmıştı. Yurt dışından ilk tepkiler "istikrar" dilindeydi (Bölüm 13).

6.2 MGK ve İlk Kararlar

ÜYE	GÖREV	SONRASI
Org. Kenan Evren	Genelkurmay Başkanı; MGK ve Devlet Başkanı	1982-89 Cumhurbaşkanı; 2014 müebbet (kesinleşmedi); 2015 öldü
Org. Nurettin Ersin	Kara Kuvvetleri Komutanı	1983'te emekli; 2005 öldü
Org. Tahsin Şahinkaya	Hava Kuvvetleri Komutanı	2014 müebbet (kesinleşmedi); 2015 öldü
Ora. Nejat Tümer	Deniz Kuvvetleri Komutanı	2011 öldü, yargılanmadı
Org. Sedat Celasun	Jandarma Genel Komutanı	1998 öldü, yargılanmadı

Tablo 6.1. Millî Güvenlik Konseyi üyeleri. Kaynak: [Failibelli, 12 Eylül davası](#); Bilgi Müşterekleri derlemesi.

MGK, 21 Eylül 1980'de emekli Oramiral Bülend Ulusu başkanlığında bir hükümet kurdurdu. Bu hükümetin en önemli iki ismi, darbenin sınıfsal niteliğini tek başına anlatır. Birincisi Turgut Özal: 24 Ocak kararlarının yazarı, ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı oldu. Demirel'in müsteşarı, Demirel'i deviren cuntanın ekonomi bakanı olarak aynı masada oturmaya devam etti. Program değişmedi; programı uygulayacak güç değişti. İkincisi Sadık Şide: Türk-İş Genel Sekreteri, 21 Eylül 1980'den 13 Aralık 1983'e kadar cunta hükümetinde Sosyal Güvenlik Bakanı olarak görev yaptı ([Cumhuriyet](#)). İşçi sınıfının en büyük konfederasyonunun genel sekreteri, işçi sınıfının grevlerini yasaklayan hükümette bakandı; Türk-İş, üyesini bakanlıktan geri çağırmadı.

TARİH	KARAR	HEDEF
12 Eylül 1980	MGK Bildiri 1: Meclis ve hükümet feshi; ülke çapında sıkıyönetim; sokağa çıkma yasağı	Siyasal alan
12 Eylül 1980	MGK Bildiri 2 ve 7: tüm grev ve lokavtlar yasak; sendikal faaliyet askıda; DİSK ve MİSK'in faaliyeti durduruldu, mal varlıklarına el kondu; Türk-İş'e dokunulmadı	Sınıf örgütü
Eylül 1980	Toplu sözleşmeler donduruldu; süresi dolanlar Yüksek Hakem Kurulu'na "karara bağlanacak"	Ücret
21 Eylül 1980	Ulus hükümeti; Özal ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı; Şide bakan	Program

TARİH	KARAR	HEDEF
Ekim 1980	Belediye başkanları görevden alındı, yerlerine atama	Yerel yönetim
1980-81	1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası'yla kamu görevlilerinin ihracı ve sürgünü	Kamu emekçisi
Aralık 1980	Kıdem tazminatına tavan: en fazla 30 günlük ücret x yıl; üst sınır asgari ücrete bağlandı	İşçi hakları
2 Ocak 1981	Kürtçe yayın ve kayıt yasağı fiilen; 1983'te 2932 sayılı yasayla resmîleşti	Kürt halkı
16 Ekim 1981	Tüm siyasi partiler kapatıldı, mal varlıklarına el kondu	Siyaset
23 Ekim 1981	Danışma Meclisi açıldı	Anayasa
6 Kasım 1981	2547 sayılı yasa: YÖK kuruldu	Üniversite
1981-82	Dernekler, meslek odaları, öğrenci dernekleri kapatıldı; 23.667 derneğin faaliyeti durduruldu	Sivil örgütlenme
5 Mayıs 1983	2821 ve 2822 sayılı yasalar: sendika ve toplu sözleşme hukuku	Sendikal düzen
6 Ekim 1983	2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Yasası	Sokak

Tablo 6.2. MGK rejiminin ilk kararları. Kaynaklar: DİSK-AR (2020), TBMM 2012 raporu, sendika.org; Bilgi Müşterekleri derlemesi.

Tabloya sınıf gözüyle bakın. İlk gün yapılan iki şey vardır: siyasal alan kapatıldı ve grev yasaklandı. Sonra sıra ücretlere (YHK), kıdem tazminatına, kamu emekçilerine geldi. Partiler ancak on üç ay sonra kapatıldı. Cuntanın öncelik sırası, hangi sınıf için çalıştığını gösterir.

Yüksek Hakem Kurulu, darbeden sonra süresi dolan toplu sözleşmelerin yerine geçen kararlar üretti; işçiler masada yoktu. Bu "sözleşme"lerle ücret artışları enflasyonun çok altında tutuldu. 1980'de reel ücretler tek yılda özel kesimde %22 düştü (Bölüm 5.1); YHK dönemi bu düşüşü kalıcı hale getirdi. Ayrıntılı bölümüm bilançosu Bölüm 9'dadır.

Vehbi Koç'un mektubu

Darbeden üç hafta sonra, 3 Ekim 1980'de, Türkiye'nin en büyük sermaye grubunun kurucusu Vehbi Koç, Kenan Evren'e bir mektup yazdı. Mektubun dili ve içeriği darbenin kim için yapıldığını, sermayenin ağzından anlatır. Koç, "emrinize amadeyim" diyerek başlar; "anarşistlerin" hızla yargılanmasını ister; DİSK'in kapatılmasıyla işçilerin "bir bekleyiş içinde" olduğunu, bu bekleyişin uzamaması gerektiğini söyler; sendikaların içine "militan sendikacıların sızması"na karşı önlem alınmasını, ekonomik programın (yani 24 Ocak'ın) kararlılıkla sürdürülmesini ister ([mektup metni](#), [sol haber](#); [cafrande](#)). Bu mektup dosyanın kapağındaki damganın gerekçesidir: bildiriye asker yazdı, damgayı sermaye vurdu. Koç'un istediği her şey yapıldı. TUSİAD-cunta ilişkisinin bütünü Bölüm 9'da.

6.3 Siyasetin Tasfiyesi: Partiler, Danışma Meclisi, YÖK

16 Ekim 1981'de MGK, tüm siyasi partileri kapattı. AP, CHP, MHP, MSP ve diğerleri: mal varlıkları hazineye geçti, genel başkanları ve yöneticileri on yıl siyasetten yasaklandı. Bu yasak 1987 referandumuna kadar sürdü. Kapatma, "sağ-sol" ayrımı gözetmedi; ama gözetmemesi bir denge değil, cuntanın kendi kurmak istediği siyasetin önünü açma hamlesiydi: eski partiler gidecek, yenileri cuntanın süzgecinden geçerek gelecekti.

23 Ekim 1981'de Danışma Meclisi toplandı: 160 üyenin 40'ını doğrudan MGK, 120'sini valilerin önerdiği adaylar arasından yine MGK seçti. Üyelerin bir siyasi partiye üye olmamış olması şarttı; yani meclis, siyasetsizleştirilmiş bir "uzman" kuruluydu. Bu meclis 1982 Anayasası'nı yazdı; ama son sözü MGK söyledi: metnin son biçimi generallerce değiştirildi.

6 Kasım 1981'de 2547 sayılı yasayla Yükseköğretim Kurulu (YÖK) kuruldu; başına İhsan Doğramacı getirildi. Üniversitelerin özerkliği kaldırıldı, rektörler atanır oldu, öğretim üyeleri 1402 sayılı sıkıyönetim yasasıyla atıldı (Bölüm 7). YÖK'ün amacı, 1968'den beri gençlik hareketinin kalesi olan üniversiteyi depolitize etmekte; bunu başardı ve bugün hâlâ yerindedir. Blogdaki Demokratik Eğitim dosyamızda YÖK'ün bugünkü işlevini anlatmıştık.

6.4 Davalar

Cunta üç yılda 230 bin dolayında insanı yargıladı (Bölüm 7). Bunların içinde, rejimin sınıfsal niteliğini en açık gösteren toplu davalar aşağıdaki tablodadır.

DAVA	SANIK	İDAM İSTEMİ	KARAR	SONUÇ
DİSK davası (İstanbul Sıkıyönetim 2 No'lu Askerî Mahkemesi)	1.477 sendikacı, uzman, işçi	52 (Baştürk + 51 yönetici)	24 Aralık 1986: 264 kişiye (261 sendikacı + 3 uzman) 5,5-15,8 yıl; toplam 2.053 yıl hapis	Askerî Yargıtay 16 Temmuz 1991: bozma, beraat; DİSK 1992'de yeniden açıldı; yöneticiler 3 yıl 11 ay tutuklu kaldı
MHP ve Ülkücü Kuruluşlar davası	587 sanık (doğrulanacak)	220 (doğrulanacak)	Türk 1985'te tahliye; 1987'de dava sürerken siyasi yasaklar kalktı	Ülkücü kadrolar 1980'lerin sonunda devlet görevlerine döndü
Barış Derneği davası	44 aydın, akademisyen, sendikacı, yazar	—	1983'te 8 yıla kadar hapis; 1991'de beraat	Aydınların "barış" demesi suç sayıldı
TİP, TKP, TSİP, TKEP davaları	Yüzlerce üye, yönetici	Bazılarında idam istemi	Uzun tutukluluk; 141-142'den mahkûmiyetler	1991'de 141-142 kalkınca düştü
Dev-Yol Ankara davası	723 sanık	200'ün üzerinde idam istemi (doğrulanacak)	1989'da karar; Askerî Yargıtay bozdu; 1990'larda düştü	Türkiye'nin en kalabalık siyasi davası
Dev-Sol İstanbul davası	Yüzlerce sanık	Çok sayıda idam istemi	Uzun yargılama; bir bölümü idam edildi (Bölüm 7)	—
PKK Diyarbakır davası	400'ün üzerinde sanık	Çok sayıda idam istemi	Diyarbakır 5 No'lu'da işkence altında yargılama (Bölüm 8)	1984'e giden yol cezaevinden geçti
Fatsa davası	Fikri Sönmez ve yüzlerce Fatsalı	—	Sönmez cezaevinde öldü (1985)	Halk komiteleri deneyi cezalandırdı

Tablo 6.3. Cuntanın toplu davaları. DİSK davası rakamları DİSK-AR (2020) ve DİSK (2021); diğerleri genel tarihsel bilgi, "(doğrulanacak)" işaretli basımdan önce teyit edilecek.

DİSK davasını özellikle okuyun. 1.477 sanık; 52 idam istemi; suçlama, "anayasal düzeni yıkmaya teşebbüs" — yani sendikacılık. Dava altı yıl sürdü, karar 24 Aralık 1986'da geldi: 264 kişiye toplam 2.053 yıl hapis. Askerî Yargıtay 16 Temmuz 1991'de kararı bozdu; sanıklar beraat etti; DİSK 1992'de yeniden faaliyete geçti ([DİSK, 2021](#)). Beraat, on bir yıl sonra geldi; on bir yıl boyunca DİSK yoktu, 2821-2822 vardı. Dava kazanılmış olabilir; ama davanın işlevi, kazanılıp kazanılmamak değildi. İşlevi, işçi sınıfının en örgütlü kesimini, sermayenin programının uygulandığı on yıl boyunca sahneden silmekti. Bu işlev yerine getirildi. Sınıf mücadelesinde bir davanın "sonucu" karar günü değil, davanın sürdüğü yıllarda ne olduğudur.

Aynı bakış MHP davası için de geçerlidir: dava, ülkücü kadroların sokaktan çekildiği ama programının — Türk-İslam sentezinin — devlet politikası haline geldiği yıllarda sürdü. Cunta, faşist hareketin militanlarını yargılarken ideolojisini benimsedi (Bölüm 11). "Fikrimiz iktidarda" sözünün maddi temeli budur.

6.5 1982 Anayasası ve 7 Kasım Referandumu

7 Kasım 1982'de yeni anayasa halkoyuna sunuldu. Sonuç: Evet %91,37; katılım %91,3 dolayında. Bu rakamı "halkın onayı" diye okuyanlara referandumun koşullarını hatırlatın ([T24; akademik inceleme, CTTAD](#)):

KOŞUL	NE ANLAMA GELİYORDU
Oy vermek zorunluydu; vermeyene para cezası ve beş yıl seçme-seçilme yasağı	Katılım %91 zorla sağlandı
Anayasa aleyhine propaganda fiilen yasaktı; MGK'nın 70 sayılı kararıyla "anayasa görüşlerini açıklama" yalnızca Evren'e serbestti	Hayır kampanyası yoktu
Evren, "devlet başkanı" olarak ülkeyi dolaşıp anayasayı anlattı; konuşmaları TRT'den yayımlandı	Tek yanlı propaganda
Oy pusulası beyaz (evet) ve mavi (hayır); zarf saydamdı, rengi dışarıdan görünüyordu	Gizli oy yoktu
Anayasaya evet, aynı zamanda Evren'in yedi yıllığına cumhurbaşkanı seçilmesi demekti (geçici 1. madde)	İki oy tek pusulada
Geçici 15. madde: MGK'nın ve dönemin tüm işlemlerinin yargılanamayacağı	Cunta kendine dokunulmazlık yazdı
Ülke sıkıyönetim altındaydı; 12 Eylül'den beri 650 bin kişi gözaltına alınmıştı	Korku ortamında oylama

Tablo 6.4. 7 Kasım 1982 referandumunun koşulları. Kaynaklar: T24, CTTAD; Bilgi Müşterekleri derlemesi.

Anayasa metninin kendisi, cuntanın kalıcılık programıdır. Sendikaların siyaset yapması yasak (md. 52, 2010'a kadar); grev hakkı "toplu sözleşme uyuşmazlığıyla sınırlı", siyasi grev, dayanışma grevi, genel grev yasak (md. 54); memura sendika yok; zorunlu din dersi (md. 24); Millî Güvenlik Kurulu anayasal organ (md. 118); YÖK anayasal kurum (md. 131); cumhurbaşkanına geniş yetki; temel hakların hemen her maddesinde "millî güvenlik, kamu düzeni" gerekçesiyle sınırlama. 1961 Anayasası'nın işçi sınıfına açtığı alan, madde madde kapatıldı. Bu

anayasa, 1987, 1995, 2001, 2004, 2007, 2010 ve 2017 değişikliklerine karşın bugün yürürlüktedir; çekirdeği — sendikal ve siyasal alanı daraltan maddeler, MGK, YÖK, din dersi — yerindedir. Bölüm 15'te madde madde inceleyeceğiz. Şili'nin Pinochet anayasasının 11 Eylül 1980'de, Türkiye'ninkinden iki yıl önce, benzer bir plebisitle kabul edildiğini ve bugün hâlâ yürürlükte olduğunu ekleyelim ([Constitutionnet](#)): iki darbe, iki anayasa, iki kalıcılık.

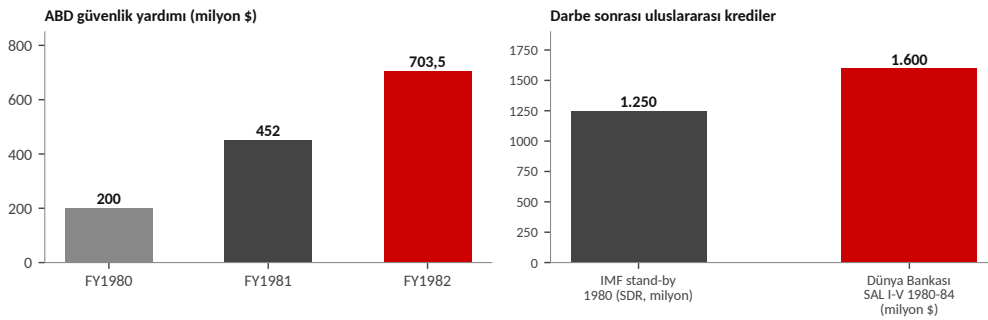
6.6 6 Kasım 1983: "Cuntanın Kaybettiği Seçim" Miti

Cunta, 6 Kasım 1983'te seçim yaptırdı ve "sivil yönetime döndü". Seçime yalnızca üç parti katılabildi: MGK'nın kurdurduğu Milliyetçi Demokrasi Partisi (emekli Orgeneral Turgut Sunalp), yine MGK süzgecinden geçmiş Halkçı Parti (Necdet Calp) ve Turgut Özal'ın Anavatan Partisi (ANAP). Eski partilerin devamı sayılan Doğru Yol Partisi ve SODEP seçime sokulmadı; yüzlerce aday veto edildi. Seçimde ANAP %45,1 ile birinci oldu; Evren'in seçim öncesi konuşmasında dolaylı olarak desteklediği MDP %23,3 ile üçüncü kaldı. Bu sonuç, kırk yıldır "halk cuntanın partisini reddetti, Özal'ı seçti" diye anlatılır.

Bu anlatı yanıltır ve neden yanlış olduğunu anlamak, darbenin sınıfsal niteliğini anlamaktır. Özal, cuntanın ekonomi bakanıydı; 24 Ocak'ın yazıyordu; cunta hükümetinden 1982 banker krizinden sonra ayrılmış, ama programı hiç değişmemişti. Halk, cuntanın generaliyle cuntanın ekonomisti arasında seçim yaptı ve ekonomisti seçti. Sermaye için sonuç aynıydı; hatta daha iyiydi: program artık "seçilmiş" bir hükümetin programıydı. Evren cumhurbaşkanlığında kaldı; MGK üyeleri Cumhurbaşkanlığı Konseyi olarak altı yıl daha görevdeydi; 2821-2822, 2911, YÖK, anayasa yerindeydi. Cuntanın "kaybettiği" seçim, cuntanın düzeninin sivil onay aldığı seçimdir. Bunu bir benzetmeyle anlatalım: bir fabrikada patron, işçilere iki müdür adayı sunuyor; ikisi de patronun adamı; işçiler "sert olmayanı" seçiyor; patron bunu "işçiler yönetimi seçti" diye anlatıyor. 1983 buydu.

Dünya kesiti: Cunta yıllarında dünya devletleri Türkiye'yi yalnız bırakmadı. ABD yardımı üçe katladı; IMF, Dünya Bankası ve OECD 1980-84 arasında 5 milyar doları aşan ödemeler dengesi desteği sağladı ve 6,5 milyar dolarlık borç yeniden yapılandırıldı ([GAO](#); [Dünya Bankası](#)). Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi Türkiye delegasyonunu askıya aldı, beş Avrupa ülkesi 1982'de Türkiye'yi Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na şikâyet etti; ama hükümetler ticareti ve NATO iş birliğini sürdürdü. Tepki gösterenler parlamentolar, sendikalar ve dünya soluydu; devletler ve ittifak değil. Ayrıntı Bölüm 13'te. Aynı yıllarda Polonya'da Dayanışma sendikası (1980) kuruldu ve 13 Aralık 1981'de sıkıyönetimle bastırıldı; Batı, Polonya cuntasını kınadı, Türkiye cuntasını finanse etti. Fark ideolojik değil, sınıfsaldı: biri sermayenin programını uyguluyordu.

Darbe, parayı akıttı: ABD yardımı üç yılda 3,5 kat

Kaynak: GAO ID-82-31 (1982); IMF Finance & Development (1987); Dünya Bankası zaman çizelgesi

Grafik G26. ABD güvenlik yardımı: 1980 mali yılı 200 milyon \$, 1981 452 milyon \$, 1982 703,5 milyon \$; IMF stand-by (Haziran 1980) SDR 1.250 milyon; Dünya Bankası SAL I-V (1980-84) 1,6 milyar \$. Kaynak: GAO ID-82-31 (1982), IMF, Dünya Bankası.

Kişiler: Kenan Evren — cuntanın başı; 1982-89 cumhurbaşkanı; "asmayalım da besleyelim mi?" sözünün sahibi; 2014'te müebbet hapse mahkûm edildi, karar ölümüyle kesinleşmeden düştü. **Bülend Ulusu** — emekli oramiral; cuntanın başbakanı (1980-83). **Turgut Özal** — cunta hükümetinde ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı (1980-82); 1983'te ANAP'la başbakan. **Sadık Şide** — Türk-İş Genel Sekreteri; cunta hükümetinde Sosyal Güvenlik Bakanı (1980-83). **Abdullah Baştürk** — DİSK Genel Başkanı; DİSK davasının baş sanığı; 3 yıl 11 ay tutuklu; 1991'de beraat etti, aynı yıl öldü. **Vehbi Koç** — Koç Holding kurucusu; 3 Ekim 1980 mektubuyla cuntaya "emrinize amadeyim" diyen sermayedar. **İhsan Doğramacı** — YÖK'ün kurucu başkanı (1981-92).

Denge söylemine yanıt: "Cunta sağı da solu da yargıladı; MHP davasında da idam istemi vardı." Doğru. Ama sonuca bakın: DİSK on bir yıl kapalı kaldı, yerine 2821-2822 geldi; MHP'nin programı — Türk-İslam sentezi, zorunlu din dersi, Kürtçe yasağı — anayasaya yazıldı ve ülkücü kadrolar 1980'lerin sonunda devlet görevlerine döndü. Türk-İş'e dokunulmadı ve genel sekreteri bakan yapıldı. Yargılanan sağcı militandı; kazanan sağcı programdı. Denge, mahkeme salonunda değil, kimin programının yasa olduğunda aranır.

Bugüne bağ: 1982 Anayasası 2026'da yürürlüktedir; Eylül 2026 itibarıyla "yeni anayasa" gündemi bir kez daha açılmıştır ve tartışma yine "darbe lekesinden arınma" diliyle yürütülmektedir ([Diken, 16 Mayıs 2026](#)). Genç yoldaşların bilmesi gereken: 1982'de "evet" %91 çıktı, çünkü hayır demenin koşulu yoktu; 2010'da "yetmez ama evet" %58 çıktı ve geçici 15. maddeyi kaldırdı, ama MGK'yı, YÖK'ü, 2911'i, sendikal yasakları kaldırmadı (Bölüm 16). Bir anayasanın "darbe lekesi", metnin tarihinde değil, sınıfa kapattığı alandadır; alan açılmadıkça metin değişse de darbe sürer. Ve YHK bugün de vardır: 2024'te 29 grevde 1.859 işçi greve gidebilmiştir ([Alomaliye, 2024 istatistikleri](#)); 1980'in 12 Eylül sabahındaki grevcilerin yirmi dokuzda biri.

Hesaplaşıldı mı? Hukuki: Kısmen görünüşte, gerçekte hayır — Evren ve Şahinkaya 2014'te müebbet aldı; ikisi de 2015'te öldü; Yargıtay 2022'de davanın düşmesini onadı, mahkûmiyet kesinleşmedi, rütbe sökme ve mal varlığı talepleri reddedildi ([Euronews, 2022](#)); diğer üç MGK üyesi hiç yargılanmadı; Ulusu hükümeti üyeleri, sıkıyönetim komutanları, savcılar, hâkimler yargılanmadı. Kurumsal: Hayır — 1982 Anayasası, MGK, YÖK, YHK, 2911, 2821-2822'nin devamı 6356 yerinde. İdeolojik: Hayır — "1983'te demokrasiye dönüldü" anlatısı resmî tarihtir; 12 Eylül ders kitaplarında "müdahale"dir.

Bu bölümün kaynakları: - DİSK-AR, 12 Eylül Raporu (2020), [PDF](#); DİSK, "[12 Eylül geçmişte kalan kötü bir anı değil](#)" (2021) - Vehbi Koç'un 3 Ekim 1980 mektubu: [sol haber](#); [cafrande](#) - Sadık Şide: [Cumhuriyet](#) - 1982 referandumu: [T24](#); [CTTAD makalesi](#) - 2821-2822: [sendika.org](#); [Lexpera](#) - Evren-Şahinkaya davası: [Failibelli](#); [Euronews](#) - GAO, ID-82-31 (1982), [PDF](#); [Constitutionnet](#), [Şili](#) - Erbil Tuşalp, Eylül İmparatorluğu (Bilgi, 1988); Hasan Cemal, Tank Sesiyle Uyanmak (Bilgi, 1986); Bırand, 12 Eylül Saat 04.00 (Karacan, 1984)

BÖLÜM 7

Baskının Bilançosu: Sayılar ve Sayıların Sınıfsal Okuması

Tez. Rakamlar soyut değildir; her sayı bir sınıfın tasfiyesinin ölçüsüdür. 650 bin gözaltı, 1 milyon 683 bin fişleme, 230 bin yargılama, 50 idam — bunlar "insan hakları ihlalleri"nin toplamı değil, belirli bir toplumsal kesimin — örgütlü işçi, sendikacı, öğretmen, öğrenci, Kürt, Alevi, aydın — kamusal hayattan çıkarılmasının envanteridir. Rakamları kim, neden, hangi sınıftan diye okumadan, 12 Eylül'ü "herkese kötü bir dönem" olarak anlarsınız; öyle değildi. Bazı sınıflar için çok iyi bir dönemdi.

Kavram: Fişleme — devletin bir kişi hakkında siyasi görüş, sendika üyeliği, dernek, akraba gibi bilgileri kaydedip "sakıncalı" damgasıyla dosyalaması; işe girmeyi, pasaport almayı, kamu görevini engeller. **1402'likler** — 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası'nın 2. maddesiyle sıkıyönetim komutanlarınca "bir daha kamu görevinde çalıştırılmamak üzere" işten atılan kamu görevlileri; başta öğretim üyeleri ve öğretmenler. **Sakıncalı** — sıkıyönetim döneminde bir kişiyi işten atmak, işe almamak ya da yurt dışına çıkarmamak için yeterli sayılan, hukuki tanımı olmayan idari damga. **Rakam havuzu** — aynı kaynaktan çıkıp farklı yerlerde tekrarlanan veri kümesi; birbirini "doğruluyormuş" gibi görünür, ama tek kaynağa dayanır.

7.1 Rakamlar nereden geliyor: tek havuz uyarısı

Önce dürüst bir uyarı. Aşağıda okuyacağınız bilanço rakamlarının büyük bölümü tek bir kaynağa dayanır: Adalet Bakanlığı'nın 1990'da TBMM'ye sunduğu veriler ve İHD Genel Başkanı Nevzat Helvacı'nın 1991'deki sunumu. İHD'nin sonraki açıklamaları, basın, TBMM'nin 2012 tarihli Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu Raporu ([TBMM, 24. Dönem, Sıra Sayısı 376; Cilt 1, Cilt 2](#)) aynı havuzu tekrar eder. Bu nedenle bu dosyada "birden çok kaynak doğruluyor" demiyoruz; "aynı resmî kaynaktan aktarılıyor" diyoruz. Kaynaklar arasındaki küçük farklar — 49 ya da 50 idam, 937 ya da 927 film, 39 ya da 49 ton kitap, 23.667 ya da 23.700 dernek — havuzun kopyalanırken bozulmasından kaynaklanır; ana rakamı verip alternatifi parantezde gösteriyoruz. Rakamların kaynağının devletin kendisi olması, bir yandan güvenilirliği artırır (devlet kendi aleyhine abartmaz), öte yandan eksikliğini gösterir: gözaltına alınıp kaydı tutulmayanlar, "kaçarken vuruldu" denilenler, köyde jandarma dayaağıyla ölenler bu havuzda yoktur. Rakamlar, en az bu kadar demektir.

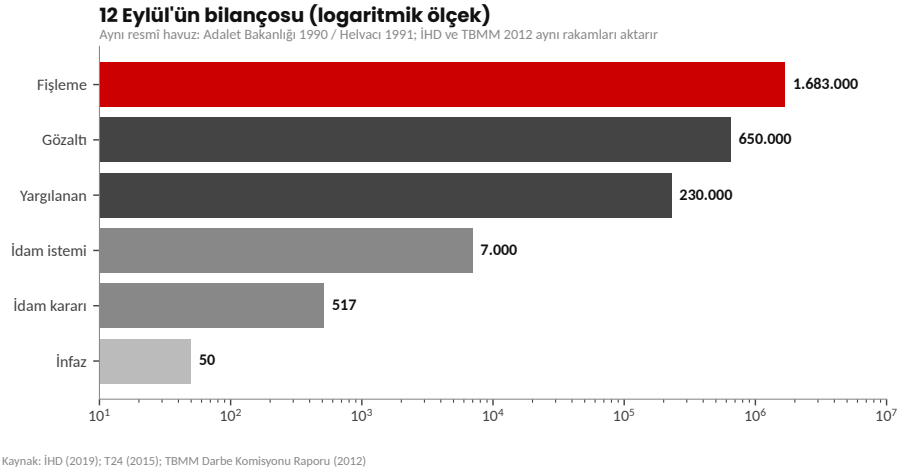
Olgu kutusu: TBMM 2012 raporu, iki cilt ve yaklaşık 1.568 sayfadır; 12 Eylül bölümü 498 sayfa tutar. Komisyon 2 Mayıs 2012'de kuruldu, 28 Kasım 2012'de raporunu tamamladı. Hafıza Merkezi'nin değerlendirmesiyle rapor "akademik olarak başarılı, eleştiride zayıf"tır ([Hafıza Merkezi, Rapor Bülteni](#)): olguları toplar, sorumluluğu adlandırmaz. Bu raporun hazırlandığı yıl, aynı Meclis'in çoğunluğu 12 Eylül'ün YÖK'ünü, MGK'sını, 2911'ini yerinde tutuyordu. Rapor, hesaplamanın belgesi değil, hesaplansamışlığın belgesidir.

7.2 Büyük tablo

KALEM	RAKAM	NOT
Gözaltı	650.000	90 güne varan, işkenceli gözaltı
Fişlenen	1.683.000	Nüfusun yaklaşık %4'ü (1980 nüfusu ~45 milyon)
Yargılanan	230.000 (210.000 dava)	Askerî mahkemelerde
TCK 141-142-163'ten yargılanan	71.000	Komünizm, sınıf propagandası, dinî propaganda maddeleri
"Örgüt üyeliği"yle suçlanan	98.404	
İdam istemi	7.000'in üzerinde	
İdam kararı	517	Askerî Yargıtay'ca onanan 124; TBMM'ye gönderilen 259
İnfaz	50 (49)	18 (17) sol, 8 (7) sağ, 23 (25) adli, 1 ASALA
Cezaevinde ölen	299	171 işkence, 14 açlık grevi, 73 "doğal", 16 "kaçarken", 43 "intihar"; 144'ü "kuşkulu" (kırımlar kaynağa göre değişir)
Kuşkulu ölüm (cezaevi dışı dâhil)	300	
"Sakıncalı" gerekçesiyle işten çıkarılan	30.000	Özel ve kamu

KALEM	RAKAM	NOT
Kamu görevinden atılan ya da sürülen	9.400	7.233'ü bölge dışına sürgün
İhraç: öğretmen / öğretim üyesi / yargıç	3.854 / 120 / 47	1402 sayılı yasayla
Pasaport verilmeyen	388.000	
Vatandaşlıktan çıkarılan	14.000	Çoğu "yurda dön çağrısına uymadı" gerekçesiyle
Siyasi mülteci	30.000	Bölüm 13
Faaliyeti durdurulan dernek	23.667 (23.700)	
Yasaklanan film	937 (927)	
İmha edilen yayın	49 ton (39 ton)	
Basın	13 gazeteye 303 dava; 31 gazeteci cezaevine; 300 gazeteciye saldırı; 3 gazeteci öldürüldü; toplam 4.000 yıl hapis istemi, 3.715 yıl ceza; gazeteler toplam 300 gün kapalı	

Tablo 7.1. 12 Eylül bilançosu. Kaynak: Adalet Bakanlığı 1990 verileri; aktaran [T24 \(a\)](#), [T24 \(b\)](#), [İHD \(12 Eylül 2019\)](#), [İHD suç duyurusu \(13 Eylül 2010\)](#), [AA](#). Tek havuz uyarısı için 7.1.

Grafik G2. İşleme 1.683.000 · gözaltı 650.000 · yargılama 230.000 · idam istemi 7.000+ · idam kararı 517 · infaz 50 — logaritmik ölçek. Kaynak: Adalet Bakanlığı 1990 verisi, aktaran İHD ve T24.

Grafiğe logaritmik ölçekle bakmanızın nedeni şu: sıradan ölçekte 50 idam, 1,68 milyon işlemenin yanında görünmez olur. Oysa iki rakam aynı aygıtın iki ucudur. Baskı bir piramittir: tepesinde 50 darağacı, tabanında bir buçuk milyondan fazla işleme kartı. Piramidin işlevi tepesinde değil, tabanındadır: elli kişiyi asarak bir toplumu korkutamazsınız; ama iki milyona yakın insanı "sakıncalı" diye kaydedip her iş başvurusunda, her pasaport talebinde, her memurluk sınavında bu kaydı önlerine koyarsanız, korkuyu kurumsallaştırırsınız. Şimdi piramidi kat kat okuyalım.

7.3 Gözaltı ve işleme: kim alındı?

650 bin gözaltı. 1980 Türkiye'sinin nüfusu 45 milyon dolayındaydı; yetişkin nüfusu 25 milyon kadar. Her 40 yetişkinden biri gözaltına alındı. Ama bu ortalama yanıltıcıdır; çünkü gözaltı rastgele dağılmadı. Kimler alındı?

Grevdeki işçiler ve sendika temsilcileri: 12 Eylül sabahı 178 işyerindeki grev komiteleri ilk hedefti. DİSK'in 1.477 sanığı, davadan önce gözaltından geçti. Öğretmenler: TÖB-DER (Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği — 1970'lerde 200 bin üyeli, solun en büyük meslek örgütü) kapatıldı, binlerce üyesi gözaltına alındı. Öğrenciler: yurtlar ve dernekler basıldı. Kürt illerinde köyler: Diyarbakır, Mardin, Siirt, Hakkâri'de jandarma köy köy dolaştı; Diyarbakır Cezaevi'ne doldurulanların çoğu köylü ve işçi çocuklarıydı (Bölüm 8.3). Alevi mahalleleri: Maraş ve Çorum'da saldırıya uğrayanlar, darbeden sonra "olaylara karışmak"tan alındı. Gecekondu mahalleleri: Ankara'nın, İstanbul'un, İzmir'in yoksul semtlerinde sabah baskınları.

Fişleme kartlarının 1 milyon 683 bine ulaşması, gözaltına alınmayanların da kaydedildiğini gösterir: bir sendikaya üye olmak, bir derneğe gitmek, bir gözaltına alınanın akrabası olmak yetiyordu. Fişleme, işçi sınıfının örgütlü kesiminin haritasıydı. Bu haritanın 1980'lerde ve 90'larda işe alım, güvenlik soruşturması ve pasaport işlemlerinde kullanıldığını, KVKK yazımızda anlattığımız gibi, o dönemi "80'ler nostaljisi" diye anan hiçbir dizi göstermez. Bugünkü "güvenlik soruşturması ve arşiv araştırması" düzeninin atası bu kartlardır.

7.4 Yargı: 230 bin dava, 71 bin "komünizm" sanığı

230 bin kişi askerî mahkemelerde yargılandı. Bunların 71 bini Türk Ceza Kanunu'nun 141, 142 ve 163. maddelerinden: 141-142, "sınıf esasına dayalı örgüt kurma" ve "komünizm propagandası"; 163, "laikliğe aykırı propaganda". Yani her üç sanıktan biri, bir eylemden değil, bir fikirden yargılandı. 98.404 kişiye "örgüt üyeliği" suçlaması yöneltilti. Bu rakamların sınıfsal anlamı şudur: 12 Eylül'de suç olan şey şiddet değil, örgütlü. Bir sendikada, bir dernekte, bir siyasi grupta örgütlü olmak, 1980-83 arasında başlı başına yargılanma gerekçesiydi. 141-142 ancak 1991'de kaldırıldı ve yerine, düşünceyi "terör" adıyla yeniden kodlayan 3713 sayılı Terörle Mücadele Yasası kondu (Bölüm 14).

İdam: 7 binden fazla kişi hakkında idam istendi; 517 idam kararı verildi; 124'ü Askerî Yargıtay'ca onandı; 259'u TBMM'ye — yani MGK'ya — gönderildi; 50'si (49) infaz edildi. İnfaz edilenlerin dağılımı: 18 (17) solcu, 8 (7) ülkücü, 23 (25) adli suçlu, 1 ASALA üyesi ([Bianet 2008 listesi](#)). İlk infazlar 7 Ekim'i 8 Ekim'e bağlayan gece yapıldı: Ulucanlar'da Necdet Adalı, Mamak'ta Mustafa Pehlivanoğlu — biri solcu, biri ülkücü, aynı gece; cunta "denge"yi ilk andan itibaren sahneye koydu. 13 Aralık 1980'de Erdal Eren asıldı; resmî kayıttı 19, aileye göre 17 yaşındaydı, yaşı büyütülmüştü. 10 Haziran 1981'de Veysel Güney, ilk duruşmasından on bir gün sonra verilen kararla, TBMM onayı bile beklenmeden Gaziantep'te asıldı. Son infaz 25 Ekim 1984'te Burdur'da Hıdır Aslan'dı.

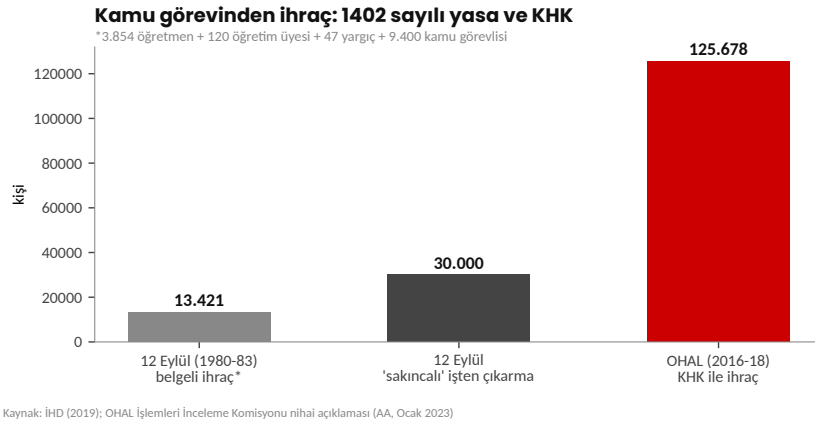
Sınıfsal okuma: idam edilen solcuların sınıf profili, hareketin sınıf profilidir. Erdal Eren yapı meslek lisesi öğrencisi, Necdet Adalı lisesi, Veysel Güney Hekimhan'ın Davulkulu köyünden bir köylü çocuğu, Hıdır Aslan Hozatlı bir öğrenci. İzmir'de asılan Seyit Konuk, İbrahim Ethem Coşkun ve Necati Vardar, İzmit'te asılan Ramazan Yukarıgöz, Ömer Yazgan, Erdoğan Yazgan ve Mehmet Kambur — işçi ve yoksul mahalle çocukları. Darağacına giden, bir hareketin önderleri değil, tabanıydı; önderlerin çoğu yurt dışına çıkabildi ya da uzun tutukluluktan sonra tahliye oldu. Bu bir suçlama değil, sınıfın gerçeğidir: bedelin en ağırını her zaman en yoksul öder. İdam edilenlerin tam listesi ve hayatları Bölüm 22'de (Tablo T5).

7.5 İş ve meslek: kim işten atıldı?

30 bin kişi "sakıncalı" gerekçesiyle işten çıkarıldı. 9.400 kamu görevlisi atıldı ya da sürüldü; bunların 7.233'ü bölge dışına sürgün edildi. 3.854 öğretmen, 120 öğretim üyesi ve 47 yargıç ihraç edildi. Bu rakamlar 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası'nın 2. maddesiyle üretildi: sıkıyönetim komutanı, bir kamu görevlisinin "bir daha kamu hizmetinde çalıştırılmamak üzere" işine son verebiliyordu — gerekçe göstermeden, mahkeme kararı olmadan, itiraz yolu kapalı. Bu insanlara "1402'likler" dendi.

1402'liklerin bir bölümü, özellikle üniversitelerden atılan öğretim üyeleri, Danıştay'da açtıkları davalarla 1989-90'da görevlerine döndü; Danıştay 1989'da "sıkıyönetim bitince ihraç da biter" kararını verdi. Ama öğretmenlerin, işçilerin, memurların büyük çoğunluğu için böyle bir yol yoktu. Öğretmen, taşrada, tek geliri maaşı olan bir emekçidir; Anadolu'nun bir kasabasında "sakıncalı" damgasıyla atıldığında, ne avukatı vardır ne Danıştay'ı. 3.854 öğretmenin kaçının döndüğü bilinmez; İHD bile bu rakamı tutmamıştır. Sınıfsal okuma budur: 120 öğretim üyesi dosyada adıyla anılır, 3.854 öğretmen bir rakamdır.

Ve 30 bin "sakıncalı" işçi: bunlar özel sektörde, sendika temsilcisi olduğu ya da grev komitesinde bulunduğu için işten atılan, fişleme kartı nedeniyle bir daha sigortalı iş bulamayan insanlardır. Vehbi Koç'un mektubundaki "militan sendikacıların sızması"na karşı önlem, pratikte bu 30 bin kişidir. Fabrikalardan atılanların bir bölümü küçük esnaf oldu, bir bölümü inşaata gitti, bir bölümü Avrupa'ya kaçtı. Sınıfın en deneyimli öncüleri bir kuşak boyunca üretimden koparıldı; 1986 Netaş grevine ve 1989 Bahar Eylemleri'ne (Bölüm 14) kadar fabrikalarda sendikal deneyim yeniden sıfırdan birikti.

Grafik G9. 1402 sayılı yasayla ihraç ve sürgün (1980-83): 9.400 kamu görevlisi (3.854 öğretmen, 120 öğretim üyesi, 47 yargıç); KHK ile kamu görevinden çıkarma (2016-18): 125.678 (OHAL Komisyonu nihai raporu, Ocak 2023). Kaynak: Adalet Bakanlığı 1990 verisi (aktaran İHD); AA (2023).

Bu grafiği bir karşılaştırma olarak koyuyoruz, "hangisi daha kötü" yarışı olarak değil. 15 Temmuz 2016 sonrası OHAL döneminde KHK'larla 125.678 kamu görevlisi ihraç edildi, 2.761 kurum kapatıldı ([OHAL Komisyonu nihai raporu, AA](#)); dört yılda 282.790 kişi gözaltına alındı ([Euronews](#)). Bu rakamlar, 12 Eylül'ün ihraç rakamlarının on katından fazladır. İki ihraç dalgasının aynı olmadığını biliyoruz; 2016'nın hedefi başka bir siyasal-toplumsal kesimdi. Ama aracın aynı olması — gereksiz, mahkemesiz, komisyon kararıyla, "bir daha çalıştırılmamak üzere" ihraç — 12 Eylül aygıtının tasfiye edilmediğini, devralındığını gösterir (dosyanın ikinci tezi; Bölüm 16). Barış Akademisyenleri yazımızda 1402'liklerle KHK'lı akademisyenleri bu gözle karşılaştırmıştık: 1402'likler Danıştay'la döndü; KHK'lılar için OHAL Komisyonu 127.292 başvurunun yalnızca 17.960'ını kabul etti.

7.6 Sınırlar: pasaport, vatandaşlık, sürgün

388 bin kişiye pasaport verilmedi; 14 bin kişi vatandaşlıktan çıkarıldı; 30 bin kişi siyasi mülteci olarak yurt dışına gitti. Pasaport reddi, fişleme kartının doğrudan sonucudur: "sakıncalı" damgası olan çıkamaz. 388 bin rakamı, fişlemenin nasıl kullanıldığını gösteren en somut veridir — o yıllarda yurt dışına gitmek isteyenlerin önemli bölümü Avrupa'da işçi olmak isteyen emekçilerdi; fişleme, onların bu kapısını da kapadı. Vatandaşlıktan çıkarma, çoğunlukla yurt dışındakilere "yurda dön" çağrısı yapıp dönmeyenlere uygulandı; dönenleri gözaltı bekliyordu. 30 bin siyasi mültecinin kimler olduğu, Avrupa'da nasıl yaşadığı, sürgünün Türkiye soluna ne yaptığı Bölüm 13'te anlatılacak. Burada yalnızca sınıfsal notu düşelim: sürgün de eşit dağılmadı. Avrupa'da akademiye, gazeteye, sanata tutunabilenler ile fabrikaya, temizliğe, kaçak işe düşenler aynı 30 binin içindeydi.

7.7 Örgütlenme ve kültür: dernek, film, kitap

23.667 (23.700) derneğin faaliyeti durduruldu. Bu rakamı doğru okuyun: Türkiye'de 1980'de sendika dışı örgütlenmenin neredeyse tamamı demektir — öğretmen dernekleri, öğrenci dernekleri, mahalle ve hemşehri dernekleri, kadın dernekleri, kooperatifler, meslek odaları, kültür dernekleri. 1970'lerin sol hareketi, sendikadan çok bu derneklerde örgütlenmişti; TÖB-DER, Halkevleri, İKD (İlerici Kadınlar Derneği), Köy-Koop bunların en büyükleriydi. Cunta, sınıfın örgütlenme ağının bütününe kapattı; 1983 Dernekler Kanunu ise yeniden kurulmasını neredeyse imkânsız hale getirdi.

937 (927) film yasaklandı; 49 (39) ton kitap ve yayın imha edildi. Kitabı tonla ölçmek, cuntanın kültüre bakışını anlatır: bir fikir değil, bir ağırlıktır; kamyonla kâğıt fabrikasına gider. 13 gazeteye 303 dava açıldı, gazeteler toplam 300 gün kapalı kaldı, 31 gazeteci cezaevine girdi, 3 gazeteci öldürüldü; gazetecilere toplam 4.000 yıl hapis istendi, 3.715 yıl ceza verildi. Sansür, siyasetin tasfiyesinin kültürel yüzüdür; depolitizasyonun bir devlet programı olarak nasıl işletildiği Bölüm 11'de, Yılmaz Güney yazımızda anlattığımız 12 Eylül sinemasıyla birlikte ele alınacak.

7.8 Cezaevi ölümleri: 299

Cezaevlerinde 299 kişi öldü. Havuzdaki kırılım: 171'i işkenceden, 14'ü açlık grevinde, 73'ü "doğal nedenlerle", 16'sı "kaçarken vurularak", 43'ü "intihar"; 144'ü "kuşku" olarak kaydedilmiştir (kırılımlar kaynağa göre değişir ve toplamaları örtüşmez; kuşku ölümleri diğer kategorilerle kesişir). Bu rakamın sınıfsal okuması şudur: "doğal", "kaçarken", "intihar" etiketleri devletin işkenceyi kayda geçirme biçimidir; 171 belgeli işkence ölümü, ancak ailelerin ve avukatların ısrarıyla belgelenebilenlerdir. İlhan Erdost (yayıncı, 7 Kasım 1980, Mamak), Cengiz Aksakal (öğretmen, 12 Kasım 1980, Artvin — Türkiye'nin AİHM'de 12 Eylül işkencesinden mahkûm olduğu tek vaka), Süleyman Cihan

(öğretmen, 31 Temmuz 1981, İstanbul), Nurettin Yedigöl (öğrenci, 12 Nisan 1981, Gayrettepe — cesedi kaybedildi), Behçet Dinlerer (işçi ailesi, Ankara DAL), Ercan Koca (17 yaşında, 15 Aralık 1980, Ankara) — bunlar 171'in adı bilinenleridir. Meslekleri okuyun: yayıncı, öğretmen, öğretmen, öğrenci, işçi çocuğu, liseli. Bu bir sınıfın listesidir.

Diyarbakır 5 No'lu, Mamak, Metris ve sorgu merkezlerinde neler yaşandığı; Mazlum Doğan, Dörtler, 14 Temmuz ölüm orucu, 1984 Metris ölüm orucu; kadın tutsaklar; cezaevinin nasıl bir okula dönüştüğü ve işkencecilerin ne olduğu — bunların tamamı, tanıklıklarla ve doğrudan alıntılarla, Bölüm 8'de anlatılacak. Burada yalnızca rakamı ve rakamın sınıfını verdik.

7.9 Sayıların toplamı: bir sınıfın tasfiyesi

Şimdi tabloyu bir bütün olarak okuyalım. 12 Eylül'ün baskı aygıtı, bir toplumun tamamına eşit dağılan bir "karanlık dönem" değildi. Belirli bir hedefi vardı ve hedefi tam olarak vurdu:

HEDEF KESİM	ARAÇ	RAKAM
Örgütlü işçi, sendikacı	Grev yasağı, DİSK'in kapatılması, DİSK davası, "sakıncalı" ihraç	53.788 grevci bir gecede; 1.477 sanık; 30.000 işten atma
Öğretmen, kamu emekçisi	1402, TÖB-DER'in kapatılması, sürgün	3.854 öğretmen; 9.400 kamu görevlisi; 7.233 sürgün
Öğrenci, genç	Gözetli, yurt baskınları, YÖK, idam	İdam edilen solcuların çoğu 25 yaş altı
Kürt halkı	Diyarbakır 5 No'lu, köy baskınları, Kürtçe yasağı	PKK davası 400+ sanık; 2932 sayılı yasa
Alevi mahalleleri	Maraş-Çorum sonrası gözetliler; zorunlu din dersi	Maraş'ta 804 sanığın önemli bölümü Alevi
Aydın, gazeteci, yayıncı	Barış Derneği davası, 303 basın davası, 49 ton kitap	31 gazeteci cezaevi; 3.715 yıl ceza
Sol siyasi örgütler	141-142, "örgüt üyeliği", toplu davalar	71.000 + 98.404 sanık
Ülkücü militanlar	MHP davası	Kadrolar yargılandı; program devlet politikası oldu
Türk-İş, TÜSİAD, MESS	—	Dokunulmadı; genel sekreter bakan, sermayedar "emrinize amade"

Tablo 7.2. Bilançonun sınıfsal dağılımı. Kaynaklar: Tablo 7.1 ve Bölüm 5-6; Bilgi Müşterekleri sınıflaması.

Tablonun son satırı, bilançonun anahtarıdır. Bir baskı döneminin kime karşı olduğunu, kimin baskı görmediğinden anlarsınız. 650 bin gözetlinin içinde bir tek sermayedar, bir tek MESS yöneticisi, bir tek Türk-İş genel başkanı yoktur. Bu, "herkes acı çekti" anlatısının yanıtıdır.

Rakamlar: Genç yoldaşlar için ölçek: 1980'de Türkiye'de 1.683.000 kişi fişlendi — bugünkü Adana'nın nüfusundan az bir toplam. 650.000 gözaltı — bugünkü Eskişehir'in nüfusu kadar. 230.000 yargılanan — Edirne'nin nüfusu kadar. 30.000 siyasi mülteci — bir ilçe. 50 idam — bir sınıf. Bu rakamların hepsi İHD'nin 12 Eylül 2019 açıklamasında ve T24'ün bilanço derlemesinde bir arada bulunur; hepsi aynı resmî havuzdan gelir.

Denge söylemine yanıt: "İdam edilenler arasında sağcılar da vardı, adli suçlular çoğunlukta idi." Doğru: 50 infazın 23'ü (25) adli, 8'i (7) ülkücüdür. Ama idam, piramidin tepesidir; tabana bakın: 1402'liklerin, "sakıncalı" işten atılanların, kapatılan derneklerin, 141-142 sanıklarının, Diyarbakır'dakilerin, DİSK davasındakilerin hemen tamamı soldadır, Kürt'tür, Alevi'dir, işçidir. Ülkücü kadroların yargılanması, programlarının devletleşmesiyle birlikte okunur (Bölüm 6.4). Denge, elli darağacında aranırsa bulunur gibi görünür; bir milyon altı yüz seksen üç bin fişleme kartında aranırsa bulunmaz.

Bugüne bağ: Fişleme kartı bitmedi, dijitalleşti. KVKK yazımızda anlattık: 1980'de kâğıt üstünde 1,68 milyon "sakıncalı" vardı; 2026'da e-Devlet, MOBESE, sosyal medya taraması ve "güvenlik soruşturması ve arşiv araştırması" yasasıyla (7315 sayılı, 2021) tüm nüfus sürekli taranır. Cezaevi ölümleri serisi de bitmedi: İHD'nin yıllık raporlarına göre — blogdaki İHD raporu yazımızda okuma yöntemini vermiştik — cezaevlerinde ölüm, hasta tutsak, işkence ve kötü muamele başvuruları 2026'da da her yıl kaydedilmektedir (Bölüm 19, G13-G17). Ve OHAL Komisyonu'nun 127.292 başvurudan 17.960'ını kabul etmesi, 1402'liklerin Danıştay'ıyla karşılaştırıldığında, aygıtın kırk yılda "hukukileşmediğini", idarileştiğini gösterir: 1989'da bir mahkeme "ihraç bitti" diyebiliyordu; 2023'te bir komisyon "başvurunuz reddedildi" diyor.

Hesaplaşıldı mı? Hukuki: Hayır — 650 bin gözaltının, 171 belgeli işkence ölümünün, 50 idamın hiçbir sorumlusu kesinleşmiş bir mahkûmiyet almadı; Erdost davasında erlere ceza verildi, emri veren komutan yargılanmadı; Aksakal için iç hukukta beraat, yalnızca AİHM mahkûmiyeti; Yedigöller ve Cihan dosyaları zamanaşımıyla kapandı (Bölüm 8.8). Kurumsal: Hayır — fişleme, güvenlik soruşturması yasasıyla; 1402'nin ihraç mantığı KHK'yla; 141-142'nin düşünce suçu TMK'yla yaşıyor; 1980'de kapatılan derneklerin yerine gelen Dernekler Kanunu ve 2911 yürürlükte. İdeolojik: Hayır — rakamlar TBMM'nin kendi raporunda yazılı, ama ders kitabında yok; "12 Eylül'de herkes acı çekti" anlatısı, bilançonun sınıfsal dağılımını görünmez kılıyor.

Bu bölümün kaynakları: - TBMM Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu Raporu (2012), 24. Dönem, Sıra Sayısı 376: resmî sayfa; Cilt 1; Cilt 2; [açık erişim](#) - İHD, ["12 Eylül karanlığına hayır"](#) (12 Eylül 2019); [12 Eylül suç duyurusu](#) (13 Eylül 2010); Öztürk Türkdöğen, [12 Eylül davası](#) - T24, ["İşte 12 Eylül darbesinin korkunç tablosu"](#); ["12 Eylül darbesinin kanlı bilançosu"](#); AA, ["Demokrasinin unutulmayan kara lekesi"](#); [turkiyehukuk.org](#) - Bianet, [darbe sonrasında devlet eliyle öldürülenlerin listesi](#) (2008); Yeni Şafak, [ilk idamlar](#) - Hafıza Merkezi, [TBMM raporu değerlendirmesi](#) - OHAL Komisyonu nihai raporu: [AA \(Ocak 2023\)](#); [Euronews](#), [verilerle 15 Temmuz sonrası](#); İHD OHAL KHK Raporu (2022) - İşkencede öldürülenler: Bianet, [İlhan Erdost, Cengiz Aksakal, Süleyman Cihan, Nurettin Yedigöller](#); Bellek Müzesi, [Ercan Koca dava dosyası](#) - Nesip Uzun, 12 Eylül: Tanıklıklar ve Pakize Ana'nın Öyküsü (SAV, 2024) — "sıradan insan"ın bilançosu için

BÖLÜM 8

İşkence: Mamak'ta, Diyarbakır'da, Metris'te ve Sorgu Odalarında Neler Çekildi

Tez. 12 Eylül işkencesi bir "aşırılık", birkaç sadist görevlinin "münferit" sapması değildi. Darbenin sistemiydi. Gözaltı odasından askerî cezaevine uzanan, komuta zinciriyle yönetilen, sıkıyönetim komutanlıklarının bilgisi ve onayıyla işleyen bir devlet politikasıydı. Amacı bilgi almak değildi; bilgi zaten fişleme kartlarında vardı. Amacı bir kuşağı kırmak, örgütleri çözmek ve sınıfı korkutmaktı. Bu bölüm neler çekildiğini saklamadan anlatır. Ama ağıt olarak değil: nasıl direnildiğinin ve neyin öğrenildiğinin kaydı olarak. Çünkü işkencenin hedefi bugün de aynı sınıftır ve ona karşı tek güvence bugün de aynı şeydir: örgütlü dayanışma.

Fotoğraf F6. Diyarbakır Cezaevi, 2021. 1980-84'te 5 No'lu'da Mazlum Doğan, Dörtler ve 14 Temmuz ölüm orucu; bugün yüzleşme mekânı olması talep ediliyor. Fotoğraf: Mahmut Bozarslan / VOA, kamu malı — [Commons](#).

Kavram: işkence. Devlet görevlisinin, bilgi almak, cezalandırmak, korkutmak ya da itiraf ettirmek için bir insana bilerek ağır acı çektirmesi. Uluslararası hukukta hiçbir gerekçeyle, savaşta bile, izin verilmeyen tek suçtur. **Zorla kaybetme:** devletin bir insanı gözaltına alıp sonra "biz almadık" demesi; ceset yok, mezar yok, kayıt yok. **Cezasızlık:** suçun belgelenmesine rağmen failin yargılanmaması ya da zamanaşımı, beraat ve terfi ile korunması; işkence sisteminin devam edebilmesinin koşuludur. **İtirafçı:** işkence altında ya da ceza indirimi karşılığında yoldaşlarının adını veren tutsak; 12 Eylül'de bir "kurum" olarak üretildi ve örgütleri çözmenin ana aracı yapıldı.

Kişiler: Kenan Evren — MGK Başkanı; idamları "asmayalım da besleyelim mi" diye savunan cuntanın yüzü. **Recep Ergun** — Ankara Sıkıyönetim Komutanı; Mamak'ta işkencenin komuta zincirindeki adı. **Raci Tetik** — Mamak Askerî Cezaevi komutanı; "islah" rejiminin uygulayıcısı. **Esat Oktay Yıldırım** — Diyarbakır 5 No'lu'nun yüzbaşı; dünyanın en ağır cezaevi rejimlerinden birinin mimarı. **İlhan Erdost** — yayıncı; gözaltına alındığı gün Mamak'ta dövülerek öldürüldü. **Erdal Eren** — 17 yaşında idam edilen lise öğrencisi. **Mazlum Doğan, Kemal Pir** — Diyarbakır direnişinin adları. **Zeycan Yedigöl** — oğlu Gayrettepe'de kaybedilen Cumartesi Annesi.

8.1 Sistem: sorgu → cezaevi zinciri

Fotoğraf F53. Ulucanlar Cezaevi Müzesi'nin giriş kapısı, Ankara, 2025. Necdet Adalı ve Erdal Eren burada asıldı. Fotoğraf: Aroyyo, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

12 Eylül'de gözaltına alınan bir insanın başına gelenler şu sırayla oluyordu. Önce kapı: gece ya da sabah, evden, işyerinden, sokaktan ya da otobüsten alınma. Sonra sorgu merkezi: Ankara'da Emniyet'in "DAL" dediği Derin Araştırma Laboratuvarı, İstanbul'da Gayrettepe 1. Şube, illerde emniyet müdürlükleri ve sıkıyönetim komutanlıklarının sorgu birimleri; kimi yerde bir öğretmen okulu, bir zırhlı birlik kışlası, bir spor salonu. Sonra sıkıyönetim savcılığı, sonra askerî cezaevi, sonra sıkıyönetim mahkemesi, sonra ya tahliye ya cezaevinde yıllar ya da darağacı. İşkence bu zincirin bir halkasında değil, her halkasında vardı.

Gözaltı süresi sıkıyönetimle 90 güne kadar uzatılmıştı (İHD, 2019). Doksan gün, avukatsız, ailesiz, dış dünyaya kapalı bir odada demektir. 12 Mart döneminin Ziverbey Köşkü'nde denenilen yöntem 12 Eylül'de kitleselleşti: tek tek "önemli" sanıklar değil, 650 bin gözaltı.

Yöntemler. Araştırma komisyonları, İHD ve TİHV dosyaları, tanıklık kitapları ve davalar aynı listeyi verir. Bunları yazıyoruz; çünkü neyin yapıldığını bilmeyen, neye karşı örgütleneceğini de bilemez.

YÖNTEM	NE YAPILIYORDU	NEREDE YAYGINDI
Filistin askısı	Kollar arkadan bağlanıp gövde bileklerden asılır; omuzlar çıkar, kollar aylarca kullanılamaz	DAL, Gayrettepe, il sorguları
Elektrik	Parmak, dil, kulak ve cinsel organlara elektrik verilir	Sorgu merkezleri
Falaka	Ayak tabanlarına coplu-sopalı dayak; sonra tuzlu suda yürütme	Her yerde; Mamak'ta toplu
Tazyikli soğuk su	Çıplak bedene hortumla basınçlı su, kışın açık havada	Mamak, Diyarbakır, Metris
Uykusuzluk ve ayakta bekletme	Günlerce gözleri bağlı, duvara dönük, ayakta	Sorgu merkezleri
Aç ve susuz bırakma	Sorguda ve "ceza" olarak cezaevinde	Diyarbakır, Mamak
"Tabutluk"	İnsan boyunda, dönmeye izin vermeyen hücre	Sorgu merkezleri
Çırılçıplak bekletme, cinsel işkence	Soyma, tehdit, tecavüz, cop; kadın ve erkeklerle	Sorgu merkezleri, cezaevi girişleri
Ölüm tehdidi, sahte infaz	Silah dayama, "seni de Erdal gibi asarız"	Her yerde
Yakınlara işkence tehdidi ve uygulaması	Eş, kardeş, anne-babanın getirilip dövülmesi	Sorgu merkezleri
Lağım, dışkı, köpek	Lağım sokma, dışkı yedirme, köpek saldırtma	Diyarbakır
Marş, and, "ıslah"	Zorla İstiklal Marşı, "Türküm doğruyum", Kürtçe yasağı	Diyarbakır, Mamak

Kaynak: yöntem listesi TBMM Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu Raporu (2012, [Cilt 1](#)), İHD ve TİHV dosyaları ile aşağıda künyesi verilen tanıklık kitaplarından derlenmiştir.

Sorgu odasının bir de günlük hayatı vardı. Gözler bağlı; kaç gün geçtiğini kimse bilmez. Yerde ya da ayakta, betonda uyku; su ve yemek sorgucunun keyfine göre. Her sorgu seansından önce "bugün konuşacak mısın" sorusu; her seansın ardından bir sonraki için bekleyiş. Tuvalet gözler bağlı, refakatle. Yan odadan gelen çığlıklar, kimi zaman kasete alınmış çığlıklar. Kimliğini bile bilmediğin insanlarla aynı koridorda, aynı korkuyla. Bu bekleyişin kendisi yöntemin parçasıydı: işkence yalnızca askıda geçen dakikalar değil, askıyı bekleyerek geçen günlerdi.

Doktorlar zincirin sessiz halkasıydı. Sorgu sonunda "darp izi yoktur" raporu; ölümden "kalp yetmezliği" raporu. Adli tıp kurumunun bu dönemdeki raporları, Süleyman Cihan örneğinde göreceğimiz gibi, otuz yıl sonra bağımsız hekimlerce çürütüldü. Askerî savcı ve hâkimler ise işkence izlerini görüyor, tutanağa geçirmiyordu; sıkıyönetim mahkemesinde "işkence gördüm" diyen sanığa yanıt genellikle "esasa geçelim"di.

Bu listede önemli olan tek tek yöntemler değil, düzenidir. Her sorgu merkezinde aynı sıra, aynı araçlar, aynı doktor raporları. Bir yöntemi bir ilden diğerine taşıyan, uygulayan kadroları eğiten, ölümleri "kalp krizi" diye raporlatan bir aygıt vardı. Sıkıyönetim komutanlıkları bu aygıtın başındaydı; sorgu merkezleri onların emrindeydi; askerî savcı ve hâkimler işkence izleriyle mahkemeye gelen sanıkları görüyor ve görmüyordu.

İtirafçılık. 12 Eylül'ün en yıkıcı icadı, işkence altında alınan ifadelerin bir "kurum"a dönüştürülmesiydi. İşkencede konuşan tutsak, sonra "itirafçı" olarak yeni gözaltılarının listesini üretiyor, mahkemede tanık yapıyor, karşılığında ceza indirimi ve ayrı koğuş alıyordu. Böylece işkence tek bir kişiyi kırmakla kalmıyor, bir zincirle örgütün tamamına yayılıyordu. Buna karşı geliştirilen kolektif tutumu 8.7'de anlatacağız.

Ölümler ve raporlar. İşkencede ölenler için üç kalıp rapor vardı: "kalp krizi", "intihar", "kaçarken vuruldu". Bir de "çatışmada öldü" — otobüsten alınıp iki gün sonra altıncı kattan atılan öğretmen için kullanılan rapor buydu.

Rakamlar: Cezaevlerinde 299 kişi öldü; bunların 171'i belgeli işkence ölümü, 14'ü açlık grevi, 16'sı "kaçarken", 43'ü "intihar", 73'ü "doğal" olarak kaydedildi; 144'ü kuşku (kırımlar kaynağına göre değişir). 300 kuşku ölüm ayrıca sayılır. Gözaltı 650.000, fişleme 1.683.000, yargılanan 230.000, idam kararı 517, infaz 50 (bazı listelerde 49). Bu rakamların tamamı Adalet Bakanlığı'nın 1990'da TBMM'ye sunduğu veriden gelir; İHD ve TBMM 2012 raporu aynı havuzu kullanır. Kaynak: [T24](#); [İHD](#), 2010 suç duyurusu; [AA](#).

Evren'in idamları savunurken söylediği söz bugün herkesin dilindedir: "asmayalım da besleyelim mi?" Bu cümleyi bir kabalık örneği olarak değil, sistemin özeti olarak okuyun. Cuntanın gözünde tutsak insan değil, beslenmesi masraf olan bir yükü. İşkence de bu bakışın uygulamasıydı.

Gözaltından infaza: 12 Eylül'ün zinciri ve her halkada işkence

Kaynak: İHD (2019); TBMM Darbe Komisyonu (2012); Adalet Bakanlığı 1990 verisi

Şema D22. 12 Eylül'de bir tutsağın yolu: gözaltı (90 güne kadar) → sorgu merkezi (DAL, Gayrettepe, il emniyetleri, kışlalar) → sıkıyönetim savcılığı → askerî cezaevi (Mamak, Diyarbakır, Metris, Ulucanlar ve diğerleri) → sıkıyönetim mahkemesi → infaz / hapis / tahliye. Kırmızı işaretler işkencenin belgelendiği halkaları gösterir: her halkada. Kaynak: TBMM 2012 raporu; İHD; tanıklık kitapları.

Tablo: 12 Eylül cezaevleri ve sorgu merkezleri — envanter

YER	ŞEHİR	NE İDİ	BİLİLEN ÖLÜM VE DİRENİŞLER	BUGÜN
Mamak Askerî Cezaevi	Ankara	Siyasi tutsakların ana cezaevi; "hücre-ıslah" rejimi	İlhan Erdost (7 Kasım 1980); Erdal Eren ve Necdet Adalı'nın idam öncesi son yeri; kadın koğuşları	Askerî tesis; müze talebi
Ulucanlar Cezaevi	Ankara	İdamların yapıldığı yer	Adalı ve Pehlivanoğlu (8 Ekim 1980), Eren (13 Aralık 1980)	Müze (2011'den beri)

12 EYLÜL: BİR SINIF DARBESİNİN TARİHİ, BİLANÇOSU VE BUGÜNÜ · BİLGİ MÜŞTEREKLERİ

YER	ŞEHİR	NE İDİ	BİLİNEREN ÖLÜM VE DİRENİŞLER	BUGÜN
Diyarbakır 5 No'lu	Diyarbakır	Kürt tutsakların cezaevi; Yıldırım rejimi	Mazlum Doğan (21 Mart 1982), Dörtler (17-18 Mayıs 1982), 14 Temmuz ölüm orucu (4 ölüm, Eylül 1982)	Boşaltıldı; "yüzleşme mekânı" talebi
Metris Askerî Cezaevi	İstanbul	Tek tip elbise direnişinin merkezi	1984 ölüm orucu (4 ölüm); 1988 firarı	Sivil cezaevi
Sağmalcılar (Bayrampaşa)	İstanbul	Sivil cezaevi, siyasi koğuşlar	Metris hattının devamı	Kapatıldı
DAL (Derin Araştırma Laboratuvarı)	Ankara	Emniyet sorgu merkezi	Behçet Dinlerler	—
Gayrettepe 1. Şube	İstanbul	Emniyet sorgu merkezi	Nurettin Yedigöller (12 Nisan 1981, kayıp)	—
Etimesgut Zırhlı Birlikler	Ankara	Askerî sorgu	Ercan Koca (15 Aralık 1980)	Kışla
Artvin Öğretmen Okulu	Artvin	Geçici sorgu merkezi	Cengiz Aksakal (12 Kasım 1980)	Okul
Adana, Gaziantep, İzmir, İzmit, Burdur cezaevleri	—	İdam yerleri	Soyergin, Özenç, Aktaş (Adana); Güney (Antep); Konuk, Coşkun, Vardar (İzmir); Yukarıgöz, Yazgan, Yazgan, Kambur (İzmit); Aslan (Burdur, 25 Ekim 1984, son idam)	—

Kaynak: [Bianet, devlet eliyle öldürülenler listesi](#); Bianet vaka dosyaları; [Bellek Müzesi işkence haritası \(~400 mekân\)](#). Bellek Müzesi'nin haritasında yaklaşık 400 işkence mekânı kayıtlıdır; bu tablo yalnızca dosyada anlatılanları içerir.

8.2 Mamak (Ankara)

Fotoğraf F54. 'Disiplin hücresi — zindan' kapısı, Ulucanlar, 2025.

Fotoğraf: Furkan Akkurt, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

Fotoğraf F8. Ulucanlar Cezaevi Müzesi'nde bir koğuş canlandırması, Ankara. İdamların yapıldığı Ulucanlar bugün müze; Mamak ve Diyarbakır için aynı talep sürüyor. Fotoğraf: Canercangul, CC BY-SA 4.0 (Wiki Loves Monuments Türkiye) — [Commons](#).

Mamak Askerî Cezaevi, Ankara'nın doğusunda, 12 Mart'tan beri siyasi tutsakların bulunduğu yerd. 12 Eylül'le birlikte bir "ıslah laboratuvarı"na çevrildi. Komutan Raci Tetik'ti; üstünde Ankara Sıkıyönetim Komutanı Recep Ergun vardı. Rejimin adı "hücre-ıslah"tı. Şöyle işliyordu: sabah içtiması, marşlar, İstiklal Marşı'nın ezbere okutulması, komutlara "emret komutanım" diye yanıt verme zorunluluğu, tek tip elbise, "ceza koğuşu", falaka ve toplu dayak. Koğuşlar kapasitesinin kat kat üstünde doluydu. Yatakta sırt üstü yatma yasağı, sayımda hazır ol duruşu, görüşte ailelerin aşağılanması günlük hayattı. Tutsakların amaç dediği şey basitti: siyasi tutsağı "askerî disiplin" altında bir ere, sonra bir hiçe çevirmek.

Bir Mamak günü şöyle geçerci. Sabah erken sayım: koğuş hazır olda, bir er kapıda, bir subay içeride; "sayım tamam komutanım" denmezse koğuş cezalanırdı. Sonra "eğitim": avluda marş, İstiklal Marşı, bazen saatlerce hazır olda bekleme. Öğle yemeği, çoğu zaman yenmeyecek kadar kötü, aileden gelen yiyeceğin koğuşta paylaşımıyla tamamlanırdı. Öğleden sonra ya "ceza koğuşu"na alınanların dönüşü ya yeni gelenlerin girişteki dayakla karşılanması. Görüş günleri en gergin günlerdi: aileler saatlerce kapıda bekletilir, aranır, aşağılanır; tutsak görüş cezasıyla tehdit edilirdi. Akşam sayımı, ışıkların söndürülmesi ve yarına aynı düzen. Fikret Doğan'ın günlüğü bu döngüyü dokuz yıl boyunca tutar; kitabın anlattığı şey tek bir büyük olay değil, aynı aşağılamanın binlerce kez tekrarıdır. Sistem tam olarak buydu: kırmak için tek bir darbe değil, her gün aynı darbe.

Mamak'ı anlatan kitaplar şunlardır ve hepsi kaynak listesinde: Oral Çalışlar'ın Mamak Askeri Cezaevi: Anılar 1971-1980'i (Everest, 2010), 12 Mart'tan 12 Eylül'e cezaevinin sürekliliğini gösterir. Fikret Doğan'ın Mamak Günlüğü 1980-1989'u (NotaBene, 2023), dokuz yılı gün gün tutar. Kaktüsler Susuz da Yaşar: Kadınlar Mamak Cezaevini Anlatıyor (Dipnot, 2011/2025), 55 kadın tutsağın kolektif tanıklığıdır. UnutaMAMAK: 12 Eylül Kadınları (Redaksiyon, 2017) aynı damardan gelir. Recep Küçükizsiz'in Askerlerin Anlatımı ile Mamak'ta İşkence'si (Ötügen, 2026) ise ülkücü tutsakların gözünden anlatır.

İlhan Erdost: cezasızlığın ilk dersi

İlhan Erdost 17 Aralık 1944'te Tokat Artova'da doğmuş, ağabeyi Muzaffer Erdost'la birlikte Sol Yayınları ve Onur Yayınları'nı kurmuş bir yayıncıydı. Marx'ı, Engels'i, Lenin'i Türkçeye taşıyan yayınevlerinden birinin sahibiydi. 7 Kasım 1980'de ağabeyiyle birlikte gözaltına alındı ve aynı gün Mamak'ta dövülerek öldürüldü ([Bianet](#), "[İlhan Erdost'u kim öldürdü?](#)"). Otuz beş yaşındaydı. Cezaevine götürülen araçta ve girişte erlerin coplarıyla dövüldü; ağabeyi yanındaydı ve sağ kaldı.

Dava yedi yıl sürdü. Sonuç: dayak atan erlere 8-10 yıl; çavuşa temyizde 6 ay. Emri veren Recep Ergun yargılanmadı. Bianet'in aktardığı dava dosyasına göre "dövün" emri komuta zincirinden gelmişti; zincirin başı hiçbir zaman sanık olmadı.

Olgu kutusu: İlhan Erdost davası, 12 Eylül cezasızlığının kalıbını daha 1980'de kurdu. Kalıp şudur: (1) ölüm inkâr edilemeyecek kadar açıksa en alttaki uygulayıcılar yargılanır; (2) emri veren komutan ya hiç sanık olmaz ya beraat eder; (3) sistem "birkaç erin taşkınlığı" olarak kayda geçer. Bu kalıp Aksakal'da, Cihan'da, Yedigöller'de tekrar edecek; 2014'te Evren davasının işkenceyi kapsam dışı bırakmasıyla da tamamlanacaktır.

Bize ne öğretiyor: Erdost'u öldüren, bir erin kızgınlığı değil, bir yayıncıyı "düşman" olarak kodlayan aygıttı. Kitap yayımlamak 12 Eylül'de ölümle cezalandırılabilir bir işti; imha edilen 49 ton (bazı kaynaklarda 39 ton) yayın aynı politikanın öteki ucudur.

Erdal Eren: Mamak'tan Ulucanlar'a

Erdal Eren Şebinkarahisar doğumluydu; Ankara Yapı Meslek Lisesi öğrencisi ve YDGD üyesiydi. 30 Ocak 1980'de ODTÜ öğrencisi Sinan Suner, Ayrancı'da MHP'li bir milletvekilinin koruması tarafından vurulup öldürülmüştü; 2 Şubat 1980'deki cenaze eyleminde çıkan çatışmada er Zekeriya Önge ölünce Erdal Eren yirmi dört kişiyle birlikte gözaltına alındı. Otopside erin bedeninden çıkan mermi G-3 mermisiydi, yani askerin kendi silahının mermisi; buna rağmen 19 Mart 1980'de, daha darbe olmadan, sıkıyönetim mahkemesi idam kararı verdi. Resmî kayıta doğum tarihi 25 Eylül 1961'di; ailesi 1963-64 doğumlu olduğunu, yaşının büyütüldüğünü söyledi. Askeri Yargıtay kararı iki kez bozdu; MGK onayladı. 13 Aralık 1980'de Ulucanlar'da asıldı, Karşıyaka'ya gömüldü ([Bianet](#), "[Erdal Eren 35 yıldır 17 yaşında](#)"; [Gazete Duvar](#), [kuzenlerinin anlatımı](#)).

Tanıklık: Kim anlatıyor: Erdal Eren, 17 yaşında meslek lisesi öğrencisi, YDGD üyesi; Mamak'ta idam mahkûmu. Ne anlatıyor: Annesine 10 Nisan 1980'de Mamak'tan yazdığı mektupta şöyle der: "Bir sonraki ziyarette bana özgürlüğü ve tohumlarını getirin. Başınızı eğmeden, gözyaşı dökmeden, üzülmeden gidin" ([Bianet](#), "[Erdal Eren'in annesine mektubu](#)"). Mahkeme salonunda, AA fotoğrafçısı Caner Gören'in kaydettiği ânda haykırdığı söz "Faşizme ölüm, halka hürriyet"ti ([Bianet](#)). Son mesajı: "Beni çaresiz, olanaksız biri gibi görüp yas tutmayın. Hepinize özgür ve mutlu bir yaşam diliyorum" ([Bianet](#), "[Yıkılması 13 Aralık](#)"). Bize ne öğretiyor: Bu üç cümlede yas yoktur; bir tavır vardır. On yedi yaşındaki bir işçi çocuğu, annesine "gözyaşı dökmeden gidin" diyor. Onu anmak bu tavrı sürdürmektir; 13 Aralık'ta Karşıyaka'ya çelenk götürmek değil.

Tablo: Erdal Eren — bir yılın kronolojisi

TARİH	OLAY
30 Ocak 1980	ODTÜ öğrencisi Sinan Suner Ayrancı'da vurularak öldürüldü
2 Şubat 1980	Suner'in cenaze eyleminde er Zekeriya Önge öldü; Erdal Eren 24 kişiyle gözaltına alındı
19 Mart 1980	Sıkıyönetim mahkemesi idam kararı verdi; otopside erin bedeninden G-3 mermisi çıkmıştı
10 Nisan 1980	Mamak'tan annesine mektup: "Bir sonraki ziyarette bana özgürlüğü ve tohumlarını getirin..."
12 Eylül 1980	Darbe; Askeri Yargıtay'ın iki bozma kararına rağmen dosya MGK'ya gitti
13 Aralık 1980	Ulucanlar'da idam; aynı gün Ercan Koca pankart asarken yakalandı
15 Aralık 1980	Ercan Koca GATA'da öldü

Kaynak: [Bianet](#); [Habereguven](#), [Suner-Eren-Koca](#); [Bellek Müzesi](#), [Ercan Koca](#).

Bu tabloyu bir işçi mahallesinin bir yılı olarak okuyun: Dikmen, Demetevler, Yenimahalle. Üç genç, üçü de Ankara'nın emekçi mahallelerinden, ikisi aynı gençlik derneğinden. Biri sokakta, biri darağacında, biri kışlada öldü. Aygıt, yalnızca "örgüt"ü değil, mahalleyi hedef alıyordu.

Belgesel Oğlunuz Erdal (yön. Tunç Erenkuş, yapım SAV, 2010) bu hikâyeyi ailesinin ve arkadaşlarının ağzından anlatır ([Bianet](#)). 2015'te Kuşadası'nda Kenan Evren Caddesi'nin adı Erdal Eren Caddesi oldu ([Bianet](#)); bir tabela, kırk altı yıldır hesaplaşılmayanın ne kadar küçük bir parçasıdır, görün.

Necdet Adalı da Mamak'tan geçti. 1958 doğumlu, Ankara Yıldırım Beyazıt Lisesi mezunu, Dev-Lis üyesiydi; bir kiraathanenin taranması suçlamasıyla yargılandı, Bitlis'ten Mamak'a getirildi ve 7 Ekim'i 8 Ekim 1980'e bağlayan gece Ulucanlar'da, darbenin ilk idamında, ülkücü Mustafa Pehlivanoğlu'yla aynı gece asıldı ([Gazete Duvar](#); [Hürriyet](#)).

Tanıklık: Kim anlatıyor: Necdet Adalı, 22 yaşında, Dev-Lis; Mamak'tan Ulucanlar'a götürülen ilk idam mahkûmu. Ne anlatıyor: Son mektubunda "Mücadeleyi erken bıraktığım için üzgünüm... ama pişman değilim" yazar. Bize ne öğretiyor: Cuntanın "ıslah" dediği şeyin başarısızlığının en kısa kanıtı. Aygıt pişmanlık üretmek için kuruldu; darağacına giden gençten aldığı tek şey "üzgünüm ama pişman değilim" oldu. Dosyanın tavrı budur: simge devrimcilere ne masumiyet ne pişmanlık atfederiz; kendi tercihleriyle, pişman olmadan.

Kadın koğuşları ve ülkücü tutsaklar

Mamak'ın kadın koğuşları ayrı bir tarih taşıyor. Kaktüsler Susuz da Yaşar (Dipnot, 2011/2025), 55 kadının anlatımıyla bu koğuşların gündelik hayatını, girişte ve sorguda yaşananları, çocuklu tutsaklığı, aile görüşlerinin "namus" diliyle nasıl silaha çevrildiğini ve kadınların kendi kurdukları dayanışma düzenini anlatır. Ayrıntısını 8.6'da veriyoruz.

Mamak'ta ülkücü tutsaklar da vardı ve onlar da dövüldü. Askerlerin Anlatımı ile Mamak'ta İşkence (Ötügen, 2026) bu deneyimi sağ tutsakların ve dönemin askerlerinin ağzından aktarır. Bunu "denge" söylemini doğrulamak için değil, çürütmek için yazıyoruz. Sağ tutsakların Mamak'taki durumunu özetleyen söz Alparslan Türkeş'e aittir: "fikrimiz iktidarda, biz hapisteyiz." Cümle doğrudur. Cunta, MHP'nin kadrolarını hapse koydu; MHP'nin programını — Türk-İslam sentezini, zorunlu din dersini, komünizmle mücadeleyi — devlet politikası yaptı. Sol tutsakların ise ne fikri iktidardaydı ne kendileri dışarıda. Aynı koğuşta dayak yemek, aynı sınıf konumunda olmak değildir. 12 Eylül sonrası kimin işkence gördüğü ve kimin fikrinin iktidara geçtiği, darbenin hangi sınıfın darbesi olduğunu gösterir.

Devrimci 78'liler Federasyonu 2012'de Mamak önünde "Mamak işkence laboratuvarıydı" eylemi yaptı (Bianet). Federasyonun gezici 12 Eylül Utanç Müzesi 2009'dan beri Ankara, İzmir, Antalya ve İstanbul'da açıldı; 2020'de İzmir'de valilik baskısıyla kaldırıldı, gerekçe Mazlum Doğan'ın fotoğrafıydı (Gazete Duvar). Kırk yıl sonra bir fotoğraftan korkan devlet, hesaplasmamış devlettir.

8.3 Diyarbakır 5 No'lu (1980–1984)

Diyarbakır 5 No'lu Askerî Cezaevi, 12 Eylül'ün en ağır yeridir; dünya cezaevi tarihinin en karanlık sayfalarından biridir. Burayı Mamak'tan ayıran şey, işkencenin hedefine bir de dil ve kimlik eklenmesiydi: tutsaklar Kürt'tü ve rejimin amacı onları yalnızca "ıslah" etmek değil, Kürtlükten "arındırmak"tı.

Yüzbaşı Esat Oktay Yıldırım'ın rejimi tanıklık kitaplarında ortak ayrıntılarla anlatılır. Girişte "hoş geldin" dayağı: koğuşa varana kadar iki sıra asker arasında cop ve tekme. Köpek "Jo": Yıldırım'ın tutsakların üzerine saldırttığı, "komutanım" diye selamlatılan köpek. Lağım ve dışkı işkenceleri: tutsakların lağım suyuna sokulması, dışkı yedirilmesi. "Türküm, doğruyum" andı ve marşlar, sabahtan akşama; marşı bilmeyen köylü tutsağın dayakla öğrenmesi. Kürtçe konuşma yasağı: ana babasıyla görüşte bile; Türkçe bilmeyen yaşlı annenin oğluyla bakışıp susması. Aç bırakma, "ışık odası" (günlerce kesintisiz ışık altında uykusuz bırakma), ıslak betonda yatırma, tek tip elbise, koğuşların insan sığmayacak kadar doldurulması.

Tutsakların profili sınıfsal olarak nettir: Kürt köylü ve işçi çocukları, öğretmenler, öğrenciler; PKK'lilerle birlikte başka Kürt ve Türk sol örgütlerin üyeleri, hiçbir örgütten olmayanlar. Cezaevinin tanık kitapları şunlardır: Bayram Bozyel, Diyarbakır 5 No.lu (İletişim, 2013); Mehdi Zana, Diyarbakır 5 No'lu (Avesta, 2004); İrfan Welat, 5 No'lu Cezaevi: Auschwitz'den Diyarbakır'a (Aram, 2010); Hasan Hayri Aslan, Diyarbakır 5 No'lu Cehenneminde Ölümünden De Öte (Patika, 2015); Selim Çürükkaya, 12 Eylül Karanlığında Diyarbakır Şafağı; Raşit Kısacık, Diyarbakır Cezaevi: İşkence ve Ölümün Adresi. Çayan Demirel'in 5 No'lu Cezaevi: 1980-84 belgeseli (2009) ve Haşim Aydemir'in yaklaşık 150 tanıkla çektiği 14 Temmuz filmi (2017) bu kitapların görüntülü eşlikçileridir (Bianet). Bu kitapların ortak anlattığı, yukarıdaki listeyi doğrulayan gündelik düzendir: sayımlar, dayaklar, marşlar, aç bırakılan koğuşlar, "ıslah" eğitimi denilen aşağılama ve buna karşı önce tek tek, sonra kolektif olarak örgütlenen direniş.

Direnişler: Mazlum Doğan, Dörtler, 14 Temmuz

TARİH	OLAY	KİM
21 Mart 1982	Newroz gecesi hücrelerini ateşe verdi ve kendini astı	Mazlum Doğan (PKK kurucu üyesi, Serxwebûn'un ilk editörü)
17-18 Mayıs 1982	Kendilerini yaktılar	Ferhat Kurtay, Eşref Anyık, Mahmut Zengin, Necmi Öner ("Dörtler")
14 Temmuz 1982	Ölüm orucu başladı	Kemal Pir, M. Hayri Durmuş, Akif Yılmaz, Ali Çiçek
7 Eylül 1982	Ölüm orucunda öldü	Kemal Pir
12 Eylül 1982	Ölüm orucunda öldü	M. Hayri Durmuş
15 Eylül 1982	Ölüm orucunda öldü	Akif Yılmaz
17 Eylül 1982	Ölüm orucunda öldü	Ali Çiçek

Kaynak: [Bianet](#), [Arife Doğan'ın anlatımı](#); [Diyarbakır Prison \(Wikipedia\)](#); [Kemal Pir \(Wikipedia\)](#).

Tanıklık: Kim anlatıyor: Mazlum Doğan, 1955 Karakoçan doğumlu; Hacettepe İktisat'ı 1976'da bırakmış; PKK'nin kurucularından; 1979'da Viranşehir'de tutuklandı, "Işık Odası" işkencesinden geçti. Ne anlatıyor: Kardeşi Arife Doğan'ın Bianet'te aktardığına göre 21 Mart 1982 Newroz gecesi hücresinde üç kibrit çöpü yakıp kendini astı; geride bıraktığı söz "Teslimiyet ihanete, direniş zafere götürür"dü. Bize ne öğretiyor: Rejimin kurduğu denklem "ya ıslah ol ya öl"dü. Mazlum Doğan bu denklemi reddetmenin tek yolunun kendi bedeninden geçtiğini gördü. Biz bunu bir kahramanlık masalı olarak değil, sistemin çıkmazı olarak okuyoruz: devlet, insanı öyle bir yere itti ki tek özgür edim ölüm oldu. Görevimiz o yerin bir daha kurulmamasıdır.

Tanıklık: Kim anlatıyor: Kemal Pir, 1952 Gümüşhane Güzeloluk doğumlu, Hacettepe Edebiyat öğrencisi, PKK kurucu üyesi; 14 Temmuz 1982 ölüm orucunun başlatıcılarından. Ne anlatıyor: Ölüm orucundaki sözü "Yaşamı uğruna ölecek kadar seviyoruz"dur. 7 Eylül 1982'de, orucun 55. gününde öldü. Bize ne öğretiyor: Türk olan Kemal Pir'in Kürt tutsaklarla aynı ölüm orucunda ölmesi, bu dosyanın omurgasındaki iki eksen birleştirir: sınıf mücadelesi ile Kürt sorunu ayrı dosyalar değildir. Diyarbakır'da ölenler halkların ortak mücadelesinin ilk kayıdır.

Laboratuvar: devletin "ıslah"ı tam tersini üretti

Diyarbakır 5 No'lu, planımızda "Kürt hareketinin militarizasyonunun laboratuvarı" diye geçer. Bu bir edebiyat değil, siyasal-sınıfsal bir tespittir. Cezaevi, Kürt köylü ve işçi çocuklarını "Türkleştirip ıslah etmek" için kuruldu; ürettiği şey tam tersi oldu. İçeride kırılmayanlar, çıktıklarında hareketin kadrosu oldu; 15 Ağustos 1984'e giden yol bu cezaevinden geçti. Devlet, işkenceyle bastırdığı sorunu, işkenceyle büyüttü. Marksist okuma şudur: devletin zor aygıtı çelişkiyi çözmez, biçimini değiştirir. 1980'de sendikalı Kürt işçisini, öğretmenini, öğrencisini ezen aygıt, 1990'larda karşısında silahlı bir hareket ve yakılan köyler buldu; o savaşın kadroları da 8.8'de göreceğimiz gibi 12 Eylül'ün işkence odalarından devşirildi.

1981-84 arasında cezaevinde ölen tutsakların sayısı için İHD'nin 1996 tarihli "İşkence Dosyası" tablosuna başvurulacaktır (doğrulanacak); tanıklık kitapları onlarca ölümden söz eder.

Komisyon. 78'liler Girişimi'nin çağrısıyla 2007-08'de kurulan Diyarbakır Cezaevi Gerçekleri Araştırma ve Adalet Komisyonu 517 tutsakla görüştü, 466 adli tıp formu doldurdu, yaklaşık 7.000 sayfa belge üretti; 2010'da Diyarbakır'da, 2011'de Ankara'da ve İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde sempozyumlar düzenledi; işkenceci listesini savcılığa verdi ([sempozyum sunum özetleri](#)). Savcılık bugüne kadar tek bir işkenceciyi mahkûm etmedi. Gültan Kışanak 29 Ağustos 2026'da cezaevinin "yüzleşme mekânı" olmasını istedi ([Bianet](#)). Bu talep, işkencecilerin adlarının bilindiği ama yargılanmadığı bir ülkede, hesaplaşmanın ne kadar uzak olduğunun ölçüsüdür. Konunun uluslararası hukuk boyutu için: Daşlı, Transitional Justice Without Transition (Palgrave, 2026, [bölüm](#)).

8.4 Metris ve Sağmalcılar (İstanbul)

Metris, İstanbul'un 12 Eylül cezaeviydi ve "Metris direnişi" sözü bir gelenek adı oldu. Rejim, Mamak'la aynı kalıptaydı: sayım, marş, dayak, görüş yasağı. Farkı, tutsakların 1981'den itibaren tek tip elbise dayatmasına karşı en uzun ve en kararlı direnişi burada vermesiydi. Tek tip elbise, tutsağı siyasi kimliğinden soyup "mahkûm" üniformasına sokma girişimiydi; giymeyi reddedenler görüşe çıkarılmıyor, mahkemeye götürülüyor, dövülüyordu. Direniş, hücre cezalarına ve toplu dayaklara rağmen yıllarca sürdü.

1984 ölüm orucu bu direnişin doruğudur. Abdullah Meral, Haydar Başbağ, Fatih Öktülmüş ve Hasan Telci Haziran 1984'te ölüm orucunda öldüler (tarihler ikinci kaynakla doğrulanacak). Bu ölüm orucu, tek tip elbisenin fiilen geri çekilmesinde belirleyici oldu; cuntanın cezaevi politikasının ilk büyük yenilgisidir.

Metris'i anlatan iki kaynak: Sinan Kukul'un Bir Direniş Odağı Metris'i (Yar, 1998), cezaevini bir direniş kurumu olarak, koğuş örgütlenmesinden açlık grevi kararlarına kadar anlatır. Halil Gündoğan'ın Metris'ten Munzur'a'sı (2005), 1988'de Metris'ten tünelle firar eden tutsakların hikâyesini içerir. Ayhan Işık'ın "12 Eylül Askeri Darbesi ve Metris Cezaevi" makalesi (Toplum ve Kuram, sayı 8, 2013) akademik bir çerçeve verir. Bellek Müzesi'nin Metris arşivi belgeleri toplar ([bellekmuzesi.org](#)).

Sağmalcılar (Bayrampaşa) sivil cezaeviydi; sıkıyönetim döneminde siyasi tutsakların bir bölümü buradaydı ve Metris'teki direniş hattı buraya da taşındı.

8.5 Diğer cezaevleri ve sorgu merkezleri

12 Eylül'ün coğrafyası üç cezaeviyle sınırlı değildi. Ankara Ulucanlar (idamların yapıldığı yer; bugün müze), Adana, İzmir Buca, Elazığ, Erzurum, Bursa, Çanakkale, Sinop ve onlarca il cezaevi; Antep, Adana, İzmir, İzmit ve Burdur'daki darağaçları. Ve sorgu merkezleri: Ankara DAL, İstanbul Gayrettepe, Etimesgut Zırhlı Birlikler, Artvin Öğretmen Okulu. Aşağıdaki altı vaka, 171 belgeli işkence ölümünün adlı, kaynaklı örnekleridir. Hepsı aynı kalıbı, 8.2'de Erdost'la tanımladığımız cezasızlık kalıbını taşır.

Nurettin Yedigöl 26 yaşında İstanbul Üniversitesi İşletme öğrencisiydi. 12 Nisan 1981'de Gayrettepe 1. Şube'de işkenceyle öldürüldü; cesedi kaybedildi. Annesi Zeycan Yedigöl kırk yıl Cumartesi Anneleri'nin arasında oğlunun mezarını sordu. Anayasa Mahkemesi 2015'te dosyayı zamanaşımından kapattı ([Bianet](#)). Zorla kaybetme, 12 Eylül'de başladı; 1990'larda kitleselleşti.

Süleyman Cihan 31 yaşında bir öğretmendi, iki çocuğu vardı. 29 Temmuz 1981'de bir otobüsten alındı. 31 Temmuz'da öldü. Resmî anlatı önce "çatışma" dedi, sonra "altıncı kattan intihar". 2012'de Adli Tıp uzmanı Şebnem Korur Fincancı'nın raporu, işkenceyle öldürüldükten sonra atıldığını ortaya koydu. Savcılık 2014'te "işkenceyle öldürüldü" diye yazdı ve dosyayı zamanaşımından kapattı. Şüpheliler arasında Mehmet Ağar vardı ([Bianet](#)). Ağar'ın 1990'lardaki yerini 8.8'de göreceksiniz.

Fotoğraf F7. Ulucanlar'da hücre içi, 2025. Fotoğraf: Furkan Akkurt, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

Cengiz Aksakal Şavşatlı, 40 yaşında, üç çocuklu bir öğretmendi. Ekim 1980'de Artvin'de gözaltına alındı, Öğretmen Okulu'nda işkence gördü, 12 Kasım 1980'de öldü. İç hukukta subaylar beraat etti. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 11 Eylül 2007'de Türkiye'yi mahkûm etti ([Bianet](#)). Türkiye'nin 12 Eylül işkencesinden dolayı mahkûm olduğu vaka budur; iç hukukta hâlâ sıfır.

Behçet Dinlerer 26 yaşındaydı, işçi ailesindendi; DAL'da işkence gördü, hastanede öldü ([Bianet](#), "[Behçet'in annesi öldü](#)"). Annesi de oğlunun katillerinin adını duymadan öldü.

Ercan Koca 1963 doğumluydu. 13 Aralık 1980'de, Erdal Eren'in idam edildiği gün, Demetevler'de pankart asarken yakalandı. Demetevler ve Yenimahalle karakollarından Etimesgut Zırhlı Birlikler'e götürüldü; 15 Aralık 1980'de GATA'da öldü. Dava dosyasında Yüzbaşı Yaşar Kunduh'un adı geçer; 10 Mart 1981'de takipsizlik verildi. Karşıyaka'da, Eren'in ve Suner'in yanında yatıyor ([Bellek Müzesi dava dosyası](#)). Suner (30 Ocak 1980) – Eren (13 Aralık 1980) – Koca (15 Aralık 1980) zinciri, aynı yılda aynı mahallenin üç genç işçi çocuğunu alan aygıtın bütünlüğünü gösterir. 2026'da bu üçünü birlikte anlatan Gelecek Bizimle (haz. C. Hakkı Zariç, Kübra Yeter; Kor Kitap) yayımlandı.

Tablo T1. İşkencede öldürülenler: adlı, kaynaklı örnekler

AD	YAŞ	MESLEK / KONUM	YER	TARİH	DAVA SONUCU
Cengiz Aksakal	40	Öğretmen, 3 çocuk babası	Artvin Öğretmen Okulu (sorgu)	12 Kasım 1980	Subaylar beraat; AİHM 11 Eylül 2007 Türkiye'yi mahkûm etti
İlhan Erdost	35	Yayıncı (Sol/Onur Yayınları)	Mamak Askerî Cezaevi	7 Kasım 1980	Erlere 8-10 yıl, çavuşa 6 ay; emri veren komutan yargılanmadı
Ercan Koca	17	Öğrenci	Etimesgut Zırhlı Birlikler → GATA	15 Aralık 1980	Takipsizlik, 10 Mart 1981
Nurettin Yedigöl	26	İÜ İşletme öğrencisi	Gayrettepe 1. Şube	12 Nisan 1981	Cesedi kaybedildi; AYM 2015 zamanaşımı
Süleyman Cihan	31	Öğretmen, 2 çocuk babası	İstanbul (sorgu)	31 Temmuz 1981	"İntihar" örtüsü; 2014'te "işkenceyle öldürüldü" tespiti ve zamanaşımı
Behçet Dinlerer	26	İşçi ailesinden genç	Ankara DAL → hastane	1980-81 (doğrulanacak)	Fail yok
Mazlum Doğan	27	PKK kurucu üyesi, eski öğrenci	Diyarbakır 5 No'lu	21 Mart 1982	Rejimin ittiği ölüm; fail yok
Kemal Pir, M. Hayri Durmuş, Akif Yılmaz, Ali Çiçek	30, —, —, —	PKK'li tutsaklar	Diyarbakır 5 No'lu (ölüm orucu)	7-17 Eylül 1982	Fail yok
Abdullah Meral, Haydar Başbağ, Fatih Öktülmüş, Hasan Telci	—	Siyasi tutsaklar	Metris (ölüm orucu)	Haziran 1984 (doğrulanacak)	Fail yok

Kaynak: Bianet dosyaları (yukarıdaki bağlantılar); [Bellek Müzesi](#); [Cumartesi İnsanları 12 Eylül kayıp listesi](#). Tablo 171 belgeli ölümün küçük bir kesitidir; tam liste EK'te ve açık çağrıyla tamamlanacaktır.

Cumartesi İnsanları'nın 12 Eylül kayıp listesinde Cemil Kırbayır, Hayrettin Eren, Mustafa Hayrullahoğlu gibi adlar da vardır. Her biri aynı sorunun tekrarıdır: nerede?

8.6 Kadın tutsaklar

Kadın tutsakların 12 Eylül'ü, erkeklerinkinin bir kopyası değildi; üstüne iki katman daha biniyordu. Birinci katman cinsel işkenceydi: sorguda soyma, cop, tecavüz ve tecavüz tehdidi; "namusunu" koz olarak kullanma; ailesine "kızınız fahişe" denmesi. İkinci katman, dışarının, yani ailenin ve toplumun tutumuydu. Kadın tutsağın gözaltına alınmış olması bile bazı ailelerde "lekelenme" sayılıyor; sorguda yaşadıklarını anlatması ise düşünülüyordu. Devlet bunu biliyor ve kullanıyordu: "Anlatırsan ailen ne der?"

Bir de cezaevinde doğum ve çocuklu tutsaklık vardı: bebeklerin koğuştaki büyümesi, süt, bez, doktor için verilen mücadele; annenin "çocuğunu dışarı ver" baskısıyla kırılmaya çalışılması.

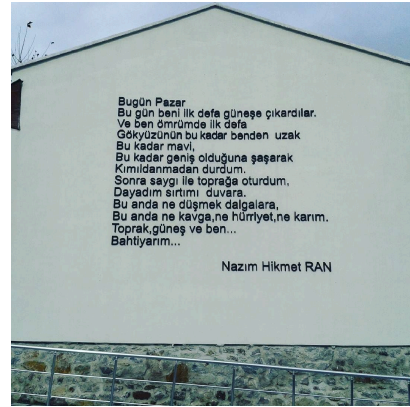
Bu bölümde kaynağımız yalnızca yayımlanmış, kadınların kendi kararıyla kamuya açtıkları anlatımlardır: Kaktüsler Susuz da Yaşar: Kadınlar Mamak Cezaevini Anlatıyor (Dipnot, 2011/2025; 55 kadın), Kader Çeşmecioğlu'nun hazırladığı Ateşe Uçan Pervaneler (Kalkedon, 2015) ve UnutaMAMAK: 12 Eylül Kadınları (Redaksiyon, 2017). Bu üç kitabın ortak anlattığı, üç katmanlı şiddetten çok, ona karşı kadın koğuşlarının kurduğu düzendir: yiyecek ve giysi ortaklığı, sorgudan dönen kadının yalnız bırakılmaması, çocuklu tutsakların yükünün kolektif paylaşılması, okuma saatleri, ailelere karşı ortak tutum. Hassasiyet protokolümüz açıktır: cinsel işkence tanıklıkları bu dosyada yalnızca yayımlanmış ya da anonimleştirilmiş biçimde yer alır; yaşayan tanıklardan doğrudan alınacak anlatımlar için yazılı izin şarttır (EK J).

Bize ne öğretiyor: İşkence, sınıfı bölerken cinsiyeti de kullanır. Kadın tutsak hem devletin hem "namus"un hedefiydi; ama kadın koğuşları, devletin bu ikili baskıyı kullanmadığı en örgütlü yerler oldu. Bugün kadın işçilerin sendikalaşma oranının %9 olduğu bir ülkede ([DİSK-AR, 2026](#)) bu ders unutulmamalıdır.

8.7 Direniş ve dayanışma: cezaevi bir okuldu

Fotoğraf F55. Koğuş kapısı üstünde tutsakların yazısı: 'Taş taşı ama laf taşıma' — Ulucanlar, 2016. Cezaevi dayanışmasının kuralı. Fotoğraf: Ankara'dan, CC0 — [Commons](#).

Fotoğraf F56. Ulucanlar'ın duvarında Nâzım Hikmet'in dizeleri, 2016. Cezaevi bir okuldu. Fotoğraf: Ankara'dan, CC0 — [Commons](#).

Şimdi bu bölümün asıl amacına geliyoruz. 12 Eylül cezaevleri yalnızca işkence yerleri değil, darbe sonrası hareketin ilk yeniden kuruluş yerleriydi. Dışarıda örgütler dağıtılmış, sendikalar kapatılmış, dernekler mühürlenmişken, içeride, cuntanın burnunun dibinde, kolektif hayat yeniden kuruldu. Nasıl?

Koğuş komünü. Ailelerin getirdiği yiyecek, para ve giysi koğuştaki ortak kasaya girer, ihtiyaca göre dağıtılırdı. Ziyaretçisi olmayan köylü tutsakla şehirli tutsak aynı sofrada yerd. Bu bir iyilik değil, bir ilkeydi: sınıfın içeride bölünmesine izin verilmez.

Cezaevi üniversitesi. Okuma grupları, ders programları, dil öğrenimi, tartışma saatleri. Kitap yasaklandığında ezberden ders; kâğıt yasaklandığında sigara kâğıdına not. On yıl yatan tutsakların çoğu içeride ilk kez sistemli okudu. Çıktıklarında kurdukları yayınevleri, vakıflar ve dernekler bu okulun ürünüdür.

Karar mekanizması. Açlık grevi ve ölüm orucu kararları tek kişinin ya da tek örgütün kararı değildi; koğuşlar arası ve örgütler arası koordinasyonla alınırdı. Kimin ne kadar süre, hangi taleplerle, hangi aşamada dayanacağı tartışılırdı. Metris'te tek tip elbiseyi püskürten şey, bu koordinasyondur.

Fotoğraf F25. Ulucanlar Cezaevi Müzesi'nde sergilenen mahkûm nakil aracı, 2025. Fotoğraf: Aroyyo, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

İtirafçılığa karşı kolektif tutum. İşkencede konuşan tutsağa "hain" damgası vurmak yerine, örgütlerin çoğu şu ilkeyi koydu: konuşmayı önleyen şey bireysel irade değil, kolektif hazırlıktır. Sorguya girecek olanın neyi bilip neyi bilmemesi gerektiği, kimin hangi bilgiyi taşıdığı önceden düzenlenir; işkenceden sonra dönen yoldaş yalnız bırakılmaz. Bedahet Tosun'u anarken yazdığımız gibi: işkencede susmak, tek seferlik bir kahramanlık değil, her gün yeniden verilen bir karardır; ve o kararı mümkün kılan, arkasında bir kolektifin olduğunu bilmektir. Tosun'un ölçüsü budur: üç gün işkence, sekiz yıl hapis, kırk yıl mesai.

Avukatlar ve aileler. Sıkıyönetim mahkemelerinde savunma yapan avukatlar kendileri gözaltına alındı, dövüldü, tutuklandı; yine de her duruşmada oradaydılar. Cezaevi kapılarında bekleyen anneler, eşler ve kardeşler, ilk yasal dayanışma örgütünü kurdu: 17 Temmuz 1986'da, 98 kurucuyla İnsan Hakları Derneği. Kurucular tutuklu-hükümlü yakınları, yazar ve gazeteciler, hekimler, hukukçular, mimar-mühendisler ve akademisyenlerdi ([İHD](#), [Hakkımızda](#); [Bianet](#)). İHD raporlarını nasıl okuduğumuzu blogdaki İHD 2025 raporu yazımızda anlatmıştık; derneğin kendisi, 12 Eylül cezaevlerinin kapı önünde doğdu.

Sınıfın içeride karşılaşması. Cezaevi, dışarıda ayrı dünyalarda yaşayan insanları aynı koğuşa koydu: üniversite öğrencisiyle tersane işçisini, öğretmenle köylüyü, Ankaralı sendikacıyla Diyarbakırlı çiftçi. Dışarıda örgütler birbirine düşmanken içeride aynı sofrada yiyen, aynı dayaktan geçen insanlar birbirini tanıdı. Sol içi bölünmüşlüğü, Bölüm 5.5'te anlattığımız zaafın, ilk kez ciddi biçimde sorgulandığı yer cezaevleri oldu. Bu sorgulama tam bir birliğe dönüşmedi; ama ölüm orucu koordinasyonu, tek tip elbise direnişi ve itirafçılığa karşı ortak tutum, örgütler arası ilk fiili cephe deneyimleriydi. Darbe, solu dışarıda dağıtırken içeride yan yana getirdi; bunu cunta planlamamıştı.

Tablo: Cezaevi okulunun dersleri

UYGULAMA	NE ÖĞRETTİ	BUGÜNKÜ KARŞILIĞI
Koşuş komünü (ortak kasa, ortak sofra)	Dayanışma laf değil, düzendir; ziyaretçisi olmayan da yer	Grev fonu, dayanışma sandığı, işyeri kasası
Okuma grupları, ders programı	Bilinç, koşul beklemes; en zor yerde en sistemli okuma	İşyeri okuma grubu, sendika eğitimi, dijital müşterekler
Ölüm orucu ve açlık grevi koordinasyonu	Karar kolektif alınır; kimin ne kadar dayanacağı planlanır	Grev ve eylem planlaması: kimin ne zaman, hangi taleple
İtirafçılığa karşı hazırlık	Sorguya girecek olanın neyi bileceği önceden düzenlenir; dönen yalnız bırakılmaz	Gözaltı öncesi hukuk eğitimi, avukat ağı, dönene sahip çıkma
Kapı önü dayanışması (aileler)	Dışarıdaki en "örgütsüz" insanlar örgüt kurdu: İHD (1986)	Aile ve mahalle ağları; tutuklu işçilerin ailelerine bakma
Tek tip elbise direnişi	Kimlik, bedenle savunulur; sembol, mücadelenin parçasıdır	İşyerinde sendika rozeti, önlük eylemi, kimliğin görünürlüğü

Tahliye sonrası ağlar. İçeride kurulan güven dışarıya taşındı: iş bulma, ev tutma, çocuk okutma, yeniden gözaltına alınanın ailesine bakma. 1990'ların dernekleri, vakıfları, yayınevleri ve 78'liler yapıları bu ağların kurumlaşmış halidir.

Bize ne öğretiyor: (1) Dayanışmanın maddi biçimleri vardır: ortak kasa, ortak sofra, ortak ders; laf değil, düzen. (2) İşkenceye dayanmak kişisel kahramanlık değil, kolektif hazırlık meselesidir; kahramanlık anlatısı bu gerçeği gizler ve dayanamayanı yalnız bırakır. (3) Darbe sonrası hareketin ilk yeniden kuruluşu cezaevlerinde, en zor koşullarda başladı; bu, "koşullar uygun değil" gerekçesinin geçersizliğinin kanıtıdır. (4) Cezaevi bir okuldu; ama okulu kuranlar tutsaklardı, devlet değil. Bugün bir işyerinde, bir yurttta, bir kurye durağında aynı ilkeler geçerlidir.

8.8 Cezasızlık: işkenceciler ne oldu?

Kısa yanıt: hiçbir şey. Uzun yanıt aşağıdaki tabloda.

VAKA	İÇ HUKUK SONUCU	ULUSLARARASI SONUÇ	FAİLİN AKİBETİ
İlhan Erdost (1980)	Erlere 8-10 yıl, çavuşa 6 ay	—	Emri veren komutan yargılanmadı
Cengiz Aksakal (1980)	Subaylar beraat	AİHM 2007: Türkiye mahkûm	Kişisel ceza yok
Ercan Koca (1980)	Takipsizlik (1981)	—	Dosyada adı geçen yüzbaşı yargılanmadı
Nurettin Yedigöl (1981)	AYM 2015: zamanaşımı	—	Ceset bile yok
Süleyman Cihan (1981)	2014: "İşkenceyle öldürüldü", zamanaşımı	—	Şüpheliler arasında Mehmet Ağar; 1990'larda Emniyet Genel Müdürü ve İçişleri Bakanı

VAKA	İÇ HUKUK SONUCU	ULUSLARARASI SONUÇ	FAILİN AKİBETİ
Diyarbakır 5 No'lu (1980-84)	Komisyonun işkenceci listesi savcılıkta; dava yok	—	Yıldıran 1988'de İstanbul'da öldürüldü; öteki failler yargılanmadı
Evren-Şahinkaya davası (2012-2015)	Müebbet (2014); ölümle düştü; Yargıtay 2022 düşmeyi onadı	—	İddianame işkenceyi kapsamadı; mahkûmiyet kesinleşmedi

Kaynak: Bianet vaka dosyaları; [Euronews, 12 Eylül davası](#); [failibelli.org](#).

Evren-Şahinkaya davası bu tablonun sonuncu satırıdır ve en öğreticisidir. İddianame 3 Ocak 2012'de hazırlandı, 10 Ocak'ta kabul edildi; 18 Haziran 2014'te iki generale müebbet hapis ve rütbe sökme kararı verildi. Evren 9 Mayıs 2015'te, Şahinkaya 9 Temmuz 2015'te öldü; dava düştü; Yargıtay Mayıs 2022'de düşmeyi onadı, rütbe sökme ve mal varlığı taleplerini reddetti. Mahkûmiyet hiçbir zaman kesinleşmedi. Ve dava "anayasal düzeni zorla değiştirmek" suçundan açılmıştı; 299 cezaevi ölümü, 171 işkence ölümü, 650 bin gözaltıdaki işkence iddianamede yoktu. Devlet, darbeyi bir "düzen suçu" olarak yargılar gibi yaptı; işkenceyi hiç yargılamadı.

Kadroların devri. İşkence odalarından çıkan kadrolar cezalandırılmadı; terfi etti. Cihan dosyasındaki şüpheli Mehmet Ağar 1990'larda Emniyet Genel Müdürü ve İçişleri Bakanı oldu; Susurluk'un (3 Kasım 1996) adlarından biri olarak Bölüm 12.4'te yeniden karşımıza çıkacak. 12 Eylül'ün sorgucuları 1990'larda Kürt savaşında, JİTEM'de, gözaltında kayıplarda ve faili meçhullerde görev aldı. Cezasızlık, geçmişin affedilmesi değil; aygıtın gelecekte kullanılmak üzere korunmasıdır.

Dünya kesiti: Yunanistan'da albaylar cuntası 1974'te düştü; 28 Temmuz–23 Ağustos 1975'te cunta liderleri yargılandı (Papadopoulos, Pattakos ve Makarezos idam, sonra müebbet; Ioannidis müebbet), Politeknik davasında 20 mahkûmiyet verildi ve ayrıca yüzlerce işkenceci davası açıldı ([Greek Junta Trials](#)). Arjantin'de 1985 cunta davasından sonra 2006'da yeniden yargılamalar başladı; Haziran 2026 itibarıyla 365 kararda 1.245 kişi mahkûm edildi ([Arjantin Savcılığı](#)). Türkiye'de 12 Eylül işkencesinden mahkûm olan kişi sayısı: sıfır. Bir tek AİHM kararı var; onu da devlet tazminat olarak ödedi, kimseyi yargılamadı. Fark tesadüf değil: Yunanistan'da ve Arjantin'de cunta yenilerek gitti; Türkiye'de cunta programını sivil hükûmete devredip gitti. Devredilen program, devreden yargılanmasına izin vermez.

8.9 Bugüne bağ

İşkence 1984'te bitmedi. 1990'larda biçim değiştirdi: gözaltında kayıp, JİTEM, köy yakma, faili meçhul. 2016 sonrasında yeniden yükseldi: İHD ve TİHV'in 1990'dan 2025'e uzanan işkence başvuru serileri (dosyanın G13 grafiği, Bölüm 19) bu dalgalanmayı gösterir. "İşkenceye sıfır tolerans" sözü 2003'te söylendi; İHD'nin 2025 raporu gözaltında, cezaevlerinde ve sokakta işkence ve kötü muamele başvurularının sürdüğünü kaydediyor; blogdaki İHD raporu yazımız bu rakamları okuma yöntemini anlatmıştı. Fişleme de bitmedi: 1980'in 1.683.000 kartı, KVKK yazımızda anlattığımız gibi bugün herkesi kapsayan dijital veri izine dönüştü; "80'ler nostaljisi" o kartları unutturmak için iyi bir örtüdür.

Diyarbakır 5 No'lu ve Ulucanlar'ın müze olması tartışması sürüyor. Ulucanlar müze oldu; ama müze, işkencecinin adını söylemeyen bir sergiye hafıza değil dekor olur. Kışanak'ın "yüzleşme mekânı" talebi doğru talep: adlar, belgeler, dava dosyaları ve failer.

Fotoğraf F57. Sincan Cezaevi girişi, Ankara, 2017: 12 Eylül'ün cezaevleri müze oldu, cezaevi rejimi başka duvarlara taşındı. Fotoğraf: Yıldız Yazıcıoğlu, kamu malı — [Commons](#).

Araç: Tanıklık kaydı şablonu — EK J'deki beş soruyla uyumlu: (1) Kimsiniz: doğum yeri ve yılı, sınıf konumu, varsa örgüt; (2) Ne oldu: gözaltı tarihi ve yeri, sorgu merkezi, cezaevi, süre; (3) Ne yapıldı: yöntemler, failler (ad ya da rütbe), tanıklar; (4) Nasıl dayanıldı: koğu düzeni, dayanışma biçimleri, kararlar; (5) Ne öğrendiniz: bugünün gençlerine söyleyeceğiniz tek şey. İşkencede öldürülenler tablosu (T1, yukarıda) ve cezaevi haritası (D23, EK'te) bu şablonun toplu halidir. Tanıklık vermek isteyenler için izin ve anonimleştirme protokolü EK J'dedir.

Denge söylemine yanıt: "İşkence her iki tarafa da yapıldı." Doğru; ülkücü tutsaklar da Mamak'ta dövüldü. Ama bu, darbenin "tarafsız" olduğunu değil, tam tersini gösterir: cunta, sağın kadrolarını dövdü ve sağın programını uyguladı. Sol tutsakların programı ise 2821-2822 ile, 1982 Anayasası ile, YÖK ile yasaklandı. Kimin işkence gördüğüyle değil, kimin fikrinin iktidara geçtiğiyle ölçün. Bir de şu: işkence görenlerin ezici çoğunluğu solcu, sendikacı, Kürt ve Aleviydi; 1402'likler, DİSK yöneticileri ve öğretmenler bir "taraf" değil, bir sınıftı.

Bugüne bağ: İşkence bir "geçmiş" değil, aygıtın bekleme modunda tuttuğu bir yetenektir. Bugün OHAL yetkileri, uzatılmış gözaltı süreleri, cezaevlerinde çıplak arama ve hücre uygulamaları, gözaltında ölüm haberleri 12 Eylül sisteminin küçültülmüş ama kapatılmamış halidir. Genç bir işçinin, öğrencinin ya da kuryenin bugün bir eylemde gözaltına alındığında karşılaşacağı şey, 1980'in yöntemleri değilse bile 1980'in cezasızlık kalıbıdır: fail bulunmaz, dosya zamanaşımına girer, görevli terfi eder. Bu kalıbı kıran tek şey, 1986'da kapı önünde bekleyen ailelerin yaptığıdır: kayıt tutmak, örgütlenmek, susmamak.

Hesaplaşıldı mı? Hukuki: Hayır. 171 belgeli işkence ölümünden iç hukukta tek bir komutan mahkûmiyeti yok; tek uluslararası karar (Aksakal, AİHM 2007); Evren davası işkenceyi kapsamadı ve mahkûmiyet kesinleşmedi. Kurumsal: Hayır. Sorgu ve cezaevi kadroları tasfiye edilmedi, terfi etti; Diyarbakır komisyonunun işkenceci listesi savcılıkta bekliyor; cezaevleri yüzleşme mekânı yapılmadı. İdeolojik: Hayır. "Asmayalım da besleyelim mi" mantığı bugün "terörist" etiketiyle sürüyor; işkence "münferit" diye anılıyor; sistem olduğu resmi olarak kabul edilmedi.

Bu bölümün kaynakları: - TBMM Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu Raporu (2012), Sıra Sayısı 376 — [Cilt 1](#), [Cilt 2](#) - İHD, [12 Eylül karanlığına hayır \(2019\)](#); [12 Eylül suç duyurusu \(2010\)](#); [Hakkımızda](#) - T24, [12 Eylül'ün korkunç tablosu](#) - Bianet vaka dosyaları: [Erdost](#), [Aksakal](#), [Cihan](#), [Yedigöller](#), [Dinlerer](#), [Erdal Eren'in mektubu](#), [Mazlum Doğan](#), [14 Temmuz filmi](#), [Kışanak](#), [Utaç Müzesi](#), [Mamak eylemi](#), [12 Eylül kayıpları](#) - Bellek Müzesi, [Ercan Koca dava dosyası](#); [Görölmüşdür](#) - Diyarbakır Cezaevi Gerçekleri Araştırma ve Adalet Komisyonu, [sempozyum sunum özetleri \(2011\)](#); Daşlı, Transitional Justice Without Transition (Palgrave, 2026) - Mamak: Oral Çalışlar, Mamak Askeri Cezaevi: Anılar 1971-1980 (Everest, 2010); Fikret Doğan, Mamak Günlüğü 1980-1989 (NotaBene, 2023); Kolektif, Kaktüsler Susuz da Yaşar: Kadınlar Mamak Cezaevini Anlatıyor (Dipnot, 2011/2025); UnutaMAMAK: 12 Eylül Kadınları (Redaksiyon, 2017); Recep Küçükşiz, Askerlerin Anlatımı ile Mamak'ta İşkence (Ötüken, 2026) - Diyarbakır: Bayram Bozyel, Diyarbakır 5 No.lu (İletişim, 2013); Mehdi Zana, Diyarbakır 5 No.lu (Avesta, 2004); İrfan Welat, 5 No.lu Cezaevi: Auschwitz'den Diyarbakır'a (Aram, 2010); Hasan Hayri Aslan, Diyarbakır 5 No.lu Cehenneminde Ölümünden Öte (Patika, 2015); Selim Çürükkaya, 12 Eylül Karanlığında Diyarbakır Şafağı; Raşit Kısacık, Diyarbakır Cezaevi: İşkence ve Ölümün Adresi - Metris: Sinan Kukul, Bir Direniş Odağı Metris (Yar, 1998); Halil Gündoğan, Metris'ten Munzur'a (2005); Ayhan Işık, "12 Eylül Askeri Darbesi ve Metris Cezaevi", Toplum ve Kuram 8 (2013) - Kadın tutsaklar: Kader Çeşmecioğlu (haz.), Ateşe Uçan Pervaneler (Kalkedon, 2015) - Nesip Uzun, 12 Eylül: Tanıklıklar ve Pakize Ana'nın Öyküsü (SAV, 2024); C. Hakkı Zariç ve Kübra Yeter (haz.), Gelecek Bizimle (Kor Kitap, 2026) - Belgeseller: Çayan Demirel, 5 No.lu Cezaevi: 1980-84 (2009); Haşim Aydemir, 14 Temmuz (2017); Tunç Erenkuş, Oğlunuz Erdal (SAV, 2010) - Hesaplaşma karşılaştırması: [Greek Junta Trials](#); [Arjantin Savcılığı](#), [Haziran 2026](#); [Euronews](#), [Evren davası](#) - Bilgi Müşterekleri: Bedahet Tosun anma yazısı; İHD 2025 raporu yazısı; KVKK yazısı

BÖLÜM 9

Darbe Kim İçin? 24 Ocak'ın Silahlı Koruması

Tez. 12 Eylül'ün en kalıcı eseri işkence değil, bölüşümdür. Darbe, sekiz ay önce ilan edilmiş bir ekonomik programın, 24 Ocak Kararları'nın, sendikali ve grevli bir ülkede uygulanamayacağı anlaşıldığı için yapıldı. Cunta, programı yazan adamı, Turgut Özal'ı, ekonominin başına oturttu; grevleri yasakladı, DİSK'i kapattı, ücretleri iki yılda beşte bir düşürdü, emeğin millî gelirdeki payını altı yılda %27,1'den %19,4'e indirdi ve giderken bu düzeni kalıcı kılacak iki yasa bıraktı: 2821 ve 2822. Sermaye bunu gizlemedi; Vehbi Koç darbeden üç hafta sonra Evren'e "emrinize amadeyim" diye yazdı. IMF, Dünya Bankası ve ABD parayı darbeden sonra açtı. Şili 1973'te yapılanın Türkiye 1980 uygulamasıdır bu: neoliberalizmin kurucu şiddeti. Ve 2012'de çıkan 6356 sayılı yasa, 2821'in torunudur; bugün bir bilişim sendikasının önündeki 45.082 üyelik baraj, 12 Eylül'ün canlı mirasıdır.

Fotoğraf F4. 24 Ocak kararlarının mimarı Turgut Özal, Davos 1986: cuntanın ekonomisti, ANAP'ın başkanı. Fotoğraf: World Economic Forum, CC BY-SA 2.0 — [Commons](#).

Fotoğraf F58. Vehbi Koç'un mezarı, Zincirlikuyu. 3 Ekim 1980'de Evren'e yazdı: 'Emrinize amadeyim.' Fotoğraf: Homonihilis, CC BY 3.0 — [Commons](#).

Kavram: 24 Ocak Kararları. 24 Ocak 1980'de Demirel hükümetinin, DPT Müsteşarı Turgut Özal'ın hazırladığı ekonomik program: %33 devalüasyon, fiyat ve faiz serbestisi, ithalatın açılması, ihracata dayalı büyüme, kamu harcamalarının ve ücretlerin bastırılması. **Reel ücret:** işçinin aldığı paranın enflasyondan arındırılmış satın alma gücü; nominal ücret artarken reel ücret düşebilir. **Emeğin payı:** bir ülkede üretilen toplam gelirin (GSYH ya da katma değer) ne kadarının ücretlere, ne kadarının kâra, faize ve ranta gittiği. **İşkolu barajı:** bir sendikanın toplu sözleşme yapabilmesi için işkolundaki tüm işçilerin belli bir yüzdesini üye yapmış olma şartı; 1983'te %10, 2012'den beri %1. **Yapısal uyum kredisi (SAL):** Dünya Bankası'nın, borç alan ülkeye piyasa serbestisi, özelleştirme ve ücret bastırma karşılığında verdiği kredi. **Şok doktrini:** Naomi Klein'in kavramı — toplumun bir felaket ya da darbeyle sersemlediği anda, normal koşullarda kabul ettirilemeyecek ekonomik programın dayatılması.

Kişiler: **Turgut Özal** — 24 Ocak'ın yazarı; darbeden sonra cuntanın ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı; 1983'te başbakan. **Vehbi Koç** — Türkiye'nin en büyük sermaye grubunun kurucusu; 3 Ekim 1980 tarihli mektubun sahibi. **Halit Narin** — TİSK Başkanı; "gülme sırası bizde" sözünün (aktarılan) sahibi. **Sadık Şide** — Türk-İş Genel Sekreteri; cunta hükümetinde Sosyal Güvenlik Bakanı (21 Eylül 1980 – 13 Aralık 1983). **Augusto Pinochet** — Şili'nin 11 Eylül 1973 darbecisi; Özal'ın Chicago Boys'lu öncüsü. **Milton Friedman** — Chicago Okulu'nun başı; Şili programının fikir babası.

9.1 24 Ocak ne diyordu ve neden uygulanamıyordu?

1970'lerin sonunda Türkiye kapitalizmi tıkanmıştı. İthal ikameci sanayi, yani dışarıdan alınan malı içeride üretme modeli, üretim için gereken makine ve hammaddeyi ithal etmek zorundaydı; döviz yoktu. 1973 petrol krizi faturayı katladı. Kuyruklar, karborsa, "70 sente muhtaç" ülke; 1978-79'da IMF anlaşmaları; Mayıs 1979'da TÜSİAD'ın gazetelere verdiği ilanlar. Bunları Bölüm 5.1'de anlattık. Burjuvazinin istediği açıktı: krizi işçi sınıfına ödetmek. Bunun programı 24 Ocak'tı.

24 Ocak'ın dört kalemi vardı ve dördü de ücretle ilgiliydi. Devalüasyon: ithal malı pahalıdır, işçinin sepeti küçülür. Fiyat serbestisi: KİT ürünlerine, ekmeğe, gübreye, elektriğe zam; sepet daha da küçülür. Faiz serbestisi: para sermayeye kayar. İhracata dayalı büyüme: dış pazarda rekabet edebilmek için tek yol vardır, ücreti düşürmek. Program, ücretleri enflasyonun altında tutmayı ve toplu sözleşme düzenini "esnetmeyi" açıkça hedefliyordu.

Tablo: 24 Ocak'ın maddeleri ve sınıfsal etkisi

KARAR	NE DİYORDU	İŞÇİ İÇİN ANLAMI	SERMAYE İÇİN ANLAMI
%33 devalüasyon	Lira dolar karşısında üçte bir değer kaybetti	İthal mal ve girdiler pahalandı; sepet küçüldü	İhracat ucuzladı; dolar borçlular hariç kâr arttı
Fiyat serbestisi ve KİT zamları	Devlet fiyat denetiminden çekildi	Ekmek, gübre, elektrik, ulaşım zammı	Fiyat belirleme gücü sermayeye geçti
Faiz serbestisi	Mevduat ve kredi faizleri serbest	Küçük tasarruf bankalara kapıtrıldı (1982)	Para sermaye ve bankalar güçlendi
İhracata dayalı büyüme	İç pazar yerine dış pazar	Rekabet için ucuz emek: ücret bastırma	Tesvik, vergi iadesi, "hayali ihracat"
Kamu harcamalarının kısılması	Sosyal harcama ve yatırımda kısıntı	Eğitim, sağlık, konutta gerileme	Vergi yükünün emeğe kayması
Ücret ve toplu sözleşme "disiplini"	Ücret artışlarının enflasyonun altında tutulması	Reel ücret kaybı (1980: %17-22)	Kâr payı: emek payı 6 yılda 8 puan düştü

Kaynak: 24 Ocak Kararları; Boratav, Türkiye İktisat Tarihi; Şafak (2006); Melda Yaman Öztürk, Türkiye 1979 Krizi (SAV).

Bu program bir "teknik" tercih değil, sınıf tercihiydi. Krizin faturasını ödeyecek üç aday vardı: sermaye (kârdan), devlet (kamu varlığından) ya da emek (ücretten). 24 Ocak, faturayı emeğe kesti. Bunun için bir de rakama bakın: 1978'de DİSK-AR'ın hesabıyla ücretlerin millî gelirdeki payı %35,19'du; program bu payı düşürmek üzere yazıldı.

Sorun şuydu: 1980 Türkiye'sinde işçi sınıfı örgütlüydü ve grevdeydi. Ocak 1980'de Tarih, MESS grevleri, 1980 grev dalgası. 12 Eylül sabahı 178 işyerinde 53.788 işçi grevdeydi; bunların 46.849'u, yani %87'si DİSK üyesiydi ([DİSK-AR, 12 Eylül Raporu, s. 24](#)). MESS'e bağlı 74 işyerinde 30 binden fazla metal işçisi grevdeydi ([UİD-DER](#)). MESS, Türkiye'nin en büyük sanayi işverenlerinin örgütüydü ve 1979'a kadar genel başkanı Turgut Özal'dı; darbeden sonra Özal ekonominin başına geçtiğinde, eski örgütünün karşısındaki grevleri yasaklayan hükümetin içindeydi.

Rakamlar: 12 Eylül 1980 sabahı: 178 işyeri, 53.788 grevci, %87'si DİSK. 1980 yılı boyunca yaklaşık 80 bin (DİSK-AR 2026 hesabıyla 70 binden fazla) grevci; AKP döneminde yıllık ortalama grevci sayısı 4.669. 2024'te 29 grev, 1.859 grevci. Kaynak: [DİSK-AR](#); [Bianet](#), [DİSK-AR araştırması](#); [Alomaliye](#), [2024 iş uyuşmazlığı istatistikleri](#).

Bu tablo, 24 Ocak'ın neden "uygulanamadığını" tek başına açıklar. Ücret bastırmayı hedefleyen bir program, grev hakkını kullanan bir sınıf karşısında kâğıtta kalır. Demirel'in azınlık hükümetinin ne Meclis'te çoğunluğu ne sokakta gücü vardı. Programın uygulanabilmesi için grevin yasaklanması, DİSK'in kapatılması, toplu sözleşmenin askıya alınması gerekiyordu. Bunu bir parlamento yapamazdı. Bir cunta yaptı.

9.2 Sermaye ne istedi: "Emrinize amadeyim"

Darbeden üç hafta sonra, 3 Ekim 1980'de, Vehbi Koç Kenan Evren'e bir mektup yazdı. Mektup yıllar sonra yayımlandı ve 12 Eylül'ün sınıfsal niteliğinin en kısa belgesi oldu ([sol](#); [Cafrande](#)).

Olgu kutusu: Koç mektubu (3 Ekim 1980). Türkiye'nin en büyük sermaye grubunun kurucusu, cuntanın başına şunları yazar: (1) Kendisini "emrinize amadeyim" diye sunar. (2) Yakalanan "anarşistlerin" hızla yargılanmasını ister. (3) DİSK kapatıldığı için işçilerin bir "bekleyiş" içinde olduğunu bildirir; yani sermaye, işçi sınıfının nabzını cuntaya raporlamaktadır. (4) Militan sendikacıların Türk-İş'e "sızması" tehlikesine karşı uyarır; yani darbe sonrası sendikal alanın da denetlenmesini ister. Mektupta tek bir "demokrasi" kaygısı yoktur. Bir sermaye grubu, siyasi rakiplerinin cezalandırılmasını, sendikanın kapalı kalmasını ve işçinin susturulmasını, ordudan, açıkça ister ve alır.

Mektup tek örnek değildir. TİSK Başkanı Halit Narin'e atfedilen, birincil gazete kaynağı bulunamadığı için "aktarılan" söz olarak verdiğimiz cümle şudur: "Yirmi yıl işçiler güldü biz ağladık, şimdi gülme sırası bizde." Söz, Ebru Deniz Ozan'ın Gülme Sırası Bizde (Metis, 2011) adlı kitabına ad olmuştur; kitabın kendisi 12 Eylül'ün sermaye açısından bir "geri alma" operasyonu olduğunu anlatır ([Metis](#)). "Yirmi yıl" sözü boşuna değildir: 1961 Anayasası'ndan 1980'e kadar geçen sürede işçi sınıfının kazandığı grev, toplu sözleşme ve sendika haklarının tamamını kapsar.

Peki işçi tarafında kim vardı? Türk-İş. Darbe DİSK'i ve MİSK'i kapattı; Türk-İş'e dokunmadı. Türk-İş Genel Sekreteri Sadık Şide, 21 Eylül 1980'de, darbeden dokuz gün sonra, Ulusu hükümetine Sosyal Güvenlik Bakanı olarak girdi ve 13 Aralık 1983'e kadar kaldı ([Cumhuriyet](#)). İşçi sınıfının en büyük konfederasyonunun genel sekreteri, işçinin grev hakkını kaldıran hükümetin bakanıydı. Bu, bir kişinin tercihi değil, bir sendikacılık çizgisinin, devlet güdümlü, "partiler üstü", sınıf işbirlikçi çizginin doğal sonucuydu. Bölüm 18'de bu çizginin bugünkü mirasçıları göreceğiz.

Bir de MESS var. Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası, metal patronlarının örgütüydü; 1977-80 arasında DİSK'e bağlı Maden-İş'le en sert grevleri yaşamış, 1980 grev dalgasının asıl karşı tarafı olmuştu. MESS'in genel başkanlığından DPT müsteşarlığına, oradan cuntanın ekonomi kurmaylığına giden yol Turgut Özal'ın yoludur. Metal patronlarının sendika başkanı, metal işçilerinin grevini yasaklayan hükümetin ekonomi

sorumlusu oldu. 2018'de 130 bin metal işçisinin MESS'e karşı grevini "millî güvenlik" gerekçesiyle erteleyen kararname, bu hattın kırk yıl sonraki halkasıdır.

Sermaye cephesinin üç ayağını özetleyelim: TÜSİAD (büyük sermayenin siyasi sesi; Mayıs 1979 ilanlarıyla Ecevit hükümetini düşürdü), TİSK (işveren sendikalarının konfederasyonu; Narin'in "gülme sırası"), MESS (metal patronları; Özal'ın okulu). Üçü de darbeyi istedi, üçü de darbeden sonra istediğini aldı ve üçü de bugün yerinde. Özgür Öztürk'ün SAV'dan çıkan Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları'sı, bu grupların 12 Eylül'le nasıl finans kapitale dönüştüğünü anlatır; Bölüm 11'de yeşil sermayeyle birlikte ele alacağız.

Darbenin ilk ekonomik kararları da mektuptaki isteklerin uygulamasıdır: tüm grevler yasaklandı; DİSK'in faaliyeti durduruldu ve mal varlığına el kondu (kapatma davası darbeden önce, Kemal Türkler'in öldürülmesinden sonra, 30 Temmuz 1980'de açılmıştı — **DİSK**); toplu sözleşmeler askıya alındı ve yerine Yüksek Hakem Kurulu (YHK) konuldu — sendikanın değil, devletin atadığı bir kurulun "sözleşme" yazması; kıdem tazminatına tavan getirildi. Özal ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısıydı. Program, yazarının elinde, silahla uygulandı.

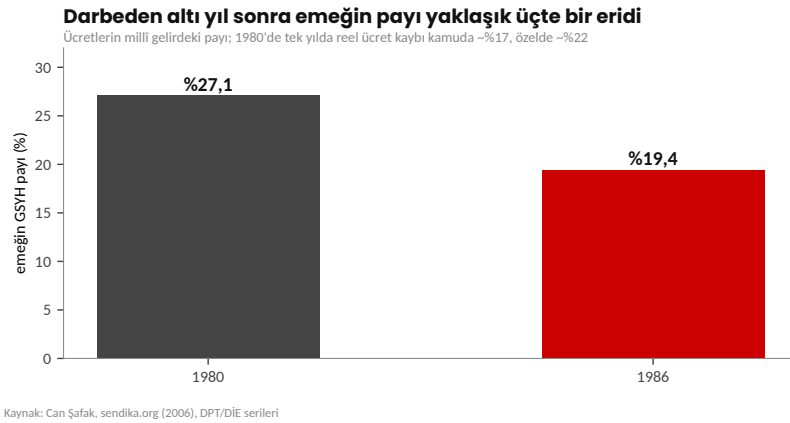
9.3 Bölüşüm: ücretler nereye gitti?

Şimdi rakamlara bakalım. Bunlar dosyanın en önemli rakamlarıdır; çünkü darbenin kim için yapıldığını en kısa yoldan söylerler.

Sendikacı-araştırmacı Can Şafak'ın 1980-2005 ücret serisine göre 1980'de, tek yılda, reel ücret kaybı kamuda yaklaşık %17, özel sektörde yaklaşık %22'ydі. Emeğin GSYH içindeki payı 1980'de %27,1 iken 1986'da %19,4'e indi ([Can Şafak, sendika.org](#)). Altı yılda millî gelirin yaklaşık sekiz puanı ücretlerden kâra aktarıldı. Bir işçi için bunun anlamı şudur: 1980'de aldığı maaşla doldurduğu sepetin beşte biri 1981'de boştu; 1986'da hâlâ boştu.

Somutlayalım. Bir özel sektör işçisinin 1979'da 100 birimlik alışveriş yapabildiğini düşünün. Şafak'ın rakamıyla 1980'in sonunda aynı maaşla 78 birim alır. Ücreti "arttı"; çünkü nominal rakam büyüdü, enflasyon o yıl %100'ü aşıyordu, ama sepet küçüldü. Sonraki yıllarda YHK "sözleşmeleri" zamları enflasyonun altında bağladı; 1983'te sendikası açılrsa bile %10 barajın altında kaldı; 1986'da hâlâ 1979'un sepetini dolduramıyordu. Emek payı grafiği, bu tek işçinin hikâyesinin milyonlarla çarpılmış halidir. Ve bu para yok olmadı: net işletme artışı, yani kâr, faiz ve rant olarak sermayeye gitti. 12 Eylül bir "istikrar" operasyonu değil, bir transfer operasyonuydu.

Bunu kimse gizlemedi. Cuntanın ekonomi programı, YHK'nin sözleşmeleri ve 1983 sonrasında Özal hükümetinin "ücretlerde disiplin" söylemi, aynı hedefi açık açık söyledi: rekabet gücü için ücret düşürülecek. "Rekabet gücü" sözünü her duyduğunuzda çevirin: işçinin sepetinin küçültülmesi.

Grafik G3. Emeğin GSYH içindeki payı: 1980 %27,1 → 1986 %19,4. Altı yılda yaklaşık 8 puan; darbenin bölüşüm etkisi. Kaynak: Can Şafak, "Türkiye'de İşçi Ücretlerinin Seyri 1980-2005", sendika.org (2006).

Tablo: Emek payı ve reel ücret — kaynaklar ve tanımlar

KAYNAK	GÖSTERGE	DEĞER	TANIM NOTU
Can Şafak (2006)	Reel ücret kaybı, 1980, tek yıl	Kamu ~%17, özel ~%22	Enflasyondan arındırılmış işçi ücreti
Can Şafak (2006)	Emeğin GSYH payı	1980 %27,1 → 1986 %19,4	Ücretlerin gayrisafi yurt içi hasılaya oranı
DİSK-AR	Ücretlerin millî gelirdeki payı	1978 %35,19 → 1990'lar ~%14	Farklı tanım ve kapsam; Şafak serisiyle doğrudan karşılaştırılmaz (DİSK-AR)
Yılmaz & Karataş (2023)	Emek payı	1980 %27 = 2021 %27	Kırk yılda emek payı yerinde saydı (Çalışma ve Toplum)
Boratav	Reel ücret, 1989-97	~%60 artış	Bahar Eylemleri sonrası toparlanma (sol)

KAYNAK	GÖSTERGE	DEĞER	TANIM NOTU
TÜİK (2025)	İşgücü ödemelerinin gayrisafi katma değer içindeki payı	2024 %36,9; 2025 %36,6; net işletme artışı %44,3	Farklı tanım: payda GSYH değil katma değer; pay, işveren sosyal katkılarını da içerir (Cumhuriyet)

Tanım farkları neden önemli? Üç rakam dizisi birbirine karışırsa yanlış sonuç çıkar. Şafak'ın %27,1'i ile TÜİK'in %36,6'sı aynı şeyi ölçmez: Şafak ücretleri GSYH'ye böler; TÜİK "işgücü ödemelerini" (maaş + işverenin ödediği sigorta primleri) "gayrisafi katma değere" böler; payda küçülür ve pay büyür. DİSK-AR'ın 1978 için verdiği %35,19 ise başka bir kapsamdan gelir. Bu yüzden dosyada üç şey söylüyoruz: (1) Aynı kaynağın kendi içindeki değişimi ölçün: Şafak'ta 1980→1986 sekiz puan kayıp; TÜİK'te 2024→2025 emek payı düşerken işletme artışı %44,3. (2) Kaynaklar arası düzey karşılaştırması yapmayın. (3) Hakemli çalışma olan Yılmaz-Karataş'ın sonucu en yalın olanıdır: 1980'de emek payı %27'ydi, 2021'de yine %27. Kırk yıl. 1989'daki Bahar Eylemleri ve 1990-91 Zonguldak ile alınan toparlanma, 1994 ve 2001 krizleriyle ve sonra AKP dönemi baraj-erteleme düzeniyle geri alındı. Sınıf mücadelesi olmadan bölüşüm değişmez; bu tablonun dersi bu.

Özal döneminin öteki iki olgusunu da buraya not edelim: hayali ihracat (var olmayan ihracat için devletten teşvik almak; 1980'lerin büyük sermaye skandalı) ve 1982 bankerler krizi (faiz serbestisiyle türeyen bankerlerin çöküşü; yüz binlerce küçük tasarruf sahibinin parası gitti). İkisi de "piyasa serbestisi"nin kim için serbest olduğunu gösterir. SAV'ın yayımladığı Ümit Akçay'ın Para, Banka, Devlet'i ve Özgür Öztürk'ün Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları'sı bu dönemi sınıf perspektifiyle anlatır (bkz. EK F).

9.4 Kalıcı düzen: 1982-1983'ten 1983'e

Cunta 1983'te giderken, işçi sınıfının 1961-80 arasında kazandığı alanı bir daha dolduramaması için iki yasa bıraktı. 2821 sayılı Sendikalar Kanunu ve 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu 5 Mayıs 1983'te kabul edildi, 7 Mayıs 1983'te Resmî Gazete'de (sayı 18040) yayımlandı ([sendika.org](#), 2821; [Lexpera](#), 2822). Seçimler Kasım 1983'teydi; yasalar seçimden önce, Danışma Meclisi'nde, yani seçilmemiş bir organda çıktı.

Tablo: 2821-2822 (1983) hükümleri ve 6356 (2012) sürekliliği

HÜKÜM	2821-2822 (1983)	6356 (2012)	NE İŞE YARIYOR
İşkolu barajı	%10 (2822 md. 12)	%1 (geçiş döneminde %3)	Yeni ve küçük sendikaların toplu sözleşme yapmasını engeller
İşyeri çoğunluğu	İşyerinde yarıdan fazla üye	İşyerinde yarıdan fazla; işletmede %40	Çift kilit: barajı geçen sendika işyerinde de çoğunluk bulmak zorunda
Üyelik	Noter şartı (ücretli, işverene görünür)	e-Devlet	Biçim değişti; yetki tespiti ve itiraz mekanizması sürüyor
Sendika yöneticiliği	10 yıl fiilen çalışmış olma şartı	Kaldırıldı	Genç ve militan sendikacıları yönetimden uzak tutmak
Siyaset	Sendikaların siyasi faaliyeti ve partilerle ilişkisi yasak	2010 değişikliğiyle gevşetildi	Sendikayı "ekmek-peynir"e hapsedmek, sınıfı siyasetten koparmak
Grev erteleme	"Millî güvenlik / genel sağlık" gerekçesiyle 60 gün (2822 md. 33); fiilen yasak	md. 63 aynen; 678 sayılı KHK (22 Kasım 2016) "ekonomik ve finansal istikrar" ve şehir içi toplu ulaşımı ekledi	Yasal grevi hükümet kararıyla bitirmek; 60 gün sonra YHK bağitlar
Siyasi grev, dayanışma grevi, genel grev	Yasak	2010'a kadar yasak; yasağın anayasadan kaldırılması yasada tam karşılık bulmadı	Sınıfın işyeri dışına çıkmasını engellemek
Lokavt	İşverene grev karşılığı hak	Sürüyor	Grev silahının dengelenmesi

Kaynak: [sendika.org](#); [Lexpera](#); [STK Destek](#), 2821'den 6356'ya; [Dünya](#), 678 sayılı KHK; [Umut-Sen](#), [Av. Ulaş Cam](#).

Tablonun okunuşu şudur: 2012'de "12 Eylül yasalarını değiştirdik" denildi; değiştirilen şey barajın yüzdesi ve üyeliğin biçimiydi. Barajın kendisi, işyeri çoğunluğu, yetki tespiti-itiraz süruncemesi, grev erteleme ve lokavt yerinde kaldı; erteleme yetkisi 2016'da KHK ile genişletildi. 12 Eylül'ün sendika düzeni tasfiye edilmedi, güncellendi.

(bkz. D1, Bölüm 5)

Yasanın tamamlayıcısı, DİSK'in sanık sandalyesinde tutulmasıydı. DİSK davasında 1.477 sanık vardı; Genel Başkan Abdullah Baştürk ve 51 yönetici için idam istendi. Karar 24 Aralık 1986'da geldi: 261 sendikacı ve 3 uzman için 5,5 ile 15,8 yıl arasında, toplam 2.053 yıl hapis; yöneticiler 3 yıl 11 ay tutuklu kalmıştı. Askeri Yargıtay 16 Temmuz 1991'de kararı bozdu ve beraat geldi; DİSK ancak 1992'de yeniden

faaliyete geçebildi. On iki yıl. Bu on iki yılda 2821-2822 düzeni yerleşti, işkolları yeniden çizildi, Türk-İş ve cunta yıllarında büyütülen Hak-İş sahayı doldurdu. Beraat, geçen zamanı geri getirmedi; zaten amaç da mahkûmiyet değil, zamandı.

Yasayı ilk delen, mahkeme değil, işçiler oldu: 18 Kasım 1986'da başlayan Netaş grevi, 12 Eylül'den sonraki ilk büyük grevdi; yaklaşık 2.650-3.000 işçi, Otomobil-İş sendikasıyla, 18 Şubat 1987'ye kadar direndi; sonra 314 öncü işçi işten atıldı ([BirGün](#)). 1989 Bahar Eylemleri ve 1990-91 Zonguldak bunu izledi. Bölüm 18 bu hattı anlatıyor; burada yalnızca şunu not edelim: 2821-2822 duvarını yasal değişiklik değil, yasayı fiilen aşan grevler yıktı.

Erteleme pratikte ne demek? 2003'teki Petlas grevinden Aralık 2024'e kadar 21 grev "millî güvenlik" ya da "ekonomik istikrar" gerekçesiyle ertelendi, yani fiilen yasaklandı; yaklaşık 200 bin işçi etkilendi: 2003 Paşabahçe, 2004 lastik, 2014 Şişecam, 2015'te 15 bin metal işçisi, 2018'de MESS'e karşı 130 bin metal işçisi, 2022 Bekaert ([Bianet](#); [Gazete Duvar](#); [Aziz Çelik, Çalışma ve Toplum](#)). 1980'de MESS grevlerini cunta yasakladı; 2018'de MESS grevini bir cumhurbaşkanı kararnamesi yasakladı. Araç aynı, imza farklı.

Sonuç ortada: Temmuz 2026'da 17.630.475 işçiden 2.432.789'u sendikalı, oran %13,80; 246 sendikadan yalnızca 60'ı barajın üstünde ([ÇSGB](#)). Özel sektörde sendikalaşma %5,7, 25 yaş altında yaklaşık %6, toplu sözleşme kapsamı yaklaşık %10 ([DİSK-AR, Sendikal Haklar Raporu](#)). 1980'de beyan edilen oran %40 dolayındaydı (şişkin beyanlar; Bölüm 18). Kırk altı yılda sınıfın örgütlülüğü üçte birine düştü; bu 2821'in başarısıdır.

9.5 Dış destek: para darbeden sonra geldi

Darbeyi kimin istediğinin ikinci kanıtı, paranın takvimidir. 1979'da Türkiye'ye kredi vermeyen kurumlar, 1980 sonbaharında kasayı açtı.

IMF. Haziran 1980'de, yani 24 Ocak'tan sonra ama darbeden önce, üç yıllık stand-by anlaşması imzalandı: SDR 1.250 milyon, Türkiye'nin kotasının %625'i — o güne kadar IMF'nin verdiği en büyük oransal kredilerden biri ([IMF](#)). Anlaşma 24 Ocak programına bağlıydı; programın uygulanması darbeye bağlıydı. Kredinin dilimleri darbeden sonra serbest kaldı.

Dünya Bankası. 1980-84 arasında beş yapısal uyum kredisi (SAL I-V), toplam 1,6 milyar dolar ([Dünya Bankası zaman çizelgesi](#)). Türkiye, Dünya Bankası'nın yapısal uyum kredisi verdiği ilk ülkelerden biri oldu; koşullar, 24 Ocak'ın maddeleriyle aynıydı.

ABD. Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEİA) 29 Mart 1980'de imzalandı, 18 Kasım 1980'de, darbeden iki ay sonra yürürlüğe girdi. ABD güvenlik yardımı 1980 mali yılında 200 milyon dolardan 1981'de 452 milyona, 1982'de 703,5 milyon dolara çıktı ([GAO, ID-82-31](#)). İki yılda üç buçuk kat.

OECD ve Suudi Arabistan. 1,5 milyar doların üzerinde ek destek; 1980-84 arasında 6,5 milyar dolarlık borç yeniden yapılandırıldı; toplam ödemeler dengesi desteği 5 milyar doları aştı.

Tablo: Paranın takvimi, 1980-1984

TARİH	OLAY	SİNİFSAL OKUMA
24 Ocak 1980	24 Ocak Kararları	Program yazıldı
29 Mart 1980	ABD-Türkiye SEİA imzalandı	Askerî çerçeve hazır
Haziran 1980	IMF üç yıllık stand-by, SDR 1.250 milyon	Programa uluslararası garanti
12 Eylül 1980	Darbe; grevler yasaklandı, DİSK kapatıldı	Programın silahlı uygulaması
3 Ekim 1980	Koç mektubu	Yerli sermayenin onayı
18 Kasım 1980	SEİA yürürlüğe girdi	ABD desteği resmileşti
1980-84	Dünya Bankası SAL I-V, 1,6 milyar \$	Yapısal uyum: özelleştirme, serbesti, ücret bastırma
Mali yıl 1980→1982	ABD güvenlik yardımı 200 → 452 → 703,5 milyon \$	Darbenin ödülü
1980-84	6,5 milyar \$ borç yeniden yapılandırıldı; toplam destek 5 milyar \$+	Krizin faturası emeğe kesilince kredi açıldı
7 Mayıs 1983	2821-2822 Resmî Gazete'de	Kalıcı hukuk

Kaynak: [GAO ID-82-31](#); [IMF](#); [Dünya Bankası](#); [soL](#), [Koç mektubu](#).

(bkz. G26, Bölüm 6)

Bu para "Türkiye'ye" gelmedi; programa geldi. Koşulu ücret bastırma, KİT zamları, ithalat serbestisi ve sendikasız sözleşmeydi. Yani IMF ve Dünya Bankası, Koç'un mektubunda istediğinin uluslararası versiyonunu istedi ve aldı. Blogdaki 11 Eylül yazımızda anlattığımız ABD darbe örüntüsünün Türkiye ayağı, tanklarla değil, kredi dilimleriyle görünür olur. Henze'nin "our boys did it" sözü Birand'ın aktarımıdır ve Henze bunu reddetmiştir; ama GAO'nun rakamı kimsenin reddetmediği bir belgedir. Bölüm 10'da bu bağı ayrıntılı anlatacağız.

9.6 "Türkiye'nin Pinochet'si": Şili koşutluğu

Şili'de 11 Eylül 1973'te Pinochet, seçilmiş sosyalist Allende hükümetini devirdi. Darbenin ekonomik programını Chicago Üniversitesi'nde Milton Friedman'ın öğrencisi olmuş iktisatçılar, "Chicago Boys", yazdı: özelleştirme, serbest ticaret, sendikaların ezilmesi, ücret bastırma. Program darbe olmadan uygulanamazdı; darbe olunca stadyumlarda işkence ve binlerce kayıpla uygulandı. Tam yedi yıl sonra, 11 Eylül 1980'de, Pinochet 1980 Anayasası'nı seçmen kütüğü bile olmayan bir plebisitle %67 "evet"le kabul ettirdi. Ertesi gün Türkiye'de darbe oldu.

Tablo: Şili 1973 – Türkiye 1980 koşutluğu

Fotoğraf F26. Augusto Pinochet, resmi fotoğraf, 1974 dolaylı. Şili 1973 – Türkiye 1980: aynı program (Chicago Boys ↔ Özal), aynı yöntem (darbe, sendika yasağı), aynı anayasa mantığı (1980 ↔ 1982). Fotoğraf: Şili Dışişleri Bakanlığı, CC BY 2.0 cl — [Commons](#).

	ŞİLİ	TÜRKİYE
Darbe	11 Eylül 1973	12 Eylül 1980
Devrilen	Seçilmiş sosyalist hükümet (Allende)	Zayıf sivil hükümet; asıl hedef örgütlü işçi sınıfı (DİSK)
Ekonomik program ve yazarı	Chicago Boys (Friedman'ın öğrencileri)	24 Ocak Kararları, Özal (DPT, sonra cuntanın ekonomi kurmayı)
Sendikalar	Yasaklandı, liderler öldürüldü ve sürüldü	DİSK kapatıldı, 1.477 sanıklı dava, 52 idam istemi; grevler yasaklandı
Ücret ve emek payı	Reel ücretler çöktü	1980'de tek yılda reel ücret %17-22 düştü; emek payı %27,1 → %19,4
Dış destek	ABD (Kissinger, ITT), IMF, DB	ABD (yardım 200 → 703,5 milyon \$), IMF (SDR 1.250 milyon), DB (1,6 milyar \$)
Anayasa	1980 Anayasası, plebisit 11 Eylül 1980, %67, seçmen kütüğü yok	1982 Anayasası, 7 Kasım 1982, %91,37; hayır propagandası yasak; saydam zarf
Anayasadan çıkış girişi	2020 referandumu %78,2 "yeni anayasa"; 2022 sol taslak %61,8 ret; 2023 sağ taslak %55,7 ret; 1980 Anayasası yürürlükte	1987, 1995, 2001, 2010, 2017 değişiklikleri; 1982 Anayasası yürürlükte; 2026'da "yeni anayasa" gündemi
Hesaplaşma	Pinochet gözaltına alındı, yargılanamadan 2006'da öldü; işkenceci davaları kısmen	Evren-Şahinkaya mahkûmiyeti kesinleşmedi; işkenceci davası sıfır
Sonuç	Latin Amerika'nın en eşitsiz ülkelerinden biri	Emek payı 2021'de 1980 düzeyinde; sendikalaşma %13,8

Kaynak: [ConstitutionNet](#), [Şili anayasa süreci](#); [T24, 1982 referandumu](#); GAO; IMF; Dünya Bankası; Şafak (2006); Yılmaz & Karataş (2023).

Şili koşutluğunun bir de anayasa dersi var. Şili'de 2019 ayaklanmasından sonra halk %78,2 ile "yeni anayasa" dedi; 2022'de sol ağırlıklı taslak %61,8 ile, 2023'te sağ ağırlıklı taslak %55,7 ile reddedildi; Pinochet'nin 1980 Anayasası yürürlükte kaldı. Ders şudur: darbe anayasasından çıkmak, referandum sandığıyla değil, o anayasanın koruduğu bölüşüm düzenini değiştirecek bir sınıf gücüyle olur. Türkiye'de 1982 Anayasası'nın onlarca maddesi değiştirildi; 2010'da "12 Eylül'le hesaplaşma" diye oylandı; 2026'da yeniden "darbe lekesinden arınmış yeni anayasa" gündemde. Bölüm 15 ve 16'da göreceğiz: her seferinde değişen, anayasanın işçi sınıfına kapalı çekirdeği değil, iktidarın kendi alanıydı.

Şili ile Türkiye arasında bir bağ daha var, kağıt üstünde değil kadrolarda: Şili'de darbeyi hazırlayan ağ CIA ve ITT'ydi; Türkiye'de 1952'den beri NATO'nun "stay-behind" ağının parçası olan Özel Harp Dairesi'ydi. Gladio'yu, Ecevit'in 1990'da açıkladığı ABD finansmanını ve kontrgerillanın 1970'lerdeki rolünü Bölüm 10'da anlatıyoruz; burada yalnızca şunu söyleyelim: ekonomik programın uluslararası olduğu yerde, silahlı koruması da uluslararasıdır.

Dünya kesiti: Şili 1973, Arjantin 1976, Türkiye 1980, İngiltere 1979 (Thatcher), ABD 1980 (Reagan). Aynı beş yıl, aynı program: sendikaları kır, ücreti bastır, kamu varlığını sat, sermayeyi serbest bırak. Fark yalnızca yöntemdedir: Şili ve Türkiye'de tank, İngiltere'de 1984-85 madenci grevinin polisle kırılması, ABD'de 1981'de hava trafik kontrolörlerinin toplu işten atılması. David Harvey, Neoliberalizmin Kısa Tarihi'nde (Sel, çev. Onacak) Şili'yi neoliberalizmin "ilk deneyi" olarak anlatır ve neoliberalizmi bir iktisat kuramı değil, sermaye sınıfının gücünü geri alma projesi olarak tanımlar. Naomi Klein, Şok Doktrini'nde (Agora, 2010, çev. Özgül) aynı örüntüyü darbe, kriz ve felaket anlarında "şok"la dayatılan program olarak izler. İkisinin ortak tezi bizim tezimizdir: neoliberalizm kurucu bir şiddetle doğdu; piyasa "serbestisi" önce silahla kuruldu, sonra yasayla korundu. 12 Eylül bu dünya tarihinin bir parçasıdır; Türkiye'ye özgü bir "askerî gelenek" masalı değil.

9.7 "12 Eylül olmasa Özal reformları olmazdı"

Bu cümleyi liberal iktisatçılardan, gazete köşelerinden ve bazen "sivil-asker" tartışması yapan akademisyenlerden duyarsınız. Genellikle darbeyi savunmak için değil, "iyi tarafı vardı" demek için söylenir: "Darbe kötüydü ama Türkiye'yi dışa açtı, ihracatı büyüttü, ekonomiyi modernleştirdi."

Denge söylemine yanıt: "12 Eylül olmasa Özal reformları olmazdı." Doğru. Tam da bunu söylüyoruz. Bu cümle darbenin savunması değil, itirafıdır. Özal'ın "reformları" nelerdi? Reel ücretin bir yılda beşte bir düşmesi, emek payının altı yılda sekiz puan erimesi, grevin yasaklanması, sendikanın kapatılması, sözleşmenin devletin atadığı bir kurula yazdırılması, hayali ihracat ve bankerler. Bu program "sendikalı, grevli Türkiye'de" uygulanamazdı; 53.788 grevci işçi buna izin vermezdi. Programı uygulanabilir kılan şey 650 bin gözaltı, 1,68 milyon fişleme, 50 idam ve Mamak-Diyarbakır-Metris'ti. "Reform" ile işkence aynı programın iki yüzüdür; birini alıp diğerini bırakmak mümkün değildir. Cümleyi söyleyene sorun: Özal'ın reformları kim için reformdu? Yanıt, 1980-86 bölüşüm tablosunda yazıyor.

"Ama ihracat arttı, Türkiye dünyaya açıldı." Evet: düşük ücretle. İhracata dayalı büyüme modelinin tek girdisi ucuz emektir; ucuz emeğin tek koşulu örgütsüz emektir. Sonraki kırk yılın taşeronlaşması (Nevra Akdemir'in Taşeronlu Birikim'i, SAV), esnek çalışması, asgari ücretli toplumu (işçilerin yaklaşık %35'i asgari ücretin $\pm$ 5 bandında; [DİSK-AR, Geçim Krizi Raporu, Haziran 2026](#)) bu modelin ürünüdür. "Açılma", işçinin dünyaya değil, dünyanın işçiye açılmasıydı.

"Ama darbe olmasaydı kriz sürerdi, herkes kaybederdi." Krizin başka çözümleri vardı ve önerilmişti: sermayeden vergi, dış borcun yeniden müzakeresi, planlı kamu yatırımı, ücretlerin korunması. Bunlar 1979'da CHP hükümetinin bile masasındaydı; uygulanamadı, çünkü sermaye "IMF programı ya da hiç" dedi ve TUSİAD ilanlarıyla hükümeti düşürdü. "Başka seçenek yoktu" cümlesi, sermayenin kendi seçeneğini herkesin seçeneği diye sunmasıdır. Thatcher'ın "There is no alternative" sözünün Türkçesidir.

"Ama 1983'te seçim oldu, Özal'ı halk seçti." Seçimde cuntanın veto etmediği üç parti vardı; 2821-2822 seçimden önce çıkarılmıştı; DİSK kapalıydı; yüz binlerce insan fişliydi. Özal'ın 1983'te aldığı oy, kapalı bir sendikal alanın, yasaklı partilerin ve korkmuş bir sınıfın oyudur. 1987 referandumunda, yasakların kalkması için "evet" %50,16 ile kazandı ve Özal 75 bin oyla kaybetti ([Bianet](#)); 1989 Bahar Eylemleri'nde 600 binden fazla kamu işçisi sokağa çıktı ve ilk yıl yaklaşık %140 zam aldı ([Bianet](#)). Sınıf konuşabildiği ilk anda "reformları" geri almaya başladı. Bu, halkın Özal programını seçmediğinin kanıtıdır.

Bugüne bağ: Bilişim Emekçisinin El Kılavuzu'nda hesabını yaptığımız rakamı hatırlayın. Bilişim emekçileri, 6356'nın İşkolları Yönetmeliği'nde 10 no'lu "Ticaret, Büro, Eğitim ve Güzel Sanatlar" işkoluna konmuştur; bu işkolunda Temmuz 2026'da 4.508.122 işçi vardır ve %1 barajın karşılığı 45.082 üyedir. O işkolunda kurulu bilişim sendikasının resmî üye sayısı 75'tir. Bir yazılımcının, bir çağrı merkezi çalışanının, bir kuryenin yasal toplu sözleşme yapabilmesi için üye sayısını altı yüz katına çıkarması gerekir. Bu baraj 2012'de "reform" olarak indirilmiş haliyle %1'dir; 1983'te %10'du; fikir 2822 md. 12'nin, yani cuntanın fikridir. 45.082 rakamı 12 Eylül'ün torunudur. Bugün bir genç işçi "sendika neden yok?" diye sorduğunda yanıt 1983'te, Danışma Meclisi'nde, seçimden altı ay önce çıkan bir yasadadır. Ve o yasayı geçersiz kılmamanın yolu 1989'da gösterildi: yasa vermez, mücadele kazandırır.

Hesaplaştıldı mı? Hukuki: Hayır. Darbenin ekonomik programı hiçbir davanın konusu olmadı; Evren davası "anayasal düzen"le sınırlıydı; DİSK davası 1991'de beraatla bitti ama el konulan yıllar ve mal varlığı için hesap sorulmadı. Kurumsal: Hayır. 2821-2822 yürürlükten kalktı ama 6356 aynı iskeleti taşıyor: baraj, işyeri çoğunluğu, yetki süruncemesi, erteleme, lokavt. YHK yerinde. 678 sayılı KHK erteleme yetkisini genişletti. İdeolojik: Hayır. "Özal Türkiye'yi dünyaya açtı" anlatısı resmî tarihtir; 24 Ocak "reform", 12 Eylül "ara" diye anılır; ikisinin aynı programın iki yüzü olduğu ders kitaplarında yoktur.

Bu bölümün kaynakları: - DİSK-AR, [12 Eylül Raporu \(2020\)](#), s. 24; [Bianet, DİSK-AR araştırması](#); [DİSK, 41. yıl açıklaması](#); [ÜİD-DER, MESS grevleri](#) - Can Şafak, ["Türkiye'de İşçi Ücretlerinin Seyri 1980-2005"](#), sendika.org (2006); [DİSK-AR, ücretlerin millî gelirdeki payı](#); Yılmaz & Karataş, [Çalışma ve Toplum 76 \(2023\)](#); [Boratav, sol](#); [TÜİK 2025 verisi, Cumhuriyet](#) - Koç mektubu: [sol](#); [Cafrande](#); Ebru Deniz Ozan, Gülme Sırası Bizde (Metis, 2011) — [Metis](#); [Cumhuriyet](#), [Sadık Şide](#) - 2821-2822 ve 6356: [sendika.org](#); [Lexpera](#); [STK Destek \(2026\)](#); [Dünya, 678 sayılı KHK](#); [Umut-Sen](#); grev ertelemeleri: [Bianet](#), [Gazete Duvar](#), [Aziz Çelik](#); [Alomaliye, 2024](#) - Güncel sendikalaşma: [ÇŞGB, Temmuz 2026](#); [DİSK-AR, Sendikal Haklar Raporu \(31 Temmuz 2026\)](#); [DİSK-AR, Geçim Krizi Raporu \(Haziran 2026\)](#) - Dış destek: [GAO, ID-82-31 \(1982\)](#); [IMF, 1980 stand-by](#); [Dünya Bankası, SAL zaman çizelgesi](#) - Şili: [ConstitutionNet](#); [T24, 1982 referandumu](#); [Bianet, 1987 referandumu](#); [Bianet, Bahar Eylemleri](#) - Kuram ve tarih: David Harvey, Neoliberalizmin Kısa Tarihi (Sel, çev. Onacak); Naomi Klein, Şok Doktrini (Agora, 2010, çev. Özgül); Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015 (İmge); Melda Yaman Öztürk, Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi (SAV); Ümit Akçay, Para, Banka, Devlet (SAV); Özgür Öztürk, Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları (SAV); Nevra Akdemir, Taşeronlu Birikim (SAV) - Bilgi Müşterekleri: Bilişim Emekçisinin El Kılavuzu (10 no'lu işkolu ve 45.082 baraj hesabı); 11 Eylül yazısı (Şili-Türkiye koşutluğu)

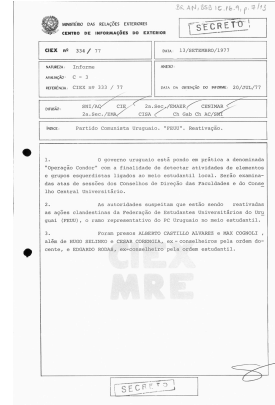
BÖLÜM 10

Görünmeyen El: CIA, Kontrgerilla ve Darbelerin Dünya Sistemi — Gladio'dan Palantir'e

Tez. 12 Eylül ulusal bir olay değildir. ABD önderliğindeki sermaye bloğunun 1953'ten beri işlettiği bir darbe-gözetim sisteminin Türkiye uygulamasıdır. Gizli servisler "derin devlet" gibi mistik bir şey değil, sermaye devletin olağanüstü hal aygıtının uluslararası eşgüdüm katıdır. Bugün bu aygıt, darbeye gerek bırakmayan bir modele — sürekli gözetimle önleyici kontrole — geçmiştir; ama işlevi aynıdır: sınıf mücadelesinin sermaye için tehlikeli olduğu anda kesilmesi. Ve dış bağlantı, iç sınıf mücadelesinin yerine geçmez: yerli sermaye, ordu ve faşist örgütler bu sistemde "yardımcı" değil, ortaklar.

Fotoğraf F29. Buenos Aires, 30 Eylül 1974: Şili eski Genelkurmay Başkanı Carlos Prats'ın bombalı araçla öldürülmesi — Operasyon Condor'un ilk sınır ötesi cinayetlerinden. Fotoğraf: UPI, kamu malı (Commons) — [Commons](#).

Fotoğraf F60. Operasyon Condor belgesi: Brezilya dış istihbaratının (CIEX) 334/77 sayılı raporu. Latin Amerika cuntalarının ortak imha ağı kâğıt üstünde. Fotoğraf: Kamu malı (Brezilya Ulusal Arşivi) — [Commons](#).

Fotoğraf F5. Kenan Evren ve Ronald Reagan, Beyaz Saray, 27 Haziran 1988. Darbeyi 'our boys' diye karşılayan aygıtın sekiz yıl sonraki resmî kabulü. Fotoğraf: Beyaz Saray fotoğrafı (Reagan Kütüphanesi), kamu malı — [Commons](#).

Bu bölümde gençlere sık anlatılan iki hikâyeyi bir kenara bırakacağız. Birincisi: "12 Eylül'ü Amerika yaptı, generaller kuklaydı." İkincisi: "12 Eylül tamamen yerli bir olaydı, dışarıyla ilgisi yok." İkisi de yanlış ve ikisi de aynı işe yarar: sınıfı gizlemeye. Biz bunun yerine kanıtın katmanlarına bakacağız — neyin belge, neyin aktarım, neyin iddia olduğunu ayırarak — ve sonra bu kanıtı dünya ölçeğinde bir örüntüye yerleştireceğiz. Sonunda göreceğiz ki 1980'de tanklarla yapılan iş bugün yazılımla yapılıyor; öznesi aynı sınıf.

Kavram: Bu bölümün dört temel kavramı. — **Stay-behind / Gladio:** NATO'nun 1950'lerde her üye ülkede kurduğu, "Sovyet işgali olursa geride kalıp direnecek" diye gerekçelendirilen gizli silahlı ağlar. İtalya'daki adı Gladio'dur (kılıç). İşgal hiç olmadı; ağlar iç düşmana, yani sola karşı kullanıldı. — **Kontrgerilla:** Bu ağın Türkiye'deki halk arasında bilinen adı. Resmî adı önce Seferberlik Tetkik Kurulu (1952), sonra Özel Harp Dairesi (1965), sonra Özel Kuvvetler Komutanlığı (1992). — **Gerginlik stratejisi:** Bomba, suikast ve katliamla toplumu korkutup "kurtarıcı" olarak orduyu ya da sıkıyönetimi çağırma yöntemi. İtalya'da 1969-1980 arasında uygulandı; Türkiye'de 1977-1980 aynı örüntüyü gösterir. — **Önleyici kontrol:** Bir hareketi bastırmak yerine daha doğmadan görüp dağıtmak. Bunun aracı darbe değil, sürekli gözetimdir: telefon, internet, banka, kamera, yapay zekâ.

10.1 CIA ve 12 Eylül — belgelenen, aktarılan, iddia edilen

Fotoğraf F59. 10 Eylül 1980, ABD: Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya, ABD Hava Kuvvetleri'nin konluğu — darbeden iki gün önce. Ertesi gün Türkiye'ye döndü, MGK üyesi olarak darbeyi imzaladı. Fotoğraf: ABD Savunma Bakanlığı, kamu malı — [Commons](#).

Panoptikonun Kapıcısı yazımızda gözetim şirketleri için bir yöntem kullanmıştık: her cümleyi "kanıt mı, kanıt olmayan mı?" diye tartmak. Aynı yöntemi burada üç kata ayırarak kullanıyoruz. **Belge:** resmî ya da birincil kaynak — bir yasa, bir anlaşma, bir hükûmet raporu, bir mahkeme kararı, olayın öznesinin kendi ağzından itirafı. **Aktarım:** güvenilir bir gazetecinin ya da tanığın anlattığı, ama belgeyle doğrulanmamış şey. **İddia:** kaynağı gösterilemeyen ya da ilgili kişilerce reddedilen şey. Bir genç yoldaşın 12 Eylül-CIA ilişkisini anlatırken bu üç sözcüğü ağzından düşürmemesi gerekir; çünkü karşı taraf "hepsi komplo teorisi" diyerek belgeleri de çöpe atmak ister.

Belge katmanı

Kontrgerilla'nın NATO ve ABD bağı belgedir. Seferberlik Tetkik Kurulu 27 Eylül 1952'de, Türkiye NATO'ya girdikten yedi ay sonra, Tuğgeneral Daniş Karabelen'in başkanlığında ve ABD askerî yardım heyetinin (JUSMATT) binasında kuruldu; 1965'te Özel Harp Dairesi (ÖHD), 1992'de Özel Kuvvetler Komutanlığı adını aldı ([Counter-Guerrilla, Wikipedia](#); [Ganser, NATO'nun Gizli Orduları, Türkiye bölümü](#)). Kuruluş belgesinde Genelkurmay'ın ABD'den yardım istediği 2020'lerde basına yansıdı ([soL, kuruluş belgesi haberi](#)). Bu bir "derin devlet" sırrı değil; NATO'nun bütün üye ülkelerde kurduğu ağın Türkiye ayağıdır.

Finansmanın ABD'den geldiği belge düzeyindedir — çünkü bunu söyleyen bir başbakandır. Bülent Ecevit 1974'te başbakanken, Genelkurmay Başkanı Semih Sancar'ın örtülü ödenekten para istemesi üzerine dairenin varlığını öğrendi. Milliyet'e 28 Kasım 1990'da verdiği röportajda, dairenin tüm giderlerini o güne kadar ABD'nin karşıladığını ve artık kestğini, bu yüzden Türk bütçesinden para istendiğini açıkladı ([Millî Gazete, Ecevit brifingi](#)). Daireye komuta etmiş Orgeneral Kemal Yamac, 2006'da yayımlanan Gölgede Kalan İzler adlı anılarında bu ödemeyi doğrular ve tutarı yaklaşık 1 milyon dolar olarak verir. Yani parayı isteyen de, parayı alan da aynı şeyi söylüyor. Aralık 1990'da Genelkurmay adına yapılan basın toplantısında (Orgeneral Doğan Beyazıt ve Korgeneral Kemal Yılmaz) ÖHD'nin varlığı ve NATO bağı resmen kabul edildi ([Turkish Gladio, Wikipedia](#)). Bu kabul boşlukta gelmedi: İtalya Başbakanı Giulio Andreotti 24 Ekim 1990'da parlamentoda Gladio'nun varlığını itiraf etmiş, ağın Avrupa çapında olduğu bir ay içinde ortaya dökülmüştü.

Darbenin ekonomik ve askerî çerçevesi belgedir. Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEİA) darbeden beş buçuk ay önce, 29 Mart 1980'de imzalandı ve darbeden iki ay sonra, 18 Kasım 1980'de yürürlüğe girdi. ABD Sayıştay'ının (GAO) raporuna göre ABD'nin Türkiye'ye güvenlik yardımı 1980 mali yılında 200 milyon dolarken 1981'de 452 milyona, 1982'de 703,5 milyon dolara çıktı ([GAO ID-82-31](#)). IMF,

Haziran 1980'de — yani darbeden üç ay önce, 24 Ocak programının hemen ardından — Türkiye'ye üç yıllık, SDR 1.250 milyonluk bir stand-by açtı; bu, Türkiye'nin kotasının %625'i idi ve o güne kadar IMF'nin verdiği en büyük düzenlemelerden biriydi ([IMF e-Library](#)). Dünya Bankası 1980-84 arasında beş "yapısal uyum kredisi" (SAL I-V) ile 1,6 milyar dolar verdi ([Dünya Bankası zaman çizelgesi](#)); OECD ülkeleri ve Suudi Arabistan 1,5 milyar doların üzerinde katkı yaptı; 1980-84'te 6,5 milyar dolarlık borç yeniden yapılandırıldı. Toplam ödemeler dengesi desteği 5 milyar doları aştı. Kısacası: 24 Ocak programının parası darbeden önce hazırlandı, darbeden sonra aktı. Askerî yardım ise darbeyle birlikte üç buçuk kat arttı.

(bkz. G26, Bölüm 6)

Türkiye'nin 1979 sonrası ABD stratejisindeki yeri belgedir. 1979'da iki şey oldu: Şubat'ta İran'da Şah devrildi, ABD'nin bölgedeki en büyük dinleme ve askerî üs ortağı kaybedildi; Aralık'ta Sovyetler Birliği Afganistan'a girdi. Carter yönetimi Ocak 1980'de "Carter Doktrini"ni ilan etti: Basra Körfezi'ne yönelik her tehdit ABD'nin hayati çıkarına saldırı sayılacaktı. Türkiye bir anda İran'ın boşalttığı yere itildi. Bu, gizli bir belge değil; ABD'nin açık dış politika metnidir. SEİA'nın tam bu aylarda imzalanması tesadüf değildir.

Aktarım katmanı

"Our boys did it" — Birand'ın aktardığı, Henze'nin reddettiği söz. Mehmet Ali Birand 12 Eylül Saat 04.00 kitabında (1984, s. 286), darbe gecesi Beyaz Saray'da bulunan Ulusal Güvenlik Konseyi Türkiye uzmanı ve eski CIA Ankara istasyon şefi Paul Henze'nin Başkan Carter'a "our boys did it" ("bizim çocuklar yaptı") dediğini yazar. Henze bu sözü 14 Haziran 2003'te Türk basınına yaptığı açıklamada reddetti ve Birand'ın uydurması olduğunu söyledi. Birand'ın 1998 tarihli belgeselinde ise Henze, kendisini arayan başka bir diplomatın "The boys in Ankara did it" dediğini anlatır ([Malumatfuruş](#), ["our boys did it" incelemesi](#); [1980 Turkish coup d'état, Wikipedia](#)). Dosyada bu söz hep şöyle anılacak: **Birand'ın aktardığı, Henze'nin 2003'te reddettiği söz.** Sözü doğru olup olmaması tezi değiştirmez; ama bir genç yoldaş bu sözü "belge" diye kullanırsa, karşı taraf Henze'nin inkârını çıkarır ve bütün belgeleri de aynı torbaya koyar. Yöntemimiz budur: aktarımı aktarım diye an.

ABD'nin darbeden önce haberdar edilmesi. Ordunun darbeden bir saat önce ABD Büyükelçiliği'ni telefonla bilgilendirdiği aynı kaynaklarca aktarılır. Evren'in anılarında ve dönemin komutanlarının anlatımlarında ABD'nin "şaşırmadığı" ima edilir. Bu da aktarımdır; ama SEİA'nın imza ve yürürlük tarihleri, IMF stand-by'ı ve askerî yardımın seyri, aktarımın olası olduğunu gösteren belgelerdir. Belge aktarımı destekler; aktarım belgenin yerine geçmez.

NATO Avrupa Kuvvetleri Komutanı'nın ziyareti. NATO Avrupa Müttefik Kuvvetler Komutanı Orgeneral Bernard Rogers'ın darbeden kısa süre sonra Ankara'ya gelip cuntayla görüştüğü dönem basınında yer alır (aktarım). Bunun anlamı basittir: NATO, darbeyi bir "demokrasi sorunu" değil, ittifak içi bir düzenleme olarak gördü. Bölüm 13'te göreceğiz: Batılı hükümetler sustu, parlamentolar ve sendikalar konuştu.

İddia katmanı

Darbe tarihinin NATO tatbikatı ve ABD seçim takvimiyle ilişkisi. Darbenin Kasım 1980 ABD başkanlık seçiminden iki ay önce, bir NATO tatbikatının hemen ardından yapıldığı ve bunun planlı olduğu yazılır. Kaynağı gösterilebilen bir belge yoktur; bu bir iddiadır. Biz bunu kullanmayacağız. Darbenin ABD çıkarıyla uyumu için bu iddiaya ihtiyacımız yok; belgeler yeter.

"Bulgaristan bağlantısı" kurgusu. 13 Mayıs 1981'de Mehmet Ali Ağca Roma'da Papa'yı vurdu. Ağca, 1979'da Abdi İpekçi cinayetinden tutukluken Maltepe Askerî Cezaevi'nden "kaçırılmış" bir ülkücüydü. Suikastten sonra Batı basınında, Ağca'nın arkasında Bulgar gizli servisinin ve dolayısıyla KGB'nin olduğu tezi işlendi. Bu tezin yazarlarından biri Claire Sterling, diğeri — evet — Paul Henze'ydi (*The Plot to Kill the Pope*, 1983). İtalyan mahkemesi 1986'da Bulgar sanıkları delil yetersizliğinden beraat ettirdi. Bu kurgunun 12 Eylül için işlevi şuydu: Türkiye'deki faşist terörün "aslında Sovyet kışkırtması" olduğunu söylemek ve cuntayı Batı kamuoyunda "komünizme karşı kale" olarak meşrulaştırmak. Bir ülkücü tetikçinin, ülkücü kadroların devletle iç içeliğini örtmek için kullanılması: Soğuk Savaş propagandasının 12 Eylül'e katkısı budur. Bu katmanı "iddia" değil, "çürütülmüş iddia" diye işaretliyoruz.

KATMAN	OLGU	KAYNAK TÜRÜ	DOSYADA NASIL KULLANILIR
Belge	STK/ÖHD'nin 1952'de JUSMATT binasında kuruluşu, NATO bağı	Genelkurmay 1990 açıklaması; kuruluş belgesi; Ganser	Doğrudan
Belge	ÖHD giderlerinin ABD'ce karşılanması	Ecevit, Milliyet 28 Kasım 1990; Yamak anıları (2006)	Doğrudan; iki bağımsız tanık
Belge	SEİA 29 Mart 1980 imza, 18 Kasım 1980 yürürlük	Anlaşma metni	Doğrudan
Belge	ABD askerî yardımı 200 → 703,5 milyon \$	GAO ID-82-31	Doğrudan
Belge	IMF SDR 1.250 milyon (Haziran 1980); DB 1,6 milyar \$	IMF; Dünya Bankası	Doğrudan
Aktarım	"Our boys did it"	Birand 1984, s. 286; Henze 2003 inkârı	Her zaman "Birand'ın aktardığı, Henze'nin reddettiği söz"

KATMAN	OLGU	KAYNAK TÜRÜ	DOSYADA NASIL KULLANILIR
Aktarım	ABD Büyükelçiliği'nin darbeden bir saat önce aranması	Birand ve dönem tanıkları	"Aktarılır"
Aktarım	Rogers'ın darbe sonrası Ankara ziyareti	Dönem basını	"Aktarılır"
İddia	NATO tatbikatı / ABD seçim takvimi bağlantısı	Kaynaksız	Kullanılmaz
Çürütülmüş iddia	"Bulgaristan bağlantısı"	Sterling-Henze 1983; İtalya beraat 1986	Propaganda örneği olarak

Tablo 10.1. 12 Eylül-ABD ilişkisi: kanıt katmanları. Hazırlayan: Bilgi Müşterekleri (2026).

Bu tablonun dersi: 12 Eylül'ün ABD'yle bağıını kanıtlamak için tek bir "gizli söz"e ihtiyaç yoktur. Anlaşma tarihleri, para akışı ve ÖHD'nin finansmanı yeter. Ve bunlar bir komplonun değil, açık bir sınıf ittifakının kanıtıdır: ABD sermaye devleti, Türkiye sermaye devletinin işçi sınıfını ezmesini finanse etti; karşılığında Türkiye, İran'ın boşalttığı askerî üs ve 24 Ocak'ın açtığı pazar oldu.

10.2 Dünya sistemi: darbeler ve gizli servisler 1953–1980

Fotoğraf F28. Brezilya, 1 Nisan 1964: Goulart hükümetine karşı darbe. Latin Amerika'da 'örüntü'nün ilk halkalarından. Fotoğraf: Arquivo Nacional (Brezilya), kamu malı — [Commons](#).

Fotoğraf F27. Şili cuntası, 1973: Merino, Pinochet, Leigh, Mendoza. 11 Eylül 1973 — 12 Eylül 1980'in yedi yıl önceki provası. Fotoğraf: Biblioteca del Congreso Nacional de Chile, CC BY 3.0 cl — [Commons](#).

Şimdi uzaklaşıp bütün haritaya bakalım. 12 Eylül, 1953'ten 1980'e uzanan bir dizinin son halkalarından biridir. Bu dizi şöyle işler: bir ülkede emekçilerin ya da bağımsızlıkçı bir hükümetin sermaye için tehlikeli bir güce ulaşması; ekonomik boğma ("ekonomiyi çığlık attırın"); yerli ordu, faşist örgüt ve büyük sermayeyle ortak plan; darbe; kitlesel imha ya da işkence; ardından IMF programı ve yabancı sermayeye açılış. Her ülkede özgün ayrıntılar vardır; iskelet aynıdır.

İran 1953. Başbakan Muhammed Musaddık petrolü millileştirdi. CIA ve İngiliz MI6, "Ajax Operasyonu"yla Şah'ı geri getirdi. CIA bunu 2013'te kendi belgeleriyle resmen kabul etti. Şah'ın gizli polisi SAVAK, CIA ve Mossad eliyle kuruldu; 1958'de Türkiye, İran ve İsrail istihbaratları "Trident" adıyla ortak çalışma başlattı. Türkiye bu sistemin içinde en baştan vardı.

Guatemala 1954. Toprak reformu yapan Arbenz hükûmeti, United Fruit şirketinin çıkarına CIA darbesiyle devrildi. Ardından gelen iç savaşta, Hakikat Komisyonu'nun (CEH, 1999) tespitiyle 200 bin dolayında insan öldü; büyük çoğunluğu Maya yerlisi.

Kongo 1961. Bağımsızlık önderi Patrice Lumumba, Belçika ve CIA'nın bilgisi ve katkısıyla öldürüldü; yerine Mobutu'nun otuz yıllık diktası geldi.

Brezilya 1964. Goulart hükûmeti ordu darbesiyle devrildi; ABD, "Brother Sam Operasyonu" ile deniz gücünü hazır tuttu. Cunta yirmi bir yıl sürdü.

Endonezya 1965. Dünyanın en büyük üçüncü komünist partisi PKI, ordu ve İslamcı milis örgütlerinin eliyle bir yılda imha edildi: 500 bin ile 1 milyon arasında insan öldürüldü. ABD Büyükelçiliği, orduya öldürülecek komünistlerin listelerini verdi; bu, Vincent Bevins'in Cakarta Yöntemi (Türkçesi 2025) kitabında belgelerle anlatılır. "Cakarta" sözcüğü Latin Amerika'da faşist örgütlerin duvar yazısı oldu: "Cakarta geliyor." Yöntem ihraç edildi.

Yunanistan 1967. Albaylar cuntası; Türkiye'ye en yakın vaka. NATO stay-behind ağının Yunanistan kolu (LOK) darbeye rol aldı. Cunta 1974'te Kıbrıs macerasıyla çöktü; 1975'te cunta üyeleri yargılandı (Bölüm 19'da hesaplama karşılaştırması).

Şili 1973. Seçilmiş sosyalist Allende hükûmeti. Nixon'ın CIA'ya talimatı belgelidir: "ekonomiyi çılgın attırın." ITT şirketi darbe için para teklif etti. 11 Eylül 1973'te Pinochet darbesi; Ulusal Stadyum'da işkence; Rettig ve Valech komisyonlarına göre 3 bini aşkın ölü ve kayıp, on binlerce işkence görmüş insan. Ardından "Chicago Çocukları" ve ilk büyük neoliberal program; 1980 Anayasası. Türkiye 1980 ile koşutluk 11 Eylül yazımızda ayrıntıyla kurulmuştu: aynı program, yedi yıl arayla.

Arjantin 1976 ve Condor. Cunta; 30 bin kayıp (insan hakları örgütlerinin tahmini; CONADEP komisyonunun belgelediği kayıp 8.961). "Condor Operasyonu": Şili, Arjantin, Uruguay, Paraguay, Bolivya ve Brezilya gizli servislerinin, birbirlerinin muhaliflerini sınır ötesinde kaçırıp öldürdüğü ortak ağ; ABD'nin bilgisi ve iletişim desteğiyle. Latin Amerika ordularının subayları, işkence ve "karşı-ayaklanma" tekniklerini ABD'nin School of the Americas okulunda öğrendi; okulun 1996'da açıklanan ders kitaplarında işkence ve infaz yöntemleri vardı.

İtalya: gerginlik stratejisi 1969-1980. Bu vaka Türkiye için en öğreticidir, çünkü darbe olmadan darbe koşullarının nasıl üretildiğini gösterir. 12 Aralık 1969'da Milano Piazza Fontana'da bomba: 17 ölü. Suç önce anarşistlere yüklendi; yıllar sonra neofaşist Ordine Nuovo'nun ve İtalyan askerî istihbaratının parmağı ortaya çıktı. On yıl boyunca bombalar, suikastlar, "ne sağdan ne soldan" diye sunulan katliamlar; hedef, işçi hareketinin ve İtalyan Komünist Partisi'nin yükselişini "istikrar" korkusuyla durdurmak. Zirvesi: **2 Ağustos 1980, Bologna garı, 85 ölü, 200'den fazla yaralı** — 12 Eylül'den kırk gün önce. Aynı yaz, aynı Akdeniz, aynı ittifak.

Bologna davaları 46 yıl sürdü ve bizim bu dosyayı yazdığımız ay tamamlandı. Neofaşist NAR üyesi Gilberto Cavallini'nin müebbet hapsi 15 Ocak 2025'te, Paolo Bellini'nin müebbet hapsi 1 Temmuz 2025'te kesinleşti; ANSA'nın 2 Ağustos 2026 haberine göre "46 yıl sonra davalar tamamlandı" ([ANSA, 2 Ağustos 2026](#); [Bologna massacre, Wikipedia](#)). Mahkeme kararlarında katliamın azmettiricisi ve finansörü olarak gizli mason locası P2'nin başı Licio Gelli, Umberto Ortolani, gizli servis yöneticisi Federico Umberto D'Amato ve gazeteci Mario Tedeschi adları geçer. Dürüst olalım: kararlarda "Gladio" sözcüğü doğrudan geçmez. Ama P2, İtalyan gizli servisi ve neofaşist tetikçilerin aynı kararda yan yana anılması, "gerginlik stratejisi"nin mahkemece tescilidir. Bu dosyada Bologna'yı böyle anacağız: kesinleşmiş kararlar belge düzeyine çıkmış bir devlet-faşist örgüt ortaklığı.

Diğer servisler. Bu bir "CIA her şeyi yaptı" hikâyesi değil; bir sistem hikâyesi. Batı Almanya'nın istihbaratı BND, Nazi askerî istihbaratının şefi Reinhard Gehlen'in örgütünden, kadrolarıyla birlikte devralınarak kuruldu (1956); Soğuk Savaş, Nazi kadrolarına iş verdi. Mossad, Latin Amerika cuntalarına danışmanlık ve silah sattı; Güney Afrika'nın ırkçı rejimiyle askerî işbirliği yaptı. Fransa Cezayir'de işkenceyi "bilim"e çevirdi ve Arjantin'e öğretti. ABD Kongresi'nin kendi kurduğu **Church Komitesi** (1975-76), CIA'nın yabancı liderlere suikast girişimlerini, yasa dışı iç gözetimi ve darbelere katkısını raporladı — bu yüzden 10.2'deki olguların büyük bölümü "iddia" değil, ABD devletinin kendi belgesidir.

ÜLKE / YIL	SERVİS(LER)	YEREL ORTAK	EKONOMİK PROGRAM	ÖLÜ / KAYIP (YAKLAŞIK)	HESAPLAŞMA
İran 1953	CIA, MI6	Şah, ordu, ulema kesimi	Petrol konsorsiyumu	Yüzlerce (darbe günü)	Yok; CIA 2013'te kabul etti
Guatemala 1954	CIA	Ordu, toprak sahipleri, United Fruit	Toprak reformunun iptali	~200.000 (1954-96 savaşı, CEH)	Kısmi (Ríos Montt davası 2013, bozuldu)
Kongo 1961	Belçika, CIA	Mobutu, Katanga ayrılıkçıları	Maden imtiyazları	Lumumba ve yoldaşları; sonra on binler	Yok

ÜLKE / YIL	SERVİS(LER)	YEREL ORTAK	EKONOMİK PROGRAM	ÖLÜ / KAYIP (YAKLAŞIK)	HESAPLAŞMA
Brezilya 1964	CIA (Brother Sam)	Ordu, sanayi burjuvazisi	Yabancı sermayeye açılış	Yüzlerce (Hakikat Komisyonu 434)	Yok (af yasası)
Endonezya 1965	CIA	Ordu, İslamcı milisler	Yabancı yatırım yasası 1967	500.000 – 1.000.000	Yok
Yunanistan 1967	CIA bağlantısı, LOK	Albaylar	—	Yüzlerce; yaygın işkence	Evet (1975 davaları)
Şili 1973	CIA, ITT	Ordu, büyük sermaye, Patria y Libertad	Chicago Çocukları	3.000+	Kısmi (Pinochet yargılanamadı; yüzlerce subay mahkûm)
Arjantin 1976	CIA, Condor	Ordu, AAA çeteleri, sermaye	Martínez de Hoz programı	8.961 (CONADEP) – 30.000 (İHÖ)	Evet (1985; 2006'dan beri 1.245 mahkûm)
İtalya 1969-80	SID/SISMI, P2, Gladio	Neofaşist örgütler (ON, NAR)	—	Piazza Fontana 17; Bologna 85	Kısmi (Bologna 2025-26 kesinleşti)
Türkiye 1980	CIA bağı belge; ÖHD/NATO	Ordu, TÜSİAD/MESS, ülkücü kadrolar	24 Ocak / Özal	~5.000 (1977-80) + 50 idam + 299 cezaevi ölümü	Yok (Evren davası kesinleşmedi)

Tablo 10.2. Gizli servis-darbe örüntüsü, 1953-1980. Rakamlar hakikat komisyonları ve insan hakları örgütlerinin yaygın kabul gören tahminleridir; Türkiye rakamları Bölüm 7'deki havuzdan. Hazırlayan: Bilgi Müşterekleri (2026).

Dünya kesiti: Aynı örüntünün ekonomik ayağı da aynıdır. Şili'de Pinochet'nin ilk yılında sanayi işçisinin reel ücreti üçte bir düştü; Türkiye'de 1980'de tek yılda reel ücret kaybı kamuda ~%17, özelde ~%22'ydi ([Can Şafak](#), [sendika.org](#)). Endonezya'da PKI'nın imhasından iki yıl sonra yabancı yatırım yasası çıktı; Türkiye'de DİSK'in kapatılmasından üç yıl sonra 2821-2822. Darbe, sermaye için "olağan siyasetin başka araçlarla sürdürülmesi"dir.

Marksist okuma: "derin devlet" yoktur, sınıf karakteri vardır

Bu tabloya bakan bir genç iki tepki verebilir. Birincisi umutsuzluk: "her şeyi onlar planlıyor, biz ne yapabiliriz?" İkincisi komploculuk: "arkasında gizli bir el var, onu bulursak her şey çözülür." İkisi de aynı yanlış kavramdan beslenir: "derin devlet."

"Derin devlet" kavramı, devletin görünen, seçilmiş, hesap veren bir yüzü olduğunu ve onun altında karanlık, seçilmemiş, "gerçek" bir devlet yattığını varsayar. Marksist bakış bunu tersine çevirir. Devlet, egemen sınıfın iktidarını örgütlemenin biçimidir; olağan zamanlarda bu iktidar parlamento, hukuk, sendika mevzuatı gibi "görünür" kurumlarla yürür; sınıf mücadelesi bu kurumların taşıyamayacağı ölçüde keskinleştiğinde ise "olağanüstü" kurumlar — sıkıyönetim, kontrgerilla, faşist milis, işkencehane — devreye girer. Bunlar devletin "derini" değil, aynı devletin başka bir vitesidir. Kontrgerilla, MGK'nın altında, Genelkurmay'ın içinde, NATO planında yazılı bir dairedir; adresi bellidir. "Derin" olan devlet değil, bu aygıtın kimin için çalıştığını gizleyen ideolojidir.

Bu ayrım yalnızca kuramsal değil, pratiktir. "Derin devlet" diyen, çözümünü "temiz devlet"te arar: iyi generaller, dürüst savcılar, "gerçek" Kemalistler ya da "gerçek" demokratlar gelsin, derini temizlesin. Türkiye 1996'dan beri üç kez bu vaade inandı (Susurluk, Ergenekon, FETÖ) ve üçünde de aygıt el değiştirdi, tasfiye olmadı (Bölüm 12.4). "Sınıf karakteri" diyen ise çözümünü aygıtın sahibinde değil, aygıtın karşısındaki güçte arar: aygıtı işlevsiz kılan tek şey, onun bastırmaya çalıştığı sınıfın örgütlü olmasıdır. Kontrgerilla 1 Mayıs 1977'de 500 bin kişilik bir meydanı dağıtabildi ama o meydanı yaratan gücü ancak darbeyle bitirebildi; darbe de ancak Türk-İş'in sessizliği ve solun bölünmüşlüğü sayesinde bu kadar kolay oldu (Bölüm 5.5). Aygıtın gücü, karşısındaki örgütsüzlüğün ölçüsüdür.

10.3 Kontrgerilla Türkiye'de: 12 Eylül'den Susurluk'a

12 Eylül öncesi kontrgerillanın parmağı üzerine iki büyük soru vardır: 1 Mayıs 1977 ve Kahramanmaraş. Dürüstçe söyleyelim: **ikisi de iddia düzeyindedir**. 1 Mayıs 1977'de Taksim'de 34 (DİSK listesine göre 41) insanın ölümüne yol açan ateşin nereden ve kimden açıldığı hiçbir mahkemece tespit edilmedi; dava 2008'de zaman aşımına uğradı; Ecevit'in "kontrgerilla" dediği, Demirel'in "devlet içinde devlet" diye reddettiği bir olaydır ([Bianet](#), [1 Mayıs 1977 kimler öldü](#); [Hafıza Merkezi](#), [1 Mayıs 77 cezasızlık](#)). Kahramanmaraş'ta (19-26 Aralık 1978) resmi sayıyla 111 Alevi ve solcu öldürüldü, 552 ev ve 289 işyeri yakıldı; 804 sanık yargılandı, 29 idam kararı verildi ([İHD](#), [Maraş katliamı](#)). Katliamın örgütlü olduğu, dışarıdan gelen kadrolarla yürütüldüğü ve ardından 13 ilde sıkıyönetim ilan edilmesinin "gerginlik stratejisi"ne tıpatıp uyduğu olgudur; ama ÖHD'nin doğrudan emri belgelenmemiştir. Bizim yöntemimiz burada da geçerli: örüntü belgedir, komuta zinciri iddiadır. Ve örüntü yeter: ölümler 1979-80'de "günde 20"ye çıktı, 12 Eylül sabahı bıçak gibi kesildi. Bunu başka nasıl açıklarsınız?

Asıl belgelenen şey, darbeden sonra olanlardır. 12 Eylül'ün ülkücü kadrolara verdiği ceza kısa sürdü: MHP davasında Türkeş "fikrimiz iktidarda, biz hapisteyiz" dedi; kadroların önemli bölümü 1980'lerin ortasında dışarıdaydı. 1984'te başlayan Kürt savaşında bu kadrolar ve ÖHD'nin yöntemleri yeniden devreye girdi. Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele (JİTEM) adlı, varlığı yıllarca inkâr edilen birim; 1985'te

kurulan **köy koruculuğu** (devletin silahlандırdığı Kürt köylüleri — Kürt'ü Kürt'e kırdırma); 1990'larda binlerce **faili meçhul** cinayet (İHD'nin yıllık raporlarında 1991-1996 arasında sayı binlerle ifade edilir; Bölüm 19'da seri olarak verilecek); Hizbullah'ın devletçe göz yumularak PKK'ye karşı kullanılması. 12 Eylül'ün kontrgerillası Kürt savaşında "olağan" yönetim biçimi oldu.

Susurluk, 3 Kasım 1996. Bir trafik kazası, sistemi bir günlüğüne görünür kıldı. Aynı arabada: Abdullah Çatlı (Bahçelievler'de yedi TİP'li öğrencinin katledilmesinden aranan, Interpol bülteniyle aranan ülkücü — üstünde devletin verdiği silah ruhsatı ve yeşil pasaport), Hüseyin Kocadağ (eski İstanbul Emniyet Müdür Yardımcısı, Özel Harekât'ın kurucularından), Sedat Bucak (DYP milletvekili, korucu aşiret reisi) ve Gonca Us. TBMM 12 Kasım 1996'da 472 sayılı kararla araştırma komisyonu kurdu (başkan Mehmet Elkatmış); rapor Nisan 1997'de yayımlandı ([TBMM Susurluk Araştırma Komisyonu Raporu, Wikisource](#); [Bilkent arşivi](#)). Rapor, devlet-mafya-siyaset ilişkisini, Özel Harekât'ın bazı unsurlarının kontrolsüzlüğünü ve faili meçhullerle bağı tespit etti; ama komisyon MİT ve Genelkurmay'dan istediği bilgilerin önemli bölümünü alamadı, "devlet sırrı" duvarına çarptı. Şubat 1997'de milyonlarca insanın her akşam saat 21.00'de ışıklarını söndürdüğü "Sürekli Aydınlık İçin Bir Dakika Karanlık" eylemi, hesap sorma iradesinin toplumda ne kadar güçlü olduğunu gösterdi; hükümet bu iradeyi Bölüm 12.4'te anlatacağımız biçimde boşa çıkardı. Susurluk davasında birkaç polis ve ülkücü mahkûm oldu; aygıt yerinde kaldı.

Ergenekon ve Balyoz (2007-2016). Bu davalar "kontrgerillaıyla hesaplama" söylemiyle açıldı ve solun bir bölümü buna inandı. Sonuç: dijital delillerde sahtecilik tespitleri, tahliyeler, 2015-16'da beraatlar ve Yargıtay bozmalari; davaları yürüten savcı ve hâkimlerin 15 Temmuz sonrası "FETÖ" davalarında sanık olması; beraat eden generallerin bir bölümünün 2016 sonrası iktidar bloğunun "Avrasyacı" kanadında yer alması. Yani kontrgerillaıyla hesaplama değil, devlet aygıtının içindeki iki kanadın birbirini tasfiyesi. Ayrıntı Bölüm 12.4 ve 16'da.

ÜLKE	HESAPLAŞMA ARACI	SONUÇ	AYGIT TASFİYE EDİLDİ Mİ?
ABD	Church Komitesi (1975-76)	Suikast ve iç gözetim raporlandı; FISA yasası (1978)	Hayır; 2001 sonrası yetkiler genişledi (PRISM)
İtalya	Andreotti itirafı (1990); parlamento komisyonları; Bologna davaları	Gladio resmen dağıtıldı; Bologna faileri 2025-26'da kesinleşti	Kısmen
Türkiye	Genelkurmay açıklaması (1990); Susurluk komisyonu (1997); Ergenekon-Balyoz (2007-16)	ÖHD → ÖKK adıyla sürdü; komisyon "devlet sırrı"na takıldı; davalar tasfiyeye dönüştü	Hayır

Tablo 10.3. Kontrgerillaıyla hesaplama: üç ülke. Hazırlayan: Bilgi Müşterekleri (2026).

10.4 Bugün: model değişti, kontrol sürüyor — Gladio'dan Palantir'e

Fotoğraf F32. Palantir standı, TechCrunch Disrupt, 2012. Gladio'dan Palantir'e: model değişti, kontrol sürüyor. Fotoğraf: TechCrunch, CC BY 2.0 — [Commons](#).

Fotoğraf F61. 'Drop Palantir' — Aberdeen, 21 Şubat 2026. Gözetim aygıtına karşı sokak: model değişti, karşı koyma da. Fotoğraf: Lucas Kendall, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

Darbe pahalı bir araçtır. Ekonomiyi durdurur, ülkeyi uluslararası itibarını kaybetmiş bir ortağa dönüştürür, yıllar sonra da olsa dava konusu olur, halkın hafızasında kalır. 2001'den sonra sermaye bloğu daha ucuz ve daha "meşru" bir modele geçti: **önleyici kontrol**. Bir hareketi bastırmak yerine, o hareket doğmadan görmek; sokağa çıkmanı değil, sokağa çıkmayı düşüneni hedeflemek. Bunun aracı tank değil, veridir.

NSA ve Five Eyes (Snowden 2013). Haziran 2013'te Edward Snowden'ın sızdırdığı belgeler, ABD Ulusal Güvenlik Ajansı'nın (NSA) PRISM programıyla büyük teknoloji şirketlerinin (Google, Facebook, Microsoft, Apple...) sunucularından doğrudan veri çektiğini, Five Eyes (ABD, İngiltere, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda) ittifakının tüm dünya iletişimini taradığını gösterdi. Türkiye'yle ilgili bölüm Der Spiegel'de 31 Ağustos 2014'te "Partner and Target" ("Ortak ve Hedef") başlığıyla yayımlandı: NSA, 2006'dan itibaren Türk yetkililerini hedef almış, İngiliz

GCHQ dönemin Maliye Bakanı Mehmet Şimşek'i izlemiş; aynı anda ABD, Türkiye'ye PKK'ye dair istihbarat sağlamıştı ([Der Spiegel, 31 Ağustos 2014, archive.org](#)). Başlık her şeyi anlatıyor: Türkiye NATO'nun ortağı ve aynı anda hedefi. 1952'de ÖHD'yi kuran ilişki, 2006'da Türk bakanların telefonlarını dinleyen ilişkidir. "Müttefik" sözcüğü, o gün olduğu gibi bugün de bir sınıf ilişkisini örter.

Palantir. Palantir manifestosu yazımızda anlattığımız şirket, CIA'nın yatırım kolu In-Q-Tel'in parasıyla kuruldu (2003-04); ABD ordusuna, göçmenlik polisi ICE'a ve Ukrayna savaşına hedefleme yazılımı sağlıyor. NATO'nun tedarik ajansı NCIA, Palantir'in Maven Smart System'ini 25 Mart 2025'te satın aldı ve 14 Nisan 2025'te duyurdu: sistem altı ayda tedarik edildi, NATO Avrupa Karargâhı SHAPE'te otuz gün içinde operasyonel hale getirildi ([NCIA, "NATO acquires AI-enabled warfighting system"](#)). Maven, uydı görüntüsü, iletişim ve açık kaynak veriyi tek ekranda birleştirip yapay zekâyla "hedef" öneren bir sistemdir. 1952'de NATO, Türkiye'ye stay-behind ağı verdi; 2025'te yapay zekâlı hedefleme sistemi veriyor. Türkiye bu ittifakın üyesidir; sistemin ne kadarını kullanacağı kamuoyuna açıklanmamıştır. Panoptikonun Kapıcısı yazımızda ayrıntısıyla gösterdiğimiz gibi, yapay zekâ şirketleri (Anthropic-Palantir ortaklığı dâhil) "kritik altyapı güvenliği" başlığı altında güvenlik aygıtına ekleniyor; bu başlık, 1950'lerde "Sovyet işgaline karşı hazırlık" başlığının gördüğü işi görüyor: bir sınıf aygıtını ittifak diliyle örtmek.

Pegasus ve Cellebrite — ayrımı doğru yazmak. İsrail şirketi NSO'nun Pegasus casus yazılımı, bir telefonu sahibi tek tıklama yapmadan bütünüyle ele geçirir. Toronto Üniversitesi Citizen Lab'ın 18 Eylül 2018 tarihli "Hide and Seek" raporu, Pegasus enfeksiyonlarını 45 ülkede tespit etti; **Türkiye, enfeksiyon görülen ülkeler arasındadır** ([Citizen Lab, Hide and Seek](#)). Burada dikkat: raporun yöntemi, bir ülkede enfekte telefon bulunmasıyla o ülkenin devletin operatör olmasını ayırır. Türkiye'de enfeksiyon var; Türkiye'nin operatör olduğu Citizen Lab'ca tespit edilmemiştir. Bunu bilerek yazıyoruz; çünkü "Türkiye Pegasus kullanıyor" demek iddiadır, "Türkiye'de Pegasus'la izlenen telefonlar var" demek belgedir. Cellebrite ise el konulan telefonların kilidini kırıp içeriğini boşaltan bir İsrail şirkettir; Türkiye dâhil pek çok ülkenin emniyet birimlerinin bu tür araçları satın aldığı, şirketin kendi müşteri açıklamaları ve satış belgeleriyle yaygın olarak aktarılır (aktarım). Gözaltına alınan bir gencin telefonunun ilk saatlerde bu araçlarla kopyalanması, 1980'in fişleme kartının bugünkü karşılığıdır.

"Terör" tanımının kayması. 11 Eylül yazımızda göstermiştik: 2001'den sonra "terörist" tanımı adım adım genişledi — önce silahlı örgüt, sonra göçmen, sonra muhalif gazeteci, sonra iklim eylemcisi, sonra grevdeki işçi. Türkiye'de bu kayma yasada görünür: TMK'nın "örgüt propagandası" maddesi, 2911 sayılı yasa, 2016 sonrası KHK'ların "irtibat ve iltisak" ölçütü (Bölüm 16). Hedef listesinin genişlemesi, aygıtın "olağan" hale gelmesidir; 1980'de sıkıyönetim ne yapıysa, 2026'da "önleyici" gözetim onu yapar — dava açmadan, mahkeme kararı olmadan.

Türkiye'de altyapı. MOBESE kameraları, e-Devlet'te toplanan sağlık-vergi-adres-eğitim verisi, kolluğun sorgu panelleri (KVKK yazımızda anlattığımız "sorgu paneli" ticareti ve veri sızıntıları), banka ve GSM verilerine mahkeme kararsız erişim yolları... Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (2016), devletin kendi veri işleme faaliyetlerini geniş istisnalarla kapsam dışı bıraktığı için, yurttaşı devlete karşı değil, şirketi şirkete karşı korur. 1980'de 1.683.000 kişinin fişlenmesi bir "skandal"dı; 2026'da 85 milyon kişinin sürekli veri izi "hizmet"tir.

	1980	2026
Kontrol biçimi	Sıkıyönetim, darbe	Algoritmik önleme, OHAL/KHK yetkilerinin kalıcılığı
Kayıt	1.683.000 fişleme kartı	Tüm nüfusun sürekli veri izi (e-Devlet, GSM, banka, kamera)
Hedefleme	Sendika üyeliği, dergi aboneliği, ihbar	Sosyal medya, konum, ödeme, "iltisak" algoritması
Seçilmişin yerine	Sıkıyönetim komutanı, atanmış belediye başkanı	Kayım (164 belediye, 2016-24)
İhraç	1402 sayılı yasa	KHK (125.678 kişi)
Dış eşgüdüm	NATO stay-behind, ÖHD, ABD finansmanı	NATO Maven (Palantir), Five Eyes paylaşımı, casus yazılım pazarı
Meşrulaştırma dili	"Anarşi ve terör", "Sovyet tehdidi"	"Terörle mücadele", "kritik altyapı güvenliği"
Maliyet	Yüksek: ekonomi durur, itibar düşer, dava açılır	Düşük: görünmez, kesintisiz, "hizmet" görünümü

Tablo 10.4. 1980 ↔ 2026: darbeden önleyici kontrole. Kaynaklar: Adalet Bakanlığı 1990 verisi; OHAL Komisyonu (2023); Medyascope kayyım infografiği (2024); NCIA (2025). Hazırlayan: Bilgi Müşterekleri (2026).

Bu tablonun tezi şudur: gözetim, darbenin yerine geçen bir şey değil, **darbeye gerek bırakmayan** kontroldür. Kontrolün öznesi aynı sınıftır. 1980'de tankı çağıran TUSİAD'dı; 2026'da "kritik altyapı" yazılımını satın alan aynı ittifak ve aynı devlet. Tekno-faşizm yazımızda anlattığımız "bolluk" vaadi ile bu gözetim altyapısı aynı madalyonun iki yüzüdür: depolitize edilmiş, veri izi çıkarılmış, örgütsüz bir emek gücü, sermayenin "verimlilik" hayalidir.

Bugüne bağ: Yanıt yine örgüttür — ve bunun bugünkü örnekleri var. Silikon Vadisi'nde Google, Apple ve Facebook kampüslerinin temizlik ve güvenlik işçilerini örgütleyen SEIU-USWW sendikası, gözetim şirketlerinin kendi çatısı altındaki taşeron işçilerle toplu sözleşme yaptı; gözetim aygıtını yazanlar, kendi binalarındaki emeğin örgütlenmesini engelleyemedi. Türkiye'de kurye ve çağrı merkezi işçilerinin örgütlenme girişimleri, "algoritma tarafından yönetilen" emeğin de sendika kurabildiğini gösterdi. Dijital panoptikon, zihinsel Taylorizm ve tekno-faşizm yazılarımızın ortak sonucu buydu: gözetimin panzehiri şifreleme değil, sendikadır. Şifre bireyi korur; sendika sınıfı.

Denge söylemine yanıt: "Her şeyi CIA yaptı." Bu cümle sağdan da soldan da gelir ve ikisinde de aynı işi görür: yerli faili aklamak. Ordunun 12 Eylül'ü yapması için Henze'nin telefonuna değil, 24 Ocak'ın "grevli, sendikalı Türkiye'de uygulanamaz" olmasına ihtiyaç vardı. Vehbi Koç'un 3 Ekim 1980'de Evren'e yazdığı "emrinize amadeyim" mektubu ([soL, Koç mektubu](#)) Washington'dan dikte edilmedi. Kahramanmaraş'ta evleri işaretleyen eller Türkiye'de yetişti. ABD bu ittifakın finansörü ve stratejik ortağıdır; ittifakın kendisi yerlidir. Dış bağlantı, iç sınıf mücadelesini ikame etmez; ona eklenir. Bunu görmeyen, "yerli ve millî" bir sermayenin darbe yapmayacağını sanır. Yapar; 1980'de yaptı.

Hesaplaşıldı mı? — Hukuki: Hayır. ÖHD'nin 1977-80 dönemindeki rolü hiçbir mahkemeye incelenmedi; Susurluk komisyonu "devlet sırrı" duvarına çarptı; Ergenekon-Balyoz tasfiyeye dönüştü. — **Kurumsal:** Hayır. ÖHD 1992'de Özel Kuvvetler Komutanlığı adıyla sürdü; NATO ile istihbarat ve hedefleme eşgüdümü Maven'la derinleşti; KVKK devleti kapsam dışı bıraktı. — **İdeolojik:** Hayır. "Derin devlet" kavramı, aygıtın sınıf karakterini gizlemeye devam ediyor; "kritik altyapı güvenliği" dili, "Sovyet tehdidi" dilinin işlevini devraldı.

Araç: "Kanıt / aktarım / iddia" okuma anahtarı. Bir haberi, bir kitabı, bir sosyal medya paylaşımını okurken üç soru: (1) Bunu söyleyen kim ve belgeyi gösterebiliyor mu? (2) Söylenen şeyi ilgili taraf reddetti mi, reddettiyse bu inkâr belgeyle mi? (3) Bu olgu olmasa tez çöker mi? Üçüncü sorunun yanıtı "hayır" ise o olgu tartışmanın merkezine koymayın. 12 Eylül-CIA ilişkisinde tez, Henze'nin sözü olmadan da ayakta. Örüntü tablosu (Tablo 10.2) EK G'de genişletilmiş biçimiyle yer alacak.

Bu bölümün kaynakları: — [Counter-Guerrilla, Wikipedia](#) · [Turkish Gladio, Wikipedia](#) · Daniele Ganser, NATO'nun Gizli Orduları (Griffin 2012) — [Türkiye bölümü PDF](#) — [soL, "Kontrgerillanın kuruluş belgesi ortaya çıktı"](#) · [Millî Gazete, Ecevit'in ÖHD'yi öğrenmesi ve Milliyet 28 Kasım 1990 röportajı](#) · Kemal Yamak, Gölgede Kalan İzler (2006) — [GAO ID-82-31, ABD güvenlik yardımı](#) · [IMF, 1980 stand-by](#) · [Dünya Bankası, SAL kredileri](#) — Mehmet Ali Birand, 12 Eylül Saat 04.00 (Karacan 1984) · [Malumatfuruş, "our boys did it"](#) · [1980 Turkish coup d'état, Wikipedia](#) — [ANSA, Bologna davaları tamamlandı \(2 Ağustos 2026\)](#) · [Bologna massacre, Wikipedia](#) · Vincent Bevins, Cakarta Yöntemi (Türkçe 2025) · Naomi Klein, Şok Doktrini (Agora 2010) — [İHD, Maraş katliamı](#) · [TBMM Susurluk Araştırma Komisyonu Raporu \(1997\)](#) · [soL, Bahçelievler katliamı ve Çatlı](#) — [NCIA, NATO Maven Smart System \(14 Nisan 2025\)](#) · [Citizen Lab, "Hide and Seek" \(18 Eylül 2018\)](#) · [Der Spiegel, "Partner and Target" \(31 Ağustos 2014\)](#) — Bilgi Müşterekleri yazıları: 11 Eylül; Panoptikonun Kapıcısı; Palantir manifestosu; KVKK ve "80'ler akımı"; Tekno-faşizm.

BÖLÜM 11

Zihinlerin Darbesi: Türk-İslam Sentezi, YÖK ve Depolitizasyon

Tez. Cunta yalnızca bedenleri değil zihinleri yeniden düzenledi. 12 Eylül'ün ideolojik programı — Türk-İslam Sentezi, zorunlu din dersi, YÖK, sansür, Kürtçe yasağı, "siyasetten uzak dur" öğütü — bir yan ürün değil, darbenin üçüncü ayağıydı: emeği örgütsüzleştirmek, siyaseti depolitize etmek, devleti yeniden kurmak. Bu program bugünkü resmî ideolojinin çekirdeğidir. "Apolitik 80 kuşağı" bir kültürel rastlantı değil, bütçesi, yasası ve müfredatı olan bir devlet programının çıktısıdır.

Bir işçinin sendikasını kapatmak yetmez; sendikanın neden gerekli olduğunu düşünmesini de engellemek gerekir. Bir öğrencinin derneğini kapatmak yetmez; dernek fikrinin "tehlikeli" olduğunu ona öğretmek gerekir. Cunta bunu biliyordu. 1980-83 arasında Millî Güvenlik Konseyi'nin çıkardığı yasaların ve 1982 Anayasası'nın önemli bölümü işkencehane ya da cezaeviyle değil, okul, cami, televizyon ve sinema salonuyla ilgilidir. Bu bölüm o programı anlatır ve sonunda bir tablo kurar: cuntanın 1980'de yazdığı her maddenin 2026'daki karşılığı.

Kavram: — **Türk-İslam Sentezi:** Türklüğü ve İslam'ı tek bir "millî kültür"de birleştirip devletin resmî ideolojisi yapan program. 1970'te Aydınlar Ocağı'nda formüle edildi, 12 Eylül'le devlet politikası oldu. İşlevi: sınıfı "millet" ve "ümme" içinde eritmek. — **Depolitizasyon:** İnsanların siyasetle ilgilenmemesi değil; siyasetin "tehlikeli", "kirlili", "bize göre değil" diye kodlanması ve bunun yasayla, cezayla, müfredatla öğretilmesi. Depolitize insan siyasetsiz değildir; egemen sınıfın siyasetini "doğal düzen" sanır. — **Vesayet (anayasal):** Seçilmiş kurumların üstüne, seçilmemiş ve hesap vermeyen kurumlar (MGK, YÖK, Cumhurbaşkanlığı yetkileri) koyarak halkın iradesini "denetim altında" tutma düzeni. 1982 Anayasası'nın mimarisidir.

11.1 Aydınlar Ocağı: programın kaynağı

Aydınlar Ocağı 1970'te İstanbul'da kuruldu; kurucuları arasında tarihçi İbrahim Kafesoğlu, iş dünyasından ve üniversiteden milliyetçi-muhafazakâr isimler vardı. Ocağın derdi, 1960'ların yükselen sol dalgasına karşı bir "millî kültür" formülü üretmekti. Formül basitti: Türk milleti İslam'la bütünleşerek var olmuştur; komünizm de, liberalizm de bu bütünlüğe yabancısıdır; devlet, okulda ve camide bu bütünlüğü öğretmelidir. Ocak 1973'te ve 1980'lerde "Millî Kültür Raporu" adıyla programını yayımladı.

12 Eylül'e kadar bu bir dernek görüşüydü. Darbeyle devlet programı oldu. Cunta, sol ve sağ bütün siyasal örgütleri kapatırken Aydınlar Ocağı'nın formülünü Devlet Planlama Teşkilatı'nın "Millî Kültür Özel İhtisas Komisyonu" raporuna (1983) ve Millî Eğitim müfredatına yazdırdı. Kenan Evren'in miting konuşmalarında ayet okuması, "din dersi olmazsa çocuklarımız komünist olur" demesi bu programın sözlü halidir. Türkeş'in MHP davasındaki "fikrimiz iktidarda, biz hapisteyiz" sözü, tam olarak bunu anlatır: cunta ülkücü kadroları yargıladı, ideolojisini devraldı. Bölüm 12'de göreceğiz: bu ideoloji, siyasal İslam'ı "komünizme panzehir" olarak devlet eliyle büyüten programın da temelidir.

Kişiler: — **İbrahim Kafesoğlu (1914-1984):** Tarihçi, Aydınlar Ocağı'nın kurucu başkanı; Türk-İslam Sentezi (1985) kitabının yazarı. Programın kuramcısı. — **Kenan Evren (1917-2015):** MGK Başkanı, 1982-89 Cumhurbaşkanı. Programın uygulayıcısı; ayetli konuşmaların sahibi. — **İhsan Doğramacı (1915-2010):** Hekim; YÖK'ün ilk başkanı (1981-92); Bilkent'in kurucusu. Üniversitenin özerkliğinin tasfiyesinin yüzü. — **Nevzat Ayaz / Hasan Sağlam:** Cunta dönemi Millî Eğitim bakanları; zorunlu din dersi ve müfredat değişikliğinin uygulayıcıları.

11.2 Zorunlu din dersi ve Alevilere dayatma

1982 Anayasası'nın 24. maddesi, "din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır" der. 1961 Anayasası'nda din dersi seçmeliydi; cunta bunu anayasaya zorunlu ders olarak yazdı — dünyada anayasasında zorunlu din dersi olan ülke sayısı bir elin parmaklarını geçmez. Dersin içeriği Sünni-Hanefi İslam'dır. Bu, Alevi yurttaşlar için ikili bir dayatmadır: çocukları kendi inançlarının "sapkın" ya da en iyi ihtimalle "yok" sayıldığı bir dersi zorunlu okur; muaf olmak isteyen aile, çocuğunu okulda "farklı" olarak işaretlemek zorunda kalır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Hasan ve Eylem Zengin - Türkiye kararında (9 Ekim 2007) dersin zorunlu tutulmasını Sözleşme'nin ihlali saydı; 2014'te Mansur Yalçın ve diğerleri kararında aynı tespiti yineledi (genel olarak bilinen kararlar; Bölüm 15'te ayrıntı). 2026'da ders hâlâ zorunludur.

Maraş katliamından (Aralık 1978) bir buçuk yıl sonra iktidara gelen cunta, Alevilere "ders" olarak Sünni din dersi verdi. Bunun sınıfsal mantığı açıktır: Alevi emekçiler 1970'lerde solun en güçlü tabanlarından biriydi; Maraş ve Çorum, bu tabanı fiziksel olarak dağıtmıştı; din dersi, ideolojik olarak eritmeye çalıştı. Demokratik Eğitim dosyamızda gösterdiğimiz gibi, 2012'den sonra eklenen seçmeli din dersleri (Kur'an, Peygamberimizin Hayatı, Temel Dinî Bilgiler) bu maddeyi yumuşatmadı, üzerine kat çıktı.

Diyanet'e verilen görev (md. 136). 1982 Anayasası'nın 136. maddesi Diyanet İşleri Başkanlığı'nı "lâiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek" görev yapan bir kurum olarak tanımlar. Cümlelerin ikinci yarısına dikkat: "milletçe dayanışma ve bütünleşme." Bu, bir din kurumuna değil, bir ideoloji kurumuna verilen görevdir. Cunta, Diyanet'i sınıfı "millet" içinde eritmenin aracı olarak anayasaya yazdı; Bölüm 12'de bu maddenin 2026'da 174 milyar liralık bir bütçeye nasıl dönüştüğünü göreceğiz. Evren'in konuşmalarında ayet okuması, camilerde cuma hutbelerinin MGK bildirimlerini yankılaması, bu programın gündelik biçimiydi. "Laik" cunta, dini devletin en güçlü ideolojik aracı yaptı; laiklik burada dinden bağımsızlık değil, dinin devlet tekelinde olmasıdır.

Millî Güvenlik dersi. Liselerde, üniformalı subayların okuttuğu Millî Güvenlik Bilgisi dersi 12 Eylül'le zorunlu hale geldi ve 2012'ye kadar sürdü. Ders kitabında "iç tehdit" başlığı altında komünizm, bölücülük ve irtica; "sivil toplum"un tehlikeleri; "millî birlik" için ordunun rolü anlatılırdı. Otuz yıl boyunca her lise öğrencisi, sınıfa giren bir subaydan, sendikaların ve derneklerin "iç tehdit" olabileceğini öğrendi. Bu ders 2012'de kaldırıldı — cuntanın ideolojik programından geri alınan tek somut madde. Ama içeriği kaybolmadı; "değerler eğitimi" ve 2024'te ilan edilen "Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli" müfredatı, aynı "millî ve manevî" çerçeveyi üniformasız sürdürüyor.

Dünya kesiti: Şili'de Pinochet'nin 1980 Anayasası, eğitimi belediyelere devredip özel okulları devlet parasıyla (kupon sistemi) büyüttü; Katolik muhafazakârlık "Marksizme karşı ahlaki yeniden yapılanma" adıyla müfredata girdi; üniversitelere rektör olarak amiraller atandı. Türkiye'de YÖK, zorunlu din dersi ve özel okul teşviki aynı yıllarda, aynı mantıkla geldi. Neoliberalizmin kurucu şiddeti yalnızca ücretleri düşürmez; okulun ne öğreteceğini de yeniden yazar. Şili'de 2011 öğrenci hareketi "Pinochet'nin eğitimi"ne karşı sokağa çıktı; Türkiye'de YÖK'e karşı ilk büyük öğrenci eylemleri 1987'de, darbeden yedi yıl sonra başlayabildi.

11.3 YÖK: üniversitenin işgali

6 Kasım 1981'de 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu çıktı ve Yükseköğretim Kurulu (YÖK) kuruldu. O güne kadar üniversiteler kendi senatolarıyla yönetilen, rektörünü kendi seçen, 1961 Anayasası'nda "özerk" diye yazılı kurumlardı. YÖK bunu bitirdi: rektörleri Cumhurbaşkanı atayacak, müfredatı merkez belirleyecek, öğretim üyeleri "sakıncalı" bulunursa uzaklaştırılacaktı. İlk başkan İhsan Doğramacı'ydı. Aynı dönemde 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'yla 120 öğretim üyesi ("1402'likler") üniversiteden atıldı; bunların önemli bölümü ancak 1990'da Danıştay kararıyla dönebildi (Barış Akademisyenleri yazımızda, 1402'liklerle 2016 KHK'lı akademisyenler arasındaki süreklilik anlatılmıştı). Öğrenci dernekleri kapatıldı; disiplin yönetmeliği "siyasi faaliyet"i atılma nedeni yaptı; kılık kıyafet yönetmeliğiyle sakal ve başörtüsü aynı anda yasaklandı. Hedef "sol" ya da "sağ" değil, üniversitenin siyaset yapan bir yer olmasıydı.

YÖK bugün de yerindedir. 2016'da 676 sayılı KHK ile rektörlük seçimleri tümüyle kaldırıldı; artık aday bile seçilmiyor, Cumhurbaşkanı doğrudan atıyor (**Bianet, rektörlük seçimlerini kaldıran iki tarih: 1981 ve 2016**). 1981'de YÖK'ü kuran cunta, 2016'da YÖK'ü tamamlayan iktidara aygıtı hazır bırakmıştı.

12 Eylül'ün yaşayan kurumları: ne zaman kuruldu, bugün ne durumda

1982 Anayasası	7 Kasım 1982	yürürlükte; 20'ye yakın değişiklik, çekirdek maddeler yerinde
YÖK	6 Kasım 1981	yerinde; 676 sayılı KHK (2016) rektörlük seçimini kaldırdı
MGK	1961 → 1982 güçlendirildi	2001-03 'sivilleştirildi', kurum sürüyor
2911 Gösteri Yasası	6 Ekim 1983	her valilik yasağının, 1 Mayıs Taksim yasağının dayanağı
Seçim barajı	1983: %10	2022'de %7 — Meclis dışı kalan oylar sürüyor
2821-2822 → 6356	Mayıs 1983 → 2012	işkolu barajı, yetki, erteleme; 21 erteleme 2003-2024
DGM → ÖYM → TMK	1973/1982 → 1991 → 2004	düşünce 'terör' adıyla yargılanıyor
Zorunlu din dersi	1982, md. 24	yerinde; Diyanet bütçesi 2026'da 174 milyar TL
Sıkıyönetim/OHAL → KHK	1978-83 → 1987-2002 → 2016-18	125.678 ihraç; kayyım 164 belediye

Kaynak: Resmi Gazete; İHD; OHAL Komisyonu; Medyascope (2024)

Şema D2. 12 Eylül'ün yaşayan kurumları: kurum → kuruluş yılı → 2026'daki durumu (1982 Anayasası, YÖK, MGK, zorunlu din dersi, 2911, seçim barajı, işkolu barajı, Diyanet'in genişleyen yetkisi). Kaynak: Bilgi Müşterekleri derlemesi (2026).

11.4 Sansür, TRT, 937 film ve Yeşilçam'ın çöküşü

Cunta, kültürü doğrudan yönetti. Basın: 13 gazeteye 303 dava; gazeteler toplam 300 gün kapalı kaldı; 31 gazeteci cezaevine girdi; 49 ton (bazı kaynaklarda 39 ton) kitap ve dergi imha edildi ([T24, 12 Eylül bilançosu](#)). Sinema: **937 film** (bazı kaynaklarda 927) "sakıncalı" bulunup yasaklandı — aynı resmî havuzdan aktarılan rakam. TRT tek kanaldı ve MGK'nın sesiydi; akşam haberleri "anarşi ve terörle mücadele"nin bilançosuyla açılır, "tahrip edilen" değerlerin yerine "millî ve manevî" değerler öğütlenirdi.

Bu baskı, kültürel alanda bir boşluk yarattı ve boşluk piyasayla doldu. 1970'lerin toplumsal gerçekçi sineması (Güney, Gören, Ökten) susturulunca Yeşilçam'ın yerini önce video piyasası, sonra arabesk filmler aldı. Arabesk, 12 Eylül'ün sesi oldu: kentin çeperine yığılmış, sendikası kapatılmış, derneği dağıtılmış emekçinin acısını "kader" ve "kahır" diliyle, yani sınıfsız bir dille söylüyordu. Aynı yıllarda Özal'ın "köşeyi dönmek" kültürü geldi: ithal sigara, döviz büfeleri, banker faizleri, "işini bilen memur". Depolitizasyonun iki yüzü buydu: bir yanda kaderine ağlayan arabesk, öte yanda köşeyi dönen girişimci. İkisinde de ortak olan şey: örgüt yok, sınıf yok, birey var.

11.5 Kürtçe yasağı: 2932 sayılı yasa

22 Ekim 1983'te, cunta iktidarı sivillere devretmeden üç hafta önce, 2932 sayılı "Türkçeden Başka Dillerde Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun" çıktı. Yasa, adında bile "Kürtçe" demeden, "Türk devletince tanınmış bulunan devletlerin birinci resmî dilleri dışındaki dillerde" düşüncelerin açıklanmasını ve yayılmasını yasakladı. Kürtçe, hiçbir devletin resmî dili olmadığı için yasaktı; Kürtçe konuşmak, şarkı söylemek, kaset çıkarmak suçtu. Diyarbakır Cezaevi'nde tutsaklara Kürtçe konuşmanın yasaklanması, ziyarete gelen Kürtçe bilen annelerin çocuklarıyla konuşamaması (Bölüm 8) bu yasanın cezaevi biçimiydi. Yasa 1991'de kaldırıldı; yerini Terörle Mücadele Kanunu'nun 8. maddesi aldı. Cunta, Kürt sorununu bir "asayiş" değil, "dil ve kimlik" sorunu olarak da kodladı ve böylece "iki istenmeyen çocuğu"ndan birini kendi eliyle büyüttü: 12 Eylül'ün Diyarbakır'ı, Kürt hareketinin 1984 sonrası kitleselleşmesinin en önemli nedenlerinden biridir. Öteki istenmeyen çocuk siyasal İslam'dır; ona Bölüm 12'de geliyoruz.

Darbenin iki istenmeyen çocuğu. Cunta, solu yok etmek için iki şeyi büyüttü ve ikisini de kontrol edemedi. Birincisi siyasal İslam: "komünizme panzehir" diye açılan İmam Hatipler, Kur'an kursları ve cemaat yurtları, 1990'larda Refah Partisi'nin, 2000'lerde AKP'nin kadro havuzu oldu; cunta, kendi yarattığı gücün otuz yıl sonra kendi anayasasıyla iktidar olacağını öngörmedi — ya da öngördü ve sorun etmedi, çünkü program sınıf açısından aynıydı. İkincisi Kürt hareketi: Diyarbakır Cezaevi'nin işkencesi ve 2932'nin dil yasağı, Kürt gençliğinin büyük bölümünü 1984 sonrasında silahlı mücadeleye yöneltti; Türk solunun tasfiye edildiği yerde, Kürt hareketi darbenin baskısından güç alarak büyüdü. İki "çocuk" da cuntanın sınıf programına farklı biçimlerde yanıt verdi: biri onu devraldı, öteki ona karşı savaştı. Türk solu ise ikisiyle de sağlıklı bir ilişki kuramadan yenilgiyi anlamaya çalıştı (Bölüm 20).

11.6 "Apolitik 80 kuşağı" bir devlet programıdır

Genç yoldaşlar, size "80 kuşağı" diye anlatılan şey — walkman, Michael Jackson, "bana ne"cilik, "siyaset kirlidir" — bir kuşağın karakteri değil, bir programın çıktısıdır. Programın maddelerini sayalım:

1. **Yasa:** Siyasi partilerin kapatılması (16 Ekim 1981); 1982 Anayasası'nın dernek, sendika ve meslek örgütlerine siyaset yasağı (md. 33, 52, 69 ve 135'in özgün halleri — 1995 ve 2001 değişikliklerine kadar yürürlükte); öğrencilere ve memurlara siyasi faaliyet yasağı; 2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu (1983).
2. **Müfredat:** Zorunlu din dersi; ortaöğretimde subaylarca okutulan **Millî Güvenlik dersi** (2012'ye kadar sürdü); tarih ve yurttaşlık kitaplarının Türk-İslam Sentezi'yle yeniden yazılması; "sınıf" sözcüğünün ders kitaplarından çıkarılması.
3. **Ceza:** 650 bin gözaltı ve 1.683.000 fişleme, bir kuşağın ailesine "siyasete bulaşma" dersi verdi. Bir gencin siyasal düşüncesi yüzünden idam edilebildiği (Erdal Eren, 17 yaş) bir ülkede, anne-babanın çocuğunu "koruması" akıldışı değildi; ama koruma, örgütsüzlüğü kuşaktan kuşağa aktardı (Bölüm 21).
4. **Kültür:** TRT tekeli; 937 film yasağı; arabesk ve "köşeyi dönme"nin baskıyla boşalmış alanı doldurması.
5. **Ödül:** Depolitize olana kapı açıldı: Özal döneminde ihracat teşvikleri, yurt dışı, banker faizleri, "prens"ler. Siyasetten uzak duran genç için "kişisel kurtuluş" gerçek bir seçenek gibi sunuldu.

KVKK yazımızda "80'ler akımı" nostaljisi ile aynı yılların fişleme kartlarını yan yana koymuştuk. Nostalji, programın kendisini gizler; sanki insanlar kendiliğinden eğlenceli ve apolitik olmuşlardır. Olmadılar. Dosyanın üçüncü tezini burada yineleyelim: apolitikleşen kuşak bilinçli bir tercihe değil, yeterince bilinçli olmadığı için apolitikleşti — ve o bilinci üretecek örgütleri, kitapları, dernekleri, sendikaları devlet kapattığı için.

11.7 12 Eylül sineması ve edebiyatı: bastırılanın geri dönüşü

Program hiçbir zaman tam başarılı olmadı. 1982'de Cannes'da Altın Palme alan Yol, cunta Türkiye'sinin sıkıyönetimini, cezaevi iznindeki beş mahkûmun yolculuğuyla anlattı; Yılmaz Güney senaryoyu cezaevinde yazdı, Şerif Gören çekti, Güney kaçıp İsviçre'de kurguladı. Duvar (1983) Ankara Merkez Cezaevi'nin çocuk koğuşuydu. Yılmaz Güney yazımızda "ne aziz ne canı" ilkesini kurmuştuk: Güney'i ne kutsamak ne mahkûm etmek, sanatını sınıf mücadelesinin içinde okumak. 12 Eylül sineması onun açtığı yoldan yürüdü; ama önce sansüre takıla takıla.

YIL	FİLM	YÖNETMEN	12 EYLÜL'ÜN HANGİ YÜZÜ
1982	Yol	Yılmaz Güney / Şerif Gören	Sıkıyönetim, cezaevi, Kürt coğrafyası, kadın
1983	Duvar	Yılmaz Güney	Cezaevi, çocuk tutsaklar
1986	Sen Türkülerini Söyle	Şerif Gören	Cezaevinden çıkan devrimci
1986	Ses	Zeki Ökten	İşkenceciyle karşılaşan eski tutsak
1986	Dikenli Yol	Zeki Alasya	Cezaevi sonrası uyum
1986	Su da Yanar	Ali Özgentürk	Nâzım'ı çekemeyen yönetmen; sansür
1987	Av Zamanı	Erden Kıral	Cezaevi sonrası yalnızlık
1987	Prences	Sinan Çetin	Darbe sonrası aydın
1988	Sis	Zülfü Livaneli	Darbe öncesi şiddet ve devlet
1990	Bütün Kapılar Kapalıydı	Memduh Ün	İşkence
1990	Darbe	Ümit Efekan	Darbe günleri
1990	Bekle Dedim Gölgeye	Atıf Yılmaz	Kayıplar
1991	Suyun Öte Yanı	Tomris Giritlioğlu	Sürgün ve dönüş
1994	80. Adım / Çözümler	— / Yusuf Kurçenli	Yenilgi sonrası çözülme
1999	Eylül Fırtınası	Atıf Yılmaz	Darbe sabahı
2005	Babam ve Oğlum	Çağan Irmak	Aile ve darbe — kitlesel seyirci
2006	Eve Dönüş	Ömer Uğur	Siyasetle ilgisi olmayan işçinin işkencesi
2006	Beynelmilel	Sırrı Süreyya Önder / Muharrem Gülmez	Adıyaman'da cunta ve halk mizahı
2012	Bu Son Olsun / Bir Ses Böler Geceyi	—	Yeni kuşağın 12 Eylül'e bakışı

Tablo 11.1. 12 Eylül sineması, 1982-2012 (seçki). Belgeseller: Birand 12 Eylül (32. Gün, 1998); Çayan Demirel 5 No'lu Cezaevi (2009); Tunç Erenkuş Oğlunuz Erdal (SAV, 2010); Haşim Aydemir 14 Temmuz (2017). Kaynak: Bilgi Müşterekleri derlemesi (2026).

Tabloda bir şey dikkat çeker: 1986-1990 dalgası cezaevinden çıkana, işkenceyle yüzleşeni, yalnız kalanı anlatır; 2005 sonrası dalga ise aileyi ve "masum"u. Babam ve Oğlum milyonlarca kişiye izletildi çünkü darbeyi sınırsız bir aile dramı olarak anlattı; Eve Dönüş ise siyasetle ilgisi olmayan bir işçinin işkence görmesini anlatarak, "ilgisi olmayanın başına gelmezdi" mitini kırdı — ama örgütlü devrimcinin hikâyesini yine anlatmadı. Edebiyatta Adalet Ağaoğlu'nun Hayır... (1987), Latife Tekin'in Sevgili Arsız Ölüm (1983) ve Gece Dersleri (1986), Vedat Türkali'nin, Ahmet Altan'ın, Erdal Öz'ün romanları darbeyi kuşak içinden anlattı; Gece Dersleri sol örgüt yaşamının içeriden eleştirisi olarak ayrı bir yer tutar. Sinema ve edebiyat, cuntanın "unutturma" programının başaramadığını gösterir: bastırılan geri döner; ama örgütsüz döner. Sanatı kurumlaştıran, arşivleyen, kuşaklara aktaran bir sol yapı olmadığı için bu birikim dağınık kaldı (Bölüm 19 ve 23).

11.8 Cuntanın ideolojik programı ve bugünkü karşılığı

CUNTANIN MADDESİ (1980-83)	BUGÜNKÜ KARŞILIĞI (2026)	DEĞİŞEN NE?
Zorunlu din dersi (Anayasa md. 24)	Yerinde; üstüne seçmeli din dersleri (2012) ve ÇEDES protokolü	Genişledi
YÖK (6 Kasım 1981)	Yerinde; rektör seçimi 2016'da tümüyle kaldırıldı	Sertleşti
Millî Güvenlik dersi	2012'de kaldırıldı	Tek geri adım — biçimde
Türk-İslam Sentezi müfredatı	"Değerler eğitimi", "Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli" (2024)	Aynı öz, yeni ad
TRT tekeli ve sansür	Özel medyanın büyük bölümü iktidar sermayesinde; RTÜK; erişim engelleri	Tekel piyasalaştı
937 film yasağı	Sansür yerine fon ve dağıtım denetimi; festival yasakları	Görünmezleşti
Kürtçe yasağı (2932, 1983)	2932 kalktı (1991); TMK md. 8, kayyım, seçilmişlerin tutuklanması	Dil serbest, siyaset yasak

CUNTANIN MADDESİ (1980-83)	BUGÜNKÜ KARŞILIĞI (2026)	DEĞİŞEN NE?
Partilere, derneklere, sendikalara siyaset yasağı	Yasa metninden çıktı (1995, 2001); pratikte TMK ve 2911 ile sürüyor	Kâğıtta gevşedi, pratikte sürdü
Öğrenci disiplin yönetmeliği	Yerinde; "kampüste siyaset" hâlâ uzaklaştırma nedeni	Aynı
Diyanet'in "millî birlik" görevi (md. 136)	Yerinde; bütçe 2008'de 1,998 milyar TL → 2026'da 174,4 milyar TL	Devasa büyüdü (Bölüm 12)
"Siyasete bulaşma" öğütü	18-30 yaşta %44-46 kararsız/oy kullanmayacak; %73 hiçbir sivil örgüte üye değil (KONDA-GoFor 2024)	Program tuttu

Tablo 11.2. Cuntanın ideolojik programı ↔ bugünkü karşılığı. Kaynaklar: 1982 Anayasası; 2547 sayılı Kanun; [Diken, 2026 bütçesi](#); [KONDA-GoFor, Gençlerin Politik Tercihleri 2024](#). Hazırlayan: Bilgi Müşterekleri (2026).

Rakamlar: 937 (927) yasaklanan film · 49 (39) ton imha edilen yayın · 13 gazeteye 303 dava, 300 gün kapatma · 120 öğretim üyesi 1402'lik · 23.667 dernek faaliyeti durduruldu · 1.683.000 fişleme — tümü Adalet Bakanlığı'nın 1990'da TBMM'ye sunduğu veriden aktarılıyor; İHD ve TBMM 2012 raporu aynı havuzu kullanır ([T24](#); [İHD, 12 Eylül karanlığına hayır](#)).

Denge söylemine yanıt: "Din dersi ve millî değerler eğitimi, anarşiden bunalan toplumun talebiydi." Toplum talep etmedi; 1980'de Türkiye'de zorunlu din dersi için tek bir kitle gösterisi yoktu. Talep, Aydınlar Ocağı'nın raporundan ve Maraş'tan sonra "Alevi-Sünni çatışması" korkusunu yönetmek isteyen devletten geldi. 1 Mayıs 1977'de Taksim'de 500 bin kişi vardı; onların talebi din dersi değildi. Cunta, kimin talebine yanıt verdiğini kendi yasalarıyla söyler.

Bugüne bağ: Demokratik Eğitim dosyamızda gösterdiğimiz gibi, 2026'da YÖK, zorunlu din dersi ve Diyanet'in okul içi etkinlik protokolleri yerindedir; İmam Hatip öğrenci sayısı 2002'de 64.534'ten 2024-25'te 487.263'e çıkmıştır ([MEB istatistikleri 2024-25](#)). Genç bir işçinin ya da öğrencinin bugün "siyaset bana göre değil" demesi, 1981'de çıkan bir yasanın, 1982'de yazılan bir anayasa maddesinin ve 1983'te yeniden yazılan bir ders kitabının sonucudur. Programı bilmek, programdan çıkmanın ilk adımıdır: siyaset kirlî değil, sizin olmayan siyaset kirlidir.

Hesaplaştıldı mı? — Hukuki: Hayır. 2547 sayılı Kanun ve Anayasa md. 24 yürürlükte; AİHM'nin din dersi kararları uygulanmadı; 2932'nin yerini TMK aldı. — **Kurumsal:** Hayır. YÖK 2016'da güçlendirildi; Diyanet büyüdü; Millî Güvenlik dersinin kaldırılması dışında geri adım yok. — **İdeolojik:** Hayır. Türk-İslam Sentezi bugün "Türkiye Yüzyılı" söyleminin ve müfredatın çekirdeğidir; "apolitik gençlik" hâlâ övülen bir "istikrar" göstergesidir.

Bu bölümün kaynakları: — 1982 Anayasası md. 24, 33, 52, 69, 130-131, 136 · 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu (6 Kasım 1981) · 2932 sayılı Kanun (22 Ekim 1983) · 2911 sayılı Kanun (1983) — [T24, 12 Eylül bilançosu](#) · [İHD, "12 Eylül karanlığına hayır" \(2019\)](#) — [Bianet, rektörlük seçimlerini kaldıran iki tarih](#) · [MEB, 2024-25 örgün eğitim istatistikleri](#) · [Diken, 2026 bütçesi ve Diyanet](#) — [KONDA-GoFor, Gençlerin Politik Tercihleri 2024](#) — İbrahim Kafesoğlu, Türk-İslam Sentezi (1985) · Erbil Tuşalp, Eylül İmparatorluğu (Bilgi 1988) · Demet Lüküslü, Türkiye'de "Gençlik Miti" (İletişim 2009) — Filmler: Tablo 11.1 · Belgeseller: Birand (1998), Demirel (2009), Erenkuş (2010), Aydemir (2017) — Bilgi Müşterekleri yazıları: Yılmaz Güney; KVKK ve "80'ler akımı"; Barış Akademisyenleri; Demokratik Eğitim dosyası.

BÖLÜM 12

Cuntanın Dini: Siyasal İslam, Cemaatler, Gülen ve "Derin Devlet" — 12 Eylül'den Bugüne

Tez. 12 Eylül, siyasal İslam'ı "komünizme panzehir" olarak devlet eliyle büyüttü. Cemaatler bu program içinde, depolitize edilmiş yoksul gençliğe yükselme kanalı sunan ve sermayeyle iç içe geçen kadro aygıtlarına dönüştü. Gülen cemaati bu modelin en başarılı ürünü; AKP onun siyasal ortağı ve sonra tasfiyecisi oldu. "Derin devlet" ise 12 Eylül'den bugüne el değiştirerek süren aynı olağanüstü hal aygıtıdır. Her hesaplaşma iddiası — Susurluk, Ergenekon, FETÖ — aygıtın tasfiyesi değil, içinin yeniden doldurulması olmuştur.

Bu bölüm dosyanın en hassas bölümüdür; iki nedenle. Birincisi, anlattığımız şeylerin bir bölümü mahkeme kararıyla sabit, bir bölümü komisyon raporuyla tespit edilmiş, bir bölümü ise yalnızca iddia. Bölüm 10'daki yöntemi burada da kullanıyoruz: **belge, aktarım, iddia** etiketleri metnin içindedir. İkincisi, konumuz din. Bunu baştan yazalım: bu bölümde hiçbir inanan yurttaşa, hiçbir cemaat mensubu emekçiye dönük bir genelleme yoktur. Eleştirimiz aygıtı ve sınıf işlevinedir. Bir tersane işçisinin namaz kılması bizim konumuz değildir; o işçinin sendika yerine cemaat ağına, hak yerine sadakaya yöneltilmesi konumuzdur. Din, bu bölümde "afyon" metaforuyla değil, bir sınıf ilişkisi olarak anlatılır: sermayenin emeği örgütsüzleştirme ve yoksulluğu hayırseverlikle yönetme aracı olarak.

Kavram: — **Siyasal İslam:** Dinin bireysel inanç olmaktan çıkıp devleti, hukuku ve toplumu düzenleme programı olarak örgütlenmesi. Türkiye'de 1970'te Milli Görüş'le parti biçimini aldı; 12 Eylül'le devletin kendi programının parçası oldu. — **Cemaat:** Bir dinî önder etrafında örgütlenmiş, eğitim-yurt-yardım-iş ağı kuran, üyelerine kimlik ve yükselme kanalı sunan yapı. Sınıfsal olarak: itaat karşılığı sosyal mobilite sunan bir kadro aygıtı. — **Yeşil sermaye:** 1980 sonrasında dinî kimlik ve cemaat ağlarıyla büyüyen Anadolu kökenli sermaye kesimi; MÜSİAD (1990), faizsiz finans kurumları (1983 kararnamesi), TUSKON (2005). Büyük sermayenin bir "rakibi" değil, birikimin yeni bir fraksiyonudur. — **Sadaka toplumu:** Emeğin karşılığının hak olarak değil, devletin ve vakıfların lütfu olarak dağıtıldığı düzen; yardım alanın örgütlenmesini değil şükretmesini bekleyen ilişki. — **"Derin devlet":** Bölüm 10.2'de eleştirdiğimiz kavram — devletin "derini" yoktur, sınıf karakteri vardır. Bu bölümde tırnak içinde kullanıyoruz: somut hattı izlemek için, mistik bir güç olarak değil.

12.1 Devlet eliyle din — 1980-1990

Yeşil

Fotoğraf F35. Uğur Mumcu'nun 24 Ocak 1993'te bombayla öldürüldüğü otomobil, Eskişehir'de sergileniyor. Rabita dosyasını (1987) yazan gazeteci; faili hâlâ 'meçhul'. Fotoğraf: Raicem, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

Fotoğraf F62. Diyanet İşleri Başkanlığı binası, Ankara. 2026 bütçesi 174 milyar TL; 1982 Anayasası'nın 136. maddesiyle 'laik' devletin din kurumu. Fotoğraf: Vikiçizer, CC BY-SA 3.0 — [Commons](#).

kuşak. 1979 İran devrimi ve Afganistan işgalinden sonra ABD stratejisi, Sovyetler'in güney sınırı boyunca "İslami" bir set örmeyi öngördü; Afganistan'daki mücahitlerin CIA ve Suudi parasıyla silahlandırılması bu stratejinin en bilinen halkasıdır. Türkiye'de cunta, kendi iç sorununu bu stratejiyle uyumlu çözdü: sol, dinle dengelenecekti. Evren'in ayetli konuşmaları (Bölüm 11), anayasaya yazılan zorunlu din dersi, Diyanet'e verilen "millî dayanışma ve bütünleşme" görevi (md. 136) bu programın metnidir. Kur'an kursları ve İmam Hatipler bu yıllarda hızla büyüdü; 1995-96'da İmam Hatip öğrenci sayısı yaklaşık 515 bine ulaşarak ilk zirvesini gördü ([Hürriyet, İmam Hatip serisi](#)).

Dünya kesiti: Dinin komünizme karşı devlet eliyle örgütlenmesi Türkiye'ye özgü değildir. Endonezya'da 1965'te PKI üyelerini öldüren milislerin önemli bölümü İslamcı gençlik örgütleriydi ve orduyla birlikte çalıştı. Mısır'da Sedat, 1970'lerde Nasırcı ve komünist öğrencilere karşı üniversitelerde İslamcı grupları destekledi. Afganistan'da CIA ve Suudi Arabistan, 1979'dan itibaren mücahitleri milyarlarca dolarla silahlandırdı; Pakistan'daki medreseler bu programın okuluysa. İsrail, 1980'lerde Gazze'de FKO'ya karşı Hamas'ın öncülü olan İslami hayır örgütlerine göz yumdu. Örüntü aynıdır: seküler sol yükseldiğinde, sermaye devleti dini örgütlü bir karşı güç olarak devreye sokar; sonra o gücü kontrol edemez ve "terörle mücadele"ye başlar. 12 Eylül'ün siyasal İslam'ı büyütmesi bir Türk "tuhaflığı" değil, yeşil kuşağın standart uygulamasıdır.

Diyanet ve Kur'an kursları. Diyanet'in kadrosu cunta yıllarında hızla büyüdü; 1980-83 arasında binlerce yeni imam kadrosu açıldı, "cami yaptırma" dernekleri kapatılmayan az sayıdaki dernek türü arasındaydı. Yaz Kur'an kursları köylere kadar yayıldı; kurslar hem din eğitimi hem de bir kadro havuzu işlevi gördü. Cunta yıllarında Diyanet, Kürt illerinde "bölücülüğe karşı" devletin dinî yüzü olarak konumlandırıldı; Kürt köylerine gönderilen imamların "Türkçe hutbe" görevi, 2932'nin cami biçimiydi. 1980 ve 2002 Diyanet bütçe rakamları dosyanın basımından önce Bütçe Kanunları'ndan alınacaktır; elimizdeki seri 2008'den başlar ve tek başına yeterince konuşur: 1,998 milyar liradan 174,4 milyar liraya.

Rabıta olayı (belge). Uğur Mumcu, 1987'de Cumhuriyet'te yayımladığı yazı dizisinde (sonra Rabıta kitabı) şunu belgeledi: Suudi Arabistan merkezli Rabıtat-ül Alem-il İslami (Dünya İslam Birliği), Avrupa'daki Türk işçilerine hizmet veren Diyanet görevlilerinin maaşlarını ödüyordu. Dayanak iki kararnameydi: **17 Ağustos 1980** tarihli kararname (darbeden önce, Demirel hükûmeti döneminde) ve **28 Nisan 1981** tarihli kararname (Evren ve Ulusu imzalı). 1982-84 arasında görevli başına aylık 1.100 dolar ödendi ([Cumhuriyet](#), "[30 yıl önce bugünü yazdı](#)"). Burada bir noktaya dikkat: olayın kapısı darbeden önce, Demirel döneminde açıldı; cunta kapıyı kapatmadı, ardına kadar açtı. Bu, dosyanın Menderes'ten Erdoğan'a "kullanılabilir aparat" tezinin din alanındaki örneğidir: merkez sağın başlattığını cunta kurumlaştırdı, sonra merkez sağ geri devrildi. Laik olduğunu söyleyen bir cuntanın Türk din görevlilerine Suudi parasıyla maaş ödettirmesi, "laik-İslamcı" ayrımının devlet düzeyinde ne kadar sahte olduğunu gösterir: mesele laiklik değil, sınıftı.

Özal ve ANAP: "dört eğilim" ve İslamcı kadrolaşma. Turgut Özal, 24 Ocak'ın mimarı, cunta hükûmetinin ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı ve 1983'ten sonra başbakan, Nakşibendi İskenderpaşa cemaatine mensuptu; bu, kendisinin ve ailesinin açıkça söylediği, genel olarak bilinen bir olgudur. ANAP'ın "dört eğilimi birleştirme" (milliyetçi, muhafazakâr, liberal, sosyal demokrat) söylemi, pratikte bürokrasinin İslamcı kadrolara açılması anlamına geldi: Millî Eğitim, Diyanet, Kur'an kursları, valilikler. 16 Aralık 1983'te — ANAP hükûmeti kurulduktan üç gün sonra — "Özel Finans Kurumları" kararnamesiyle faizsiz bankacılığın önü açıldı; Suudi ve Körfez sermayeli Al Baraka ve Faisal Finans bu kararnameyle kuruldu. Din, birikimin yeni bir fraksiyonunun ideolojisi olarak sahneye çıktı.

Yeşil sermaye. 1990'da MÜSİAD kuruldu; "Anadolu Kaplanları" (Kayseri, Konya, Denizli, Gaziantep) diye anılan sanayici kesimi, ihracata dayalı 24 Ocak modelinin, sendikası ve düşük ücretli Anadolu emeğiyle birleşmesinden doğdu. Özgür Öztürk'ün Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları (SAV) çalışması, bu kesimin TÜSİAD'la "rekabet"inin sınırlarını gösterir: aynı birikim rejiminde, aynı emek piyasasında, aynı devlet desteğiyle. Cemaat ağı, bu sermaye için ucuz ve itaatkâr emek deposu ve güvenilir ticari ortak havuzu işlevi gördü. Din burada emeği örgütsüzleştirmenin ideolojisi: patron "abi"dir, işçi "kardeş"; sendika, "fitne".

Hak-İş. 1976'da kurulan, Millî Görüş çizgisindeki Hak-İş, 12 Eylül'den DİSK gibi tasfiye edilerek çıkmadı; 1980'lerin sonundan itibaren, özellikle 2000'lerden sonra, DİSK'in boşalttığı alanı iktidarla uyumlu bir sendikacılıkla doldurdu. Ocak 2013'te 166.553 olan üye sayısı Ocak 2019'da 684.144'e (%311 artış) ([DİSK-AR Sendikalaşma Araştırması 2019](#)), Temmuz 2026'da 838.266'ya çıktı ([Sendikadata, Temmuz 2026](#)). Bölüm 18'de göreceğiz: bu büyüme grevle değil, kamu taşeron işçilerinin kadroya alınırken belirli sendikalara yönlendirilmesiyle oldu. Sendika, cemaat ağı gibi işledi.

Kişiler: — **Turgut Özal (1927-1993):** 24 Ocak'ın mimarı; cunta hükûmetinde ekonominin başı; 1983-89 başbakan, 1989-93 cumhurbaşkanı. İskenderpaşa cemaatine mensup; Rabıta ve faizsiz finans kararnamelerinin dönemi. — **Uğur Mumcu (1942-1993):** Gazeteci; Rabıta'yı belgeledi; 24 Ocak 1993'te bombalı suikastla öldürüldü; faili meçhul. — **Fethullah Gülen (1941-2024):** Vaiz; 1970'lerde İzmir'de yurt-dershane ağını kurdu; 1999'da ABD'ye gitti; 15 Temmuz 2016 darbe girişiminin planlayıcısı olarak Türkiye'de "FETÖ" lideri sayıldı; 2024'te Pennsylvania'da öldü. — **Abdullah Çatlı (1956-1996):** Ülkücü; Bahçelievler katliamı (1978) sanığı; Interpol'ce aranırken 3 Kasım 1996'da Susurluk'ta polis müdürü ve milletvekiliyle aynı arabada öldü.

12.2 Gülen'in palazlanması — 12 Eylül'ün en başarılı ürünü

Darbeyi selamlayan başyazı (aktarım). Gülen'in dergisi Sızıntı'nın Ekim 1980 tarihli 21. sayısında "Son Karakol" başlıklı başyazı, darbeyi şu sözlerle karşıladı: "Ümidimizin tükendiği yerde Hızır gibi imdadımıza yetişen Mehmetçiğe... bir kere daha selam duruyoruz." Aynı derginin Haziran 1979 sayısında "Asker" başlıklı bir başyazı vardır ([soL](#), "[Fethullah Gülen cemaatinin hikâyesi](#)"). Bu alıntıyı "aktarım" olarak veriyoruz: yaygın olarak yayımlanmıştır, ancak dosyanın basımından önce Sızıntı arşivinden birincil metin görülmelidir. Alıntının anlamı, doğrulansa da doğrulanmasa da cemaatin 1980 sonrası tutumuyla örtüşür: cemaat, cuntayı bir "İslam düşmanı" olarak değil, komünizme karşı bir müttefik olarak gördü.

Fotoğraf F34. Fethullah Gülen'in cenaze namazı, ABD, 25 Ekim 2024. 12 Eylül'ü 'Son Karakol' başyazısıyla selamlayan vaiz, cuntanın büyüttüğü ve devletin 2016'da tasfiye ettiği cemaatin lideri olarak sürgünde öldü. Fotoğraf: IJA Media group, CCO — [Commons](#).

Fotoğraf F64. Fethullah Gülen, Pensilvanya, 16 Temmuz 2016 — darbe girişiminin ertesi günü. Fotoğraf: AlphaX News, CC BY 3.0 — [Commons](#).

Arama kararı altında büyüme (aktarım). 1981'de Gülen hakkında yakalama kararı çıkarıldı; yaklaşık altı yıl arandı. Bu yıllarda cemaatin dersane, yurt ve "ışık evi" (öğrencilerin cemaat abisi gözetiminde birlikte kaldığı evler) ağı durmadı, büyüdü. 12 Ocak 1986'da Burdur-Isparta yolunda yakalandı; Başbakan Özal'ın devreye girmesiyle ertesi gün serbest bırakıldığı, dönemin görevlilerinin anlatımlarıyla aktarılır ([Hürriyet, 1986'da Gülen'le birlikte kimler yakalandı](#); [T24, "Hizmet Hareketi'nden darbe girişimine"](#)). Aynı yıllarda binlerce devrimci, örgüt üyeliği suçlamasıyla yıllarca cezaevindeydi. Cuntanın "eşit mesafe" iddiası burada çöker: arama kararı, kimin için kâğıt üzerinde kaldığını gösterir.

1990'lar: "hoşgörü" ve kadrolaşmanın başlangıcı. Demirel, Çiller ve Ecevit dönemlerinde cemaat, "hoşgörü ve diyalog" söylemiyle merkez siyasetle yakınlaştı; Gülen, başbakanlar ve cumhurbaşkanlarıyla görüştü; Orta Asya'da "Türk okulları" açıldı. Emniyet ve yargıya planlı kadro yerleştirmenin bu yıllarda başladığı, sonradan kamuya mal olmuş davalarda ve TBMM 15 Temmuz Araştırma Komisyonu raporunda (2017) tespit edilmiştir (belge — komisyon raporu; bireysel iddialar için kesinleşmiş karar gerekir). 28 Şubat 1997'de ordu, Refah-Yol hükûmetine karşı "postmodern darbe" yaparken cemaat, Millî Görüş'ten ayrışıp "makul İslam" konumunu aldı; Gülen 28 Şubat sürecinde hükûmetin istifasını isteyen açıklamalar yaptı (genel olarak bilinen). 1999'da, hakkında 312. maddeden dava açılmadan kısa süre önce ABD'ye gitti ve bir daha dönmedi.

ABD bağlantısı — belge, aktarım, iddia. Belge: Gülen'in ABD'de oturma izni davasında (Gülen v. Chertoff, E.D. Pa. 07-2148, karar 16 Temmuz 2008) eski CIA Ulusal İstihbarat Konseyi Başkan Yardımcısı Graham Fuller, eski CIA görevlisi George Fidas ve eski ABD Ankara Büyükelçisi Morton Abramowitz destek mektupları verdi; Fuller bunu Ağustos 2016'da HuffPost'taki yazısında kendisi doğruladı ([Fuller, HuffPost, Ağustos 2016](#)). Bu, mahkeme dosyası ve yazarının kendi ikrarıyla belge düzeyindedir. Aktarım: Fuller'ın 1990'larda "ılımlı İslam" konseptini RAND raporlarında geliştirdiği ve Gülen hareketini bu konseptin Türkiye modeli olarak gördüğü, kendi yazılarından aktarılır. İddia: Gülen hareketinin CIA tarafından kurulduğu ya da yönetildiği. Bunun belgesi yoktur; Türkiye'deki FETÖ iddianamelerinde de kanıtlanmış bir madde olarak yer almaz. Biz iddia katmanını kullanmıyoruz; belge katmanı yeter: ABD'nin Türkiye politikasını yapmış üç kişi, bir Türk vaizin ABD'de kalması için mahkemeye mektup yazdı. Bunun anlamını yorumlamak için komploya gerek yok — "ılımlı İslam", yeşil kuşağın 2000'lerdeki adıdır.

AKP-Gülen ittifakı (2002-2013). AKP 2002'de iktidara geldiğinde bürokrasi, ordu ve yargıda "vesayet"le karşılaştı ve bunu kırmak için cemaatin emniyet ve yargıdaki kadrolarıyla ittifak yaptı. Bu ittifakın ürünleri: Ergenekon (2007-), Balyoz (2010-) ve KCK (2009-) davaları — sırasıyla "derin devlet", darbeci generaller ve Kürt siyasetine karşı; 2010 anayasa referandumu (HSYK'nın 7'den 22 üyeye çıkarılması, AYM'nin yeniden yapılandırılması — Bölüm 16.2'de "yetmez ama evet" tartışmasıyla birlikte); Bank Asya ve 2005'te kurulan TUSKON — cemaatin sermaye ayağı; Zaman gazetesi ve Samanyolu televizyonu — medya gücü. Bu yıllarda solun bir bölümü, Ergenekon davalarını "kontrgerilla hesaplaşma" diye destekledi. Bölüm 10.3 ve 12.4'te göreceğiz: hesaplaşma değil, tasfiyeydi.

Bu ittifakın sınıfsal içeriğini görmek için Bank Asya ve TUSKON'a bakmak yeter. Bank Asya 1996'da kuruldu, 2000'lerde Türkiye'nin en hızlı büyüyen katılım bankası oldu; cemaat okullarının, yurtlarının ve iş adamlarının parası burada döndü. TUSKON (Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu, 2005) binlerce KOBİ'yi çatısı altında topladı; Afrika ve Asya'da "Türk okulları"nın açtığı pazarlara bu KOBİ'ler girdi; devlet ihaleleri ve dış ticaret heyetleri bu ağ üzerinden dağıtıldı. Cemaat, bir "inanç topluluğu" olarak değil, kendi bankası, kendi işveren örgütü, kendi medyası, kendi okulu ve kendi kadro havuzu olan bir sermaye fraksiyonu olarak iktidar ortağıydı. AKP'yle ittifak, iki sermaye fraksiyonunun devlet aygıtını paylaşmasıydı; kopuş, paylaşımın bozulmasıdır. Bunu "dinî cemaat siyasete karıştı" diye okuyan, sınıfı kaçırmaz; bir sermaye grubu devleti ele geçirmeye çalıştı ve kaybetti — 12 Eylül'de TUSİAD'ın kazandığı oyunun küçük ölçekli tekrarı.

Kopuş. 7 Şubat 2012'de İstanbul'da özel yetkili savcı, MİT Müsteşarı'nı KCK soruşturması kapsamında ifadeye çağırdı; hükümet bunu cemaatin kendi istihbaratına saldırısı olarak okudu ve MİT yasasını değiştirdi. Kasım 2013'te hükümet dershaneleri kapatma kararını açıkladı — cemaatin kadro fabrikasının ilk halkasına dokundu. 17-25 Aralık 2013'te dört bakanı ve yakınlarını hedef alan yolsuzluk soruşturmaları başlatıldı; hükümet bunu "yargı darbesi" ilan etti, soruşturmaları yürüten savcı ve polisler görevden alındı, soruşturmalar takipsizlikle kapatıldı. İki ortak birbirinin aygıtını kullanarak savaşa girdi.

15 Temmuz 2016 ve sonrası (belge). 15 Temmuz 2016 gecesi ordu içindeki bir kalkışma girişimi 251 kişinin ölümüne yol açtı; hükümet ve yargı, girişimi Gülen cemaatinin ("FETÖ") planladığına hükmetti. Ardından 20 Temmuz'da OHAL ilan edildi ve iki yıl sürdü. OHAL İşlemleri İnceleme Komisyonu'nun Ocak 2023'teki nihai verilerine göre: 131.922 KHK tedbiri; **125.678 kamu görevlisi ihraç**; 3.213 rütbe alma; **2.761 kurum kapatma**; komisyona 127.292 başvuru, 17.960 kabul ([AA, OHAL Komisyonu çalışmalarını tamamladı](#)). İçişleri Bakanlığı'nın dört yıllık verisi: 282.790 gözaltı, 94.975 tutuklama, 234.419 pasaport iptali ([Euronews, verilerle 15 Temmuz sonrası](#)). Kapatılanlar: 1.043 özel eğitim kurumu, 1.229 vakıf ve dernek, 19 sendika, 15 vakıf üniversitesi, 35 sağlık kurumu ([Medyascope, 7 yıl sonra bilanço](#)). Yargı: 289 dava, 8.725 sanık; toplam mahkûmiyet 117 bin dolayında ([Bianet, sayılarla 15 Temmuz](#)). İHD'nin Haziran 2022 OHAL-KHK raporuna göre ihraç edilenler arasında 4.770 KESK üyesi vardı; ihraçların önemli bölümü cemaatle hiçbir ilgisi olmayan sol sendikacı, Barış Akademisyeni ve Kürt siyasetçiydi ([İHD OHAL KHK Raporu, 2022](#)).

İşte "devralma" tezinin somut hali: FETÖ tasfiyesi, 12 Eylül aygıtının — fişleme, ihraç, kayyım, KHK — bütün parçalarıyla yeniden devreye girmesidir. 1402'likler 120 kişiydi; KHK'lılar 125.678. Ve aygıt, hedefini hemen genişletti: "irtibat ve iltisak" ölçütü, Bylock kullanıcısından KESK üyesine, Bank Asya müşterisinden Barış Akademisyeni'ne uzandı. Cemaatin mülkleri ve piyasaları ise boşa kalmadı: TMSF'ye devredilen şirketlerin sayısı Nisan 2025'te 770'e ulaştı ([ANKA, TMSF kayyım şirketleri](#)); okullar, yurtlar ve vakıf üniversiteleri başka vakıflara ve sermaye gruplarına devredildi. Bir cemaatin tasfiyesi, cemaat modelinin tasfiyesi değildi; pazarın el değiştirmesiydi.

(bkz. G9, Bölüm 7)

Bize ne öğretiyor: Gülen cemaati, 12 Eylül'ün siyasetleştirmediği yoksul ve taşralı gençliğe **eğitim-yurt-iş-evlilik zinciriyle sınıf atlama vaat eden bir kadro fabrikasıydı**. Dershaneye giren yoksul çocuk, ışık evinde kalır, sınavı kazanır, "abi"lerin yönlendirdiği bölüme girer, mezun olunca cemaatin okuluna ya da şirketine ya da devlete yerleşir, cemaat içinden evlendirilir. Her halkada bir şey verilir, bir şey alınır: verilen mobilite, alınan itaat. Bu model devlete "sızma" değildi; devletin kendi programının — apolitik, dindar, itaatkâr, sınıf bilinci olmayan gençlik — en verimli uygulamasıydı. Devlet 1981'de arama kararı çıkarıp 1986'da serbest bıraktı, çünkü program çalışıyordu. Model 15 Temmuz'dan sonra da yerinde: yalnızca markası değişti.

12.3 AKP ve cemaatler — Gülen'den sonra boşluğun doldurulması

Millî

Fotoğraf F33. Necmettin Erbakan, 2006. Millî Görüş'ten AKP'ye: 28 Şubat'ın kapattığı partiden 'gömlek değiştiren' kadrolar 2002'de iktidara geldi. Fotoğraf: Zest (tr.wikipedia), CC BY-SA 3.0 — [Commons](#).

Fotoğraf F63. 4-6 yaş Kur'an kursu tabelası, 2024. Cuntanın 'komünizme panzehir' programı bugün okul öncesine indi. Fotoğraf: Satırdan kahraman, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

Görüş'ten AKP'ye geçiş, 28 Şubat'ın ürünüdür: Refah Partisi 1998'de, Fazilet Partisi 2001'de kapatılınca "yenilikçi" kanat, Millî Görüş "gömleğini çıkardığını" ilan ederek Ağustos 2001'de AKP'yi kurdu ve 2002'de tek başına iktidar oldu. Bu bir kopuş değil, 24 Ocak–12 Eylül programına tam uyum beyanıydı: IMF programı sürdürüldü, özelleştirmeler hızlandı, sendikal mevzuat korundu. Din, artık devletin resmî ideolojisiyle çatışan değil, onunla örtüşen bir programdı — çünkü resmî ideoloji zaten Türk-İslam Sentezi'ydi (Bölüm 11).

Koalisyon olarak cemaatler. Gülen'in tasfiyesinden sonra boşalan alan tek bir cemaate değil, bir koalisyona dağıtıldı. Kamuya mal olmuş raporlar ve basın soruşturmalarında adı geçen yapılar: Menzil (Nakşibendi; Sağlık Bakanlığı'nda kadrolaşma iddiaları — 2023'te iktidar ortağı bir partinin genel başkanının kendi ağzından dile getirdiği ve basında geniş yer bulan **iddia**; kesinleşmiş yargı kararı yoktur),

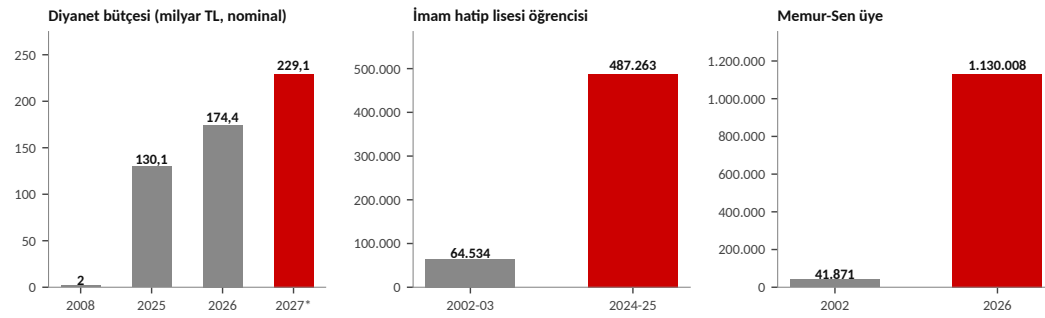
İsmailağa, Süleymancılar (yurt ağı), Ensar Vakfı ve TÜRGEV (KYK ve MEB'le yurt protokolleri), İlim Yayma Cemiyeti. Devlet-vakıf ilişkisinin belge düzeyindeki örnekleri, kişilere değil kurumlara ilişkin protokollerdir: MEB'in 2023'te başlattığı ÇEDES ("Çevreme Duyarlıyım, Değerlerime Sahip Çıkıyorum") projesiyle Diyanet ve vakıf görevlilerinin okullara "manevi danışman" olarak girmesi; Gençlik ve Spor Bakanlığı'nın vakıflara yurt tahsis protokolleri; kamu bankalarının ve belediyelerin vakıf bağışları. Bunlar Resmî Gazete'de ve bakanlık duyurularında yer alan, kamuya açık işlemlerdir.

Diyanet'in büyümesi (belge). Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçesi 2008'de 1,998 milyar YTL idi; 2025'te 130,1 milyar TL, 2026'da 174,389 milyar TL oldu; 2027 Orta Vadeli Program'da 229,1 milyar TL öngörülüyor ([Diken, 2026 bütçesi](#)). Enflasyondan arındırıldığında bile büyüme, pek çok bakanlığı geride bırakır. Diyanet, 12 Eylül'ün md. 136'sıyla verilen "millî dayanışma" görevini bugün okullarda, cezaevlerinde, yurtlarda, KYK'da ve dış temsilciliklerde yürütüyor.

İmam Hatip ve din dersi. 2002-03'te 536-558 İmam Hatip Lisesi'nde 64.534 öğrenci vardı; 2024-25'te 1.730 okulda 487.263 öğrenci ([MEB 2024-25 istatistikleri](#)). 4+4+4 (2012) ile İmam Hatip ortaokulları yeniden açıldı; seçmeli din dersleri eklendi; pek çok mahallede "seçmeli" ders fiilen tek seçenek oldu (Demokratik Eğitim dosyası). Bu, sınıfsal bir haritadır: İmam Hatip'e giden çocuk, çoğunlukla yoksul mahallenin çocuğudur; özel okul öğrenci payı 1995'te %0,75'ten 2023'te %6,3'e çıkarken ([Dünya Bankası, özel ilköğretim payı](#)), burjuvazi çocuğunu özel okula, emekçi sınıflar İmam Hatip'e ya da meslek lisesine gönderdi. Din eğitimi, sınıf ayrımının okul biçimidir.

Memur-Sen ve Hak-İş: sendikanın cemaat ağı olarak işlemesi. Temmuz 2002'de Memur-Sen'in 41.871, KESK'in 262.348 üyesi vardı ([ÇSGB, Temmuz 2002 kamu görevlileri sendika üye sayıları](#)). Temmuz 2026'da Memur-Sen 1.130.008, KESK 161.591 ([Memurlar.net, Temmuz 2026](#)). Yirmi dört yılda biri 27 kat büyüdü, öteki %40 küçüldü. Bu, grevle ya da toplu sözleşme başarısıyla açıklanamaz; Memur-Sen'in bu dönemde imzaladığı toplu sözleşmeler, enflasyonun altında kalan zamlarla anılır. Açıklama, sendikanın işlevinde: Memur-Sen üyeliği, kamuda atama, terfi ve "güvenilirlik" için bir kimlik kartı işlevi gördü; KESK üyeliği ise 2016 sonrasında ihraç gerekçesi. Sendika burada bir sınıf örgütü değil, cemaat ağının kamu bürokrasisindeki uzantısıdır.

Cuntanın din programı AKP döneminde büyüdü

Kaynak: Diken (2025); Cumhuriyet (2024); MEB 2024-25; Hürriyet (2015); ÇSGB 2002 tebliği; Memurlar.net (2026). *2027 OVP tavanı

Grafik G22. Diyanet bütçesi (2008: 1,998 milyar TL → 2026: 174,4 milyar TL → 2027 OVP: 229,1 milyar TL), İmam Hatip öğrenci sayısı (2002-03: 64.534 → 2024-25: 487.263) ve Memur-Sen üye sayısı (2002: 41.871 → 2026: 1.130.008). Kaynak: Diken (2026); MEB (2025); ÇSGB (2002); Memurlar.net (2026).

CEMAAT / VAKIF	ALAN	DEVLETLE İLİŞKİ BİÇİMİ (KAMUYA AÇIK İŞLEMLER)	KANIT DÜZEYİ
Gülen (1970'ler-2016)	Dershane, yurt, okul, banka (Bank Asya), işveren örgütü (TUSKON), medya	1986 serbest bırakma; 2002-13 emniyet-yargı ortaklığı; 2016 tasfiye	Belge (TBMM 15 Temmuz Komisyonu 2017; mahkeme kararları)
Süleymancılar	Yurt ağı, Kur'an kursu	KYK ve MEB yurt protokolleri	Belge (protokoller)
Menzil (Nakşibendi)	Tarikat; iş ağı	Sağlık Bakanlığı'nda kadrolaşma söylemi	İddia (kesinleşmiş karar yok)
İsmailağa	Kur'an kursu, medrese	Vakıf statüsü; iktidarla yakınlık	Aktarım
Ensar Vakfı / TÜRGEV	Yurt, burs, eğitim	KYK yurt tahsis, belediye ve kamu bankası bağışları, MEB protokolleri	Belge (Resmî Gazete, bakanlık duyuruları)
İlim Yayma Cemiyeti	Yurt, burs, İmam Hatip destek	MEB protokolleri; kamu arazisi tahsisleri	Belge
Diyanet Vakfı (TDV)	Yurt, burs, dış ülkelerde cami	Diyanet'in "sivil" kolu; bütçe dışı kaynak	Belge
Hak-İş / Memur-Sen	Sendika	Kamu taşeron kadrolaşmasında yönlendirme; toplu sözleşme tarafı	Belge (üye istatistikleri)

Tablo 12.3. AKP döneminde cemaat-vakıf-devlet ilişkisi: alan ve kanıt düzeyi. Yalnızca kurumsal işlemler; kişilere dönük iddia içermez. Hazırlayan: Bilgi Müşterekleri (2026).

Sadaka toplumu. Cemaatlerin sınıfsal işlevi iki yönlüdür. Yoksullar için: kömür, gıda, burs, yurt, iş bulma, hastanede sıra — devletin ve vakıfların "hayır" olarak dağıttığı, hak olarak değil lütuf olarak alınan destek. Sermaye için: vakıf holdingleri, ihale ekonomisi, vergi muafiyeti, ucuz ve itaatkâr emek havuzu. İki yön aynı ilişkidir: yardım alanın örgütlenmesi değil, şükretmesi beklenir. Bir kuryenin, bir çağrı merkezi çalışanının, bir tersane işçisinin hakkını sendikayla değil, "abi"yle, "hemşehri"yle, "cemaat"le araması — bu, 12 Eylül'ün emeği örgütsüzleştirme programının en kalıcı başarısıdır. Emek, haktan lütfı indirgendi.

Denge söylemine yanıt: "Türkiye'nin temel çatışması laik-dindar kutuplaşmasıdır." Bu kutuplaşma gerçektir ama sınıfı gizler. Laik olduğunu söyleyen cunta Diyanet'e Suudi parasıyla maaş ödetti; dindar olduğunu söyleyen iktidar, laik cuntanın anayasasını, YÖK'ünü ve sendika yasasını korudu. Memur-Sen üyesi bir öğretmenle KESK üyesi bir öğretmen aynı maaşı alır, aynı kirayı öder, aynı enflasyona ezilir; onları ayıran sendika kartı değil, kartın hangisinin ihraç, hangisinin terfi getirdiğidir. Muhalefet yazımızda kurduğumuz tez buradadır: sınıf görülmeden ne laiklik ne din tartışması gerçek muhalefet üretir; ikisi de aygıtın sahibini değiştirmeyi sınıfın kurtuluşu sanır.

12.4 "Derin devlet" 12 Eylül'den bugüne — el değiştiren aygıt

Kavramı Bölüm 10.2'de eleştirdik: devletin derini yoktur, sınıf karakteri vardır. Gene de somut bir hat vardır ve izlenmelidir: 1952'de kurulan aygıtın 1978'den 2016'ya kimlerin elinde, kime karşı çalıştığı.

Özel Harp Dairesi → Özel Kuvvetler Komutanlığı. 1992'de ad değişti, aygıt sürdü. 1990'larda Kürt savaşı bu aygıtın "olağan" işi oldu: JİTEM, köy koruculuğu (1985), faili meçhuller, köy boşaltmaları, Hizbullah'ın kullanılması. İHD'nin yıllık raporlarındaki faili meçhul ve kayıp serileri Bölüm 19'da verilecektir; burada yalnızca şunu söyleyelim: 12 Eylül'ün sıkıyönetim aygıtı, 1987'de ilan edilen OHAL'le Kürt illerinde 2002'ye kadar kesintisiz sürdü. Türkiye'nin batısında "demokrasiye dönüş" yaşanırken doğusu on beş yıl olağanüstü halde kaldı.

Çatlı: 12 Eylül öncesi ülkücü kadronun devlet eliyle kullanılması (belge). 8-9 Ekim 1978 gecesi Ankara Bahçelievler'de yedi TİP'li öğrenci ülkücü bir grup tarafından katledildi. Haluk Kırıcı'nın 1980'deki ifadesinde Abdullah Çatlı'nın rolü anlatıldı; Çatlı hakkında 1982'de giyabi idam kararı verildi; bu karar 26 Nisan 1991'de bozuldu ([sol, Bahçelievler katliamı](#)). Çatlı 1980'de yurt dışına çıktı; İsviçre'de uyuşturucu suçundan tutuklandı, kaçtı; Interpol kırmızı bültenle aranıyordu. 3 Kasım 1996'da Susurluk'ta ölü bulunduğu üzerinde Mehmet Özbay adına düzenlenmiş resmî kimlik, silah ruhsatı ve yeşil pasaport vardı. Bu, iddia değil, kaza tutanağıdır: yedi öğrencinin katilinin devletin verdiği kimlikle, devletin polis müdürüyle aynı arabada olması. TBMM Susurluk Komisyonu raporu (Nisan 1997), Çatlı'nın ve benzer kişilerin "devletin bazı birimlerince" PKK'ye karşı kullanıldığını tespit etti ([Susurluk Raporu, Wikisource](#)). Rapor aynı zamanda MİT ve Genelkurmay'ın komisyona bilgi vermediğini de yazdı. Komisyon bir buçuk yıl çalıştı; Meclis'te tartışılmadı; kimse istifa etmedi. "Sürekli Aydınlik İçin Bir Dakika Karanlık" eylemi Şubat 1997'de milyonları sokağa ve pencereye çıkardı; ama örgütlü bir sınıf gücüne bağlanmayan bu öfke, 28 Şubat'ta ordunun "laiklik" müdahalesine eklemelendi ve söndü. Aygıt bir kez daha el değiştirdi: Susurluk'ta ortaya çıkan devlet-mafya-siyaset üçgeninin sivil ayağı gitti, askerî ayağı "cumhuriyeti koruma" adıyla güçlendi.

Ergenekon-Balyoz (2007-2016): tasfiye olarak hesaplaşma. 2007'de Ümraniye'de bulunan el bombalarıyla başlayan Ergenekon soruşturması, "derin devlet"le hesaplaşma iddiasıyla yüzlerce subayı, gazeteciyi, akademisyeni ve siyasetçiyi tutukladı; 2010'da Balyoz davası, 2003 tarihli bir darbe planı iddiasıyla yüzlerce muvazzaf ve emekli subayı yargıladı. Solun bir bölümü ve liberal aydınlar, bu davaları Susurluk'un tamamlanması olarak destekledi ("yetmez ama evet" ikliminin bir parçası — Bölüm 16.2). Sonuç: Balyoz'da dijital delillerin sonradan üretildiği bilirkişi raporlarıyla tespit edildi; 2015'te tüm sanıklar beraat etti; Ergenekon'da Yargıtay 2016'da mahkûmiyetleri bozdu, 2019'da yeniden yargılamada sanıklar beraat etti; davaları yürüten savcı ve hâkimlerin önemli bölümü 15 Temmuz sonrası "FETÖ üyeliği"nden hükümlü oldu. Yani: 1952'de kurulan aygıtlı hesaplaşmadı; aygıtın içindeki bir kanat (cemaat kadroları) öteki kanadı (Kemalist-ulusalcı subaylar) tasfiye etti; sonra iktidar birinci kanadı tasfiye etti ve beraat eden ikinci kanadın bir bölümünü — kamuoyunda "Avrasyacı" diye anılan, Perinçek çizgisine yakın kesimi — 2016 sonrası ordu ve güvenlik dengelerinde yeniden konumlandırdı (bu son tespit, kamuoyunda geniş yer bulan ve ilgili tarafların kendi açıklamalarıyla da örtüşen bir **aktarımdır**; kişiler düzeyinde belge yoktur). Kontrgerilla dosyası hiç açılmadı.

MHP'nin devletle yeniden bütünleşmesi. 12 Eylül, MHP'yi kapattı, Türkeş'i ve yüzlerce ülkücüyü yargıladı; Türkeş'in "fikrimiz iktidarda, biz hapisteyiz" sözü bu çelişkiyi özetler. 1990'larda ülkücü kadrolar Kürt savaşında devlet eliyle kullanıldı (Susurluk bunun tutanağıdır). 2016 sonrasında MHP, "yerli ve millî" söylemiyle 2018'de Cumhur İttifakı'nın ortağı, 2026'da yeni anayasa çağrısının sözcülerinden biri oldu ([Sabah, Bahçeli'nin anayasa mesajı, 5 Eylül 2026](#)). Yargılanan parti, aygıtın ortağı oldu. Bu bir "değişim" değil; Türkeş'in 1981'de söylediğinin tamamlanmasıdır.

2016 sonrası "yeni derin" (aktarım ve iddia). 15 Temmuz'dan sonra güvenlik aygıtı yeniden düzenlendi: MİT'in yetkileri 2014 yasa değişikliğiyle genişletilmişti, 2017'de doğrudan Cumhurbaşkanlığı'na bağlandı; Genelkurmay Millî Savunma Bakanlığı'na, kuvvet komutanlıkları Cumhurbaşkanlığı'na bağlandı; Jandarma İçişleri'ne geçti. Özel askerî danışmanlık şirketi SADAT'ın kuruluşu (2012) ve kurucusunun 2016-2020 arasında Cumhurbaşkanı başdanışmanı olması kamuya açık olgulardır; şirketin fiili rolüne dair söylenenler ise **iddia** düzeyindedir. 2021'de yurt dışındaki bir organize suç örgütü liderinin (Sedat Peker) video serisinde dile getirdiği, siyasetçi-bürokrat-mafya ilişkilerine dair anlatımlar milyonlarca kez izlendi; bunların tümü **iddia**dır, hiçbirini hakkında kesinleşmiş yargı kararı yoktur ve bu dosyada olgu olarak kullanılmaz. Ancak şu belgedir: iddialar üzerine TBMM'de araştırma önergeleri verildi ve reddedildi. Susurluk'ta komisyon kurulmuştu; 2021'de kurulmadı. Hesap sorma eşiği, yirmi beş yılda geriye gitti.

YIL	OLAY	"HESAPLAŞMA" SÖYLEMİ	NE OLDU	AYGIT KİMİN ELİNE GEÇTİ
1978	Kahramanmaraş	Sıkıyönetim "anarşiyi bitirecek"	13 ilde sıkıyönetim → 12 Eylül	Ordu (cunta)
1996	Susurluk	"Çeteler temizlenecek"; TBMM komisyonu	Rapor tartışılmadı; MİT/Genelkurmay bilgi vermedi; 28 Şubat	Ordu ("laikliği koruma")
2007	Ergenekon-Balyoz	"Derin devletle hesaplaşma"	Sahte delil; beraatlar; savcılar hükümlü	Cemaat kadroları → AKP
2016	15 Temmuz	"FETÖ tasfiyesi"	125.678 ihraç; KHK; kayyım; hedef genişledi	Cumhur İttifakı (AKP-MHP), MİT

Tablo 12.1. Aygıt örüntüsü: her seferinde "artık hesaplaşıyoruz" denildi; her seferinde aygıt el değiştirdi. Hazırlayan: Bilgi Müşterekleri (2026).

	SUSURLUK (1996-97)	ERGENEKON-BALYOZ (2007-16)	"FETÖ" DAVALARI (2016-)
İddia	Devlet-mafya-siyaset üçgeni; faili meçhuller	Darbe planı; "derin devlet" örgütü	Darbe girişimi; devlete "sızmış" örgüt
Araç	TBMM araştırma komisyonu; ceza davası	Özel yetkili mahkemeler; toplu tutuklama	OHAL, KHK, ceza davaları
Kanıt niteliği	Kaza tutanağı, tanıklık; devlet sırrı engeli	Dijital delil — sonradan üretildiği tespit edildi	Bylock, Bank Asya, "iltisak" — ölçüt hukuken tartışmalı
Sonuç	Birkaç mahkûmiyet; rapor rafa	Tümüyle beraat	~117 bin mahkûmiyet; 125.678 ihraç; 2.761 kapatma
Kontrgerilla dosyası açıldı mı?	Hayır	Hayır	Hayır
Kim kazandı?	Ordu (28 Şubat)	Cemaat + AKP (2010 referandumu)	AKP-MHP bloğu; TMSF'ye devredilen 770 şirket
Kim kaybetti?	Kürt köylüleri (faili meçhuller sürdü); hesap soran yurttaş	Ordu içi bir kanat; adalet beklentisi	Cemaat kadroları ve on binlerce ilgisiz emekçi (KESK, akademi)

Tablo 12.2. Üç "hesaplaşma" davası karşılaştırması. Kaynaklar: Susurluk Raporu (1997); Bianet; AA; OHAL Komisyonu (2023). Hazırlayan: Bilgi Müşterekleri (2026).

(bkz. D10, Bölüm 2)

Susurluk'tan bugüne değişmeyen şey: Kürt sorunu aygıtın laboratuvarıdır. Susurluk'ta aynı arabada ölen polis müdürü, Özel Harekât'ın kurucusuydu; milletvekili, korucu aşiretinin reisiydi; ülkücü, PKK'ye karşı "kullanılmış"tı. 2016 sonrası kayyım aygıtı da önce Kürt belediyelerinde denendi: 2016-19'da DBP'nin 102 belediyesinden 94'üne, 2019'da HDP'nin 65 belediyesinden 48'ine, 2024 sonrasında DEM'in 78 belediyesinden 10'una kayyım atandı; dokuz yılda 164 belediyenin 159'u Kürt siyasetine aitti ([Medyascope](#), [kayyım infografiği](#)). Sonra aygıt batıya döndü: 2024-25'te kayyım atanan 13 belediyenin 4'ü CHP'liydi ([Cumhuriyet](#), [31 Mart 2024'ten bu yana kayyımlar](#)). Mızraklı yazımızda bunu göstermiştik: Diyarbakır'da denenen, İstanbul'a gelir. 1978'de Maraş'ta, 1990'larda Cizre'de, 2016'da Sur'da denenen olağanüstü hal aygıtı, her seferinde "orası özel durum" diye kabul ettirildi ve her seferinde genelleşti. Kürt sorununu "dipnot" olarak gören bir sol, aygıtın kendisine nasıl geleceğini göremez.

12.5 Sınıfsal sentez — din, sermaye, devlet üçgeni

Şimdi parçaları birleştirelim. 12 Eylül'ün din politikası bir "muhafazakârlaşma" değil, **emeğin ideolojik olarak örgütsüzleştirilmesi** programıdır. Bu programın üç ayağı vardır ve üçü birlikte 12 Eylül'ün en uzun ömürlü mirasıdır:

1. **Cemaatler — sivil altyapı.** Sendikanın, derneğin, partinin kapatıldığı yerde cemaat açıldı. Yoksul gence yükselme kanalı, yoksul aileye yardım, sermayeye itaatkâr emek. Gülen bu modelin en verimliydı; tasfiyesi modeli değil, işletmecisini değiştirdi. Memur-Sen ve Hak-İş, modelin sendika biçimidir: 41.871'den 1.130.008'e.
2. **Yeşil sermaye — ekonomik fraksiyon.** 24 Ocak'ın ihracatçı, sendikasız, düşük ücretli Anadolu sanayisi; faizsiz finans (1983), MÜSİAD (1990), TUSKON (2005), ihale ekonomisi ve vakıf holdingleri. TÜSİAD'ın rakibi değil, aynı birikim rejiminin ikinci kanadı; TMSF'ye devredilen 770 şirket, bu kanadın kendi içindeki el değiştirmenin ölçüsüdür.
3. **"Derin devlet" — zor aygıtı.** 1952'de NATO'yla kurulan, 1978'de Maraş'ta, 1996'da Susurluk'ta, 2016'da KHK'larda görünen olağanüstü hal aygıtı. Sahibi değişti — cunta, ordu, cemaat, Cumhuriyet İttifakı — işlevi değişmedi: sınıf mücadelesinin sermaye için tehlikeli olduğu anda kesilmesi.

Üçü tek bir şeyi üretir: hakkını sendikada değil cemaatte arayan, patronunu "abi" bilen, devletten korkan ve devlete şükreden, örgütsüz bir emekçi. 1980'de sendikalaşma beyan edilen rakamlarla %40 dolayındaydı; 2026'da %13,8, özel sektörde %5,7, 25 yaş altında %6 ([DİSK-AR Sendikal Haklar Raporu, Temmuz 2026](#)). Bu düşüşü yalnızca 2821-2822'nin barajı açıklamaz; barajın yanında, sendikanın yerine geçen bir aygıt kuruldu. O aygıtın adı cemaattir ve bütçesi Diyanet'in 229 milyar lirasıdır.

Bir emekçinin gözünden üçgen. Bunu soyut bırakmayalım. Kayseri'de bir mobilya fabrikasında çalışan genç bir işçi düşünün. Patron, MÜSİAD üyesidir ve cuma namazında işçilerle aynı safta durur; işyerinde sendika yoktur, "aile gibiyiz" denir. İşçi, lise yıllarında bir cemaat yurdunda kalmış, bursunu oradan almıştır; işi de yurttaki "abi" bulmuştur. Kirasını ödeyemediği ay belediyenin vakfından gıda kolisi gelir; kolinin üstünde belediye başkanının adı yazar. Maaşı asgari ücretin biraz üstündedir — 2026'da işçilerin yaklaşık %35'i asgari ücretin ± 5 bandındadır ([DİSK-AR Geçim Krizi Raporu, Haziran 2026](#)). Bir gün sendika üyesi olsa, işten çıkarılır ve mahallede "fitneci" diye bilinir. Bu işçinin hayatındaki her halka — yurt, iş, koli, cami, patron — aynı üçgenin bir köşesine bağlıdır. Ona "dindar olma" demek saçmadır; ona "hakkın koli değil, ücret" demek sınıf siyasetidir. 12 Eylül bu üçgeni kurdu; kırk altı yıldır her iktidar onu korudu; çünkü üçgen, sendikanın yerine geçer.

Bizim tavrımız. Dine karşı değiliz; dinin sınıf egemenliği aracı olarak kullanılmasına karşıyız. Bir işçinin inancı onun kendi meselesidir; o inancın patronun ve devletin elinde işçiye karşı silah olması bizim meselemizdir. Laikçi-İslamcı sahte cephesinin dışında duruyoruz: bu cephenin iki yanı da 1982 Anayasası'nı, YÖK'ü, 2821'in torunu 6356'yı ve Diyanet'in md. 136'daki görevini korudu. Bizim hattımız, işçinin cemaate değil sendikaya, sadakaya değil hakka, "abi"ye değil sınıf kardeşine yöneldiği bir hattır. 1970'lerde DİSK'in üye tabanının önemli bölümü namaz kılan işçilerdi; Kemal Türkler'in cenazesinde yüz binler vardı ve onları birleştiren şey inançları değil, sınıflarıydı. 12 Eylül bu birliği kırdı; cemaat modeli kırığı kalıcılaştırdı. Kırığı onaracak olan şey, laiklik vaazı değil, işyerinde birlikte kazanılan bir haktır.

Rakamlar: Diyanet bütçesi 2008: 1,998 milyar TL → 2026: 174,4 milyar TL → 2027 OVP: 229,1 milyar TL ([Diken](#)) · İmam Hatip öğrencisi 2002-03: 64.534 → 2024-25: 487.263 ([MEB](#)) · Memur-Sen 2002: 41.871 → 2026: 1.130.008; KESK 262.348 → 161.591 ([ÇSGB 2002](#); [Memurlar.net 2026](#)) · Hak-İş 2013: 166.553 → 2026: 838.266 · 15 Temmuz sonrası: 125.678 ihraç, 2.761 kapatma, 282.790 gözaltı, 94.975 tutuklama ([AA](#); [Euronews](#)) · TMSF kayyım şirketi 770 (Nisan 2025) · Sendikalaşma 2026: %13,8; özel sektör %5,7; 25 yaş altı ~%6 ([DİSK-AR](#)).

Olgu kutusu: Rabita'nın iki tarihi. Kararnamelerin ilki 17 Ağustos 1980 — darbeden 26 gün önce, Demirel hükümeti. İkincisi 28 Nisan 1981 — darbeden 7,5 ay sonra, Evren ve Ulusu imzalı. Laik cunta, merkez sağın açtığı Suudi maaş kapısını kapatmadı; kurumlaştırdı. 1987'de Mumcu'nun yazısıyla ortaya çıktı; 1993'te Mumcu öldürüldü; fail bulunmadı. Rabita'nın kendisi hakkında bir soruşturma açılmadı. (Kaynak: Mumcu, Rabita; [Cumhuriyet](#). Kararname tarihleri Resmî Gazete'den teyit edilecek.)

Bugüne bağ: Bu bölümü okuyan bir genç yoldaş şunu sorabilir: "Bir cemaatte büyüdüm, yurdunda kaldım, bursunu aldım — şimdi ne yapayım?" Yanıtımız: hiçbir şey için utanmayın. 12 Eylül sendikayı kapattı, cemaati açtı; yoksul bir ailenin çocuğunun o kapıdan geçmesi bir suç değil, bir sınıf koşuludur. Suç, kapıyı açanlarındır. Sizin yapacağınız şey, kapıdan geçtikten sonra hangi kapıyı açacağınızı seçmektir: işyerinizde sendika, mahallenizde dayanışma, okulunuzda örgüt. Diyanet'in 229 milyar liralık bütçesi bir gün sizin ücretinizden, sizin okulunuzdan, sizin hastanenizden kesilen paradır; bunu hak olarak geri istemek din düşmanlığı değil, sınıf bilincidir.

Hesaplaşıldı mı? — Hukuki: Hayır. Rabita soruşturulmadı; Susurluk raporu tartışılmadı; Ergenekon-Balyoz beraatle, FETÖ davaları kontrgerilla dosyasına dokunmadan sonuçlandı; Mumcu cinayeti faili meçhul; 2021 iddiaları için komisyon kurulmadı. — **Kurumsal:** Hayır. Diyanet md. 136 göreviyle ve 229 milyar liralık bütçeyle yerinde; İmam Hatip ve din dersi genişledi; ÖHD → ÖKK sürdü; MİT'in yetkileri genişledi; cemaat-vakıf-devlet protokolleri arttı. — **İdeolojik:** Hayır. "Komünizme panzehir olarak din" programı, adı konmadan resmî ideolojinin çekirdeği; laik-İslamcı kutuplaşması sınıf gizlemeye devam ediyor; "derin devlet" kavramı aygıtın sahibini tartıştıp sınıf karakterini gizliyor.

Araç: Cemaat-sermaye-devlet ilişki haritası (D19, EK G'de) ve Tablo 12.2'deki "hesaplaşma" davaları karşılaştırması. Bir "hesaplaşma" haberi gördüğünüzde üç soru: (1) Kontrgerilla dosyası açılıyor mu, yoksa bir kanat ötekini mi tasfiye ediyor? (2) Aygıtın kurumları (OHAL yetkisi, KHK, kayyım, ihraç) kaldırılıyor mu, yoksa yeni sahibine mi devrediliyor? (3) Kim kazanıyor — sınıf mı, blok içi bir fraksiyon mu? Üçüne de "ikincisi" yanıt geliyorsa, hesaplaşma değil el değiştirme izliyorsunuz demektir.

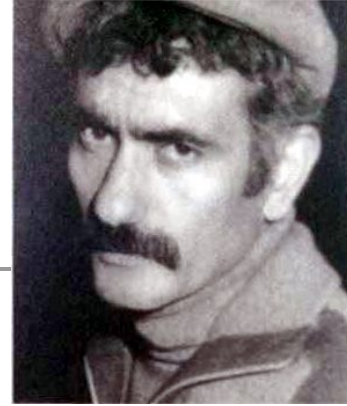
Bu bölümün kaynakları: — Uğur Mumcu, Rabita (1987) · [Cumhuriyet](#), "30 yıl önce bugünü yazdı" · Özgür Öztürk, Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları (SAV) — [soL](#), "Fethullah Gülen cemaatinin hikâyesi: Hepiniz oradaydınız" · [Hürriyet](#), 1986 yakalanma · T24, Gülen'in yaşamı · Gülen v. Chertoff, E.D. Pa. 07-2148 (16 Temmuz 2008) · Fuller, HuffPost (Ağustos 2016) — [AA](#), OHAL Komisyonu nihai verileri (Ocak 2023) · [Euronews](#), verilerle 15 Temmuz sonrası · [Medyascope](#), 7 yıl sonra · [İHD OHAL KHK Raporu \(2022\)](#) · [Bianet](#), sayılarla 15 Temmuz · [ANKA](#), TMSF 770 şirket — [Diken](#), 2026 bütçesi ve Diyanet · [MEB 2024-25 istatistikleri](#) · [Hürriyet](#), İmam Hatip serisi · [ÇSGB Temmuz 2002](#) · [Memurlar.net Temmuz 2026](#) · [Sendikadata Temmuz 2026](#) · [DİSK-AR 2019 sendikalaşma](#) · [DİSK-AR Sendikal Haklar Raporu 2026](#) · [Dünya Bankası, özel okul payı](#) — [TBMM Susurluk Araştırma Komisyonu Raporu \(1997\)](#) · [Bilkent arşivi](#) · [soL](#), Bahçelievler ve Çatlı · [Sabah](#), Bahçeli 5 Eylül 2026 — Bilgi Müşterekleri yazıları: Demokratik Eğitim dosyası; Muhalefet videosu eleştirisi; Barış Akademisyenleri; Mızraklı (kayyım); Bilişim Emekçisinin El Kılavuzu.

BÖLÜM 13

Dünya 12 Eylül'e Nasıl Baktı: Devletlerin Sessizliği, Solun Sesi ve Sürgün

Tez. 12 Eylül'ü dünyanın devletleri "istikrar" diye alkışladı ya da sustu; dünyanın işçileri, sendikaları ve solu ise darbeyi ilk günden tanıdı ve karşı çıktı. Bu ayrım rastlantı değildir: darbe sermayenin programıydı, sermayenin devletleri de ona göre davrandı. Darbenin en uzun süren dış etkisi ise sürgündür. On binlerce insanın Avrupa'ya kaçıışı, Türkiye solunu hem kadro olarak kanattı hem de onu ilk kez uluslararası bir hareket haline getirdi. Sürgün de sınıfsaldır: kimin nereye tutunduğu, kimin fabrikaya düştüğü, Türkiye'de olduğu gibi Avrupa'da da sınıf konumuyla belirlendi.

12 Eylül sabahı Ankara'da tanklar sokaktaydı. Aynı sabah Washington'da, Brüksel'de, Bonn'da ve Moskova'da masalara raporlar geldi. Bu bölümde o masalarda ne yapıldığını anlatacağız. Sonra aynı günlerde Avrupa'nın fabrikalarında, sendika binalarında ve göçmen derneklerinde ne yapıldığını. Çünkü bir darbenin sınıfsal niteliğini anlamının en kestirme yollarından biri, ona kimin sevindiğine, kimin sustuğuna ve kimin karşı çıktığına bakmaktır.

Kavram: **Sürgün**, bir insanın siyasal nedenlerle ülkesini terk etmek zorunda kalması ve geri dönememesidir; gönüllü göçten farkı, dönüş kapısının devlet tarafından kapatılmış olmasıdır. **Siyasi mülteci**, başka bir devletten siyasal zulüm gerekçesiyle koruma isteyen kişidir; bu statü bir prosedürle verilir, aylar ya da yıllar sürebilir. **Vatandaşlıktan çıkarma**, devletin bir kişiyi yurttaş olmaktan çıkarıp pasaportsuz, haksız ve ülkesiz bırakmasıdır; 12 Eylül bunu binlerce kişiye uyguladı. **Diaspora**, bir halkın ya da siyasal topluluğun ülke dışında kalıcı olarak örgütlenmesidir; Türkiye ve Kürt diasporası büyük ölçüde 12 Eylül'ün ürünüdür.

Fotoğraf F9. Yılmaz Güney'in Ulucanlar Cezaevi Müzesi'ndeki panosu. 1981'de firar etti, Yol'u sürgünde tamamladı, 1984'te Paris'te öldü; vatandaşlıktan çıkarılanlardandı. Fotoğraf: Ankara'dan, CCO — [Commons](#).

13.1 Devletler ve kurumlar: alkış, sessizlik ve ikili oyun

Bir darbeye dış dünyanın tepkisini ölçmenin üç yolu var: hükümetler ne dedi, para nereye aktı, silah kime gitti. Söz ucuzdur; para ve silah pahalı. Bu yüzden söze değil, akışa bakacağız.

ABD: darbe değil, "geçiş"

ABD'nin tutumunu en iyi anlatan olgu bir cümle değil, bir takvimdir. Türkiye ile ABD arasındaki **Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEİA)** darbeden altı ay önce, 29 Mart 1980'de imzalandı; darbeden iki ay sonra, 18 Kasım 1980'de yürürlüğe girdi. Yani anlaşma bir seçilmiş hükümetle yapıldı, bir cuntayla uygulamaya kondu; arada kimse "koşullar değişti" demedi. Anlaşmanın içeriği üslerin kullanımı ve askerî yardımdı. ABD Sayıştay'ının (GAO) raporuna göre ABD'nin Türkiye'ye güvenlik yardımı 1980 mali yılında 200 milyon dolar, 1981'de 452 milyon dolar, 1982'de 703,5 milyon dolardı ([GAO, ID-82-31](#)). İki yılda üç buçuk kat. Darbe, ABD'nin gözünde bir kesinti değil, bir hızlandırıcıydı.

Darbenin yapıldığı saatte Beyaz Saray'da Carter yönetimi vardı. Ordunun darbeden bir saat önce ABD Büyükelçiliği'ni telefonla haberdar ettiği, Birand'ın 12 Eylül Saat 04.00 kitabında anlattığı ve Bölüm 10'da ele aldığımız bir olgudur. Carter yönetimi darbeyi kınamadı; "demokrasiye dönüş" beklentisini dile getirmekle yetindi. Ocak 1981'de göreve gelen Reagan yönetimi ve Dışişleri Bakanı Alexander Haig döneminde çizgi daha da netleşti: Türkiye "NATO'nun güneydoğu kanadı"ydı, İran devrimi ve Afganistan işgalinden sonra "istikrar" her şeyin önündeydi, cunta bu istikrarın garantisiydi. Kongre'de insan hakları gerekçesiyle yardımın kesilmesi yönünde girişimler oldu; hiçbir sonuç vermedi. Birand'ın aktardığı ve Henze'nin reddettiği "our boys did it" sözünü Bölüm 10'da tartıştık; sözün doğru olup olmaması önemli değildir, çünkü para akışı sözün yerine konuşur.

IMF, Dünya Bankası, OECD: kredi musluğu darbeyele açıldı

24 Ocak programı Bölüm 5'te anlatıldı; Bölüm 9'da o programın darbeyele nasıl uygulanabilir hale geldiğini gördük. Burada yalnızca dış finansmanın takvimini hatırlatalım. IMF, Haziran 1980'de, yani darbeden üç ay önce, Türkiye'yle üç yıllık bir stand-by anlaşması imzaladı: 1.250 milyon SDR, ülke kotasının %625'i ([IMF Staff Papers](#)). Bu, o güne kadar IMF'nin verdiği en büyük oransal kredilerden biriydi. Dünya

Bankası 1980-84 arasında beş ayrı "yapısal uyum kredisi" (SAL I-V) ile 1,6 milyar dolar verdi ([Dünya Bankası zaman çizelgesi](#)). OECD ülkeleri ve Suudi Arabistan 1,5 milyar doların üzerinde ek destek sağladı; 1980-84 arasında 6,5 milyar dolarlık borç yeniden yapılandırıldı. Toplam ödemeler dengesi desteği 5 milyar doları aştı.

Bu rakamların anlamı şudur: darbeden önce başlayan kredi akışı darbeden sonra kesilmedi, tersine sürdü ve büyüdü. Uluslararası mali kurumlar için 12 Eylül, "programın uygulanabilirlik koşulu"ydü. Bir kredi memurunun gözüyle bakın: grev yok, toplu sözleşme yok, ücretler donmuş, sendika kapalı. Program yürür.

(bkz. G26, Bölüm 6)

NATO: memnun ittifak

NATO'nun tutumu ABD'ninkinden ayrılmadı. Türkiye ittifakın üyesiydi; darbe ittifak üyeliğini, üsleri ve askerî işbirliğini hiçbir biçimde sarsmadı. NATO Genel Sekreteri Joseph Luns'un darbeyi memnuniyetle karşıladığına dair aktarımlar vardır (kaynak doğrulanacak). Kesin olan şudur: NATO darbeyi tartışmaya bile açmadı. Yunanistan'ın 1974'te askerî kanattan çekilmesinden sonra Türkiye ittifakın Doğu Akdeniz'deki tek güvenilir ayağıydı ve cunta, Ekim 1980'de Yunanistan'ın NATO askerî kanadına dönüşünü onaylayarak ittifaka en çok istediği hediye verdi. Bir cunta, seçilmiş hükümetlerin yıllarca veto ettiği bir kararı bir ayda aldı. İttifakın memnuniyetinin nedeni budur.

Batı Avrupa: parlamentolar konuştu, hükümetler iş yaptı

Batı Avrupa'nın tutumu ikiliydi ve bu ikilik öğreticidir. Bir yanda parlamentolar, sendikalar, partiler ve kamuoyu darbeye karşı çıktı. Öbür yanda hükümetler ticareti, silah satışını ve askerî işbirliğini sürdürdü.

Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi, darbeden sonra Türkiye delegasyonunun katılımını askıya aldı (1981; tarih doğrulanacak). Avrupa Parlamentosu, Türkiye-AET Karma Parlamento Komisyonu'nun çalışmalarını dondurdu ve darbeyi kınayan kararlar aldı (1981-82; tarihler doğrulanacak). AET, Türkiye'yle imzalanan 4. Mali Protokol'ü askıya aldı (1981-82; tarih doğrulanacak). Ve en önemlisi: Fransa, Norveç, Danimarka, İsveç ve Hollanda, 1982'de Türkiye'yi işkence ve sistematik insan hakları ihlalleri gerekçesiyle Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na şikâyet etti — devletlerarası başvuru, yani bir devletin başka bir devleti şikâyet etmesi, Avrupa insan hakları sisteminde çok seyrek görülen bir adımdır (başvuru Temmuz 1982; dostane çözümle kapanış 1985 — tarihler doğrulanacak). Dostane çözüm sözü kendini anlatır: Türkiye "işkenceyle mücadele edeceğim" dedi, beş devlet şikâyeti geri çekti, kimse yargılanmadı.

Peki hükümetler ne yaptı? Federal Almanya, Türkiye'nin en büyük ticaret ortağı ve en büyük silah tedarikçilerinden biri olmayı sürdürdü. NATO çerçevesindeki askerî yardım kesilmedi. Avrupa hükümetlerinin cuntaya karşı tek somut yaptırımını, birkaç yıl süren ve sonra sessizce kaldırılan protokol dondurmalarından ibaret kaldı. 1983 seçimleriyle "sivil yönetime dönüş" ilan edildiğinde, işkence sürerken, Avrupa Konseyi delegasyonu geri kabul etti (1984; tarih doğrulanacak).

ILO: sendika özgürlüğünün kürsüsü

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), üç taraflı bir kurumdur: hükümetler, işverenler ve işçiler. Bu yüzden ILO'nun tutumu diğer devletlerarası kuruluşlardan farklı oldu. DİSK'in kapatılması, 1.477 sendikacının yargılanması, 52 idam istemi ve 2821-2822 sayılı yasaların sendika özgürlüğüne aykırılığı, ILO Sendika Özgürlüğü Komitesi'ne uluslararası sendika konfederasyonları tarafından şikâyet edildi. Komite, Türkiye'nin 87 ve 98 sayılı sözleşmelere aykırı davrandığını tespit etti ve Türkiye yıllarca ILO Konferansı'nda "kara liste" tartışmalarının öznesi oldu. Türkiye 87 sayılı Sendika Özgürlüğü Sözleşmesi'ni ancak 1993'te onayladı. ILO baskısı cuntayı devirmedi ama DİSK davasının uluslararası bir dava olarak görülmesini sağladı ve 1990'larda sendika yasalarındaki kısmi gevşemelerin dış nedenlerinden biri oldu.

Sovyetler Birliği ve komşular

Sovyetler Birliği'nin tutumu ihtiyatlıydı. Moskova darbeyi kınayan bir açıklama yapmadı; Türkiye-SSCB ekonomik ilişkileri, başta doğal gaz ve sanayi tesisleri işbirliği olmak üzere, sürdü. Bunun nedeni Sovyet dış politikasının "devletten devlete" mantığıdır: Moskova komşu devletle ilişkiyi, o devletin rejiminden bağımsız olarak korumayı seçti. Ancak Sovyetler Birliği'nin sağladığı bir şey vardı: TKP'nin dış bürosu, radyoları ve yayınları sosyalist ülkelerde barındı. Yani Sovyet devleti cuntayla konuşurken, Sovyet çatısı altındaki Türkiyeli komünistler cuntaya karşı yayın yaptı. Bu çelişkiyi Bölüm 20'de solun uluslararası bağımlılıkları bağlamında yeniden ele alacağız.

Yunanistan'da Papandreu'nun PASOK'u 1981'de iktidara geldi; Yunan hükümeti cuntayı Ege ve Kıbrıs gerekçesiyle eleştirdi ama Yunanistan da aynı yıllarda Türkiye ile NATO içinde birlikte oturuyordu. İran'da 1979 devrimi sonrası rejim, Türkiye'de darbenin "İslam'a karşı" olduğunu düşünüyordu; ilişkiler soğuk ama kesintisizdi. Suudi Arabistan ise cuntanın en gönüllü finansörlerinden biri oldu: hem ödemeler dengesi desteğinde hem de Bölüm 12'de anlattığımız Rabta olayında görüldüğü gibi, Diyanet'in yurt dışı görevlilerinin maaşlarını ödeyecek kadar içerideydi.

Tablo T2. Devletler ve kurumlar 12 Eylül karşısında

DEVLET / KURUM	TUTUM	GEREKÇE	SINIFSAK OKUMA
ABD (Carter → Reagan)	Kınamadı; askerî yardımı 200 → 703,5 milyon \$'a çıkardı; SEİA'yı cuntayla yürürlüğe koydu	"İstikrar", İran ve Afganistan sonrası "yeşil kuşak", NATO kanadı	Darbe ABD'nin bölge stratejisinin ve neoliberal programın uygulayıcısıydı
IMF / Dünya Bankası	Stand-by ve SAL kredilerini sürdürdü ve büyüttü	"Programın uygulanabilirliği"	24 Ocak'ın uluslararası sahipleri; grevsiz ülke = ödenebilir borç
NATO	Sessiz-memnun; Yunanistan'ın askerî kanada dönüşü cuntayla sağlandı	İttifak bütünlüğü	Cunta, seçilmiş hükümetlerin yapamadığını bir ayda yaptı
Federal Almanya (hükümet)	Ticaret ve silah işbirliği sürdü; kamuoyu ve SPD tabanı karşı	Ekonomik çıkar, göçmen işgücü, NATO	Sermayenin devleti cuntayla çalışır; işçileri karşı çıkar
Avrupa Konseyi PM	Delegasyonu askıya aldı (1981, doğrulanacak), 1984'te geri aldı	İnsan hakları	Sembolik yaptırım; seçim görüntüsü yetti
AET / Avrupa Parlamentosu	4. Mali Protokol'ü dondurdu; kınama kararları	İnsan hakları, sendika özgürlüğü	Parlamento konuştu, Konsey (hükümetler) iş yaptı
Fransa, Norveç, Danimarka, İsveç, Hollanda	Türkiye'yi AİHK'ya şikâyet etti (1982, doğrulanacak)	Sistematik işkence	Beş devlet; dostane çözümle kapandı, fail yargılanmadı
ILO	Sendika özgürlüğü ihlali tespiti; DISK davası gündemde	87 ve 98 sayılı sözleşmeler	İşçi tarafı olan tek devletlerarası kurum; en tutarlı tepki buradan geldi
SSCB	Kınamadı; ticaret sürdü; TKP'nin dış bürosunu barındırdı	Devletten devlete ilişki	Devlet çıkarı ile parti dayanışması ayrı kanallarda
Suudi Arabistan	Finansman + Rabıta	"Yeşil kuşak", İslam'ın komünizme karşı kullanımı	Cuntanın din politikasının dış ortağı
Yunanistan / İran	Eleştirel ama ilişkiyi sürdürdü	Ege, Kıbrıs / rejim ideolojisi	Komşu devletlerin de sınıfı vardır

Denge söylemine yanıt: "Batı darbeye karşı çıktı." Çıkmadı. Karşı çıkanlar Batı'nın parlamentoları, sendikaları ve sokaklarıydı; Batı'nın hükümetleri, ittifakı ve bankaları darbeyle çalıştı. Bu ayırım, "Batı" diye bir bütün olmadığını, orada da sınıfların olduğunu gösterir. Cuntanın "dış mihraklar bize saldırıyor" söylemi de bu yüzden boştur: dış mihraklar cuntaya kredi açıyordu; saldıran, Avrupa'nın işçileriydi.

13.2 Dünya solu ve sendikaları: ilk günden tanıyanlar

Fotoğraf F38. Hannover, 23 Nisan 2016: DİDF bayraklarıyla gösteri. 1980'de Almanya'da kurulan Demokratik İşçi Dernekleri Federasyonu, sürgünün gurbetçi işçile buluştuğu yer. Fotoğraf: Bernd Schwabe, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

Devletlerin sessizliğinin karşısında bir başka ses vardı. Bu ses, darbenin ilk haftasından itibaren Avrupa'nın sendika binalarından, parti merkezlerinden, göçmen derneklerinden ve üniversitelerinden yükseldi.

Uluslararası sendika konfederasyonları. O yıllarda dünya sendika hareketi üçe bölünmüştü: Batı'nın sosyal demokrat çizgideki Uluslararası Hür Sendikalar Konfederasyonu (ICFTU), sosyalist ülkeler ve komünist sendikaların Dünya Sendikalar Federasyonu (WFTU) ve Hristiyan kökenli Dünya Emek Konfederasyonu (WCL). Üçü de, farklı gerekçelerle ve farklı yoğunlukta, DİSK davasına sahip çıktı: ILO'ya şikâyetler, gözlemci heyetleri, duruşma izlemeleri, imza kampanyaları ve DİSK yöneticilerinin idamdan kurtarılması için hükümetlere baskı. DİSK'in 1.477 sanıklı davası, 1980'lerin ortasında uluslararası sendika hareketinin en çok izlediği davalardan biri oldu. Bu dayanışmanın somut sonuçlarından biri, idam istemlerinin uluslararası bir maliyetinin olmasıydı; 1986'daki kararda idam çıkmadı, 1991'de Askeri Yargıtay kararı bozdu ve sanıklar beraat etti (Bölüm 6 ve 18).

Uluslararası Af Örgütü. Amnesty International, 1980'ler boyunca Türkiye'de işkence üzerine raporlar yayımladı ve kampanyalar yürüttü. Cezaevlerindeki ölümler, gözaltında işkence ve idam kararları bu raporlarla dünya kamuoyuna taşındı. Beş Avrupa devletinin 1982 şikâyetinin arkasında da büyük ölçüde bu raporlar ve sendika baskısı vardı. Amnesty'nin Türkiye üzerine çalışması bir "dış müdahale" değil, cezaevlerinden çıkan tanıklıkların dünyaya taşınmasıydı; Bölüm 8'de anlattığımız işkence, dünyada ilk kez bu raporlarla adlandırıldı.

Avrupa sendikaları ve partileri. Alman DGB, İsveç LO, Fransız CGT, İtalyan CGIL, İngiliz TUC ve diğerleri, darbeyi kınayan açıklamalar yaptı; DİSK yöneticilerinin serbest bırakılması için kampanyalar yürüttü; sürgüne gelen sendikacılara kapı açtı. Avrupa'nın komünist partileri (İtalya, Fransa, İspanya, Yunanistan) darbeyi açıkça "faşist" olarak niteledi ve dayanışma komiteleri kurdu. Sosyal demokrat partilerin tutumu ise ikiliydi: Batı Alman SPD tabanı ve gençlik örgütleri darbeye karşı çıkarken, SPD'nin hükümet kanadı (Schmidt hükümeti) NATO ve ticaret ilişkisini korudu. Bu ikilik, sosyal demokrasinin sınıfsal konumunun tam bir özetidir: tabanı işçidir, hükümeti sermayenindir.

"Türkiye ile Dayanışma Komiteleri". Darbeden sonra Avrupa'nın hemen her büyük kentinde, yerli sol ile Türkiyeli sürgünlerin birlikte kurduğu dayanışma komiteleri ortaya çıktı. Bu komiteler duruşma izleme, cezaevlerine mektup, işkence raporlarını çevirme, mülteci prosedürlerinde yardım ve basın çalışması yaptı. Şili darbesinden sonra 1973'te kurulan Şili dayanışma ağlarının deneyimi, 1980'de Türkiye için doğrudan devreye girdi: aynı insanlar, aynı yöntemler, yeni bir ülke.

Avrupa'daki Türkiyeli işçi dernekleri. Burada sınıfsal okumanın en önemli halkasına geliyoruz. 1961'den itibaren Almanya'ya, sonra Hollanda, Belçika, Fransa, Avusturya ve İskandinavya'ya giden yüz binlerce Türkiyeli işçi, 1970'lerde kendi derneklerini ve federasyonlarını kurmuştu. Almanya'da FİDEF (Federal Almanya İşçi Dernekleri Federasyonu; TKP çevresi), ATİF (Almanya Türkiyeli İşçiler Federasyonu; TKP-ML çevresi), HDF (Halkçı Devrimci Federasyon; Dev-Yol çevresi) ve 1980'de kurulan DİDF (Demokratik İşçi Dernekleri Federasyonu; TDKP çevresi) bu yapıların en bilinenleridir (örgüt-çevre eşleşmeleri genel bilgidir; kuruluş yılları doğrulanacak). 12 Eylül bu derneklere iki şey yaptı: birincisi, Türkiye'deki örgütlerin merkezleri fiilen Avrupa'ya taşındığında bu dernekler o merkezlerin altyapısı oldu; ikincisi, darbe Avrupa'daki Türkiyeli işçiyi politikleştirdi. Türkiye'de sendikacı olan bir işçi Köln'de bir fabrikaya girdiğinde, orada zaten on yıldır çalışan ve siyasetle ilgisi olmayan hemşehrisiyle karşılaştı. Bu **gurbetçi işçi ile siyasi mülteci karşılaşması**, Avrupa'daki Türkiyeli işçi sınıfının 1980'lerdeki sendikalaşmasını, IG Metall gibi Alman sendikalarında Türkiyeli işyeri temsilcilerinin çoğalmasını ve göçmen derneklerinin folklor derneğinden siyasal örgüte dönüşmesini besledi. Darbe, Türkiye'de sınıfı örgütsüzleştirirken Avrupa'da onu örgütledi. Bu, cuntanın hesaplamadığı bir yan etkidir.

TKP'nin dış bürosu ve radyolar. TKP'nin yönetimi 1970'lerden beri yurt dışındaydı; darbe bu durumu değiştirmede, pekiştirdi. Leipzig'den yayın yapan "Bizim Radyo" ve "TKP'nin Sesi" radyoları, darbe yıllarında Türkiye'de kısa dalga radyodan dinlenebilen tek muhalif seslerden biriydi. Cunta yıllarında bir işçinin evinde, gece, kısık sesle dinlenen bu yayınlar, sansürlü Türkiye'nin dış dünyaya açılan küçük penceresiydi. Diğer örgütlerin de Avrupa'da dergileri, yayınevleri ve büroları oldu; bunlara 13.4'te döneceğiz.

Kürt diasporası. 12 Eylül, Kürt siyasal diasporasının doğum tarihidir. Darbeden önce Avrupa'da Kürt işçiler vardı ama örgütlü bir Kürt siyasal topluluğu yoktu. Darbe ve Diyarbakır Cezaevi (Bölüm 8), on binlerce Kürt'ü Avrupa'ya sürdü; Kürt dernekleri, enstitüleri (Paris Kürt Enstitüsü 1983), yayınevleri ve sonra televizyonları (1990'lar) bu sürgün kuşağının ürünüdür. 1990'lardan bugüne Kürt sorununun uluslararası bir sorun olması, büyük ölçüde 12 Eylül sürgünlerinin Avrupa'da kurduğu yapılarla mümkün oldu.

Dünya basını. Le Monde, The Guardian, Der Spiegel ve New York Times gibi gazeteler darbeyi ilk günlerde "askerî müdahale" olarak, çoğu zaman "anarşiyi bitiren generaller" çerçevesiyle verdi; cuntanın kendi anlatısı Batı basınında geniş yer buldu. İşkence, idamlar ve DİSK davası haberleri 1981'den itibaren tonu değiştirdi; ancak Batı ana akım basınının Türkiye'yi "istikrar" çerçevesinden okuması 1980'ler boyunca sürdü (başlık derlemesi yapılacak).

Dünya kesiti: 1980-83 arasında dünyada üç büyük dayanışma dalgası iç içe geçti: Şili (1973 sonrası), Türkiye (1980) ve Polonya (Aralık 1981'de sıkıyönetim ve Dayanışma sendikasının yasaklanması). Avrupa solu bu üçünü birlikte gündemine aldı. Ama Batı hükümetleri için Polonya'daki sıkıyönetim "Sovyet baskısı"nın kanıtı, Türkiye'deki sıkıyönetim ise "NATO'nun istikrarı"ydı. Aynı yılda, aynı kıtada, aynı yöntemle bastırılan iki sendika hareketine iki farklı isim verildi. Sınıf gözlüğü olmadan bu çifte standardı anlamak mümkün değildir.

13.3 Türkiye solu 12 Eylül'ü nasıl tanımladı?

Darbeden sonraki haftalarda Türkiye solunun örgütleri, yurt içinde gizli ya da yurt dışında açık olarak, darbeyi tanımlayan bildiriler yayımladı. Bu tanımlar birer kelime oyunu değildi; her tanım bir öngörü ve bir pratik içeriyordu. "Faşizm" diyen, uzun bir karanlık dönem ve yeraltı örgütlenmesi öngörüyordu. "Cunta" diyen, geçici bir askerî yönetim ve sonra siyasete dönüş bekliyordu. "Bonapartizm" diyen, ordunun sınıflar üstü görünüş sermayenin işini yaptığını ve bir süre sonra sivil biçime döneceğini söylüyordu. Tanım, ne yapılacağını belirledi.

Kavram: Faşizm, Marksist gelenekte, sermayenin en gerici kesiminin, kitle hareketine dayanan, işçi örgütlerini şiddetle tasfiye eden açık terörcü diktatörlüğüdür (Dimitrov'un 1935 tanımı). **Askerî-faşist cunta**, bu diktatörlüğün kitle partisi olmadan, doğrudan ordu eliyle kurulmuş biçimidir. **Bonapartizm**, Marx'ın 18 Brumaire'de Louis Bonaparte için kullandığı kavramdır: burjuvazinin doğrudan yönetemediği ve işçi sınıfının da iktidara gelemediği bir denge anında, devletin (ordu ve bürokrasi) "sınıflar üstü" görünerek iktidara el koyması, ama sonuçta sermayenin egemenliğini koruması. **Olağanüstü burjuva devlet biçimi**, Poulantzas'ın kavramıdır: faşizm, askerî diktatörlük ve Bonapartizm'in ortak özelliği olarak, burjuva devletin "normal" parlamenter biçiminin krizde askıya alınıp zor aygıtının öne çıkmasıdır. Bu dosya 12 Eylül'ü bu son çerçevede, ama sınıf darbesi vurgusuyla okur: biçim olağanüstü, içerik sermaye programıdır.

Aşağıdaki tablo, o yıllarda kullanılan tanımları ve bunların pratik sonuçlarını özetler. Örgüt adları yalnızca tanımın o örgüte ait olduğunun genel olarak bilindiği yerlerde verilmiştir; bildirilerin birincil metinleri yazım aşamasında taranacaktır.

Tablo T3. Türkiye solunun 12 Eylül tanımları

TANIM	KİM KULLANDI (GENEL BİLGİ)	ÖNGÖRÜ	PRATİK	SONRADAN ÖZELEŞTİRİ
Faşist askerî diktatörlük	TKP (Bilen yönetimi), TİP (Boran)	Uzun süreli faşizm; "faşist tırmanış" darbeyle tamamlandı	Yurt dışına çekilme, dış büro, radyo, İLO ve Avrupa solu üzerinden kampanya; yurt içinde gizli hücre	Yurt içi kadronun korunmasında başarı, yurt içi direniş örgütlemeye zaaf; 1987'de yasal dönüş denemesi (TBKP)
Açık faşist diktatörlük / faşist cunta	Dev-Yol, Kurtuluş, TKEP ve benzerleri	Faşizme karşı "direniş cephesi"	"Geri çekilme ve direniş örgütleme" çizgisi; ama örgütler büyük ölçüde ilk yılda dağıtıldı; kadroların çoğu cezaevinde	Dev-Yol'un 1980'ler sonu değerlendirmelerinde "faşizm gelirse halk ayaklanır" beklentisinin özeleştirisi
Faşist diktatörlüğün pekişmesi (faşizm zaten vardı)	TKP-ML ve "yarı-sömürge, yarı-feodal" çözümlemesi yapan çevreler	Darbe nitel değil nicel değişiklik; kır gerillası sürer	Silahlı mücadelede ısrar; ağır kayıplar	Kitlelerden kopukluk üzerine tartışmalar
Askerî diktatörlük / geçici cunta	Bazı sosyalist çevreler ve sosyal demokrat sol	Ordu bir süre sonra çekilir; yasal siyasete hazırlanmak gerekir	Bekle-gör; 1983 sonrası yasal partiler ve dergiler	"Cunta çekildi ama rejimi kaldı" — 1990'larda yaygınlaşan değerlendirme
Bonapartizm / olağanüstü burjuva devlet biçimi	Troçkist çevreler ve akademik Marksistler (1980'lerin ortasından itibaren)	Rejim sivil biçime dönecek ama 24 Ocak programı ve baskı aygıtı kalacak	Sınıf hareketinin yeniden örgütlenmesine öncelik; Bahar Eylemleri'ni önemseme	Öngörü büyük ölçüde doğrulandı; ama bu çevreler küçük kaldı
Sömürgeci faşizm	PKK	Kürdistan'da sömürgeci rejim; silahlı mücadeleye dönüş	Kadroların Suriye ve Lübnan'a çekilmesi; 15 Ağustos 1984	Türk soluyla bağ konusunda karşılıklı özeleştirisi eksik
"Darbe devrimi hızlandırır"	Bazı küçük gruplar	Baskı kitleleri radikalleştirir	Kısa süreli eylemler	Yaşanan tersiydi: baskı örgütsüzleştirdi

Tablodan üç ders çıkar. Birincisi, tanımların çoğu "faşizm" sözcüğünde birleşti ama bu birlik pratikte bir cepheye dönüşmedi; her örgüt kendi tanımıyla kendi başına çekildi. İkincisi, en isabetli öngörü, yani "cunta gidecek, rejim kalacak", en küçük çevrelerden geldi ve sol bu öngörüyle ancak 1990'larda genel kabul etti. Üçüncüsü, hiçbir örgüt darbeyi bir sınıf darbesi olarak, yani 24 Ocak'ın silahlı uygulaması olarak, ilk günden merkeze koymadı; ekonomik program çoğu bildiride yan cümle olarak kaldı. Bu dosya o yan cümleyi ana cümle yapıyor. Solun 12 Eylül özeleştirisini Bölüm 20'de bütünlüklü olarak tartışacağız.

1980-83 arasında yurt içinde çıkarılabilen yayınlar da bu tanım tartışmasının parçasıydı. Cunta yıllarında yasal olarak çıkabilen sol yayın neredeyse yoktu; ama 1982'den itibaren edebiyat ve kültür dergileri kılığında, sansürün çizgisinde yürüyerek çıkan dergiler (örneğin Yazko Edebiyat, Yarın, Somut) solun yurt içindeki tek açık nefes borusu oldu. Bir dergi kapağında "faşizm" yazamazdınız; ama bir şiirde "kış" diyebilirdiniz. Kış herkes için aynı anlama geliyordu.

13.4 Sürgün: Avrupa'ya kaçan 12 Eylül mağdurları

Fotoğraf F65. Cem Karaca ve Yol Arkadaşları, konser sonrası, 2005'ten önce. 12 Eylül'de vatandaşlıktan çıkarıldı, Almanya'da sürgün yaşadı; 1987'de döndü. Fotoğraf: Zafer Şanlı, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

Rakamlar: 30.000 siyasi mülteci; 14.000 vatandaşlıktan çıkarma; 388.000 pasaport reddi. Kaynak: Adalet Bakanlığı 1990 verisinden aktaran [İHD, 12 Eylül 2019](#); ayrıca [T24](#). Bu üç rakam aynı resmî havuzdan gelir; ülkelere göre kırılım resmî olarak yayımlanmamıştır. 30.000 rakamı prosedürden geçen siyasi mültecileri sayar; işçi olarak gidip dönmeyenler, aile birleşimiyle gidenler ve statüsüz kalanlar dâhil değildir; gerçek sayının daha yüksek olduğu genel kabuldür.

Fotoğraf F66. Şanar Yurdatapan, 2012. Melike Demirağ'la birlikte 1980'de vatandaşlıktan çıkarılan sürgünlerden. Fotoğraf: Küçükçekmece Belediyesi, CC BY-SA 2.0 — [Commons](#).

Fotoğraf F37. Yılmaz Güney'in mezarı, Père-Lachaise, Paris. Sürgünde ölenlerin çoğu geri dönemedi. Fotoğraf: Clayton Parker, CC BY-SA 2.0 — [Commons](#).

Kimler gitti?

Sürgüne gidenler tek bir grup değildi. Kabaca beş kümeden söz edebiliriz:

- Sendikacılar.** DİSK ve bağlı sendikaların yöneticilerinin bir bölümü, dava açılmadan ya da tahliye edildikten sonra yurt dışına çıktı. Bunların çoğu Avrupa sendikalarında ya da göçmen derneklerinde çalıştı.
- Akademisyenler.** 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun verdiği yetkiyle üniversiteden atılan öğretim üyeleri ("1402'likler") ve YÖK'ün 1981'de kurulmasıyla üniversiteyi terk edenler. Bir bölümü Avrupa ve ABD üniversitelerine gitti; bunu Barış Akademisyenleri yazımızda ([1 Eylül 2026](#)) 2016 sonrasıyla karşılaştırmıştık.
- Gazeteciler ve yazarlar.** 13 gazeteye açılan 303 dava ve toplam 3.715 yıl ceza (Bölüm 7), gazeteciliği yurt dışına taşıdı. Demir Özlü İsveç'e, Nihat Behram Avrupa'ya gitti; sürgün edebiyatı diye bir tür doğdu.
- Sanatçılar.** En bilinen ad **Yılmaz Güney**'dir: 1981'de Isparta'daki cezaevinden izinli çıkışında firar etti (Ekim 1981; tarih doğrulanacak), Fransa'ya gitti, Yol (1982, Cannes Altın Palmiye) ve Duvar (1983) filmlerini sürgünde tamamladı, 1983'te vatandaşlıktan çıkarıldı (tarih doğrulanacak) ve 9 Eylül 1984'te Paris'te öldü. Yılmaz Güney yazımızda "ne aziz ne canı" ilkesiyle anlattığımız hayatın son üç yılı sürgündür. **Cem Karaca** 1979'da Almanya'ya gitmişti; darbeden sonra "yurda dön" çağrısına uymadığı için vatandaşlıktan çıkarıldı (1983; tarih doğrulanacak), Köln'de yaşadı ve 1987'de Özal döneminde döndü. **Melike Demirağ** ve **Şanar Yurdatapan** da aynı gerekçeyle vatandaşlıktan çıkarılanlar arasındaydı (tarih doğrulanacak). **Fuat Saka** Almanya'da müzik yaptı. Zülfü Livaneli'nin sürgünü daha erkendir: 12 Mart sonrası 1972'de gitmiş, 1984'te dönmüştür; onu 12 Eylül sürgünleri arasında saymak yaygın bir yanıltır.
- Örgüt kadroları ve sıradan üyeler.** Sayıca en büyük küme budur: dernek üyeleri, öğrenciler, işçi militanlar, Kürt siyasetinin kadroları. Bunların çoğunun adı bilinmez; sürgünün asıl gövdesi onlardır.

Kişiler: **Yılmaz Güney** (1937-1984): Adana'da pamuk işçisi ailesinin oğlu; oyuncu, yönetmen, yazar; 1981'de cezaevinden firar edip Fransa'ya gitti; Yol ve Duvar'ı sürgünde bitirdi; 9 Eylül 1984'te Paris'te öldü, Père Lachaise'e gömüldü. **Cem Karaca** (1945-2004): Anadolu rock'ın kurucularından; 1979'da Almanya'ya gitti, darbeden sonra vatandaşlıktan çıkarıldı, 1987'de döndü. **Demir Özlü** (1935-2017): romancı, hukukçu; 12 Eylül'den sonra İsveç'e yerleşti; sürgün edebiyatının en önemli adlarından. **Nihat Behram** (1946): şair; darbeden sonra Avrupa'ya gitti; sürgünde şiir ve yayıncılık yaptı.

Vatandaşlıktan çıkarma: pasaportsuz insanlar

Vatandaşlıktan çıkarma, 12 Eylül'ün en az konuşulan silahlarından biridir. 403 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun ilgili maddesi, yurt dışında bulunup "yurda dön" çağrısına belirli sürede uymayanların vatandaşlıktan çıkarılmasına olanak veriyordu. Cunta bu maddeyi bir mekanizmaya dönüştürdü: Resmî Gazete'de "yurda dön" ilanı, üç ay bekleme, sonra vatandaşlıktan çıkarma kararı. 14.000 kişi bu yolla ülkesiz bırakıldı. Ülkesiz olmak ne demektir? Pasaportunuz yoktur; bulunduğunuz ülkede oturma izniniz iltica statüsüne bağlıdır; Türkiye'deki mülkünüz, mirasınız, evliliğiniz hukuken askıdadır; sınırdan geçemezsiniz; hasta annenizi göremezsiniz. Cunta, yurt dışındaki muhalifi susturamıyordu; onu köksüzleştirmeyi seçti.

Sürgün hayatı

Sürgünün ilk yılı prosedürdür. İltica başvurusu, mülteci yurdu, sorgu, bekleme; bazı ülkelerde aylar, bazılarında yıllar. Bu sürede çalışma izni yoktur; dil bilinmez; statü belirsizdir. Türkiye'de sendika başkanı olan biri, Stockholm'de bir mülteci yurdunda numaradır. Sonra dil, iş, ev, çocukların okulu. Sürgün dergileri ve yayınevleri bu dönemin ürünüdür: Avrupa'nın hemen her kentinde Türkçe ve Kürtçe dergiler, bültenler, kitaplar basıldı; radyolar kuruldu; kültür merkezleri açıldı. Sürgün edebiyatı ve müziği doğdu; Yılmaz Güney'in Duvar'ı, Demir Özlü'nün İsveç romanları, Cem Karaca'nın Almanya albümleri bu dönemin izleridir. Ve çocuklar: sürgünde doğan ya da büyüyen ikinci kuşak, anne-babasının ülkesini bilmeyen ama onun yasını taşıyan bir kuşak. Sürgünde ölenler oldu; Yılmaz Güney en bilinenidir, ama sürgün mezarlıklarında adı bilinmeyen çok kişi yatar.

Tanıklık: Sürgün anlatıları bu dosyanın açık çağrısı (EK J) kapsamında derlenecektir. Demir Özlü'nün İsveç romanları (Bir Uzun Sonbahar, İşte Deniz, Maria gibi) ve Nihat Behram'ın sürgün şiirleri, tanıklık niteliğinde edebî kaynaklardır; sayfa numaralı alıntılar yazım aşamasında eklenecektir.

Sınıfsal okuma: sürgün herkes için aynı değil

Burası bölümün kalbi. Sürgün, Türkiye'deki sınıf konumunu Avrupa'ya taşıdı; hatta keskinleştirdi. Üç örnek:

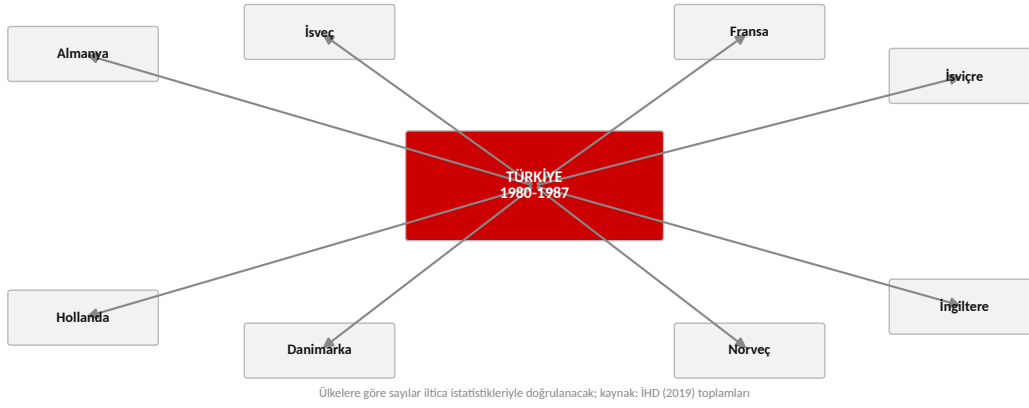
- **Akademiyeye tutunanlar.** Yabancı dil bilen, yüksek eğitilmiş, Batı üniversiteleriyle daha önceden bağı olan 1402'likler ve akademisyenler, Avrupa ve ABD üniversitelerinde kürsü buldu. Bir bölümü uluslararası kariyer yaptı; Türkiye'ye 1990'larda profesör olarak döndü ya da hiç dönmedi. Sürgün onlar için acıydı ama aynı zamanda bir kapiydı.
- **Medyaya ve kültüre tutunanlar.** Tanınmış yazarlar, sinemacılar ve müzisyenler Avrupa'nın kültür kurumlarında, festivallerinde, yayınevlerinde yer buldu. Yılmaz Güney Cannes'da ödül aldı; sürgün onun sanatını dünyaya taşıdı.
- **Fabrikaya, temizliğe, kaçak işe düşenler.** Sürgünün gövdesi olan sıradan militanlar, işçiler ve öğrenciler için sürgün, sınıf atlamak değil sınıf düşmektir. Türkiye'de öğretmen olan biri Almanya'da montaj hattında, Türkiye'de öğrenci olan biri Paris'te bulaşıkçı, Türkiye'de dernek başkanı olan biri Hollanda'da temizlikçi oldu. Statüsüzler kaçak çalıştı. Bu insanların büyük çoğunluğu, 1970'lerde Avrupa'ya işçi olarak gelen hemşehrilerinin yanına, aynı fabrikaya, aynı mahalleye düştü.

Bu üçüncü küme için sürgün, bir sınıf deneyimiydi ve bu deneyim onları Avrupa'daki Türkiyeli işçi sınıfının parçası yaptı. Gurbetçi işçi ile siyasi mültecinin karşılaşması dediğimiz şey, birinci ve ikinci kümede değil, bu üçüncü kümede gerçekleşti. Politik mülteci, fabrikada yanında çalışan gurbetçiye sendikayı anlattı; gurbetçi, mülteciye Almanya'da nasıl yaşanacağını öğretti. 1980'lerde Alman sendikalarında Türkiyeli işyeri temsilcilerinin ve göçmen derneklerinde siyasal bilincin artmasının arkasında bu karşılaşma vardır.

Sürgünün Türkiye soluna etkisi ikilidir. Bir yandan **kadro kaybı**: en deneyimli sendikacıların, en donanımlı aydınların ve binlerce militanın ülke dışına çıkması, yurt içinde yeniden örgütlenmeyi zorlaştırdı. Öte yandan **uluslararası bağ**: Türkiye solu ilk kez Avrupa solu, sendikaları ve insan hakları kurumlarıyla kalıcı ilişki kurdu; ILO şikâyetleri, Amnesty raporları, Avrupa Parlamentosu kararları bu bağın ürünüdür. Ama sürgün, bölünmeleri de Avrupa'ya taşıdı ve orada büyüttü: ülkeden kopuk merkezler, ülkedeki gerçeklikten uzaklaşan tartışmalar, her kentte ayrı bir dernek. 1990'larda Türkiye solunun Avrupa merkezli bölünmeleri, sürgünün bu ikinci yüzüdür.

Dönüş

Dönüş üç dalgada oldu. **Birinci dalga 1987:** 6 Eylül 1987 referandumuyla siyasi yasakların kalkması ve Özal hükümetinin kısmi yumuşaması, bir bölümünün dönüşünü mümkün kıldı; Cem Karaca bu dalgada döndü; TBKP yöneticileri Haydar Kutlu ve Nihat Sargın 16 Kasım 1987'de yasal parti kurmak için döndü ve havaalanında tutuklandı. **İkinci dalga 1991:** 12 Nisan 1991'de TMK 3713 ile TCK 141-142-163'ün kaldırılması, bu maddelerden yargılananların davalarını düşürdü; on binlerce sürgün için dönüş yolu açıldı. Ama aynı yasa "terör" tanımını öyle geniş tuttu ki dönenlerin bir bölümü yeni maddelerden yeniden yargılandı (Bölüm 14 ve 15). **Üçüncü dalga 1992 sonrası:** vatandaşlıktan çıkarılanların bireysel başvuruya vatandaşlığa dönmesine olanak veren yasal düzenleme (1992; doğrulanacak) ile Yılmaz Güney gibi ölmüş olanlara dahi vatandaşlık iade edildi. Dönemeyenler de oldu: Avrupa'da kök salmış aileler, haklarında davası süren kadrolar, Kürt siyasetinin sürgünleri. Kürt sürgünü büyük ölçüde dönmedi; diaspora siyaseti bu dönmeyişin üzerine kuruldu.

Sürgün: 30.000 siyasi mülteci, 14.000 vatandaşlıktan çıkarma

Şema D24. 12 Eylül sürgününün ana ülkeleri ve orada kurulan örgütlenmeler: Almanya (en büyük topluluk; FİDEF, ATİF, HDF, DİDF; sürgün dergileri ve yayınevleri), İsveç (yazarlar, Kürt yayıncılığı), Fransa (Yılmaz Güney, Paris Kürt Enstitüsü 1983, TKP-ML çevreleri), İsviçre, Hollanda, Danimarka, Norveç, Belçika, Avusturya, İngiltere. Ülke bazında resmî sayı yoktur; toplam 30.000 siyasi mülteci (İHD, Adalet Bakanlığı 1990 verisi). Kaynak: İHD (2019); genel bilgi.

Bugüne bağ: 15 Temmuz 2016'dan sonra Türkiye yeni bir sürgün dalgası yaşadı: KHK ile ihraç edilen 125.678 kamu görevlisinin bir bölümü, Barış Akademisyenleri, gazeteciler, Kürt siyasetçileri ve cemaat mensupları Avrupa'ya gitti; 234.419 pasaport iptal edildi (Euronews, 2020). Yöntem aynıdır: pasaport iptali, ülkeye dönüşün kapatılması, yurt dışındakinin köksüzleştirilmesi. Fark, 1980'de "yurda dön" ilanı ile vatandaşlıktan çıkarılırken 2016'da pasaportun idari kararla iptal edilmesidir; sonuç aynıdır. Barış Akademisyenleri yazımızda 1402'liklerle KHK'lıları karşılaştırmıştık; aşağıdaki tablo bu karşılaştırmayı sürgün açısından genişletir.

Tablo T4. İki sürgün: 1980 ↔ 2016

ÖLÇÜT	12 EYLÜL SÜRGÜNÜ (1980-1991)	15 TEMMUZ SONRASI SÜRGÜN (2016-)
Hukuki dayanak	Sıkıyönetim, 1402, 403 sayılı Vatandaşlık K. "yurda dön" çağırısı	OHAL, KHK'lar (667-701), pasaport iptali (idari), 6749 sayılı K.
Resmî sayılar	30.000 siyasi mülteci; 14.000 vatandaşlıktan çıkarma; 388.000 pasaport reddi	125.678 ihraç; 234.419 pasaport iptali; iltica başvuruları (Almanya'ya yıllık binlerce; ülke sayıları doğrulanacak)
Kimler	Sendikacı, akademisyen (1402'lik), gazeteci, sanatçı, örgüt kadrosu, Kürt siyaseti	KHK'lı kamu görevlisi, Barış Akademisyeni, gazeteci, Kürt siyasetçisi, cemaat mensubu, asker-polis
Sınıfsal bileşim	Ağırlıkla işçi-öğrenci militan + aydın azınlık	Ağırlıkla eğitilmiş orta sınıf (öğretmen, akademisyen, memur, subay) + cemaat kadroları
Ana ülkeler	Almanya, İsveç, Fransa, İsviçre, Hollanda, İskandinavya, İngiltere	Almanya, Hollanda, Belçika, İsveç, ABD, Kanada, İngiltere, Yunanistan
Dönüş yolu	1987 referandumu, 1991 TMK, 1992 vatandaşlık iadesi	OHAL Komisyonu (127.292 başvuru, 17.960 kabul — AA, 2023); AYM ve AİHM kararları; toplu iade yok
Uluslararası tepki	Beş devletin AİHK şikâyeti; ILO; Amnesty; Avrupa Konseyi askıya alma	AİHM kararları (bireysel); Avrupa Parlamentosu kararları; devletlerarası şikâyet yok
Devletlerin tutumu	Kredi ve silah sürdü	Mülteci anlaşması (Mart 2016), ticaret ve NATO işbirliği sürdü
Hesaplaşma	Yok: özür yok, tazminat yok	Yok: iade kısmi, özür yok

Bu tablonun bize öğrettiği şey, iki sürgün arasındaki farklardan çok benzerliklerdir: aynı aygıt, aynı yöntem, aynı dış sessizlik. 1980'de Avrupa hükümetlerinin cuntayla çalışması nasıl "istikrar" gerekçesine dayanıyorsa, 2016'da mülteci anlaşmasıyla Türkiye'yi Avrupa'nın sınır bekçisi yapan hükümetler de aynı gerekçeyle sustu. Fark eden bir şey daha var: 1980'de Avrupa sendikaları DİSK için kampanya yürütmüştü; 2016'da KESK'ten ihraç edilen 4.770 kamu emekçisi (İHD OHAL KHK Raporu, 2022) için benzer ölçekte bir uluslararası sendikal kampanya olmadı. Bu, dünya sendika hareketinin 1980'den 2016'ya ne kadar zayıfladığının da göstergesidir.

13.5 Dünya sistemiyle koşutluk: Şili, Arjantin, Yunanistan

12 Eylül sürgünü tekil değildir. Aynı on yılda üç büyük sürgün dalgası daha vardı ve üçü de bize bir şey öğretir.

Şili (1973 sonrası). Pinochet darbesi 200 bin kadar Şilili'yi sürgüne gönderdi; Şili nüfusunun %2'si. Sürgün Avrupa'nın her yerinde Şili dayanışma komiteleri, Inti-Ilumani ve Quilapayún gibi sürgün müzik toplulukları, sürgün yayıncılığı ve uluslararası bir Pinochet karşıtı kampanya yarattı. 1990'da demokrasiye geçişle sürgünler döndü. Ama 11 Eylül 1980 plebisitiyle (Türkiye'nin darbesiyle aynı gün) kabul edilen Pinochet Anayasası bugün hâlâ yürürlüktedir: 25 Ekim 2020'de %78,2 ile "yeni anayasa" istendi; 4 Eylül 2022'de sol metin %61,8 ile, 17 Aralık 2023'te sağ metin %55,7 ile reddedildi ([ConstitutionNet](#)). Sürgünler döndü; anayasa kaldı. 11 Eylül yazımızda Şili-Türkiye koşutluğunu darbe düzeyinde kurmuştuk; sürgün ve anayasa düzeyinde de koşutluk tamdır.

Yunanistan (1967-74). Albaylar cuntası binlerce Yunanlı'yı Avrupa'ya sürdü; Melina Mercouri ve Mikis Theodorakis sürgünün simgeleriydi. 1974'te cunta düştü; sürgünler döndü ve 1975'te cunta üyeleri yargılandı: Papadopoulos, Pattakos ve Makarezos idama mahkûm edildi, cezalar müebbetle çevrildi; Politeknik davasında 20 mahkûmiyet; yüzlerce işkenceci davası açıldı ([Greek Junta Trials](#)). Yunanistan'da sürgünden dönüş, hesaplaşmayla birlikte geldi; çünkü cunta yenilmişti, seçimle "geçiş" yapmamıştı.

Arjantin (1976-83). Cunta on binlerce Arjantinli'yi sürdü, 30 bin kişiyi kaybetti. 1983'te Malvinas yenilgisiyle düştü; 1985'te cunta üyeleri yargılandı (Videla ve Massera müebbet); af yasalarıyla süreç 1990'larda donduruldu, 2003'ten sonra yeniden açıldı. Haziran 2026 itibarıyla 2006'dan bu yana 365 kararda 1.245 kişi insanlığa karşı suçlardan mahkûm edilmiştir ([Arjantin Savcılığı, 2026](#)).

Üç örnekten çıkan ders şudur: sürgünden dönüş ile hesaplaşma arasında doğrudan bağ vardır, ama bu bağı kuran şey sürgünlerin dönmesi değil, cuntanın nasıl gittiğidir. Yunanistan ve Arjantin'de cunta yenilerek gitti; hesaplaşma oldu. Şili ve Türkiye'de cunta kendi anayasasını yazıp kendi seçimini düzenleyerek gitti; hesaplaşma olmadı. 12 Eylül sürgünleri 1987'de, 1991'de, 1992'de döndüler; döndükleri ülkede 1982 Anayasası, YÖK, MGK ve 2911 onları bekliyordu. Bunu bir sonraki iki bölümde göreceğiz.

Bize ne öğretiyor: Uluslararası dayanışma, devletlerden değil sınıftan gelir. 1980'de cuntaya karşı çıkan devlet yoktu; karşı çıkan Avrupa'nın işçileri, sendikaları ve Türkiyeli göçmen işçileriydi. Bugün de bir baskı dalgasında "Avrupa ne diyecek" diye beklemek yanlış adrese bakmaktır; doğru adres Avrupa'nın sendikaları, göçmen dernekleri ve sınıf örgütleridir. İkinci ders: sürgün bir kadro deposu olabilir ama ülkeden kopan merkez, ülkedeki sınıfı örgütleyemez. Sürgün, yurt içindeki örgütlenmenin yerine değil, onun destekçisi olarak anlamlıdır.

Hesaplaşıldı mı? Hukuki: Hayır. Vatandaşlıktan çıkarılanlara 1992 sonrası bireysel başvuruyla kısmi iade; sürgün için ne özür ne tazminat; beş devletin AİHK şikâyeti dostane çözümle kapandı, fail yargılanmadı. **Kurumsal:** Hayır. Pasaport iptali ve yurt dışındakini köksüzleştirme aygıtı 2016'da aynen kullanıldı (234.419 pasaport iptali). **İdeolojik:** Hayır. "Dış mihraklar" söylemi, cuntaya kredi açan devletleri değil, cuntaya karşı çıkan Avrupa solunu ve göçmen işçileri hedef almaya devam ediyor; sürgün hâlâ "vatan hainliği" olarak kodlanabiliyor.

Bu bölümün kaynakları: - GAO, Türkiye'ye ABD Güvenlik Yardımı raporu (ID-82-31): <https://www.gao.gov/assets/id-82-31.pdf> - IMF Staff Papers, Türkiye 1980 stand-by: <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/022/0024/003/article-A003-en.xml> - Dünya Bankası, Türkiye SAL zaman çizelgesi: <https://timeline.worldbank.org/en/timeline/eventdetail/1841> - İHD, "12 Eylül karanlığına hayır" (12 Eylül 2019): <https://www.ihd.org.tr/12-eylul-karanligina-hayir/> - T24, 12 Eylül bilançosu: <https://t24.com.tr/gundem/idamlar-iskenceler-gozaltilar-iste-12-eylul-darbesinin-korkunc-tablosu.296189> - Euronews, 15 Temmuz sonrası veriler (2020): <https://tr.euronews.com/2020/07/15/verilerle-15-temmuz-sonras-ve-ohal-sureci> - AA, OHAL Komisyonu nihai verileri (2023): <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/ohal-komisyonu-calismalarini-tamamladi/2785704> - İHD, OHAL KHK Raporu (Haziran 2022): <https://www.ihd.org.tr/wp-content/uploads/2022/06/OHAL-KHKlar%C4%B1-Raporu.pdf> - ConstitutionNet, Şili anayasa süreci: <https://constitutionnet.org/news/voices/chilean-constitutional-process-closed-chapter> - Greek Junta Trials: https://en.wikipedia.org/wiki/Greek_Junta_Trials - Arjantin Savcılığı, insanlığa karşı suç davaları (Haziran 2026): <https://www.fiscales.gob.ar/lesa-humanidad/crimenes-de-lesa-humanidad-1-245-personas-fueron-condenadas-en-365-sentencias-dictadas-desde-2006/> - Birand, 12 Eylül Saat 04.00 (Karacan 1984); Ganser, NATO'nun Gizli Orduları (Griffin 2012) - Bilgi Müşterekleri: Barış Akademisyenleri yazısı (<https://bilgimusterekleri.org/blog/barisistemek/>); Yılmaz Güney yazısı; 11 Eylül yazısı - Doğrulanacak: Avrupa Konseyi PM askıya alma kararı (1981), AET 4. Mali Protokol dondurma, beş devletin AİHK başvurusu (Temmuz 1982) ve dostane çözüm (1985), Luns açıklaması, vatandaşlıktan çıkarma tarihleri (Güney, Karaca, Demirağ-Yurdatapan), 1992 vatandaşlık iadesi düzenlemesi, göçmen federasyonlarının kuruluş yılları

KISIM III

12 EYLÜL'DEN SONRA: SÜREKLİ DARBE, SENDİKALAR VE HESAPLAŞILMAMIŞLIK

Sevgili Genç Yoldaşlar, buraya kadar darbenin nasıl hazırlandığını, o gün ne olduğunu, cezaevlerinde ve dünyada neler yaşandığını anlattık; bundan sonra tanklar kışlaya döndükten sonra kalanları anlatacağız. Çünkü 12 Eylül'ün asıl hikâyesi 1983'te bitmez, orada başlar: sınıf yasaların dışında yeniden ayağa kalkar, aygıt ise el değiştire değiştire bugüne kadar gelir.

BÖLÜM 14

Restorasyon ve Yeniden Doğuş (1983–1991)

Tez. Sınıf, 12 Eylül'ün yasalarına rağmen yeniden örgütlendi; yasaların içinde değil, dışında. 1983-91 arası, cuntanın kurduğu düzenin sivil elle işletildiği bir restorasyon dönemidir; ama aynı dönem, 2821-2822'nin yasakladığı her şeyin fiilen yapıldığı bir yeniden doğuş dönemidir: Netaş'ta yasaklı grev, Bahar Eylemleri'nde yetkisiz toplu eylem, Zonguldak'ta yasağı aşan yürüyüş. Bu sekiz yılın dersi tek cümledir: yasa vermez, mücadele kazandırır; ama mücadele kurum kurmazsa kazandığını korumaz.

Kavram: Restorasyon, bir darbeden ya da devrimden sonra eski düzenin biçim değiştirerek yeniden kurulmasıdır; 1983-91 Türkiye'sinde cuntanın düzeni ANAP'ın sivil eliyle işletildi. **Yetkisiz eylem**, yasanın sendikaya toplu sözleşme yetkisi vermediği ya da grev hakkı tanımadığı bir durumda işçilerin fiilen iş bırakması, yavaşlatması ya da toplu eylem yapmasıdır; 1989'un icadıdır. **Viziteye çıkma**, işçilerin topluca hastaneye gitme bahanesiyle işi durdurmasıdır; grev yasağını delen bu yöntem Bahar Eylemleri'nin simgesi oldu. **Düşünce suçu**, bir eylem değil bir düşünce ya da ifade için ceza verilmesidir; 1991'e kadar TCK 141-142-163 ile, 1991'den sonra Terörle Mücadele Kanunu ile kodlanmıştır.

14.1 ANAP ve sivil restorasyon: cuntanın düzeni, Özal'ın eli

6 Kasım 1983 seçimini Özal'ın ANAP'ı kazandı. Bu seçimi "cuntanın kaybettiği seçim" olarak anlatan bir mit vardır; Bölüm 6'da bunu çözümlenmiştir. Burada yalnızca şunu hatırlatalım: seçime yalnızca MGK'nın izin verdiği üç parti girebildi, eski partiler ve liderler yasaklıydı, 1982 Anayasası'nın geçici 15. maddesi cunta üyelerini yargı dışı tutuyordu ve Evren yedi yıllığına cumhurbaşkanıydı. Özal, cuntanın ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısıydı; 24 Ocak programının yazarıydı. Seçim, cuntanın programını sivil elle sürdürecektir kişiyi seçti. Restorasyon budur: tanklar kışlaya döner, düzen kalır.

ANAP dönemi, 24 Ocak'ın ikinci aşamasıdır: ihracata dayalı büyüme, ithalatın serbestleşmesi, faiz ve döviz serbestisi, özelleştirmenin ilk adımları, KİT'lerin çürütülmesi ve emeğin GSYH payının düşmeye devam etmesi. Can Şafak'ın hesabına göre emeğin GSYH payı 1980'de %27,1'den 1986'da %19,4'e indi ([Şafak, 2006](#)). Bu düşüş cunta yıllarında değil, "sivil" ANAP yıllarında derinleşti. Çünkü 2821-2822 sayılı yasalar yürürlükteydi, DİSK kapalıydı, Türk-İş uysaldı, grev fiilen yapılamıyordu. Restorasyonun ekonomisi budur: darbe emeği örgütsüzleştirdi, sivil hükümet örgütsüz emeği ucuza aldı.

14.2 Türk-İş'in tutumu: "partiler üstü" sendikacılığın bedeli

Türk-İş, 12 Eylül'de kapatılmayan tek büyük konfederasyondur. Genel Sekreteri Sadık Şide, 21 Eylül 1980'den 13 Aralık 1983'e kadar Ulusu hükümetinde Sosyal Güvenlik Bakanı olarak görev yaptı ([Cumhuriyet](#)). Bir sendika konfederasyonunun genel sekreteri, grevi yasaklayan, DİSK'i kapatan ve 2821-2822'yi hazırlayan hükümette bakandı. Türk-İş bu dönemde "partiler üstü sendikacılık" diye adlandırdığı çizgiyi sürdürdü: hükümetle uzlaşma, YHK'nın belirlediği ücretlere razı olma, grev yerine "diyalog". Sonuç: 1980-88 arasında Türk-İş üyesi işçilerin reel ücretleri sürekli düştü; konfederasyon bunu önleyemedi, çünkü önlemek için gerekli aracı, yani grevi, kendi eliyle rafa kaldırmıştı.

Ama Türk-İş bir tepe yönetiminden ibaret değildi. Tabanı işçiydi ve 1986'dan itibaren bu taban tepe yönetimi sürükledi. Netaş, Bahar Eylemleri ve Zonguldak'ın üçü de Türk-İş'e bağlı sendikaların üyeleri tarafından yapıldı. Sınıf, kendi konfederasyonunun yönetimine rağmen harekete geçti. Bu, Bölüm 18'de "sınıf sendikacılığı" tartışmasında yeniden ele alacağımız bir olgudur: sendikanın niteliği yönetimin çizgisiyle değil, tabanın ne yaptığıyla ölçülür.

14.3 Netaş: 12 Eylül'ü delen ilk grev (18 Kasım 1986 – 18 Şubat 1987)

İstanbul Ümraniye'deki Netaş fabrikasında, Otomobil-İş üyesi yaklaşık 2.650-3.000 işçi 18 Kasım 1986'da greve çıktı ([BirGün](#)). Bu, 12 Eylül'den sonra 2822 sayılı yasanın koşullarını aşarak yapılan ilk büyük grevdü. Yasa grevi imkânsız kılacak biçimde düzenlenmişti: uzun uzlaştırma süreleri, noter şartı, işkolu barajı, erteleme yetkisi. Netaş işçileri bu koşulları tamamladı ve greve çıktı; 93 gün sürdü. Grev, işçilerin talep ettiği ücret artışını kısmen kazandı; ama asıl kazanım rakamda değildi: on binlerce işçi, altı yıl sonra ilk kez grev sözcüğünün mümkün olduğunu gördü. Grev alanına her gün başka fabrikalardan işçiler geldi; dayanışma ziyaretleri, yemek ve para desteği, 1980 öncesi sınıf kültürünün geri dönüşüydü. Grevdan sonra işveren 314 öncü işçiyi işten attı; bu da 12 Eylül düzeninin bir parçasıdır: greve çıkabilirsin, ama bedelini işinle ödersin. Netaş, 1989'un provasıydı.

14.4 1989 Bahar Eylemleri: yetkisiz kazanmak

1989'un baharında, 7 Mart'tan 18 Mayıs'a kadar, Türkiye tarihinin en büyük işçi eylem dalgalarından biri yaşandı. Toplu sözleşme görüşmeleri tıkanmış, hükümet %40 zam önermişti; enflasyon %70'in üzerindeydi. Kamu işyerlerinde yaklaşık 600-630 bin işçi harekete geçti ([Bianet](#)). Grev yasağı vardı; yetki yoktu; toplu eylem yasaktı. İşçiler yasanın yasakladığı şeyi değil, yasakladığı şeyin yanından geçen bir şeyi yaptı: topluca viziteye çıktılar, sakal bıraktılar, yemek boykotu yaptılar, yalınayak yürüdüler, iş yavaşlattılar, fabrika önünde oturdular, servislere binmediler, toplu dilekçe verdiler. Hiçbiri yasada "grev" değildi; hepsi birlikte üretimi durdurdu. Sonuç: hükümet %40 teklifini geri çekti; toplu sözleşmelerde ilk yıl için yaklaşık %140 zam alındı. Bahar Eylemleri, 1980-88 reel ücret kaybının bir bölümünü tek seferde geri aldı; Boratav'a göre 1989-97 arasında reel ücretler yaklaşık %60 arttı ([Boratav, sol](#)).

Bu eylemlerin üç özelliği kılavuz niteliğindedir. Birincisi, **yetkisizdi**: yasa işçilere hiçbir araç vermemişti, işçiler aracı icat etti. İkincisi, **yerelden yükseldi**: Türk-İş yönetimi eylemleri başlatmadı, izledi ve sonra sahiplendi; eylemlerin motoru işyeri temsilcileri ve tabandı. Üçüncüsü, **siyasal sonucu oldu**: ANAP'ın 26 Mart 1989 yerel seçimlerinde oyu %22'ye düştü; Özal'ın "istikrar" anlatısı sınıf tarafından delindi. Bu üçüncü özellik, 12 Eylül düzeninin en korktuğu şeyi gösterir: örgütlü ekonomik mücadele, siyasal sonuç doğurur.

Rakamlar: Bahar Eylemleri: 7 Mart – 18 Mayıs 1989; yaklaşık 600-630 bin kamu işçisi; hükümet teklifi %40, alınan ilk yıl zammı yaklaşık %140.

Kaynak: [Bianet](#); Serter Oran, "1989 Bahar Eylemleri", İJMEB 2024 (DOI 10.17130/ijmeh.1497679).

14.5 Zonguldak: "gemileri yaktık, geri dönüş yok" (30 Kasım 1990 – 8 Ocak 1991)

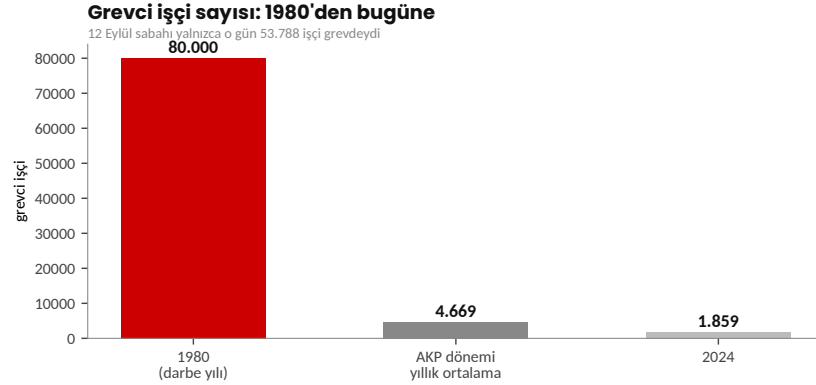
Zonguldak'ta Genel Maden-İş'e bağlı yaklaşık 48 bin madenci 30 Kasım 1990'da greve çıktı ([sol](#)). Grev bir ücret greviydi ama arkasında daha büyük bir şey vardı: Özal hükümeti Zonguldak ocaklarını "verimsiz" ilan etmiş, kapatmayı ve özelleştirmeyi gündeme getirmişti. Madenciler yalnızca ücret için değil, işleri ve kentleri için grev yaptı; Zonguldak halkı, esnaf, kadınları greve katıldı. 4 Ocak 1991'de yaklaşık 100 binin üzerinde madenci ve aile fertleri Ankara'ya yürüyüşe geçti. Yürüyüş Mengen'de jandarma barikatıyla durduruldu; 8 Ocak'ta madenciler geri döndü. Hükümet Körfez Savaşı gerekçesiyle grevi 2822 sayılı yasanın erteleme maddesine dayanarak erteledi; grev fiilen bitti. Ücret artışı alındı; ama ocakların küçültülmesi sonraki yıllarda sürdü.

Zonguldak'ın dersi ikilidir. Bir yanda, 12 Eylül'ün on yıl sonra bir kentin tamamını harekete geçirecek bir sınıf hareketini engelleyemediğinin kanıtıdır. Öte yanda, hareketin sınırıdır: yürüyüş Mengen'de durduğunda, Zonguldak'ı destekleyecek ulusal bir genel grev, bir siyasal örgüt, bir sınıf partisi yoktu. Madenciler tek başınaydı. 1991'de Türkiye'de işçi sınıfının en büyük eylemi, bir barikatla ve bir savaş gerekçesiyle bitirilebildi. Bu, Bölüm 18'in ve Sonuç'un konusudur: ekonomik mücadelenin siyasal karşılığı yoksa, en büyük grev bile bir kentin sınırında kalır.

Tablo T5. 1983–1991 direnişleri

TARİH	YER / HAREKET	KATILIM	YASAL DURUM	SONUÇ	DERS
18 Kasım 1986 – 18 Şubat 1987	Netaş grevi (Ümraniye, Otomobil-İş)	~2.650-3.000 işçi	2822'nin koşullarını tamamlayarak yasal grev	Kısmi ücret kazanımı; 314 öncü işçi işten atıldı	Grev yeniden mümkün; bedel ağır
17 Temmuz 1986	İHD'nin kuruluşu	98 kurucu	Dernekler Kanunu (2908) altında	Türkiye'nin ilk insan hakları derneği	Baskı, kendi karşı-kurumunu doğurdu
6 Eylül 1987	Referandum: siyasi yasakların kalkması	Evet %50,16 (fark 75.066 oy)	Anayasa geçici 4. madde	Demirel, Ecevit, Erbakan, Türkeş siyasete döndü	Cuntanın yasağı ancak 75 bin oyla kırıldı
16 Kasım 1987	Kutlu-Sargın dönüşü (TBKP)	2 yönetici	TCK 141-142	Havaalanında tutuklandılar; dava 1990'a kadar sürdü	Yasal komünist parti 141'e takıldı
7 Mart – 18 Mayıs 1989	Bahar Eylemleri (kamu işyerleri)	~600-630 bin işçi	Grev yasak; "yetkisiz" eylemler	%40 teklif → ~%140 zam; ANAP yerel seçimde %22	Yasa vermez, mücadele kazandırır
28 Mayıs 1990 / 13 Kasım 1990	Eğitim-İş ve Eğitim-Sen: ilk kamu emekçileri sendikaları (tarihler doğrulanacak)	Öğretmenler	Yasal dayanak yok; fiili kuruluş	1995'te KESK'e giden yol	Hak, kullanılarak alındı
30 Kasım 1990 – 8 Ocak 1991	Zonguldak grevi ve Ankara yürüyüşü	48 bin madenci; 100 bin+ yürüyüşçü	Yasal grev; yürüyüş Mengen'de durduruldu; grev Körfez Savaşı gerekçesiyle ertelendi	Ücret kazanımı; ocaklar küçüldü	Tek başına kalan hareket barikatta durur

TARİH	YER / HAREKET	KATILIM	YASAL DURUM	SONUÇ	DERS
3 Ocak 1991	Türk-İş "genel eylem" (iş bırakma)	Yüz binlerce işçi	Genel grev yasak; "genel eylem" adıyla	Zonguldak'a destek; bir günlük	Konfederasyon tabanın arkasından yürüdü
16 Temmuz 1991	DİSK davasında beraat (Askeri Yargıtay)	1.477 sanık	DİSK davası	DİSK 1992'de yeniden faaliyete geçti	On bir yıl sonra beraat; hesaplaşma değil, tükenme

Kaynak: DİSK-AR (2020, 2026); ÇSGB İş Uyuşmazlığı İstatistikleri 2024

Grafik G4. 1980'de 70-80 bin grevci işçi vardı; AKP döneminde yıllık ortalama 6 binin altında (4.669); 2024'te 29 grevde 1.859 grevci. 1989 Bahar Eylemleri'nin 600 bini "grev" sayılmadığı için istatistiğe girmez. Kaynak: DİSK-AR (2020, 2026); ÇSGB 2024 iş uyuşmazlığı istatistikleri.

14.6 Kamu emekçileri, DİSK'in dönüşü ve İHD

Bahar Eylemleri'nin bir yan ürünü kamu emekçileri hareketiydi. 1982 Anayasası memura sendika hakkı tanııyordu. Öğretmenler 1988'de derneklerle (Eğit-Der), 1990'da fiilen sendika kurarak (Eğitim-İş, Eğitim-Sen; tarihler doğrulanacak) bu yasağı deldi. Yasal dayanağı olmayan sendikalar kuruldu, kapatma davaları açıldı, üyeler sürüldü; ama sendikalar yaşadı ve 1995'te KESK'i kurdu. Kamu emekçilerinin sendika hakkı yasaya ancak 2001'de (4688 sayılı Kanun) ve grevsiz olarak girdi. Hak, yasadan önce fiilen kullanıldı; yasa, fiili durumu kısıtlayarak tanıdı. Bu sıra, Türkiye'de sınıf hakkının nasıl kazanıldığının değişmez formülüdür.

DİSK davası 24 Aralık 1986'da 264 mahkûmiyetle sonuçlanmış, Askeri Yargıtay 16 Temmuz 1991'de kararı bozmuş ve sanıklar beraat etmişti; DİSK 1992'de yeniden faaliyete geçti (Bölüm 6). Ama on bir yıl geçmişti: üyeler dağılmış, mal varlığına el konulmuş, sendikalar Türk-İş'e ya da bağımsızlığa geçmiş, bir kuşak sendikacı cezaevinde ya da sürgünde yaşlanmıştı. DİSK 1992'de yeniden açıldı; 1980'deki DİSK olarak açılmadı. Bunu Bölüm 18'de ayrıntılı ele alacağız.

İnsan Hakları Derneği (İHD), 17 Temmuz 1986'da 98 kurucuyla kuruldu; kurucular tutuklu ve hükümlü yakınları, yazarlar, gazeteciler, hekimler, hukukçular, mimar-mühendisler ve akademisyenlerdi (İHD; [Bianet](#)). İHD, doğrudan 12 Eylül'ün cezaevlerine ve işkencesine tepki olarak doğdu; ilk işi cezaevi koşullarını, işkenceyi ve idamları belgelemektir. İHD raporu yazımızda bu derneğin rapor yazma yöntemini nasıl okumak gerektiğini anlatmıştık; Bölüm 19'da İHD'nin kırk yıllık serilerine döneceğiz. Burada şunu not edelim: 12 Eylül'ün sivil toplumu yok ettiği söylenir; oysa 12 Eylül'e karşı Türkiye'nin en uzun ömürlü sivil kurumlarından biri kuruldu. Bedahet Tosun'un SAV'ı ve 78'liler yapıları da aynı mantığın ürünüdür: yenilgi, kurum kurmanın gerekçesi oldu.

14.7 1987 referandumu ve 1991: düşünce suçu ad değiştiriyor

6 Eylül 1987'de 12 Eylül öncesi siyasetçilerin yasaklarının kaldırılması referanduma sunuldu: Evet %50,16, fark 75.066 oy ([Bianet](#)). Özal "hayır" kampanyası yürütmüştü; kaybetti. Demirel, Ecevit, Erbakan ve Türkeş siyasete döndü. Bu sonuç iki şeyi gösterir: cuntanın yasakları toplumun yarısı tarafından reddedilmişti; ama diğer yarısı yedi yıl sonra hâlâ cuntanın yasaklarını onaylıyordu. 12 Eylül'ün toplumsal tabanı yoktu denemez; vardı ve kalıcıydı.

12 Nisan 1991'de 3713 sayılı **Terörle Mücadele Kanunu** kabul edildi. Bu yasa, TCK'nın 141, 142 ve 163. maddelerini kaldırdı: komünist örgütlenme (141), komünist propaganda (142) ve dinî propaganda (163) suç olmaktan çıktı. Binlerce dava düştü; sürgünlerin dönüş yolu açıldı; yasal sosyalist partiler kuruldu. Bu, 1991'in "demokratikleşme" olarak anlatılan yüzüdür. Diğer yüzü şudur: aynı yasa "terör" kavramını öyle geniş tanımladı ki 141-142'nin yaptığı işi, "terör örgütü propagandası" ve "örgüt üyeliği" adı altında devraldı. Düşünce suçu kaldırılmadı; adı değişti. 141'den yargılanan bir komünist, 1991'den sonra 3713'ten yargılanan bir "terörist" oldu. Kürt siyasetçileri, gazeteciler ve akademisyenler 1991'den bugüne bu yasayla yargılandı; Bölüm 4'te DGM → ÖYM → TMK hattı olarak gösterdiğimiz süreklilik, 1991'de kurulmuştur. Cunta 141-142 ile yargıladı; sivil hükümet 3713 ile. Aygıt aynıdır.

14.8 Sol 1983–91: sürgünden dönüş, yasal alan ve dağınıklık

Solun 1983-91 hikâyesi üç kanalda aktı. **Birinci kanal cezaevleriydi.** 1980'lerin ortasına kadar solun kadrolarının büyük bölümü içerideydi; Mamak, Metris ve Diyarbakır'daki direnişler (Bölüm 8) solun bu dönemdeki asıl siyasal faaliyetiydi. Tahliyeler 1985-88 arasında yoğunlaştı ve çıkanlar, örgütlerinin büyük ölçüde dağılmış olduğu bir Türkiye buldu. **İkinci kanal sürgündü.** Bölüm 13'te anlattığımız gibi örgüt merkezleri Avrupa'daydı; 1987 referandumu ve 1991 TMK'sı dönüş yolunu açtı; ama dönenler Avrupa'da büyümüş bölünmeleri de getirdi. **Üçüncü kanal yasal alandı.** 1983'te SODEP ve HP'nin birleşmesiyle SHP (1985), Ecevit'in DSP'si (1985) ve 1980 öncesi sosyalist çevrelerin kurduğu dergiler (Yeni Gündem, Saçak, Toplumsal Kurtuluş, Sosyalist Birlik gibi) sol için yasal bir alan yarattı. TBKP girişimi (1987-88) bu alanı komünistlere açmayı denedi; Kutlu ve Sargın tutuklandı, parti 1990'da kuruldu ve 1991'de Anayasa Mahkemesi'nce kapatıldı. 1990'ların başında "sol birlik" tartışmaları, Kuruçeşme toplantıları (1989-91) ve sonra ÖDP'ye (1996) giden süreç, bu dağınıklığı toplama girişimleridir.

Bu üç kanalın ortak sorunu şuydu: sol, 1989 Bahar Eylemleri'ni ve 1991 Zonguldak'ı örgütlemeyi; izledi. Sınıf harekete geçtiğinde sol ya cezaevindeydi ya sürgündeydi ya da dergi çıkarıyordu. Bahar Eylemleri'nin tabanı sendika temsilcileri, öncüleri 1980 öncesinin DİSK ve Türk-İş tabanından gelen işçilerdi; ama bu hareketi bir siyasal programa bağlayacak örgüt yoktu. Bu, dosyanın üçüncü tezinin 1989 versiyonudur: sınıf ayağa kalktı, sol yanında değildi. Bölüm 20'de bu özeleştiriyi bütünlüklü olarak ele alacağız.

Kişiler: Turgut Özal (1927-1993): 24 Ocak kararlarının yazarı, cuntanın ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı, 1983-89 başbakan, 1989-93 cumhurbaşkanı; restorasyonun yüzü. **Sadık Şide:** Türk-İş Genel Sekreteri; 1980-83 cunta hükümetinde Sosyal Güvenlik Bakanı; "partiler üstü sendikacılık"ın yüzü. **Şemsi Denizler** (1950-1999): Genel Maden-İş Genel Başkanı; 1990-91 Zonguldak grevinin ve yürüyüşünün önderi; "gemileri yaktık, geri dönüş yok" sözünün sahibi; 1999'da öldürüldü. **Nevzat Helvacı** (1930-2018): İHD'nin ilk genel başkanı; 1991'de 12 Eylül bilançosunu derleyen hukukçu; bu dosyanın rakamlarının önemli bölümü onun sunumuna dayanır. **Haydar Kutlu (Nabi Yağcı)** ve **Nihat Sargın:** TKP ve TİP genel sekreterleri; 16 Kasım 1987'de yasal parti kurmak için döndüler, havaalanında tutuklandılar.

Rakamlar: Zonguldak: grev 30 Kasım 1990, 48 bin madenci; yürüyüş 4-8 Ocak 1991, 100 binin üzerinde katılım; Mengen'de durduruldu. Kaynak: [sol, 2025](#). Netaş: 18 Kasım 1986 – 18 Şubat 1987, yaklaşık 2.650-3.000 işçi, 314 işten çıkarma. Kaynak: [BirGün](#). 1987 referandumu: Evet %50,16, fark 75.066 oy. Kaynak: [Bianet](#).

14.9 Kürt hareketinin yükselişi

12 Eylül'ün Kürt sorununa yanıtı Diyarbakır Cezaevi'ydi (Bölüm 8). Bu yanıtın sonucu 15 Ağustos 1984'te geldi: PKK'nin Eruh ve Şemdinli baskınlarıyla silahlı mücadeleyi başlatması. 1980'lerin ikinci yarısında Kürt illerinde köy boşaltmaları, koruculuk sistemi (1985) ve Temmuz 1987'de Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'nin kurulması, 12 Eylül'ün sıkıyönetim aygıtının Kürt coğrafyasında kalıcılaştırılmasıdır: sıkıyönetim 1987'de Türkiye genelinde kalktı, OHAL olarak Kürt illerinde 2002'ye kadar sürdü. 1990 Newroz'unda Cizre ve Nusaybin'de başlayan "serhildan" (halk ayaklanması), Kürt hareketinin kitlesel siyasal harekete dönüştüğünü gösterdi; 1990'da HEP'in kuruluşuyla Kürt siyaseti yasal alana girdi. Türk solu ile Kürt hareketi arasındaki kopukluk bu dönemde derinleşti; bunu Bölüm 20'de özeleştiriyi olarak ele alacağız. Burada şunu vurgulamak yeterlidir: 12 Eylül'ün en uzun süren savaşı Kürt illerindeydi ve OHAL, kayyım ve TMK aygıtı en önce ve en uzun süre orada denendi.

Aleviler için de 1983-91, 12 Eylül'ün ideolojik programının okula ve mahalleye indiği dönemdir. Zorunlu din dersi 1982'de anayasaya yazılmıştı; 1980'lerde Alevi köylerine cami yapımı, Diyanet kadrolarının genişlemesi ve Sünni müfredatın Alevi çocuklara zorunlu okutulması, cuntanın Türk-İslam sentezini (Bölüm 11) gündelik hayata taşıdı. Maraş ve Çorum'da (Bölüm 5) katliamla hedef alınan Alevi yoksulları, 1980'lerde asimilasyonla hedef alındı. Alevi örgütlenmesinin 1990'larda dernek ve vakıflarla yeniden doğması, tıpkı İHD ve kamu emekçileri sendikaları gibi, baskının kendi karşı-kurumunu yaratmasıdır; 2 Temmuz 1993 Sivas katliamı ise bu yeniden doğuşa verilen yanıt olacaktır. Kürt ve Alevi sorununun sınıf eksenile nasıl birleştiğini Bölüm 17 ve 20'de ele alacağız.

Dünya kesiti: 1983-91 dünyada neoliberalizmin ikinci dalgasıdır: Thatcher'ın 1984-85 madenci grevini kırması, Reagan'ın hava trafik kontrolörlerini işten atması (1981), Latin Amerika'da borç krizi ve IMF programları, Doğu Bloku'nun çözülüşü (1989) ve Sovyetler Birliği'nin dağılması (1991). Zonguldak madencileri Ankara'ya yürürken İngiliz madencileri yenilgiden altı yıl sonra hâlâ toparlanamamıştı. Türkiye'nin 1989'u ise dünyanın tersine bir örnektir: neoliberalizmin zafer yılında, Türkiye işçi sınıfı en büyük ücret kazanımını aldı. Bu da 12 Eylül'ün emeği tamamen yenemediğinin kanıtıdır.

Denge söylemine yanıt: "1983'te demokrasiye dönüldü, 1987'de yasaklar kalktı, 1991'de 141-142 gitti; 12 Eylül bitti." Hayır. 1983 seçimi cuntanın izin verdiği partilerle yapıldı; 1987'de yasaklar 75 bin oyla ve cunta anayasası içinde kalktı; 1991'de 141-142 kaldırıldı ama 3713 geldi. 12 Eylül'ün emek yasaları (2821-2822), anayasası, YÖK'ü, MGK'sı ve 2911'i bu dönemde hiç tartışılmadı. "Demokrasiye dönüş", cuntanın çizdiği alanın içine sivillerin yerleşmesiydi.

Bugüne bağ: Bahar Eylemleri'nin dersi bugün her zamankinden günceldir. 2026'da sendikalaşma %13,8, özel sektörde %5,7, 25 yaş altında %6'dır (**DİSK-AR, Temmuz 2026**); toplu sözleşme kapsamı %10 civarındadır. Yani işçilerin %90'ının yasal olarak grev hakkı fiilen yoktur; 1989'daki gibi. 1989'un işçileri yetkisiz kazandı: viziteye çıkarak, yemek boykotuyla, iş yavaşlatarak. Bugünün kuryesi, çağrı merkezi çalışanı, depo işçisi ve tersane işçisi için "sendika yok, grev yok" bir mazeret değil, 1989'un yöntemlerini yeniden düşünmek için bir başlangıç noktasıdır. 2015 Metal Fırtına'sı ve 2022 başındaki fiili grev dalgası (kuryeler, depo işçileri) bunun yapılabildiğini gösterdi.

Hesaplaşıldı mı? Hukuki: Hayır. Netaş'ta atılan 314 işçi, 1402'likler ve Zonguldak'ta ertelenen grev için hiçbir yargısal telafi olmadı; DİSK davası beraati on bir yıl sonra geldi ve tazminat içermedi. **Kurumsal:** Hayır. 2821-2822 bu dönemde hiç tartışılmadı; 2012'de 6356 olarak yeniden yazıldı, erteleme maddesi korundu; 3713 bugün yürürlüktedir. **İdeolojik:** Kısmen. 1989 Bahar Eylemleri işçi sınıfının belleğinde "yetkisiz kazanmak" örneği olarak yaşıyor; ama resmî tarih anlatısında 1983-91 "demokrasiye dönüş" olarak anlatılır, sınıf hareketi bu anlatıda yoktur.

Bu bölümün kaynakları: - BirGün, "12 Eylül'ü delen tarihi grev: Netaş": <https://birgun.net/haber/12-eylul-u-delen-tarihi-grev-netas-236269> - Bianet, "İşçi sınıfının ayağa kalktığı yıllar" (Bahar Eylemleri): <https://bianet.org/bianet/emek/161305-isci-sinifinin-ayaga-kalktigi-yillar> - soL, "Büyük Madenci Yürüyüşü'nün 34. yılı": <https://haber.sol.org.tr/haber/buyuk-madenci-yuruyusunun-34-yili-gemileri-yaktik-geri-donus-yok-397201> - Bianet, "1987 referandumu: Özal 75 bin oyla kaybetti": <https://bianet.org/1/17/183220-1987-referandumu-ozal-75-bin-oyla-kaybetti> - Cumhuriyet, Sadık Şide kimdir: <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/yasamini-yitiren-12-eylul-hukumetindeki-bakan-sadik-side-kimdir-1982753> - İHD, Hakkımızda: <https://www.ihd.org.tr/hakkimizda/>; Bianet, İHD'nin kuruluşu: <https://bianet.org/haber/kurulus-ve-mucadelesiyle-insan-haklari-dernege-287501> - Can Şafak, "Türkiye'de işçi ücretlerinin seyri 1980-2005": <https://sendika.org/2006/07/turkiyede-isci-ucetlerinin-seyri-1980-2005-can-safak-8132> - Korkut Boratav, "AKP iktidarı ve öncesi: ekonomik bir bilanço": <https://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/akp-iktidari-ve-oncesi-ekonomik-bir-bilanco-371564> - DİSK-AR, Sendikal Haklar Raporu (Temmuz 2026): <https://arastirma.disk.org.tr/?p=13737> - Serter Oran, "1989 Bahar Eylemleri", İJMEB 2024, DOI 10.17130/ijmeh.1497679 - Bilgi Müşterekleri: İHD raporu yazısı; Bedahet Tosun anma yazısı

BÖLÜM 15

Yaşayan Kurumlar: 12 Eylül'ün 2026'daki Envanteri

Tez. 12 Eylül hukuken 2010'da "hesaplaşıldı"; siyaseten hâlâ yürürlüktedir. Darbe bir gün sürmez; kurumlarında yaşar. Bu bölüm, 12 Eylül'ün kurduğu ya da biçimlendirdiği kurumları tek tek sayar ve her biri için üç soru sorar: darbe onu neden kurdu, bugün ne durumda, hangi iktidar onu korudu ya da büyüttü. Yanıtların toplamı dosyanın ikinci tezini kanıtlar: "hesaplaştık" diyenler aygıtı tasfiye etmedi, devraldı.

Fotoğraf F10. Alayşehir'de Kenan Evren anıtı, 2012. Hesaplaşılmamışlığın taşa kazınmış hali: darbeci hâlâ meydanda. Fotoğraf: Quintucket, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

Bir darbe iki şey bırakır: ölümler ve kurumlar. Ölümleri Bölüm 7 ve 8'de saydık. Şimdi kurumları sayacağız. Bu envanteri okurken şunu aklınızda tutun: burada sayılan kurumların hiçbiri "askerî" değildir. Hepsı sivil hükümetler tarafından işletilmiş, çoğu sivil hükümetler tarafından genişletilmiştir. 12 Eylül'ün kurumları bir üniforma giymez; kanun maddesi, yönetmelik, valilik kararı ve bütçe kalemi olarak yaşar.

Kavram: Kurumsal süreklilik, bir rejimin yöneticileri değişse de kurallarının, kurumlarının ve aygıtlarının aynı kalmasıdır; 12 Eylül'ün sürekliliği budur. **Vesayet**, seçilmişlerin üzerinde atanmışların (ordu, yargı, YÖK, MGK) denetiminin olmasıdır; bu kavramı 12 Eylül'ün kendisi anayasaya yazmıştır ve 2000'lerde "vesayetle mücadele" söylemi bu kurumların içini boşaltmadan sahiplerini değiştirmiştir. **Olağanüstü hal (OHAL)**, anayasal hakların idari kararla askıya alındığı yönetim biçimidir; 12 Eylül'de sıkıyönetim, 1987-2002'de Kürt illerinde OHAL, 2016-18'de tüm ülkede OHAL. **Kanun hükmünde kararname (KHK)**, yürütmenin yasama yerine geçerek çıkardığı, yasa gücünde kararnamedir; OHAL KHK'ları yargı denetimi dışındadır. **Kayım**, seçilmiş ya da sahipli bir kurumun yönetimine devletçe atanan kişidir.

15.1 1982 Anayasası: çekirdek yerinde

1982 Anayasası, 7 Kasım 1982'de zorunlu oyla, hayır propagandası yasakken, saydam zarftan görünen mavi pusulayla %91,37 evet oyuyla kabul edildi (T24); Bölüm 6'da anlattık. O günden bugüne yaklaşık yirmi kez değiştirildi; 1987, 1995, 2001, 2004, 2007, 2010 ve 2017 en büyük değişiklik paketleridir. Peki bu değişikliklerden sonra 1982 Anayasası'ndan geriye ne kaldı?

Çekirdek kaldı. Anayasanın **Başlangıç** metni (Türk-İslam sentezinin anayasal dili), **ilk üç madde** ve 4. maddedeki değiştirilemezlik hükmü, **13-15. maddelerdeki** temel hakları sınırlama rejimi, **24. maddedeki zorunlu din dersi**, **26 ve 28. maddelerdeki** ifade ve basın özgürlüğü sınırlamaları ("millî güvenlik, kamu düzeni" gerekçeleri), **51-54. maddelerdeki** sendika ve grev rejimi (siyasi grev, dayanışma grevi, genel grev yasağı 2010'da kaldırıldı; ama grev erteleme ve "millî güvenlik" sınırı kaldı), **68-69. maddelerdeki** parti kapatma rejimi, **118. maddedeki** MGK, **130-131. maddelerdeki** YÖK, **136. maddedeki** Diyanet ve **119-122. maddelerdeki** olağanüstü hal rejimi (2017'de tek maddeye indirildi, yetki genişletildi). 2017 değişikliği bu çekirdeğe cumhurbaşkanlığı hükümet sistemini ekledi: yürütmenin tek kişide toplanması, kararnama yetkisi, Meclis'in denetim yetkisinin zayıflaması. 12 Eylül'ün güçlü yürütme, zayıf Meclis, sınırlı haklar formülü, 2017'de "sivil" biçimiyle tamamlandı.

2026'da yeni anayasa gündemdedir. Erdoğan 16 Mayıs 2026'da yeni anayasanın "lüks değil zorunluluk" ve "darbe lekesinden arınmış" olması gerektiğini söyledi ([Diken](#)); Bahçeli 5 Eylül 2026'da aynı çağrışıyı yineledi ([Sabah](#)). "Darbe lekesinden arınmak" kırk altı yıldır her iktidarın sözüdür; hiçbirisi Başlangıç metnini, 24. maddeyi, MGK'yı, YÖK'ü, sendika rejimini ve OHAL maddesini değiştirmeyi önermedi. Bölüm 16'da bu gündemi 2010'un "yetmez ama evet"iyle birlikte ele alacağız.

Olgu kutusu: Şili'nin 11 Eylül 1980 plebisitiyle kabul edilen Pinochet Anayasası ile Türkiye'nin 7 Kasım 1982 Anayasası aynı kuşaktır. Şili 2020'de %78,2 ile yeni anayasa istedi; 2022 ve 2023'te iki taslak da reddedildi; Pinochet Anayasası yürürlükte. Türkiye 2010'da %57,88 ile 1982 Anayasası'nı değiştirdi; 2017'de yürütmeyi güçlendirdi; 1982 Anayasası yürürlükte. Ders: darbe anayasasından çıkmak referandumla olmuyor; onu yazan sınıf bloğu dağıtılmadan anayasa değişmiyor.

15.2 MGK: sivilleşen vesayet

Millî Güvenlik Kurulu 1961 Anayasası'yla kurulmuş, 1971'de güçlendirilmiş, 1982 Anayasası'nın 118. maddesi ve 9 Kasım 1983 tarihli 2945 sayılı Kanun'la asıl biçimini almıştı: kararları "Bakanlar Kurulunca öncelikle dikkate alınır"; gündemi ordu belirler; genel sekreteri askerdir. 28 Şubat 1997, MGK'nın bu biçimiyle bir hükümeti devirmesidir. 2001 ve 2003 değişiklikleriyle MGK "sivilleştirildi": sivil üye çoğunluğu, sivil genel sekreter, kararların "tavsiye" niteliği. Kurum kaldırılmadı; sahibi değişti. 2016'dan sonra MGK, OHAL ilanının, uzatmaların ve "millî güvenlik" gerekçeli her kararın (grev ertelemeleri dâhil) meşruiyet kaynağı olarak çalıştı. 2025-26 barış sürecinde de uygulamanın MGK'ya devredildiğini gördük. MGK'nın 12 Eylül'deki işlevi seçilmiş hükümeti askerî öncelikle bağlamaktı; bugünkü işlevi yürütmenin kararlarını "millî güvenlik" mührüyle tartışma dışına çıkarmaktır. Mühür aynı, elini değiştirdi.

15.3 YÖK: üniversitenin kışlası

Yükseköğretim Kurulu 6 Kasım 1981 tarihli 2547 sayılı Kanun'la kuruldu; cuntanın üniversiteye yanıtıydı: 1968-80 öğrenci hareketinin merkezi olan üniversiteyi tek merkezden, atanmış rektörlerle, disiplin yönetmelikleriyle ve müfredat denetimiyle yönetmek. 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'yla 120 öğretim üyesi atıldı, yüzlercesi istifa etti (Bölüm 7). YÖK'ü Demokratik Eğitim dosyamızda ayrıntılı ele aldık; burada süreklilik hattını verelim. 1980'lerden 2000'lere kadar her muhalefet partisi "YÖK'ü kaldıracağız" dedi; hiçbirisi kaldırmadı. AKP 2002'de "YÖK'ü kaldıracağız" diyerek geldi; YÖK'ün başkanını ve üyelerini değiştirdi, kurumu korudu. 29 Ekim 2016 tarihli 676 sayılı KHK ile rektörlük seçimleri kaldırıldı ve rektör atama yetkisi doğrudan cumhurbaşkanına verildi ([Bianet](#)). 1981'de cunta rektörleri YÖK üzerinden atıyordu; 2016'da cumhurbaşkanı doğrudan atar. 12 Eylül'ün üniversite modeli 2016'da tamamlandı. Barış Akademisyenleri'nin ihracı (2016-17) bu model içinde gerçekleşti ve 1402'liklerle karşılaştırmayı aşağıda G9'da vereceğiz.

15.4 2911: her yasağın dayanağı

6 Ekim 1983 tarihli 2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu, cuntanın sokağa yanıtıdır. Yasa, toplantı ve yürüyüş hakkını bildirimle bağlar, valiye ve kaymakama erteleme ve yasaklama yetkisi verir, "kamu düzeni" ve "millî güvenlik" gerekçelerini açık uçlu bırakır ve yasağa uymayanlara hapis cezası öngörür. 1983'ten bugüne her 1 Mayıs Taksim yasağı, her valilik eylem yasağı, her Cumartesi Anneleri müdahalesi, her öğrenci gözaltısı bu yasaya dayanır. 2911 defalarca değiştirildi ama özü değişmedi: hak istisnadır, yasak kuraldır. 2016-18 OHAL'inde ve sonrasında valiliklerin "süresiz eylem yasağı" ilanları, 2911'in cuntanın hayal edemeyeceği kadar geniş kullanılmasıdır. 1 Mayıs 2024'te Taksim'e yürümek isteyen sendikacılar ve işçiler bu yasayla gözaltına alındı ve yargılandı. Cuntanın sokak yasası, 43 yıl sonra 1 Mayıs'ı Taksim'den uzak tutmaya devam ediyor.

15.5 2820 ve 2839: siyaseti barajlamak

Cunta, siyaseti iki yasayla biçimlendirdi. 22 Nisan 1983 tarihli 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu, partilerin iç işleyişini, kapatılma nedenlerini ve devlet denetimini düzenler; parti içi demokrasiyi değil parti içi hiyerarşiyi teşvik eder; kapatma nedenleri geniştir. 10 Haziran 1983 tarihli 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu ise **%10 ülke barajını** getirdi. Barajın açık amacı, küçük partileri ve özellikle sol ile Kürt siyasetini Meclis dışında tutmaktır. 1983'ten 2018'e kadar bu baraj yüzünden milyonlarca oy temsil edilmedi; 2002 seçiminde oyların %45'i barajın altında kaldı. Kürt siyaseti barajı 2007'de bağımsız adaylarla, 2015'te parti olarak aştı. AKP-MHP ittifakı 2022'de barajı %7'ye indirdi (7393 sayılı Kanun, [RG 6 Nisan 2022](#)); ama aynı düzenlemeyle ittifak hesaplama yöntemi değiştirildi. Baraj indirildi; baraj kaldırılmadı. Dünyada %7 hâlâ en yüksek barajlardan biridir. Cuntanın "istikrar için baraj" mantığı, kırk üç yıl sonra ittifak siyasetinin aracı olarak yaşıyor. 2820 de yerindedir; parti kapatma davaları (HEP, DEP, HADEP, DEHAP, DTP kapatıldı; AKP 2008'de kapatılmanın kıyısından döndü; HDP kapatma davası 2021'den beri sürüyor) bu yasa ve Anayasa 68-69 üzerinden yürür.

15.6 2821-2822'den 6356'ya: emeği barajlamak ve ertelemek

Bu, envanterin sınıfsal çekirdeğidir. 5 Mayıs 1983'te kabul edilen 2821 sayılı Sendikalar Kanunu ve 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu, cuntanın emek programını yasaya dönüştürdü (sendika.org; Lexpera, 2822). Üç mekanizma:

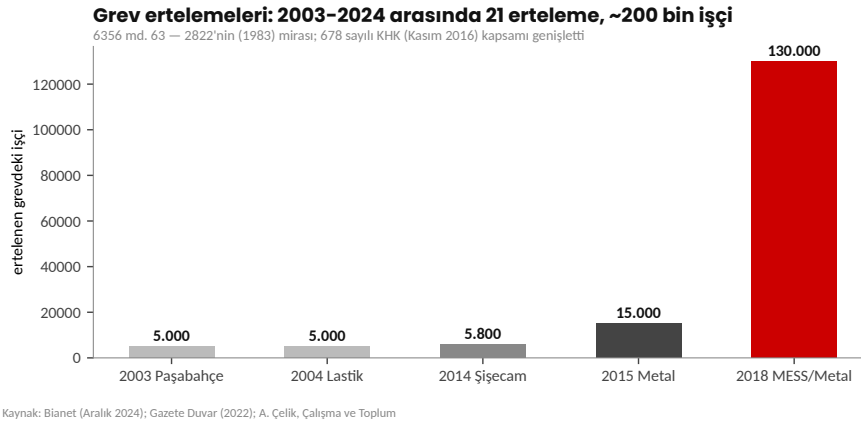
- İşkolu barajı** (2822 md. 12): bir sendikanın toplu sözleşme yapabilmesi için işkolundaki işçilerin %10'unu ve işyerindeki işçilerin yarısından fazlasını üye yapmış olması gerekir. Amaç açıktır: DİSK gibi mücadeleci ama işkolunun tamamına yayılmamış sendikaları yetkisiz bırakmak; sendika sayısını azaltmak; Türk-İş'in tekeli korumak.
- Noter şartı ve yöneticilik koşulu** (2821): üyelik ve istifa noter aracılığıyla; sendika yöneticisi olmak için o işkolunda on yıl çalışmış olmak. Amaç: üyeliği pahalılaştırmak, genç ve militan kadroları yönetimden uzak tutmak.
- Grev erteleme** (2822 md. 33): "millî güvenlik" ya da "genel sağlık" gerekçesiyle Bakanlar Kurulu grevi 60 gün erteler; erteleme sonunda uyuşmazlık Yüksek Hakem Kurulu'na gider, yani grev fiilen yasaklanır.

2012'de 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu bu iki yasaı birleştirdi. Noter şartı kaldırıldı, e-Devlet üyelik geldi, işkolu barajı %1'e indirildi (geçiş dönemi %3), işletme barajı %40 oldu (STK Destek, 2026). Bilişim Emekçisinin El Kılavuzu'nda bu barajın bilişim işkolunda nasıl çalıştığını göstermiştik. Ama üç şey aynen kaldı: işyeri yarısından fazla koşulu, işkolu sistemi ve **erteleme maddesi (6356 md. 63)**. Cunta yasasının en etkili silahı, 2012'nin "reform"unda korundu ve daha da genişletildi: 22 Kasım 2016 tarihli 678 sayılı KHK, erteleme gerekçelerine "ekonomik ve finansal istikrarı bozucu nitelik" ve şehir içi toplu ulaşımı ekledi (Dünya; Umut-Sen). İlk uygulama Mart 2017'de Akbank greviydi. Cunta grevi "millî güvenlik" için erteliyordu; 2016'dan sonra "finansal istikrar" için de ertelenebiliyor. Bu, 24 Ocak'ın kırk yıl sonra yasaya yazılmış halidir: sermayenin istikrarı, grev hakkında üstündür.

Tablo T6. Grev ertelemeleri 2003–2024

YIL	GREV	İŞÇİ SAYISI (YAKLAŞIK)	GEREKÇE
2003	Petlas; Paşabahçe (Şişecam)	binlerce	Millî güvenlik / genel sağlık
2004	Lastik işkolu (Brisa, Goodyear, Pirelli)	binlerce	Millî güvenlik
2014	Şişecam (cam işkolu)	~5.800	Millî güvenlik
2015	Metal (MESS)	~15.000	Millî güvenlik
2017	Akbank; cam; EMİS metal	on binlerce	678 s. KHK: finansal istikrar
2018	MESS metal	~130.000	Ekonomik ve finansal istikrar
2019-2022	Soda-Kromsan; İzban; Bekaert; Bakırköy Belediyesi vb.	binlerce	Millî güvenlik / şehir içi ulaşım
Toplam 2003-Aralık 2024	21 erteleme	~200.000 işçi	

Kaynak: Bianet; Gazete Duvar; Aziz Çelik, "Millî güvenlik gerekçeli grev ertelemeleri", Çalışma ve Toplum. Tablodaki yıl-grev eşleşmeleri kaynaklardan derlenmiştir; işçi sayıları yaklaşıktır.

Grafik G12. 2003'ten Aralık 2024'e 21 grev ertelemeyle yaklaşık 200 bin işçinin grevi fiilen yasaklandı; en büyüğü 2018 MESS metal grevi (130 bin işçi). Erteleme maddesi 1983'te 2822 md. 33 olarak yazıldı, 2012'de 6356 md. 63 olarak korundu, 2016'da 678 sayılı KHK ile genişletildi. Kaynak: Bianet (2024); Aziz Çelik, Çalışma ve Toplum.

Sonuç sayılarıyla ölçülebilir: 1980'de 70-80 bin grevci vardı; AKP döneminde yıllık ortalama 4.669; 2024'te 29 grevde 1.859 grevci (ÇSGB 2024; DİSK-AR). Sendikalaşma Temmuz 2026'da %13,80, özel sektörde %5,7-6,7, 25 yaş altında %6 (ÇSGB; DİSK-AR). Cuntanın 1983'te kurduğu emek düzeni, 2026'da amacına ulaşmış durumdadır. Bunu Bölüm 17 ve 18'de bilanço ve sendika düzeyinde ayrıntılı ele alacağız.

15.7 Dernekler Kanunu ve PVSK: sivil toplumu ve sokağı denetlemek

6 Ekim 1983 tarihli 2908 sayılı Dernekler Kanunu (2911 ile aynı gün) dernek kurmayı izne, denetime ve kapatma tehdidine bağladı; 23.667 derneğin faaliyeti durdurulmuştu (Bölüm 7). 2004'te 5253 sayılı yeni Dernekler Kanunu, AB uyum sürecinde bazı kısıtları kaldırdı. Ama 2016-18 OHAL KHK'larıyla 1.229 vakıf ve dernek kapatıldı ([Medyascope](#)); 2020'de 7262 sayılı "kitle imha silahlarının yayılmasının finansmanının önlenmesi" adlı yasa, İçişleri Bakanlığı'na dernek yöneticilerini görevden alma ve derneklere kayıym atama yetkisi verdi. 1983'te cunta derneği kapatıyordu; 2020'de bakanlık derneğe kayıym atar.

2559 sayılı Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu 1934 tarihli; 1985'te (3233 sayılı değişiklik) ve 2007'de (5681 sayılı değişiklik) polisin durdurma, kimlik sorma, arama ve silah kullanma yetkileri genişletildi. 2007 değişikliği, 12 Eylül'ün sokak denetimini "sivil" dönemde derinleştirdi; 2015'te "iç güvenlik paketi" ile polise gözetim ve arama yetkileri bir kez daha genişletildi. Gözetiminde işkence ve kötü muamele, İHD ve TİHV raporlarına göre 12 Eylül'den bu yana hiç kesilmedi (Bölüm 19).

15.8 DGM → ÖYM → TMK: düşünceyi terörle yargılamak

Devlet Güvenlik Mahkemeleri 1973'te kuruldu, 1976'da DGM direnişi ve Anayasa Mahkemesi kararıyla kaldırıldı (Bölüm 4 ve 5), 1982 Anayasası'nın 143. maddesiyle yeniden kuruldu; içinde askerî hâkim vardı. AİHM'in askerî hâkim nedeniyle verdiği ihlal kararlarından sonra 1999'da askerî hâkim çıkarıldı; 2004'te DGM'ler kaldırıldı. Yerine aynı yıl CMK 250. madde ile "özel yetkili ağır ceza mahkemeleri" (ÖYM) kuruldu; Ergenekon, Balyoz, KCK davaları bu mahkemelerde görüldü. 2012'de ÖYM'ler kaldırılıp yetkileri TMK 10. madde mahkemelerine, 2014'te bu mahkemeler kaldırılıp yetkileri sulh ceza hâkimliklerine ve "terör" davalarına bakan ağır ceza mahkemelerine devredildi. Her adımda kurum kaldırıldı, işlev korundu: siyasal suçları olağan yargının dışında, özel usullerle, uzun tutuklulukla yargılamak. Bugün bu işlevi 3713 sayılı TMK, TCK'nın örgüt maddeleri (314, 220) ve sulh ceza hâkimlikleri görür. DGM'nin 1973'teki gerekçesi "anarşi", 2026'daki gerekçesi "terör"dür. 1991'de TCK 141-142'nin yerine gelen "terör" kodlaması (Bölüm 14), 2026'da gazeteciyi, akademisyeni, sendikacıyı ve belediye başkanını yargılamanın çerçevesidir.

Fotoğraf F68. Silivri Cezaevi, 2014. 12 Eylül'ün Mamak'ı ve Metris'i neyse 2010'ların Silivri'si o. Fotoğraf: CeeGee, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

15.9 Din dersi ve Diyanet: Türk-İslam sentezinin anayasası

Anayasa'nın 24. maddesi, "din kültürü ve ahlak bilgisi" dersini ilk ve ortaöğretimde zorunlu kıldı; bu, cuntanın Türk-İslam sentezini (Bölüm 11) müfredatı yazmasıdır. AİHM 2007'de (Hasan ve Eylem Zengin) ve 2014'te (Mansur Yalçın) bu dersin Alevi yurttaşlar açısından ihlal oluşturduğuna karar verdi; ders değişmedi, seçmeli din dersleri eklendi. 136. madde Diyanet'i "genel idare içinde" bir kurum olarak korudu. Diyanet'in bütçesi 2008'de 1,998 milyar liradan 2026'da 174,4 milyar liraya çıktı; 2027 için 229,1 milyar lira öngörülüyor ([Diken](#)). İmam Hatip öğrenci sayısı 2002-03'te 64.534'ten 2024-25'te 487.263'e, okul sayısı 1.730'a çıktı ([MEB, 2024-25](#)). Demokratik Eğitim dosyamızda müfredat boyutunu, Bölüm 12'de cemaat-devlet ilişkisini ele aldık. Envanter açısından olgu şudur: cuntanın 1982'de anayasaya yazdığı din politikası, 2002'den sonra bütçe ve okul sayısı ile katlanarak büyütüldü. Bu, "devralma" tezinin en ölçülebilir örneğidir.

15.10 OHAL ve KHK: aygıtın kendisi

Sıkıyönetim 12 Eylül 1980'den 1987'ye kadar sürdü; kalktığı yerde OHAL başladı. Temmuz 1987'de 285 sayılı KHK ile Olağanüstü Hal Bölge Valiliği kuruldu; Kürt illerinde OHAL, 46 kez uzatılarak 30 Kasım 2002'ye kadar sürdü. On beş yıl. Bu dönemde köy boşaltmaları, faili meçhuller, koruculuk ve JİTEM (Bölüm 12) OHAL rejiminin ürünüdür. Mızraklı yazımızda kayıym ile sıkıyönetim/OHAL aygıtı arasındaki hattı göstermiştik: aygıt önce Kürt illerinde denendi, sonra ülkeye yayıldı.

21 Temmuz 2016'da OHAL tüm ülkede ilan edildi ve 19 Temmuz 2018'e kadar yedi kez uzatıldı. İki yılda 32 OHAL KHK'sı çıkarıldı. OHAL Komisyonu'nun Ocak 2023 nihai verilerine göre 131.922 KHK tedbiri uygulandı; 125.678 kamu görevlisi ihraç edildi; 3.213 kişinin rütbesi alındı; 2.761 kurum kapatıldı; komisyona 127.292 başvuru yapıldı, 17.960'ı kabul edildi ([AA, 2023](#)). İçişleri Bakanlığı'na göre dört yılda 282.790 gözetim, 94.975 tutuklama, 234.419 pasaport iptali ([Euronews, 2020](#)). Kapatılanlar: 1.043 özel eğitim kurumu, 1.229 vakıf-dernek, 19 sendika, 15 vakıf üniversitesi, 35 sağlık kurumu ([Medyascope](#)). İHD'ye göre 130 binin üzerinde ihraç, 1.424 dernek, 145 vakıf, 934 okul, 175 medya kuruluşu ve 4.770 KESK üyesi ([İHD, 2022](#)). 289 davada 8.725 sanık; 117 bin mahkûmiyet ([Bianet](#)).

OHAL 2018'de kalktı; ama 7145 sayılı Kanun'la OHAL yetkilerinin önemli bölümü (ihraç, gözetim süresi, valilik yasakları) üç yıllığına olağan yasaya taşındı ve sonra uzatıldı. Bu, 1987'nin tekrarıdır: sıkıyönetim kalktı, OHAL geldi; OHAL kalktı, OHAL yetkileri olağan yasa oldu. İHD 2018'de "darbelere ve 12 Eylül'ün devamı olan OHAL'e hayır" dedi ([Bianet](#)); 2020'de "OHAL ile 12 Eylül pekişti, darbe kurumlarını kapatın" ([Bianet](#)). Kırk yıl sonra İHD'nin talep listesi 1986'dakiyle aynıdır: darbe kurumlarının kapatılması, darbelerin cezalandırılması, demokratik anayasa.

1402 ↔ KHK: iki ihraç dalgası

ÖLÇÜT	1402 (1980-83)	KHK (2016-18)
Hukuki dayanak	1402 s. Sıkıyönetim Kanunu md. 2; sıkıyönetim komutanı yazısı	OHAL KHK'ları (667-701); KHK'ya ekli listeler
Kamu görevlisi ihraç/sürgün	9.400 atılan-sürülen; 7.233 bölge dışı sürgün; 3.854 öğretmen; 120 öğretim üyesi; 47 yargıç	125.678 ihraç; 3.213 rütbe alma; öğretim üyesi ~6.000+ (doğrulanacak); yargıç-savcı ~4.000+ (doğrulanacak)
Gerekçe	"Sakıncalı" — gerekçesiz	"İltisak/irtibat" — gerekçesiz, delil listede değil
Yargı yolu	Kapalı; Danıştay 1989'da 1402'liklerin dönüşünü sağladı	Kapalı; OHAL Komisyonu (2017-23): 127.292 başvuru, 17.960 kabul (%14)
Pasaport	388.000 pasaport reddi (tüm dönem)	234.419 pasaport iptali (4 yıl)
Dönüş	1989-90 Danıştay kararlarıyla kısmi	Kısmi; komisyon kabulü de otomatik göreve iade değil; Barış Akademisyenleri'nin çoğu 2026'da hâlâ dışarıda
Kim yaptı	Cunta (sıkıyönetim komutanlıkları)	Seçilmiş hükümet (Bakanlar Kurulu KHK'sı)

(bkz. G9, Bölüm 7)

15.11 Kayyım: seçilmişin yerine atanmış

Kayyım, 12 Eylül'ün en yalın biçimidir: seçilmiş yerine atanmış. Cunta 1980'de bütün belediye başkanlarını görevden aldı ve yerlerine asker ya da bürokrat atadı; Fatsa'nın Fikri Sönmez'i bunun simgesidir (Bölüm 5). 2016'dan sonra aynı yöntem yasaya yazıldı: 674 sayılı KHK (Eylül 2016) ile "terör" soruşturması olan belediye başkanlarının yerine kayyım atanabilir hale geldi. 2016-19'da DBP'nin 102 belediyesinden 94'üne, 2019'da HDP'nin 65 belediyesinden 48-52'sine, 2024 seçiminden sonra DEM'in 78 belediyesinden 10'una kayyım atandı; dokuz yılda toplam 164 belediye, 159'u Kürt siyasetinin ([Medyascope, 2024](#)). 31 Mart 2024'ten 23 Mart 2025'e 13 belediyeye (9 DEM, 4 CHP) kayyım atandı ([Cumhuriyet](#)); Mızraklı yazımızda Diyarbakır örneğini anlatmıştık. Kayyım belediyeye sınırlı kalmadı: TMSF'nin kayyım olarak yönettiği şirket sayısı Nisan 2025'te 770'e çıktı ([ANKA](#)); üniversitelere 676 sayılı KHK ile rektör atandı; derneklere 7262 sayılı yasayla kayyım atanabilir oldu. Cunta seçilmişleri görevden alıyordu; 2016 sonrası aygıt seçilmiş, mülkü, üniversiteyi ve derneği tek yöntemle yönetir. 12 Eylül'ün "seçilmişin yerine atanmış" ilkesi, 2026'da bir yönetim tekniğidir.

15.12 28 Şubat, 27 Nisan, 15 Temmuz: aygıtın el değiştirmesi

Fotoğraf F67. Silivri Cezaevi önü, 9 Nisan 2016: 'Barış İçin Akademisyenler' bildirisi nedeniyle tutuklanan akademisyenler için eylem. 1402'liklerden KHK'lılara aynı aygıt. Fotoğraf: Hilmi Hacaloğlu (VOA), kamu malı — [Commons](#).

12 Eylül'den sonra Türkiye üç kez daha "darbe" sözcüğünü duydu ve her biri aygıtın el değiştirmesinin bir aşamasıdır.

28 Şubat 1997. MGK, Refahiyol hükümetine 18 maddelik bir "tavsiye" listesi dayattı; hükümet dört ay sonra düştü. Bu, 12 Eylül'ün MGK'sının 1982 Anayasası'ndaki biçimiyle çalışmasıdır: tank yok, muhtıra var. 28 Şubat'ın hedefi siyasal İslam'dı; ama aynı süreçte sendikalar, Kürt siyaseti ve sol da "irtica ve bölücülük" başlığı altında baskı gördü; sekiz yıllık zorunlu eğitim ve İmam Hatip'lerin orta kısmının kapatılması bu dönemin adıımıdır. AKP, 28 Şubat mağduriyeti üzerinde kuruldu ve 2012'de 28 Şubat davasını açtı; Bölüm 16'da bu "seçici hesaplaşma"yı ele alacağız.

27 Nisan 2007. Genelkurmay'ın gece yarısı internet sitesinden yayımladığı "e-muhtıra", cumhurbaşkanlığı seçiminde Abdullah Gül'e karşı bir uyarıydı. AKP muhtırayı reddetti, erken seçime gitti ve %47 ile kazandı. Bu, 12 Eylül'ün askerî vesayetinin son doğrudan girişimiydi ve başarısız oldu. Sonrasında Ergenekon-Balyoz davalarıyla (2007-2012) ordu içindeki 12 Eylül kadroları tasfiye edildi; ama tasfiyeyi yapan Gülen cemaatinin yargı-emniyet kadrolarıydı (Bölüm 12). Vesayet kalktı denildi; vesayetin aracı olan ÖYM'ler, TMK ve uzun tutukluluk aynen kullanıldı.

Fotoğraf F39. 15 Temmuz Şehitler Anıtı ve Müzesi, Ankara, 2021. Darbe girişimine anıt dikildi; darbenin kendisine (12 Eylül) hâlâ müze yok. Fotoğraf: Wienerschmäh, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

15 Temmuz 2016. Darbe girişimi, ordu içindeki cemaat yapılanması tarafından yapıldı ve başarısız oldu. Sonrasında ilan edilen OHAL, 12 Eylül'den bu yana en geniş ihraç, gözaltı, kapatma ve kayyım dalgasını başlattı. 15 Temmuz'un 12 Eylül'le ilişkisi çift yönlüdür. Birincisi, darbe girişimini yapan kadrolar 12 Eylül'ün "komünizme panzehir" olarak büyüttüğü cemaatin ürünüydü (Bölüm 12). İkincisi, darbe girişimine verilen yanıt 12 Eylül'ün aygıtıyla verildi: OHAL, KHK, ihraç, fişleme, kayyım, pasaport iptali. Cuntaya karşı olduğunu söyleyen hükümet, cuntanın araçlarını cuntadan daha geniş kullandı. İHD'nin "OHAL ile 12 Eylül pekişti" sözü tam olarak bunu anlatır.

Tablo T7. Dört darbe, tek aygıt

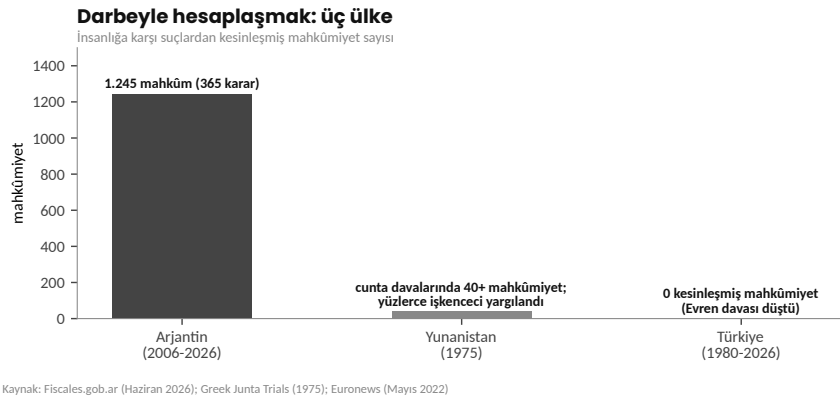
	12 EYLÜL 1980	28 ŞUBAT 1997	27 NİSAN 2007	15 TEMMUZ 2016 (SONRASI)
Fail	MGK (ordu)	MGK (ordu + medya + sermaye)	Genelkurmay (e-muhtıra)	Cemaat kadroları (girişim); yanıt: seçilmiş hükümet
Hedef	İşçi hareketi, sol, Kürt hareketi; 24 Ocak'ın uygulanması	Siyasal İslam; ayrıca sendikalar, Kürt siyaseti	AKP'nin cumhurbaşkanlığı	(Girişim) AKP; (yanıt) cemaat, sonra Kürt siyaseti, sol, sendikalar, akademi

	12 EYLÜL 1980	28 ŞUBAT 1997	27 NİSAN 2007	15 TEMMUZ 2016 (SONRASI)
Araç	Sıkıyönetim, 1402, DİSK davası, idam	MGK kararları, "irtica" brifingleri, ÖYM	Bildiri	OHAL, 32 KHK, 125.678 ihraç, 164 kayyım, 234.419 pasaport iptali
Sonuç	1982 Anayasası, yaşayan kurumlar	Refahiyol düştü; AKP doğdu	Başarısız; AKP güçlendi	OHAL yetkileri olağan yasaya taşındı; 2017 sistemi
"Hesaplaşma"	Evren davası (2012-14): mahkûmiyet kesinleşmedi	28 Şubat davası (2012-18): mahkûmiyetler	Ergenekon-Balyoz: beraatlar	Sürüyor; 117 bin mahkûmiyet
Aygit ne oldu	Kuruldu	Kullanıldı	Son askerî girişim	Sivil elle en geniş kullanım

15.13 2010 referandumu ve Evren davası: hukuken hesaplaşma, siyaseten devralma

12 Eylül 2010'da, darbenin otuzuncu yılında yapılan referandumla 1982 Anayasası'nın geçici 15. maddesi, yani cunta üyelerini yargıdan koruyan madde, kaldırıldı; paket %57,88 ile kabul edildi ([Sabah](#)). Ardından Evren ve Şahinkaya hakkında dava açıldı: iddianame 10 Ocak 2012'de kabul edildi; 18 Haziran 2014'te her ikisi de müebbet hapse mahkûm edildi ve rütbeleri söküldü; Evren 9 Mayıs 2015'te, Şahinkaya 9 Temmuz 2015'te öldü; dava düştü; Yargıtay Mayıs 2022'de düşme kararını onadı ve mahkûmiyet hiçbir zaman kesinleşmedi ([Euronews](#); [Faili Belli](#)). Davada yalnızca iki sanık vardı; işkenceciler, sıkıyönetim komutanları, savcılar, hâkimler ve cuntayla çalışan sermaye ve sendika yöneticileri yargılanmadı. Yunanistan'da yüzlerce, Arjantin'de 1.245 mahkûmiyet; Türkiye'de sıfır kesinleşmiş mahkûmiyet (Bölüm 13.5 ve 19).

Bu bölüm için önemli olan şudur: 2010 referandumu, 12 Eylül'ün hukuki hesabını açarken kurumsal envanterine dokunmadı. Aynı referandumla değiştirilmeyen maddeler yukarıda saydıklarımızdır: MGK, YÖK, 24. madde, 2911, 2820-2839, 2821-2822, OHAL. Referandum "12 Eylül'le hesaplaşma" olarak sunuldu; 12 Eylül'ün kurumları referandumdan sonra 2016-17'de en geniş biçimde kullanıldı. "Yetmez ama evet" tartışmasını, yani solun bir bölümünün bu referanduma neden ve nasıl destek verdiğini, Bölüm 16'da ayrıntılı ele alacağız.

Grafik G27. Arjantin: 2006'dan Haziran 2026'ya 365 kararda 1.245 mahkûmiyet; Yunanistan: 1975'te cunta liderleri ve yüzlerce işkenceci yargılandı; Türkiye: 2 sanık, 0 kesinleşmiş mahkûmiyet. Kaynak: Arjantin Savcılığı (2026); Greek Junta Trials; Euronews (2022).

15.14 Büyük envanter

Tablo T8. 12 Eylül'ün yaşayan kurumları: kurum / darbe yılı / bugünkü hali / hangi iktidar korudu

KURUM	DARBE YILI VE DAYANAK	2026'DAKİ HALİ	HANGİ İKTİDAR KORUDU / BÜYÜTTÜ
1982 Anayasası	7 Kasım 1982, %91,37	Yürürlükte; ~20 değişiklik; Başlangıç, ilk 4 madde, 13-15, 24, 51-54, 68-69, 118, 130-131, 136, OHAL maddesi yerinde; 2017'de yürütmeye güçlendirildi	ANAP, DYP-SHP, Refahiyol, ANASOL, DSP-MHP-ANAP, AKP (2007, 2010, 2017 değişiklikleriyle)
MGK	1982 md. 118; 2945 s. K. (9 Kasım 1983)	Yerinde; 2001-03 "sivilleştirildi"; OHAL, grev erteleme, barış sürecinin uygulama mercii	Tüm iktidarlar; AKP sivil çoğunlukla korudu
YÖK	2547 s. K. (6 Kasım 1981)	Yerinde; 676 s. KHK (2016) rektör atamasını cumhurbaşkanına verdi	Tüm iktidarlar; AKP 2016'da merkezileştirdi
2911 Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri K.	6 Ekim 1983	Yerinde; her valilik yasağının ve 1 Mayıs Taksim yasağının dayanağı	Tüm iktidarlar; 2016 sonrası en geniş kullanım

KURUM	DARBE YILI VE DAYANAK	2026'DAKİ HALİ	HANGİ İKTİDAR KORUDU / BÜYÜTTÜ
2820 Siyasi Partiler K.	22 Nisan 1983	Yerinde; parti kapatma rejimi (HEP → HDP davası)	Tüm iktidarlar
2839 Seçim K. — baraj	10 Haziran 1983, %10	%7 (7393 s. K., RG 6 Nisan 2022); ittifak hesabı değiştirildi	Tüm iktidarlar; AKP-MHP 2022'de indirdi, kaldırmadı
2821-2822 → 6356	5 Mayıs 1983	6356 (2012): işkolu barajı %1, işyeri yarıdan fazla, erteleme md. 63; 678 s. KHK (22 Kasım 2016) ertelemeyi genişletti; 21 erteleme 2003-24	Tüm iktidarlar; AKP yeniden yazdı ve genişletti
Dernekler K.	2908 s. K. (6 Ekim 1983)	5253 (2004); 7262 s. K. (2020) ile derneklere kayyım; OHAL'de 1.229 vakıf-dernek kapatıldı	AKP 2004'te gevşetti, 2016-20'de sıkılaştırdı
PVSK	1934; 1985 (3233) genişletme	2007 (5681) ve 2015 genişletmeleri	ANAP 1985; AKP 2007, 2015
DGM → ÖYM → TMK	1982 md. 143; TMK 3713 (12 Nisan 1991)	DGM 2004'te kaldırıldı → ÖYM (2004-12) → TMK 10 (2012-14) → sulh ceza hâkimlikleri + ağır ceza; TMK yürürlükte	ANAP-DYP (1991); AKP her aşamada kurumu kaldırıp işlevi korudu
Zorunlu din dersi	1982 md. 24	Yerinde; AİHM ihlal kararlarına rağmen; seçmeli din dersleri eklendi	Tüm iktidarlar; AKP seçmelilerle genişletti
Diyanet	1982 md. 136 (1924'ten beri var; anayasal statü ve bütçe büyümesi)	Bütçe 2008: 1,998 milyar → 2026: 174,4 milyar ₺	AKP
İmam Hatip	Cunta yıllarında açılış; 28 Şubat'ta orta kısım kapatıldı	2002: 64.534 öğrenci → 2024-25: 487.263 öğrenci, 1.730 okul	AKP (2012 4+4+4 ile orta kısım yeniden)
Sıkıyönetim → OHAL	12 Eylül 1980 – 1987; 285 s. KHK (Temmuz 1987) Kürt illerinde OHAL 2002'ye kadar	2016-18 tüm ülkede OHAL; 7145 s. K. ile yetkiler olağan yasaya	ANAP (1987), tüm 1990'lar hükümetleri (46 uzatma), AKP (2016-18 ve sonrası)
KHK	Cunta dönemi MGK bildirileri ve KHK'lar	2016-18: 32 OHAL KHK'sı; 125.678 ihraç; 2017 sonrası cumhurbaşkanlığı kararnamesi	AKP
Kayyım	1980: tüm belediye başkanları görevden alındı	674 s. KHK (2016): 164 belediye (2016-24); TMSF 770 şirket; üniversite ve derneklere kayyım	AKP
1402 ihraçları → KHK ihraçları	1402 s. K.: 9.400 kamu görevlisi	125.678 ihraç; OHAL Komisyonu %14 kabul	AKP
Vatandaşlıktan çıkarma → pasaport iptali	14.000 vatandaşlıktan çıkarma; 388.000 pasaport reddi	234.419 pasaport iptali (2016-20)	AKP
Fişleme	1.683.000 fişleme	Dijital gözetim; KVKK yazımızdaki "80'ler nostaljisi" ↔ fişleme tarihi; Bölüm 10	Tüm iktidarlar; teknoloji değişti, işlev kaldı

(bkz. D2, Bölüm 11)

15.15 Envanterin anlamı: darbe bir gün sürmez, kurumlarında yaşar

On sekiz kurum saydık. Şimdi üç soruyu birlikte yanıtlayalım.

Neden kuruldular? Hepsinin ortak amacı, 1961-80 arasında işçi sınıfının ve gençliğin fiilen doldurduğu alanı bir daha doldurulamaz hale getirmektir: sokak (2911), üniversite (YÖK), sendika (2821-2822), siyaset (2820-2839), dernek (2908), yargı (DGM), ideoloji (24 ve 136. maddeler), olağanüstü yönetim (OHAL) ve seçilmişin yerine atanmış (kayyım). Bu, 24 Ocak programının siyasal-kurumsal altyapısıdır: sermaye birikimi için sınıfın örgütsüzleştirilmesi.

Neden kaldırılmadılar? Çünkü her iktidar için kullanışlıydılar. ANAP 2821-2822 ile emeği ucuza aldı; 1990'ların koalisyonları OHAL'i Kürt illerinde 46 kez uzattı; AKP "vesayetle mücadele" söylemiyle MGK ve YÖK'ün sahibini değiştirdi, sonra 2911, 2820-2839, 6356 md. 63, OHAL, KHK ve kayyımı cuntanın hayal edemeyeceği ölçekte kullandı. Kırk altı yılda bu kurumları kaldırmayı programına yazan tek sınıf örgütlü işçi sınıfı, tek siyasal özne de sol ve Kürt siyaseti oldu; ikisi de bu programı iktidara taşıyacak güce ulaşamadı. Kurumlar kaldırılmadı, çünkü kaldıracak sınıf gücü örgütlenemedi. Bu, dosyanın üçüncü tezidir ve Bölüm 20'de özeleştiri olarak ele alacağız.

Bugün ne yapıyorlar? 2026'da bir kuryenin sendikalaşamamasının (6356), bir öğrencinin rektörünü seçmemesinin (676 s. KHK), bir Alevi çocuğun zorunlu din dersine girmesinin (24. madde), bir Kürt belediyesinin kayyımla yönetilmesinin (674 s. KHK), bir işçinin 1 Mayıs'ta Taksim'e yürüyememesinin (2911), bir gazetecinin "terör propagandası"ndan yargılanmasının (3713) ve bir grevin "finansal istikrar" gerekçesiyle ertelenmesinin (678 s. KHK) hepsi, 12 Eylül'ün kurumlarının olağan işleyişidir. Bunları yaşayan genç yoldaş 12 Eylül'ü hatırlamaz; ama 12 Eylül'ü her gün hatırlar.

Dünya kesiti: Şili'de Pinochet Anayasası, Türkiye'de 1982 Anayasası, Brezilya'da 1964 darbesinin askerî polis yapısı, Yunanistan'da ise hiçbir şey: 1975'te cunta anayasası kaldırıldı, albaylar yargılandı, kurumları tasfiye edildi. Fark, cuntanın nasıl gittiğidir. Yunan cuntası Kıbrıs yenilgisiyle çöktü; Şili ve Türkiye cuntaları kendi anayasalarını yazıp kendi geçişlerini yönetti. "Yönetilen geçiş", cuntanın kurumlarının sivil elle sürmesinin dünya formülüdür; Türkiye bu formülün en uzun ömürlü örneğidir.

Denge söylemine yanıt: "Bu kurumlar reformdan geçti; MGK sivilleşti, YÖK yumuşadı, baraj indi, noter şartı kalktı; 12 Eylül'le hesaplaşıldı." Her reform kurumun sahibini değiştirdi, işlevini değil. MGK'nın sivil çoğunluğu 2016'da OHAL'i onayladı; YÖK'ün yumuşaması 676 sayılı KHK ile rektör seçiminin kaldırılmasıyla bitti; baraj %7 hâlâ dünyanın en yükseklerinden; noter şartının kalktığı 6356, erteleme maddesini genişletti. Reform, hesaplaşma değildir; devralmanın yöntemidir.

Bugüne bağ: 2026'da "darbe lekesinden arınmış yeni anayasa" gündemdedir. Genç yoldaşlar için ölçüt basittir ve bu bölümün tablosudur: yeni anayasa taslağı MGK'yı, YÖK'ü, 24. maddeyi, sendika ve grev sınırlamalarını, parti kapatma rejimini, OHAL yetkilerini ve kayyım uygulamasını kaldırıyor mu? Kaldırmıyorsa "darbe lekesi" sözcüğü bir pazarlama dilidir. 2010'da "yetmez ama evet" diyenler bu tabloyu yapmamıştı; 2026'da yapmak bizim işimizdir. Tekno-faşizm yazımızda depolitizasyondan "bolluk" vaadine giden hattı anlatmıştık: 12 Eylül'ün kurumları bugün yalnızca yasalarda değil, "siyasete bulaşma" diyen aile öğüdünde, "sendika işini kaybettirir" diyen işyeri kültüründe de yaşar. Kurumsal envanter, bu kültürün iskeletidir.

Hesaplaşıldı mı? Hukuki: Kısım ve sembolik olarak. Geçici 15. madde 2010'da kaldırıldı; iki sanıklı Evren davası mahkûmiyeti kesinleşmeden düştü; işkenceciler, komutanlar ve sivil ortaklar hiç yargılanmadı. **Kurumsal:** Hayır. On sekiz kurumun hiçbirini kaldırılmadı; on ikisi 2016'dan sonra genişletildi. **İdeolojik:** Hayır. "Vesayetle mücadele" ve "darbe lekesinden arınma" söylemleri, kurumları koruyarak kullanan iktidarların meşruiyet dilidir; Türk-İslam sentezi resmi ideolojidir; "seçilmişin yerine atanmış" bir yönetim tekniği olarak kabul görmüştür.

Bu bölümün kaynakları: - T24, 1982 referandumu koşulları: <https://t24.com.tr/gundem/1982-referandumu-hangi-kosullar-altinda-yapildi-hayir-diyenler-neyle-suclandı,397263> - Diken, Erdoğan "yeni anayasa zorunluluk" (16 Mayıs 2026): <https://www.diken.com.tr/erdogan-yeni-anayasa-ihhtiyac-hatta-zorunluluktur/> ; Sabah, Bahçeli (5 Eylül 2026): <https://www.sabah.com.tr/gundem/2026/09/05/mhp-lideri-devlet-bahceliden-siyasi-partiler-kanunu-mesaji-yeni-anayasaya-ihhtiyac-var> - Bianet, "Rektörlük seçimlerini kaldırın iki tarih: 1981, 2016": <https://bianet.org/haber/rektörlük-seçimlerini-kaldırın-iki-tarih-1981-2016> - Resmi Gazete, 7393 sayılı Kanun (baraj %7), 6 Nisan 2022: <https://resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/04/20220406-1.htm> - sendika.org, 2821 sayılı Sendikalar Kanunu: <https://sendika.org/2004/09/2821-sayili-sendikalar-kanunu-1805> ; Lexpera, 2822: <https://www.lexpera.com.tr/mevzuat/kanunlar/toplu-is-sozlesmesi-grev-ve-lokavt-kanunu-2822-1> - STK Destek, "2821'den 6356'ya sendikalar hukukunun dönüşümü" (2026): <https://stkdestek.org/wp-content/uploads/2026/02/2821-Sayili-Kanundan-6356-Sayili-Kanuna-Turkiyede-Sendikalar-Hukukunun-Donusumu.pdf> - Bianet, "21 kez grev yasakladı": <https://bianet.org/haber/erdogan-iktidara-geldiginden-beri-21-kez-grev-yasakladı-302731> ; Gazete Duvar, grev yasağı listesi: <https://www.gazeteduvar.com.tr/ak-parti-donemi-grev-yasagi-listesi-20-yilda-19-yasak-haber-1593569> ; Aziz Çelik, Çalışma ve Toplum: <https://www.calismatoplum.org/makale/milli-guvenlik-gerekceli-grev-ertelemeleri> - Dünya, "Grev ve lokavta KHK ertelemesi": <https://www.dunya.com/kose-yazisi/grev-ve-lokavta-khk-ertelemesi-geldi/339003> ; Umut-Sen, "Grev ertelemesi nedir": <https://umutsen.org/index.php/2018/01/grev-ertelemesi-nedir-av-ulas-cam/> - ÇSGB, Temmuz 2026 sendika istatistikleri: <https://www.csgeb.gov.tr/cgm/haberler/28072026> ; DİSK-AR Sendikal Haklar Raporu: <https://arastirma.disk.org.tr/?p=13737> ; DİSK-AR 12 Eylül araştırması: <https://bianet.org/haber/disk-ar-arastirmasi-12-eylul-isci-haklarini-nasil-yok-etti-230818> ; 2024 iş uyuşmazlığı istatistikleri: <https://www.alomaliye.com/2025/07/01/is-uyusmazligi-istatistikleri-2024/> - Diken, 2026 bütçesi Diyanet: <https://www.diken.com.tr/2026-butcesi-diyanete-174-milyar-lira-mite-39-milyar-lira-ayrildi/> ; MEB 2024-25 istatistikleri: <https://sgb.meb.gov.tr/www/quot2024-2025-orgun-egitim-istatistikleri-yayimlandiquot/icerik/771> - AA, OHAL Komisyonu nihai verileri: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/ohal-komisyonu-calismalarini-tamamladi/2785704> ; Euronews, 15 Temmuz sonrası veriler: <https://tr.euronews.com/2020/07/15/verilerle-15-temmuz-sonras-ve-ohal-sureci> ; Medyascope, kapatılan kurumlar: <https://medyascope.tv/2023/07/14/15-temmuz-darbe-girisiminin-uzerinden-7-yil-gecti-neler-oldu-kac-kurum-kapatildi-kac-kisi-hapse-mahkum-edildi/> ; Bianet, sayılarla 15 Temmuz: <https://bianet.org/haber/sayilarla-15-temmuz-264544> - İHD, OHAL KHK Raporu (2022): <https://www.ihd.org.tr/wp-content/uploads/2022/06/OHAL-KHKlar%C4%B1-Raporu.pdf> ; İHD 2018: <https://bianet.org/haber/ihd-darbelere-ve-12-eylul-un-devami-olan-ohal-e-hayir-diyoruz-200733> ; İHD 2020: <https://bianet.org/bianet/militarizm/230765-ihd-ohal-ile-12-eylul-pekisti-darbe-kurumlarini-kapatın> - Medyascope, kayyım infografiği (2024): <https://medyascope.tv/2024/11/04/kayyum-atanan-belediyeler-infografik/> ; Cumhuriyet, 2024-25 kayyımlar: <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/31-mart-2024-seçimlerinden-bu-yana-kac-belediyeye-kayyum-atandı-2312281> ; ANKA, TMSF 770 şirketi: https://ankahaber.net/haber/detay/son-operasyonlarla-tmsf-kayyumlarının-yonettigi-sirket-sayisi-770e-yukseldi-banka_tv-hamburgerci-cerezci-rekl - Sabah, 2010 referandumu resmi sonuçları: <https://www.sabah.com.tr/gundem/2010/09/23/iste-referandumun-resmi-sonuclari> ; Euronews, Evren davası kapandı (2022): <https://tr.euronews.com/2022/05/31/12-eylul-davas-kapand-yarg-tay-kenan-evren-ve-tahsin-sahinkaya-hakk-ndaki-karar-n-verdi> ; Faili Belli, 12 Eylül davası: <https://www.failibelli.org/dava/12-eylul-davasi> - İHD, 12 Eylül bilançosu (2019): <https://www.ihd.org.tr/12-eylul-karanligina-hayir/> - Arjantin Savcılığı (2026); Greek Junta Trials; ConstitutionNet (Şili) — Bölüm 13 kaynakları - Bilgi Müşterekleri: Demokratik Eğitim dosyası; Bilişim Emekçisinin El Kılavuzu; Mızraklı yazısı; Barış Akademisyenleri yazısı (<https://bilgimustereklere.org/blog/barisistemek/>); KVKK yazısı; Tekno-faşizm yazısı - Doğrulanacak: KHK ile ihraç edilen öğretim üyesi ve yargıç-savcı sayıları; Eğitim-İş/Eğit-Sen kuruluş tarihleri; grev ertelemesi tablosundaki yıl-grev eşleşmeleri (Çelik makalesiyle)

BÖLÜM 16

AKP ve 12 Eylül: Hesaplaşan mı, Mirasçı mı?

Tez. AKP, 12 Eylül'le "hesaplaşma" sözünü kendi iktidarını meşrulaştırmak için kullandı; 12 Eylül'ün aygıtını tasfiye etmedi, devraldı ve büyüttü. 2010 referandumu bu devralmanın sahnesiydi: darbecileri yargılatma vaadi vitrine kondu, yargının yürütmeye bağlanması çekirdeğe. İki general müebbet aldı ama mahkûmiyet hiç kesinleşmedi; işkenceciler hiç yargılanmadı. 2016'dan sonra ihraç, fişleme, dernek kapatma, kayyım ve grev erteleme aynı aygıtın sivil elden yeniden çalıştırılmasıdır. 12 Eylül zihniyeti, Menderes'ten Erdoğan'a uzanan merkez sağ hattın "mağduru" değil, mirasçısı ve kullanıcısıdır.

Fotoğraf F11. Yassıada'nın harabesinde duvar yazısı, 2013: 'Yassıada demokrasi adası olsun.' Yedi yıl sonra 'Demokrasi ve Özgürlükler Adası' açıldı — 27 Mayıs'a müze, 12 Eylül'e sessizlik. Fotoğraf: Hamdigumus, CCO — [Commons](#).

Kavram: Aygıt (aparat): Bir iktidarın elindeki kurumlar, yasalar ve kadrolar bütünü — MGK, YÖK, 2911, seçim barajı, işkolu barajı, OHAL, KHK, kayyım. Aygıt kişiye bağlı değildir; kim iktidara gelirse ona kalır. **Vesayet:** Seçilmemiş bir gücün (ordu, yargı) seçilmişlerin üstünde söz sahibi olması. Merkez sağ bu sözü "bizi ordu ezdi" demek için kullanır; sınıf açısından asıl soru vesayetin kimin çıkarına işlediğidir. **Hegemonya (Gramsci):** Egemen sınıfın yalnızca zorla değil, yönetilenlerin rızasını kazanarak yönetmesi. Rıza, karşı tarafın en haklı talebini alıp kendi programına bağlamakla üretilir. **Pasif devrim (Gramsci):** Aşağıdan bir devrim olmadan, eski egemenlerin kendilerini yukarıdan yeniden düzenleyerek "değişim" yapması; kitle seyircidir, sonuç egemenlerin yenilenmesidir. **Kayyım:** Seçilmiş bir yönetimin yerine atanmış bir görevli konması.

16.1 Menderes'ten Erdoğan'a hat: mağduriyetin sermayesi, aygıtın mirası

Türkiye'de merkez sağın kurucu hikâyesi bir idamla başlar. 17 Eylül 1961'de Adnan Menderes asıldı. O günden bu yana DP'den AP'ye, AP'den ANAP'a, ANAP'tan AKP'ye uzanan hat kendini hep aynı cümleyle anlattı: "Millî iradeyi vesayet ezdi, biz ezilenleriz." Bu cümle üç darbeden sonra üç kez yeniden yazıldı. 27 Mayıs'ta DP kapatıldı; 12 Eylül'de Demirel Hamzaköy'e gönderildi; 28 Şubat'ta Refah kapatıldı. Her seferinde merkez sağ, mağduriyeti seçim sandığında oya çevirdi.

Bu hikâyenin doğru olan bir yanı var: ordu gerçekten de üç kez seçilmiş hükümetleri devirdi. Yanlış olan yanı ise şudur: darbeler merkez sağın programına değil, o programın uygulanmasını engelleyen siyasal koşullara karşı yapıldı. 12 Eylül'ü örnek alalım. 24 Ocak 1980 kararlarını Demirel hükümeti aldı; kararların mimarı Turgut Özal'dı. Darbeden sonra Özal ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı olarak aynı programı bu kez grev ve sendika olmadan uyguladı. Yani darbe Demirel'i evine gönderdi ama Demirel'in ekonomi programını kanunlaştırdı. Demirel'in sınıfsal programı darbeyle kesintiye uğramadı; hızlandı.

AKP bu hattın en son ve en güçlü halkasıdır. Ekonomide Özal'ın devamıdır: özelleştirme, esnek çalışma, ihracata dayalı birikim, taşeron. İdeolojide 12 Eylül'ün devamıdır: cuntanın resmî ideoloji yaptığı Türk-İslam sentezi — zorunlu din dersi, İmam Hatip, Diyanet — AKP döneminde büyüdü. Kurumlarda 12 Eylül'ün devamıdır: MGK, YÖK ve 2911 "sivilleştirildi" ama kaldırılmadı. Evren'in kendisi bile darbenin yolunu açtığı bu sonucu görmüştü; Aydınlar Ocağı'nın hazırladığı Türk-İslam sentezi cuntanın kültür politikası oldu (Bölüm 11).

Peki hesaplama? Burada hattın seçiciliği ortaya çıkar. 27 Mayıs'la hesaplaştı: Menderes'e itibar iadesi yapıldı, anıt mezar dikildi, Yassıada 2013'te "Demokrasi ve Özgürlükler Adası" adını aldı ve **27 Mayıs 2020'de** müze, "Demokrasi Feneri", otel, kongre merkezi ve camiyle açıldı; Erdoğan açılışa Yassıada yargılamalarını "hukuk cinayeti" diye niteledi. Doğru bir niteleme. Ama aynı devlet Deniz Gezmiş'e, Erdal Eren'e, Kemal Türkler'e, 1 Mayıs 1977'nin 34 ölüsüne itibar iadesi yapmadı. Neden? Çünkü 27 Mayıs merkez sağı mağdur eder; 12 Eylül merkez sağı mirasçı eder. Menderes'i anmak bugünkü iktidarın hikâyesini güçlendirir; Kemal Türkler'i anmak bugünkü iktidarın grev ertelemelerini sorgulattır.

Fotoğraf F69. Turgut Özal'ın anıt mezarı, İstanbul, 2023. 24 Ocak'ın mimarına anıt mezar; 12 Eylül'ün kurbanlarına anma bile zor. Fotoğraf: Myrat, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

HAT	LİDER	DARBE / MÜDAHALE	MAĞDURİYET ANLATISI	DEVRALINAN AYGIT
DP (1946-60)	Menderes	27 Mayıs 1960	İdam, Yassıada	1947 Sendikalar Kanunu'nun sınırları; Takrir-i Sükûn geleneği
AP (1961-80)	Demirel	12 Mart 1971, 12 Eylül 1980	"Şapkamı alır giderim"	24 Ocak programı cuntayla uygulandı; DGM, MGK
ANAP (1983-91)	Özal	Cunta ortaklığı, 1987 referandumu	"Vesayete rağmen"	1982 Anayasası, 2821-2822, YÖK, 2911 aynen
AKP (2002-)	Erdoğan	27 Nisan 2007 e-muhırası; 15 Temmuz 2016	"Vesayeti bitirdik"	MGK, YÖK, 2911, baraj, OHAL/KHK, kayyım — büyütülerek

(bkz. D10, Bölüm 2)

Bu tablonun bize öğrettiği basit: aygıt kişiye değil, sınıfa hizmet eder. Ordu bir hükümeti devirir; bir sonraki hükümet ordunun kurduğu aygıtı kullanır. Hattın her halkası önceki darbenin mağduru ve sonraki aygıtın kullanıcısıdır.

"Sivilleştirme" sözünü de açalım; çünkü bu söz, hesaplama iddiasının en sık kullanılan kanıtıdır. MGK 2001 ve 2003'te "sivilleştirildi": asker üye sayısı azaltıldı, genel sekreteri sivil oldu, kararları "tavsiye" sayıldı. Ama MGK kapatılmadı; 2016'dan sonra OHAL kararlarının, kayyım atamalarının ve "beka" söyleminin merkezi yine MGK toplantıları oldu. YÖK'ün başkanını artık cumhurbaşkanı atıyor; 1981'de de öyleydi. Rektörleri 2016'dan beri cumhurbaşkanı atıyor; 1981'de YÖK atardı — arada 1992'den 2016'ya kadar süren seçim dönemi kapatıldı. 2911, 1983'teki metniyle yürürlükte; 2015'te "iç güvenlik paketi"yle polise verilen yetkiler onu genişletti. Sivilleştirme, kurumun üniformasını çıkarmaktır; kurumun işlevi — akademiye, sokağı ve siyaseti denetlemek — üniformayla birlikte gitmez. Aynı şey seçim barajı için de geçerli: cunta %10'u sol partileri ve Kürt siyasetini meclis dışında tutmak için koydu; AKP 2002'de bu barajın sayesinde %34 oyla meclisin üçte ikisini aldı ve yirmi yıl korudu.

Türk-İslam sentezi konusunda hat daha da açık. Cuntanın 1982 Anayasası'na zorunlu din dersini yazması, İmam Hatip'leri ve Kur'an kurslarını büyütmesi, Diyanet'i devletin ideolojik aygıtı yapması "komünizme panzehir" mantığıyla NATO'nun yeşil kuşak stratejisine oturuyordu (Bölüm 11-12). AKP bu programı bir "dindar nesil" projesi olarak sahiplendi: **2002-03'te 64.534 olan İmam Hatip öğrencisi 2024-25'te 487.263'e** çıktı; Diyanet bütçesi **2008'de 1,998 milyar liradan 2026'da 174,389 milyar liraya** yükseldi. Demokratik Eğitim dosyamızda müfredat ve din dersi üzerinden gösterdiğimiz çizgi budur: 12 Eylül'ün eğitim programı kaldırılmadı, yatırım aldı. Bir iktidar, hesaplaştığını söylediği darbenin eğitim programına 46 yıl sonra bütçenin en hızlı büyüyen kalemini ayırıyorsa, hesaplama değil miras söz konusudur.

Kişiler: Turgut Özal (1927-1993): 24 Ocak'ın mimarı; cuntada ekonominin patronu; 1983'te ANAP'la başbakan. Darbe programını sivil kılıfla sürdürdü. **Kenan Evren (1917-2015):** MGK Başkanı, 1982-89 cumhurbaşkanı; 2014'te müebbet aldı, karar kesinleşmeden öldü. **Tahsin Şahinkaya (1925-2015):** Hava Kuvvetleri Komutanı, MGK üyesi; Evren'le birlikte yargılandı. **Recep Tayyip Erdoğan (1954-):** 2003'ten bu yana başbakan/cumhurbaşkanı; 2010 "hesaplama" referandumunun, 2016 OHAL'inin ve 2026 "yeni anayasa" gündeminin yüzü. Bu bölümde kişi olarak değil, aygıtı devralan hattın son halkası olarak anlatılır.

16.2 2010 referandumu ve "Yetmez ama Evet": sembolik hesaplaşma, gerçek devralma ve hegemonyanın anatomisi

Paket ve ambalaj

Tarih tesadüf değildi. Referandum 12 Eylül 2010'a, darbenin otuzuncu yıl dönümüne kondu. Sahne kuruldu: "Otuz yıl sonra 12 Eylül'le hesaplaşıyoruz." Oylanan şey 5982 sayılı yasayla 1982 Anayasası'nda yapılan 26 maddelik değişiklikti. Sonuç: **Evet 21.787.244 oy, %57,88; Hayır 15.856.793 oy, %42,12; katılım %73,71.** Ağrı'da %95,75 evet, Tunceli'de %81,02 hayır çıktı — coğrafyanın bile bir sınıf ve kimlik haritası çizdiği bir sonuç.

Paketin içinde ne vardı? **NTV'nin madde madde dökümüne** göre iki tür madde yan yana konmuştu. Birinci tür, kimsenin karşı çıkamayacağı vitrin maddeleriydi: geçici 15. maddenin kaldırılması (darbecilere yargı dokunulmazlığı), memura toplu sözleşme (md. 53), siyasi ve dayanışma grevi yasağının kaldırılması (md. 54), kişisel verilerin korunması (md. 20), pozitif ayrımcılık (md. 10), çocuk hakları (md. 41), kamu denetçisi (md. 74), YAŞ kararlarına yargı yolu (md. 125), askerî yargının daraltılması (md. 145). İkinci tür, kimsenin ayrıntısını konuşmadığı çekirdek maddelerdi: Anayasa Mahkemesi'nin 11 üyeden 17'ye çıkarılması ve bireysel başvuru (md. 146); Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun 7 üyeden 22'ye çıkarılması ve yeni bileşimi (md. 159). Bu iki madde yargının kim tarafından atanacağını, yani yargıyı kimin yöneteceğini belirliyordu.

İki tür madde tek pakette, tek "evet"le oylatıldı. Madde madde oylama talebi reddedildi. Bu, ambalajın kendisidir: darbecinin yargılanmasını isteyen bir yurttaş, yargının yürütmeye bağlanmasına da evet demek zorunda bırakıldı.

Fotoğraf F41. Recep Tayyip Erdoğan, 14 Haziran 2010 — 12 Eylül 2010 referandumundan üç ay önce. 'Darbecileri yargılayacağız' paketi HSYK ve AYM'yi de değiştirdi. Fotoğraf: Yunanistan Başbakanlığı (A. Samaras), CC BY-SA 2.0 — [Commons](#).

MADDE İÇERİK	VİTRİN Mİ ÇEKİRDEK Mİ?	2026'DAKİ DURUMU
Geçici 15 Darbecilere yargı dokunulmazlığının kaldırılması	Vitrin	Bir dava açıldı; mahkûmiyet kesinleşmedi (16.3)
md. 53 Memura toplu sözleşme	Vitrin	Toplu sözleşme var; grev hakkı yok; uyuşmazlıkta hakem kurulu son sözü söylüyor
md. 54 Siyasi/dayanışma grevi yasağının anayasadan çıkarılması	Vitrin	6356 ve 2911 yasaklamayı sürdürüyor; erteleme kalktı mı? Hayır, genişledi (678 sayılı KHK)
md. 20 Kişisel verilerin korunması	Vitrin	KVKK 2016'da çıktı; fişleme dijitalleşti (Bölüm 10)
md. 125 YAŞ ihraçlarına yargı yolu	Vitrin	2016 sonrası KHK ihraçları yargı denetimi dışında
md. 145 Askerî yargının sınırlanması	Vitrin	Askerî yargı 2017'de kaldırıldı — ama sivil yargı OHAL yargısı oldu
md. 146 AYM 11→17 üye; bireysel başvuru	Çekirdek	Bileşim yürütmenin belirlediği çoğunluğa geçti
md. 159 HSYK 7→22 üye; bakan ve müsteşar kurulda	Çekirdek	2017'de HSK'ya dönüştü; üyelerin tamamı cumhurbaşkanı ve meclis çoğunluğunca belirleniyor
— 2911, YÖK, MGK, seçim barajı, işkolu barajı, zorunlu din dersi, TMK	Pakette yok	Hepsi yürürlükte (Bölüm 15)

Tablo şunu söylüyor: 12 Eylül'ün emeğe ve siyasete vurduğu asıl kurumlar — toplantı ve gösteri yasağı, üniversite vesayeti, %10 barajı, işkolu barajı, din dersi — pakete girmede bile. Paket 12 Eylül'ün yargısal mirasını değiştirdi; ama tasfiye ederek değil, el değiştirerek.

Cepheler: kim, neden, hangi sınıf konumundan?

Referandumda üç cephe oluştu. **T24'ün derlemesine** göre "evet" cephesinde AKP, Saadet Partisi, BBP ve Gülen cemaati vardı. "Hayır" cephesinde CHP, MHP ve sosyalist partiler — ÖDP, TKP, EMEP — yer aldı. BDP boykot dedi; Kürt illerinde sandığa gitmeme oranı yüksek oldu. **Sol gazetesinin listesi** aynı bölünmeyi teyit eder.

Bir dördüncü tutum daha vardı ve tarihe adıyla geçti: **"Yetmez ama Evet."** Liberal aydınlar, bir kısım sol-liberal çevre ve kimi sosyalistler "paket yetersiz ama vesayete karşı bir adım" gerekçesiyle evet dedi. **Gazete Duvar'ın on yıl sonra yaptığı söyleşilere** ve **marksist.org'un derlemesine** göre bu tutumu açıkça savunanlar arasında Baskın Oran, Murat Belge, Roni Margulies, Şenol Karakaş, Ferhat Kentel, Cengiz Çandar, Oral Çalışlar, Aydın Engin, Osman Can ve Cafer Solgun vardı. 28 Ağustos 2010'da İstanbul'da "yetmez ama evet" yürüyüşü yapıldı.

CEPHE	KİMLER	GEREKÇE	SINIF KONUMU / KİMİN GÜNDEMİ
Evet	AKP, SP, BBP, Gülen cemaati	"Vesayeti bitiriyoruz, darbecileri yargılayacağız"	İktidar bloğu: yargıyı ele geçirmek; cemaat: yargı ve emniyette kadro
Yetmez ama evet	Liberal ve sol-liberal aydınlar; bazı sosyalist çevreler	"Yetersiz ama demokratikleşme adımı; hayır demek orduyla yan yana durmaktır"	Aydın-orta sınıf; emeğin talepleri gündemde değil
Hayır	CHP, MHP, ÖDP, TKP, EMEP	"Paket bütündür; yargıyı yürütmeye bağlamak 12 Eylül'ü tasfiye etmez"	Bölünmüş: laik-milliyetçi kaygı ile sınıf itirazı aynı sandıkta
Boykot	BDP	"Kürt sorunu ve gerçek demokratikleşme pakette yok"	Kürt halkı: özne değil seyirci bırakıldı

Boykot tutumu ayrıca ele alınmayı hak ediyor; çünkü sınıf eksteniyile Kürt sorununun kesiştiği yer orasıdır. BDP'nin gerekçesi şuydu: pakette Kürt sorununa dair tek madde yok; anadil yok, yerel yönetim yok, %10 barajı yerinde; "12 Eylül'le hesaplaşma" diyen paket, 12 Eylül'ün Kürtlere en ağır vurduğu kurumlara — Diyarbakır 5 No'lu'nun mirası olan TMK'ya, 2911'e, baraja — dokunmuyor. Boykot, Kürt illerinde sandığa gitmeme oranıyla görünür oldu. Ama boykot da sonucu değiştirmede; çünkü paket, boykot eden seçmenin oyunu saymadan geçti. Buradan çıkan ders, Kürt halkının ve işçi sınıfının aynı paketin dışında bırakıldığı, aynı kurumlar tarafından ezildiği ve buna rağmen 2010'da ortak bir tutum geliştiremediğidir. İktidar bloğu Kürt oylarını "evet"e, Türk emekçi oylarını "vesayet korkusu"yla "evet"e çekti; ikisinin ortak gündemi — baraj, 2911, TMK, grev — sandıkta hiç sorulmadı.

"Hayır" cephesinin sosyalist kanadının gerekçesi bugün geriye dönüp bakınca en sağlam olanıdır ve o gün de yazılıydı: paket bir bütündür; yargıyı yürütmeye bağlamak 12 Eylül'ü tasfiye etmez; iktidarın gücünü artıran bir "evet" hesaplaşma değildir. Ama dürüst olalım: "hayır" cephesi de bölünmüştü. CHP ve MHP'nin hayırı statükoyu, yani mevcut yargı vesayetini koruma hayırıydı. Sosyalistlerin hayırı ise "ne bu vesayet ne o vesayet" hayırıydı. Aynı sandıkta iki farklı hayır vardı; bu da "hayır" tutumunun kamuoyunda "orducu" diye damgalanmasını kolaylaştırdı. İktidarın ambalajı burada da işe yaradı.

Özeleştiriler ve özeleştirilmeyenler

On bir yıl sonra, 5 Ekim 2021'de Paris'te, Collège de France'ta bir salon dolusu Türkiyeli aydına soruldu: "Pişman mısınız?" [Halk TV'nin aktardığına göre](#) Seyfettin Gürsel "yanıldık" dedi; Nilüfer Göle "naif" olduklarını söyledi; Edhem Eldem "bize kullanışlı aptallar dediler... inandık" dedi; Orhan Pamuk soruyu yanıtsız bıraktı. Cafer Solgun "bilseydim boykot ederdim" dedi. Osman Can "belki" dedi. Cengiz Çandar 2016'da, davalar başladığında ["Pişmanım, evet"](#) diye yazdı. Roni Margulies, Oral Çalışlar ve Aydın Engin ise tutumlarını savunmayı sürdürdü: "O gün doğru olan buydu, sonrasını bilemezdik."

AD	TUTUM (2010)	SONRAKİ DEĞERLENDİRME	KAYNAK
Seyfettin Gürsel	Evet	"Yanıldık" (Paris, 2021)	Halk TV
Nilüfer Göle	Evet	"Naif olduk" (Paris, 2021)	Halk TV
Edhem Eldem	Evet	"Kullanışlı aptallar dediler, inandık" (Paris, 2021)	Halk TV
Cengiz Çandar	Yetmez ama evet	"Pişmanım, evet" (2016)	Cumhuriyet
Cafer Solgun	Yetmez ama evet	"Bilseydim boykot ederdim"	Gazete Duvar
Osman Can	Yetmez ama evet	"Belki"	Gazete Duvar
Roni Margulies, Oral Çalışlar, Aydın Engin	Yetmez ama evet	Savundu	Gazete Duvar
Orhan Pamuk	Evet	Yanıtsız (Paris, 2021)	Halk TV

Bu tabloyu kişileri teşhir etmek için değil, bir yöntemi göstermek için koyuyoruz. "Sonrasını bilemezdik" savunması yanıltıcı; çünkü sonrası o gün yazılıydı. Paketin madde 159'u HSYK'nın kim tarafından belirleneceğini açıkça yazıyordu. Bunu okumak için kâhin olmak gerekmiyordu; yalnızca "bu madde kimin gücünü artırıyor?" sorusunu sormak gerekiyordu. "Naif" olmak bir sınıf konumudur: emeğin gündemiyle ilişkisi olmayan, demokratikleşmeyi kendi konumundan — akademi, medya, yayıncılık — okuyan bir aydın için barajın, grevin ve taşeronun pakette olmaması bir eksiklik değil, bir ayrıntıydı. İşçi için ise paketin ta kendisiydi.

Sınıfsal okuma: neden "yetmez ama evet" bir liberal yanılsamadır?

"Yetmez ama evet" tutumunun temelinde şu varsayım vardı: burjuva demokrasininin genişlemesi, sınıf mücadelesinden bağımsız bir "ilerleme"dir; önce demokrasi gelir, sınıf sonra konuşulur. Bu varsayım yanıltıcı. Demokratik haklar Türkiye'de sınıf mücadelesiyle kazanıldı ve sınıf mücadelesi ezilince geri alındı. 1961 Anayasası'nın sendikal alanı 15-16 Haziran'la dolduruldu; 12 Eylül o alanı kapattı. 2010'da "demokratikleşme" adına oylanmış paketin içinde işçi sınıfının tek bir talebi yoktu: baraj yok, grev hakkı yok, taşeron yok, kamu emekçisine grev yok. Memura toplu sözleşme vardı, ama grevsiz toplu sözleşme pazarlık değil dilekçedir.

Bu nedenle işçi sınıfı 2010 tartışmasının öznesi değil seyircisiydi. Tartışma aydınlar arasında, "vesayet mi demokrasi mi" ekseninde yürüdü. Emeğin gündemi tartışmanın dışında kaldığı için, "evet" de "hayır" da işçiye bir şey vaat etmedi. Sonuç: paket geçti, işçi sınıfının durumu değişmedi, yargı el değiştirdi.

Bir de "yetmez ama evet" in kendi içindeki sınıfsal ayrımı görelim. Bu tutumu savunanların büyük çoğunluğu akademi, medya, yayıncılık ve sanat alanındandı; yani 12 Eylül'ün mağdur ettiği ama emek piyasasının en alt katına itmediği bir kesim. Onlar için 12 Eylül'ün yaşayan yüzü YÖK'tü, 141-142'ydi, sansürdü — ve haklıydılar. Ama 12 Eylül'ün işçi için yaşayan yüzü işkolu barajı, Yüksek Hakem Kurulu, taşeron ve grev ertelemesiydi. Paket ilk listeye kısmen dokunuyor gibi görünüyordu, ikinci listeye hiç dokunmuyordu. "Yetmez ama evet" in "yetmez" i ilk listenin eksikleriydi; ikinci liste akla bile gelmedi. Bir tutum, sınıfın yarısının gündemini göremiyorsa, o tutum "demokrat" olabilir ama sınıfsal değildir. Bu, kişilere yönelik bir suçlama değil, konumların bir çözümlemesidir: herkes durduğu yerden görür; sorun, durulan yerin "herkesin yeri" sanılmasıdır.

Hegemonya: iktidar en haklı talebi nasıl kendi aygıtına bağladı?

Gramsci'nin anlattığı şey tam olarak 2010'da oldu. İktidar yalnızca zorla değil rızayla kurulur. 2010'da rıza şöyle üretildi: muhalefetin otuz yıllık en meşru talebi — darbelerin yargılanması — alındı ve iktidarın kendi programına, yargıyı ele geçirmeye taşıt yapıldı. Solun bir kesimi, kendi diliyle ("12 Eylül'le hesaplaşma") iktidarın hegemonyasına eklemeli. Bu, "pasif devrim" in Türkiye örneğidir: değişim yukarıdan yapıldı, kitle sandığa evet demekle sınırlı tutuldu, sonuç egemen bloğun yenilenmesi oldu.

Sonrası adım adım izlenebilir. 2010'da bileşimi değişen HSYK, 2013-2016 arasında iktidar içi kavganın alanı oldu. 15 Temmuz 2016'dan sonra OHAL ilan edildi; KHK'larla 125.678 kamu görevlisi ihraç edildi ([OHAL Komisyonu nihai raporu, Ocak 2023](#)). Bu ihraçlar yargı denetimi dışında kaldı; 2010'da "YAŞ kararlarına yargı yolu" vaat eden aynı devlet, 2016'da yüz binlerce ihraç yargısız yaptı. 2017 referandumuyla HSYK, HSK'ya dönüştü; üyelerin tamamı cumhurbaşkanı ve meclis çoğunluğunca belirlenir oldu. Anayasa Mahkemesi'nin 2010'da genişletilen bileşimi, 2016 sonrası kendi üyelerinin ihracını ve KHK'ların denetimsizliğini onadı. Yani 2010 "evet" i, 2016 OHAL rejiminin yargısal altyapısını döşedi. "Hayır deseydik vesayet sürerdi" diyenlere yanıt budur: vesayet sürmedi, el değiştirdi; ordunun yargısı yürütmenin yargısı oldu.

Bize ne öğretiyor: Hegemonya, karşı tarafın en haklı talebini kendi aygıtına bağlamakla kurulur. Buna karşı durmanın yolu talebi terk etmek değil — darbelerin yargılanmasını istemekten vazgeçmeyiz — talebin **kimin elinde ne işe yarayacağını** sormaktır. "Darbeciler yargılsın" talebini iktidarın yargısına teslim edenler, darbelerin yargılanmasını değil, yargının teslimini aldı.

Bugünle bağ: yeni "evet" ler

2026'da aynı ambalaj yeniden rafta. 16 Mayıs 2026'da Erdoğan yeni anayasanın "[lüks değil zorunluluk](#)" olduğunu, "[darbe lekesinden arınmış](#)" bir anayasa gerektiğini söyledi. 27 Ağustos 2026'da Cumhurbaşkanı Başdanışmanı Mehmet Uçum, [mecliste 400'ün üzerinde oy bulursa da yeni anayasanın referanduma götürüleceğini ve hedefin 29. yasama dönemi olduğunu](#) açıkladı. 5 Eylül 2026'da Bahçeli, [Siyasi Partiler Kanunu mesajıyla birlikte "yeni anayasaya ihtiyaç var"](#) dedi. [Cumhuriyet'in Eylül 2026 haberine](#) göre masada iki dosya var: yeni anayasa ve "sistem revizyonu". Eylül 2026 itibarıyla resmî bir komisyon ya da referandum tarihi yok. Ama söylem hazır: "12 Eylül Anayasası'ndan kurtulalım."

Bu cümleyi duyduğunuzda 2010'u hatırlayın. 2010'da da "12 Eylül'le hesaplaşıyoruz" denmişti. Soru aynı: cümlemin arkasında hangi maddeler geliyor?

	2010	2026
Söylem	"12 Eylül'le hesaplaşma", "vesayet bitiyor"	"Darbe lekesinden arınmış sivil anayasa"
Tarih sahnelemesi	Darbenin 30. yılı, 12 Eylül 2010	"Yeni yüzyıl", 29. yasama dönemi
Vitrin	Geçici 15, memura TİS, kişisel veri	"Sivil", "millî", "kapsayıcı" anayasa; olası kimi hak maddeleri
Çekirdek (bilinen/olası)	HSYK ve AYM bileşimi	"Sistem revizyonu": yürütmenin yetkilerinin kalıcılaştırılması; seçim ve parti yasaları (Bahçeli'nin SPK mesajı)
Emeğin talebi pakette mi?	Hayır (baraj, grev, taşeron yok)	Şimdilik hiçbir işaret yok
12 Eylül'ün hangi kurumu kalkıyor?	Hiçbiri (MGK, YÖK, 2911, barajlar kaldı)	Açıklanmadı
"Evet" sonrası kim geri alabilir?	Yargı yürütmeye bağlandığı için kimse	Anayasa değişikliği için gereken çoğunluk iktidarın elinde olduğu sürece kimse

"Yetmez ama evet" in bugünkü türevleri de hazır: "kötünün iyisi", "önce demokrasi sonra sınıf", "bu kez farklı", "hayır dersek statüko kazanır". Her birinin 2010'daki karşılığı var. "Kötünün iyisi" = "yetersiz ama adım". "Önce demokrasi" = "vesayet bitince sınıfı konuşuruz". "Bu kez farklı" = "AKP artık cemaate muhtaç değil / artık MHP'yle / artık yalnız". "Hayır dersek statüko kazanır" = "hayır demek orduyla yan yana durmaktır". Kelimeler değişiyor, ambalaj aynı.

Araç: Bir "evet" paketini nasıl okumalı? — dört soruluk kart. 1. Paket kimin gücünü artırıyor? Her maddeye "bu yetkiyi kim kullanacak?" diye sorun. Vitrin maddelerine değil, yetki dağıtan maddelere bakın. 2010'da yanıt "yargıyı atayan yürütme"ydi. **2. Emeğin hangi talebi paketin içinde?** Grev hakkı, işkolu barajı, kamu emekçisine grev, taşeron, 2911 — bunlardan biri bile yoksa paket işçi sınıfı için yazılmamıştır. **3. 12 Eylül'ün hangi kurumu gerçekten kalkıyor?** MGK, YÖK, 2911, seçim barajı, işkolu barajı, zorunlu din dersi, TMK, Diyanet'in yapısı: listeden hangisi silinecek? Silinen yoksa "darbe anayasasından kurtuluş" bir ambalajdır. **4. "Evet"ten sonra kim geri alabilir?** Paket geçince yanlış çıkarsa, onu düzelterek güç kimde kalıyor? Yanıt "yalnızca paketi getiren"se, evet geri dönüşüzdür. Dört soruya da olumlu yanıt alamıyorsanız, "yetmez ama" diye başlayan cümleyi bitirmeyin.

Tavrimiz: karşı durmak ve karşı-hegemonya

Net söyleyelim. 12 Eylül Anayasası'na karşı olmak, iktidarın anayasasına evet demeyi gerektirmez. Sınıfın tavrı ikisine de karşı, kendi kurucu talepleriyle ortaya çıkmaktır: 2911'in kaldırılması, seçim ve işkolu barajlarının sıfırlanması, YÖK'ün kapatılması, zorunlu din dersinin kaldırılması, TMK'nın iptali, kamu emekçisi dahil herkese grev hakkı (Bölüm 23'teki tasfiye paketi). Bu talepler bir "hayır" listesi değil, bir "biz ne istiyoruz" listesidir.

Karşı-hegemonya işte budur: iktidarın gündemine "evet/hayır" demekle değil, gündemi işçi sınıfının belirlemesiyle kurulur. 2010'da sol, iktidarın sorduğu soruya yanıt verdi. 2026'da yapılması gereken, kendi sorusunu sormaktır: "Sizin anayasanızda grev hakkı var mı? Baraj var mı? 2911 var mı?" Bu soru sorulduğunda ambalaj yırtılır; çünkü yanıt "hayır"dır ve bu yanıt işçi sınıfının her üyesi ilk okuyuşta anlar.

Denge söylemine yanıt: "Hayır deseydik vesayet sürerdi." — Vesayet sürmedi, el değiştirdi. 2010'da genişletilen HSYK 2017'de HSK oldu; 2010'da "yargı yolu" vaat edilen ihraçlar 2016'da yargısız yapıldı; 2010'da "hesaplaşma" denen davada mahkûmiyet kesinleşmedi. 2010'un bilançosu, "yetmez ama evet" in yalnızca yetmediğini değil, yanlış olduğunu gösterir.

16.3 Evren-Şahinkaya davası (2012-2014): iki sanık, iki müebbet, sıfır kesinleşme

Fotoğraf F42. Kenan Evren'in cenazesi, Ankara, 12 Mayıs 2015: askerî tören, sancak örtülü tabut, tören kıtası. Müebbet hapse mahkûm bir darbeci devlet töreniyle uğurlandı; mahkûmiyet hiç kesinleşmedi. Fotoğraf: Yıldız Yazıcıoğlu, kamu malı — [Commons](#).

2010'da geçici 15. madde kalkınca dava yolu açıldı. Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı'nın iddianamesi 3 Ocak 2012'de hazırlandı; Ankara 12. Ağır Ceza Mahkemesi [10 Ocak 2012'de](#) kabul etti. İlk duruşma Nisan 2012'de yapıldı (gün için 4 mü 6 mı — doğrulanacak). Sanık sayısı: iki. Evren ve Şahinkaya. MGK'nın hayatta kalan iki üyesi. Diğer üç üye (Ersin, Tümer, Celasun) ölmüştü.

Karar 18 Haziran 2014'te açıklandı: her iki sanık için "anayasal düzeni ortadan kaldırmaya teşebbüs"ten müebbet hapis — ağırlaştırılmış değil, düz müebbet — ve rütbelerinin sökülerek er rütbesine indirilmesi. Tarihsel bir cümle kurulmuş oldu: "Türkiye'de darbeciler mahkûm edildi." Ama cümle bitmedi. Karar temyize gitti. Evren 9 Mayıs 2015'te, Şahinkaya 9 Temmuz 2015'te öldü. Dava sanıkların ölümüyle düştü.

Yargıtay Mayıs 2022'de düşme kararını onadı; rütbe sökme ve mal varlığına ilişkin talepler reddedildi. Sonuç: **mahkûmiyet hiç kesinleşmedi**. Hukuken Kenan Evren mahkûm olmuş bir darbeci değil, hakkındaki dava düşmüş bir orgeneraldir. Emekli maaşı kesilmedi, rütbesi sökülmedi, mal varlığına dokunulmadı.

TARİH	OLAY
12 Eylül 2010	Referandumla geçici 15. madde kaldırıldı
13 Eylül 2010	İHD suç duyurusu
3 Ocak 2012	İddianame hazırlandı
10 Ocak 2012	Ankara 12. ACM iddianameyi kabul etti
Nisan 2012	İlk duruşma (gün doğrulanacak)
18 Haziran 2014	Karar: iki sanığa müebbet + rütbe sökme
9 Mayıs 2015	Evren öldü
9 Temmuz 2015	Şahinkaya öldü
Mayıs 2022	Yargıtay: dava düştü; rütbe ve mal varlığı talepleri reddedildi
2026	Kesinleşmiş tek bir 12 Eylül mahkûmiyeti yok

Davanın nasıl açıldığı da önemli. Referandumun ertesi günü, 13 Eylül 2010'da İHD, darbeye ilişkin suç duyurusunu 650.000 gözaltı, 1.683.000 fişleme, 50 idam ve 171 işkence ölümü rakamlarıyla yaptı; Devrimci 78'liler Federasyonu ve 78'liler Girişimi yıllardır "darbeciler ve işkenceciler yargılansın" kampanyası yürütüyordu (Bölüm 19). Yani dava iktidarın değil, mağdurların ve hafıza örgütlerinin talebiydi; iktidar bu talebi aldı, iki sanıkla sınırladı ve "hesaplaştık" dedi. 16.2'de anlattığımız hegemonya mekanizması burada da işledi: talep haklıydı, aygıt talebi kendi ölçüsüne göre kesti. Savcılık, işkence ve kayıp dosyalarını "zaman aşımı" gerekçesiyle bu davaya bağlamadı; oysa insanlığa karşı suçlarda zaman aşımı işlemez — Arjantin'in 1.245 mahkûmiyeti bu ilkeyle mümkün oldu. Türkiye'de savcılık bu ilkeyi bir kez bile uygulamadı. Öztürk Türkdoğan'ın İHD adına davanın seyrini izlerken söylediği gibi, dava "darbe"yi yargıladı, darbenin "suçlarını" değil.

Davada kim yoktu? İşkenceciler yoktu. Mamak'ın, Diyarbakır 5 No'lu'nun, Metris'in, DAL'ın sorgu şefleri ve cezaevi komutanları yoktu. 1 Mayıs 1977'nin failleri yoktu; o dava zaten zaman aşımına uğramıştı. Kontrgerilla yoktu. Darbeye "emrinize amadeyim" diye mektup yazan sermaye ortakları yoktu (Bölüm 9). Sıkıyönetim mahkemelerinin 517 idam kararını veren yargıçları yoktu. Tek bir işkence dosyası bu davaya bağlanmadı; işkence davaları ayrı ayrı açıldı ve büyük çoğunluğu zaman aşımıyla kapatıldı (Bölüm 8'deki Süleyman Cihan ve Nurettin Yedigöl dosyaları). İki yaşlı general üzerinden yürütülen dava, "hesaplaşma"nın kapanış perdesi olarak kullanıldı: "Bakın, darbecileri yargıladık." Perde indi, sahne boş kaldı.

Dünyayla karşılaştıralım. Yunanistan albayları 1975'te, cunta düştükten bir yıl sonra yargıladı: Papadopoulos, Pattakos ve Makarezos idama mahkûm edildi, ceza müebbetine çevrildi; Ioannidis müebbet aldı; Politeknik davasında 20 mahkûmiyet; yüzlerce işkenceci ayrı davalarda yargılandı. Arjantin 1985'te cunta üyelerini yargıladı (Videla ve Massera müebbet), af yasalarıyla durakladı, 2006'da yeniden başladı: Haziran 2026 itibarıyla 365 kararda 1.245 kişi insanlığa karşı suçlardan mahkûm edildi, 250 beraat. Türkiye: iki sanık, sıfır kesinleşmiş mahkûmiyet, sıfır işkenceci.

(bkz. G27, Bölüm 15)

Fark nerede? Yunanistan'da cunta düştü; onu deviren bir halk hareketi ve yeni bir iktidar bloğu vardı. Arjantin'de İnsan Hakları Örgütleri ve Plaza de Mayo Anneleri otuz yıl vazgeçmedi ve 2003'ten sonra bunu programına alan bir hükümet geldi. Türkiye'de cunta düşmedi; 1983'te seçime izin verdi, 1989'a kadar cumhurbaşkanlığı yaptı ve programını sürdüren hükümetlere devretti. Darbenin sermaye ortakları 2012'de de iktidar ortağıydı. Bir aygıtı kullananlar, aygıtı kuranları gerçekten yargılamaz.

16.4 Aygıtın devralınıp büyütülmesi: 2016 sonrası rakamlarla

15 Temmuz 2016'daki darbe girişiminden sonra ilan edilen OHAL, 12 Eylül'ün pratiklerini sivil elden yeniden çalıştırdı. Rakamlar aynı kalıbın büyütülmüş halidir.

İhraç. 12 Eylül, 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'yla 3.854 öğretmen, 120 öğretim üyesi, 47 yargıç dahil binlerce kamu görevlisini işten attı; 9.400 kamu görevlisi atıldı ya da sürüldü, 30.000 kişi "sakıncalı" diye işten çıkarıldı (Bölüm 7). 2016-18 KHK'ları 125.678 kamu görevlisini ihraç etti; toplam KHK tedbiri 131.922; 3.213 kişinin rütbesi alındı. OHAL Komisyonu'na 127.292 başvuru yapıldı, yalnızca 17.960'ı kabul edildi. İHD'nin Haziran 2022 raporuna göre ihraç sayısı 130.000'i aştı; bunların 4.770'i KESK üyesiydi. Barış Akademisyenleri yazımızda anlattığımız 1402'likler ↔ KHK'lı akademisyenler koşutluğu budur: 1980'de 120, 2016'da binlerce.

(bkz. G9, Bölüm 7)

Gözaltı ve tutuklama. 12 Eylül: 650.000 gözaltı. 2016-20: İçişleri Bakanlığı verisine göre dört yılda 282.790 gözaltı, 94.975 tutuklama, 234.419 pasaport iptali. 12 Eylül'de 388.000 kişiye pasaport verilmemişti.

Kapatma. 12 Eylül: 23.667 derneğin faaliyeti durduruldu. 2016-18: 2.761 kurum kapatıldı — 1.043 özel eğitim kurumu, 1.229 vakıf ve dernek, 19 sendika, 15 vakıf üniversitesi, 35 sağlık kurumu; İHD sayımıyla 1.424 dernek, 145 vakıf, 934 okul, 175 medya kuruluşu.

Kayım. Seçilmişin yerine atanmış: sıkıyönetim komutanının belediye başkanını görevden alması 12 Eylül pratiğiydi. 2016-2024 arasında 164 belediyeye kayyım atandı; 159'u Kürt siyasetinin kazandığı belediyelerdi: 2016-19'da DBP'nin 102 belediyesinden 94'üne, 2019'da HDP'nin 65 belediyesinden 52'sine (48 diyen sayım da var), 2024'ten sonra DEM'in 78 belediyesinden 10'una. 31 Mart 2024 seçimlerinden 23 Mart 2025'e kadar 13 belediyeye — 9'u DEM, 4'ü CHP — kayyım atandı. Mızraklı yazımızda anlattığımız Diyarbakır örneği bu zincirin bir halkasıdır. Şirketlerde: TMSF kayyımlarının yönettiği şirket sayısı Nisan 2025'te 770'e ulaştı. Üniversitelerde: 676 sayılı KHK (29 Ekim 2016) rektörlük seçimlerini kaldırdı — 1981'de YÖK'ün yaptığını 2016'da KHK yaptı.

Grev ertelemesi. 2822'nin 33. maddesindeki "millî güvenlik" gerekçeli 60 günlük erteleme, 6356'nın 63. maddesinde korundu. 678 sayılı KHK (Resmî Gazete 22 Kasım 2016) buna "ekonomik ve finansal istikrar" ile şehir içi toplu ulaşımı ekledi; ilk uygulama Mart 2017'de Akbank greviydi. 2003'ten Aralık 2024'e 21 erteleme, yaklaşık 200 bin işçi — 2018'de MESS grevinde tek seferde 130 bin metal işçisi. Türkiye'de erteleme, fiilen yasaktır: 60 gün sonra uyuşmazlık Yüksek Hakem Kurulu'na gider, grev biter.

Toplantı yasağı ve baraj. 2911 sayılı yasa (6 Ekim 1983) her valilik yasağının ve her 1 Mayıs Taksim yasağının dayanağı olarak yerinde. %10 seçim barajı 12 Eylül'den 2022'ye kadar korundu; 7393 sayılı yasayla (RG 6 Nisan 2022) %7'ye indirildi — kaldırılmadı, iktidar ittifakının o günkü hesabına göre ayarlandı.

12 EYLÜL PRATIĞİ	1980-83	2016-2026	AYGIT AYNI MI?
Kamu görevlisi ihracı	1402'likler: 9.400 atılan/sürülen; 30.000 "sakıncalı"	KHK: 125.678 ihraç	Evet — yargı denetimi dışında
Gözaltı	650.000	282.790 (2016-20)	Evet — toplu, uzun süreli
Fişleme	1.683.000	Dijital; ölçek bilinmiyor (Bölüm 10)	Evet — ölçek büyüdü
Dernek/vakıf kapatma	23.667 dernek durduruldu	2.761 kurum kapatıldı	Evet — idari kararla
Sendika	DİSK kapatıldı, 1.477 sanık	19 sendika kapatıldı; 4.770 KESK üyesi ihraç	Evet
Seçilmişin yerine atanmış	Sıkıyönetim komutanı	164 belediyeye kayyım; 770 şirket; rektör ataması	Evet — "kayım" adıyla
Grev	Tümü yasak (1980-83)	21 erteleme, ~200 bin işçi; 678 sayılı KHK	Evet — "erteleme" adıyla
Toplantı-gösteri	Sıkıyönetim	2911 + valilik yasakları	Evet — aynı yasa
Seçim barajı	%10 (1983)	%10 → %7 (2022)	Evet — ayarlandı
Pasaport	388.000 ret	234.419 iptal	Evet
Olağanüstü yönetim	Sıkıyönetim 1980-83	OHAL 2016-18; sonra yasalaştırılan yetkiler	Evet — kalıcılaştı

"12 Eylül aygıtı el değiştirir ama kalır" tezinin kanıt tablosu budur. Bir tek satırda "hayır" yok.

16.5 Değişen dünyada kullanılabilir aparat

Aynı aygıt üç dünyada üç işe yaradı. 1980'de NATO'nun "yeşil kuşak" stratejisi için: Sovyetler'e komşu bir ülkede solun ezilmesi ve dinin komünizme panzehir olarak büyütülmesi (Bölüm 10 ve 12). 2000'lerde AB uyum süreci ve ABD'nin "ılımlı İslam" projesi için: aynı aygıt, "demokratikleşme" ambalajıyla, ordunun elinden sivil iktidarın eline geçti; 2010 referandumu bu geçişin sahnesiydi. Bu ikinci dönemi biraz açalım; çünkü "AKP'nin demokratik yılları" diye anılan 2002-2010 dönemi, aygıtın en az görünür ama en kalıcı el değiştirmesidir. AB uyum paketleriyle idam kaldırıldı, DGM'ler kapatıldı, MGK "sivilleştirildi", 141-142'nin yerine gelen TMK'nın bazı maddeleri yumuşatıldı. Her biri gerçek bir adımdı. Ama aynı yıllarda 4857 sayılı İş Kanunu esnekliği yasalaştırdı, özelleştirme rekor kırdı, taşeron kamuya yayıldı, %10 barajı korundu ve 2007-2010 arasında Ergenekon-Balyoz davalarıyla yargı, iktidar bloğunun (o zamanki ortağı Gülen cemaatiyle birlikte) aracına dönüştü. Yani "demokratikleşme" siyasal alanın üst katında yapılırken emek alanında 24 Ocak derinleştirildi ve yargı aygıtı el değiştirdi. Dünya bu dönemi "model ülke" diye alkışladı; işçi için değişen tek şey, patronun daha esnek sözleşme yapabilmesiydi. 2016'dan sonra otoriter tekno-kapitalizm için: OHAL, KHK, kayyım ve dijital gözetimle aynı aygıt bu kez "millî güvenlik" ve "beka" ambalajıyla, tek merkezde toplandı.

Fişlemenin ölçeği değişti. 1980'de 1.683.000 fişleme kâğıt dosyalarla yapıldı; KVKK yazımızda "80'ler nostaljisi"nin örttüğü bu rakamı anlatmıştık. Bugün fişleme kâğıt değil veri tabanıdır; Panoptikonun Kapıcısı yazımızda anlattığımız gibi, gözetim aygıtı "kritik altyapı" ve NATO gereksinimi maskesiyle özel şirketlere ve ittifak sistemlerine bağlanmıştır. Yöntem değişti, işlev aynı: kimin ne düşündüğünü bilmek

ve gerektiğinde işinden, okulundan, ülkesinden etmek.

DÖNEM	DÜNYA BAĞLAMI	AYGITIN İŞLEVİ	KİM KULLANDI
1980-89	Soğuk Savaş, yeşil kuşak, neoliberal dalga	Solu ezmek, emeği örgütsüzleştirmek, dini büyütmek	Cunta + Özal
1990-2001	Sovyetler'in çöküşü, Kürt savaşı, Susurluk	OHAL bölgesi, faili meçhul, TMK	Koalisyonlar, 28 Şubat
2002-2015	AB uyum, "ılımlı İslam", küresel sermaye girişi	"Sivilleştirilmiş" aygıt; yargının el değiştirmesi	AKP + Gülen cemaati
2016-2026	Otoriter tekno-kapitalizm, NATO'nun yeniden silahlanması	OHAL/KHK, kayyım, dijital gözetim, grev erteleme	AKP + MHP

Aygıtın en sürekli hedefi de değişmedi: Kürt halkı. 1980-84'te Diyarbakır 5 No'lu'nda, 1987-2002'de OHAL bölgesinde, 2016-2026'da kayyımlarla — üç dönemde üç ad, tek uygulama. 164 kayyımın 159'unun Kürt siyasetinin belediyelerine atanmış olması tesadüf değil, aygıtın tasarımıdır: 12 Eylül, Kürt sorununu bir "güvenlik" sorunu olarak kodladı ve o kod her iktidarın elinde kaldı. Sınıf açısından sonuç şudur: Kürt işçi, Türkiye işçi sınıfının en örgütsüz, en güvencesiz ve en çok göç etmiş kesimidir; inşaatta, tarımda, tekstilde en alt katmanı oluşturur. Kürt sorununu "sınıf dışı" saymak, sınıfın en büyük parçasını dışarıda bırakmaktır. Aygıt bunu bilir; onun için Kürt işçiyle Türk işçinin aynı sendikada, aynı grevde buluşması — Tekel'de olduğu gibi (Bölüm 18) — aygıtın en çok korktuğu şeydir.

Darbenin "sivilleşmesi" darbenin bitmesi değildir. Bir aygıt üniformalıdan takım elbiseliye geçtiğinde işlevini değiştirmez; yalnızca meşruiyet ambalajını değiştirir. Genç yoldaşların bu bölümden alacağı ders şu: "AKP 12 Eylül'le hesaplaştı mı?" sorusu yanlış sorudur. Doğru soru şudur: "12 Eylül'ün hangi kurumu kapatıldı?" Yanıt, Bölüm 15'teki envanterde yazıyor: hiçbir.

Rakamlar: 2010 referandumu: evet %57,88 (YSK/Sabah). KHK ihracı 125.678; kapatılan kurum 2.761; OHAL Komisyonu kabul oranı 17.960/127.292 (AA, 2023). Gözaltı 282.790, tutuklama 94.975 (Euronews, 2020). Kayyım 164 belediye, 2016-24 (Medyascope). Grev erteleme 21, ~200 bin işçi (Bianet, 2024). Arjantin: 1.245 mahkûm (Fiscales, 2026). Türkiye: kesinleşmiş mahkûmiyet 0.

Dünya kesiti: Şili'de Pinochet'nin 1980 Anayasası, 11 Eylül 1980'de seçmen kütüğü bile olmayan bir plebisitle %67 "evet"le kabul edildi. Kırk yıl sonra, 25 Ekim 2020'de Şillililer %78,2 ile "yeni anayasa" dedi. Ama 4 Eylül 2022'de sol ağırlıklı kurucu meclisin metni %61,8 ile, 17 Aralık 2023'te sağ ağırlıklı konseyin metni %55,7 ile reddedildi; Pinochet anayasası yürürlükte. Ders: darbe anayasasından çıkmak bir referandum meselesi değil, bir güç dengesi meselesidir. Türkiye'de 1982'de %91,37 ile şeffaf zarfla kabul edilen anayasa, 1987'de %50,16 ile ancak 75.066 oy farkla delinebildi. 2010'da ise değiştirilen, aygıtın sahibiydi.

Bugüne bağ: 2026'nın "yeni anayasa" gündemi, 2010'un ambalajıyla geliyor: "darbe lekesinden arınmış anayasa". Dört soruluk kartı elinizde tutun. Paket açıklandığında sorun: 2911 kalkıyor mu? Baraj sıfırlanıyor mu? Kamu emekçisine grev geliyor mu? YÖK kapanıyor mu? Din dersi seçmeli oluyor mu? Bu beş sorunun yanıtı "hayır"sa, önünüzdeki metin 12 Eylül Anayasası'nın tasfiyesi değil, güncellenmesidir. 2010'da bu soruları sormayanlar 2021'de Paris'te "yanıldık" dedi. Sizin yanılma lüksünüz yok; çünkü paketten sonra geri alacak güç sizde olmayacak.

Hesaplaştı mı? Hukuki: Sembolik — iki sanık, iki müebbet, sıfır kesinleşme; işkenceci yargılanmadı; 1 Mayıs 1977 zaman aşımında. **Kurumsal:** Hayır — MGK, YÖK, 2911, işkolu barajı, seçim barajı, TMK, zorunlu din dersi yerinde; OHAL/KHK/kayyım aygıtı eklendi. **İdeolojik:** Hayır — Türk-İslam sentezi 1980'de cuntanın, 2026'da devletin resmî ideolojisi; "vesayet" söylemi aygıtın örtüsü. Sonuç: mirasçı.

Denge söylemine yanıt: "AKP 12 Eylül'le hesaplaştı, vesayeti bitirdi." — Hesaplaşmanın üç ölçütü vardır: faileri yargılamak, kurumları kapatmak, ideolojiyi terk etmek. Üçü de olmadı. Yapılan şey, aygıtın ordudan yürütmeye devriydi; 16.4'teki tablo bunun on bir satırlık kanıtıdır. Vesayet "bitmedi", askerî vesayetin yerini yürütme vesayeti aldı ve kayyım, KHK ve grev ertelemeyle işçi sınıfının ve Kürt halkının seçilmişlerine 12 Eylül'ün sıkıyönetim komutanı gibi davrandı.

Bu bölümün kaynakları: - 2010 referandumu resmî sonuçları: Sabah, 23 Eylül 2010; paket maddeleri: NTV; cephele: T24, Sol - "Yetmez ama evet" isimleri ve sonraki değerlendirmeler: Gazete Duvar, 18 Ağustos 2020; marksist.org; Paris 2021: Halk TV; Çandar: Cumhuriyet, 2016 - Evren-Şahinkaya davası: Faili Belli; Euronews, 31 Mayıs 2022 - OHAL rakamları: AA, OHAL Komisyonu nihai raporu; Euronews, 2020; Medyascope, 2023; İHD OHAL KHK Raporu, Haziran 2022; Bianet, sayılarla 15 Temmuz - Kayyım: Medyascope infografik; Cumhuriyet, 2025; ANKA, TMSF 770 şirket; Bianet, 676 sayılı KHK - Grev ertelemeleri: Bianet, 2024; Dünya, 678 sayılı KHK; Aziz Çelik, Çalışma ve Toplum; baraj %7: Resmî Gazete, 6 Nisan 2022 - Yassıada: Euronews, 27 Mayıs 2020; 2026 anayasa gündemi: Diken, 16 Mayıs 2026, T24, 27 Ağustos 2026, Sabah, 5 Eylül 2026, Cumhuriyet, Eylül 2026 - Dünya: Şili — ConstitutionNet; Yunanistan cunta davaları; Arjantin Federal Savcılığı, Haziran 2026; 1982 ve 1987 referandumları: T24, Bianet - Antonio Gramsci, Hapishane Defterleri (hegemonya, pasif devrim); Bilgi Müşterekleri: KVKK yazısı, Panoptikonun Kapıcısı, Barış Akademisyenleri yazısı, Mızraklı yazısı.

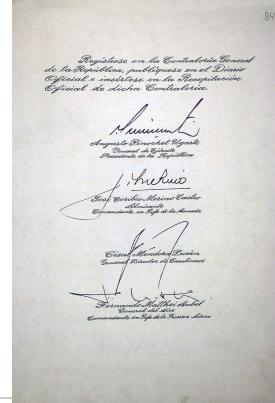
BÖLÜM 17

Sınıfsal Bilanço: Emek 46 Yılda Ne Kaybetti?

Tez. 12 Eylül'ün en ölçülebilir mirası bugünkü emek piyasasının yapısıdır. Sendikalaşma %40 beyanından %13,8'e, özel sektörde %5,7'ye düştü; grevci sayısı 80 binden 1.859'a indi; toplu sözleşme kapsamı on işçiden birine daraldı; asgari ücret bir taban değil, işçilerin üçte birinin ücreti oldu. Taşeron, esnek çalışma ve gig emeği 12 Eylül'ün ekonomik programının — 24 Ocak'ın — mantıksal devamıdır. Kamu emekçisinin hâlâ grev hakkı yoktur. Bu rakamlar bir kader değil, 1980'de silahla kurulan ve 46 yıldır her iktidarın koruduğu bir düzenin sonucudur; örgütlenmeyle değişir.

Kavram: Sendikalaşma oranı: Sendikalı işçi sayısının toplam işçi sayısına oranı; Türkiye'de ÇSGB'nin Ocak ve Temmuz aylarında ilan ettiği istatistik.

Toplu iş sözleşmesi (TİS) kapsamı: Ücretini ve haklarını bir toplu sözleşmeyle alan işçilerin oranı; sendikalı olmak TİS kapsamında olmak demek değildir — sendika baraja takılırsa sözleşme yapamaz. **Emeğin millî gelirdeki payı:** Bir yılda üretilen gelirin ne kadarının ücret olarak işçilere gittiği; hesaplama tanımına göre rakam değişir, bu bölümde tanım farkları açıkça verilir. **Taşeron:** Bir işverenin işin bir bölümünü başka bir firmaya vermesi; işçi aynı fabrikada çalışır ama işvereni başkasıdır, sendikalaşması ve TİS'i ayrı ve zordur. **Gig emeği:** Uygulama üzerinden iş alan, "esnaf" sayılan ama fiilen işçi olan kurye, sürücü, freelancer.

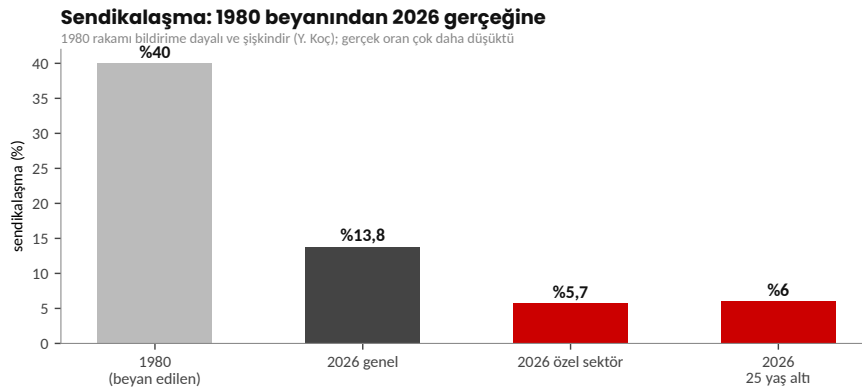

Fotoğraf F43. Şili 1980 Anayasası'nın imza sayfası. 11 Eylül 1980 plebisitiyle kabul edildi; 2022 ve 2023'te iki yeni anayasa taslağı da referandumda reddedildi — Pinochet'nin anayasası hâlâ yürürlükte. Fotoğraf: Bilinmeyen, kamu malı — [Commons](#).

17.1 Sendikalaşma: beyandan gerçeğe

1980'de Türkiye'de sendikalı işçi oranı %40 civarında gösterilirdi. Bu bir beyan rakamıydı; sendikalar üye sayılarını kendileri bildirir, hiçbir kurum denetlemezdi. Yıldırım Koç'un uzun yıllardır uyardığı gibi, 1980 öncesi üye sayıları şişkindi; **DİSK'in 819.121 üyesi olduğu** beyanı da, Türk-İş'in milyonu aşan beyanı da gerçek üyeliğin çok üstündeydi. Gerçek oran bilinmiyor; bilinen şey, 1980'in beyan rakamının bile bugünkü gerçek rakamdan üç kat yüksek olduğu.

Bugün rakam denetimli: 2012'den bu yana üyelik e-Devlet üzerinden yapılıyor ve ÇSGB altı ayda bir ilan ediyor. **Temmuz 2026 istatistiğine göre** 17.630.475 işçinin 2.432.789'u sendikalı: %13,80 (Ocak 2026'da %14,45'ti). 246 sendikanın yalnızca 60'ı işkolu barajının üstünde. Bu %13,8'in içinde kamu işçileri var; kamu işçilerinin büyük çoğunluğu sendikalı olduğu için oranı yukarı çeker. Aziz Çelik'in hesabıyla **özel sektörde oran %6,7**; DİSK-AR'ın **31 Temmuz 2026 tarihli Sendikal Haklar Raporu'na** göre %5,7. Kadınlarda %9. 25 yaş altında yaklaşık %6. Yani her yüz genç işçiden 94'ünün sendikası yok.

Kaynak: DİSK-AR Sendikal Haklar Raporu (Temmuz 2026); ÇSGB Temmuz 2026; Tekgıda-İş/Y. Koç

Grafik G5. 1980'de beyan edilen sendikalaşma oranı (~%40, denetimsiz ve şişkin) ile 2026'nın denetimli rakamları: toplam %13,8, özel sektör %5,7, 25 yaş altı ~%6. Kaynak: Y. Koç/Tek Gıda-İş serisi; ÇSGB (Temmuz 2026); DİSK-AR (31 Temmuz 2026).

GÖSTERGE	1980	2026	KAYNAK
Sendikalaşma (toplam)	~%40 (beyan, şişkin)	%13,8	ÇSGB Temmuz 2026
Sendikalaşma (özel sektör)	—	%5,7 (DİSK-AR) / %6,7 (Çelik)	DİSK-AR; Tez-Koop-İş

GÖSTERGE	1980	2026	KAYNAK
Sendikalaşma (25 yaş altı)	—	~%6	DİSK-AR
Sendikalaşma (kadın)	—	%9	DİSK-AR
TİS kapsamı	—	~%10	DİSK-AR
Baraj üstü sendika	işkolu barajı yok	60/246	ÇSGB
Kamu görevlisi sendikalaşma	yasak	%77,96 (grevsiz)	RG Temmuz 2026

Sendikalı olmak yetmiyor: TİS kapsamı yaklaşık %10. Sendikalı işçilerin bir bölümü barajı geçemeyen sendikalarda; bir bölümü yetki sürecinde bekliyor; bir bölümü işveren itirazıyla mahkemede. On işçiden dokuzunun ücreti patronun tek tarafı belirlediği bir rakamdır. Bilişim Emekçisinin El Kılavuzu'nda anlattığımız işkolu barajı (2822'de %10, 6356'da %1 ama işyeri yarından fazla/işletme %40 şartı) bu makasın yasal aracıdır: 1983'te cuntanın yazdığı, 2012'de AKP'nin yeniden yazdığı, D1 şemasındaki zincir.

17.2 Grev: 80 binden 1.859'a

12 Eylül sabahı 178 işyerinde 53.788 işçi grevdeydi; %87'si DİSK üyesiydi. 1980 yılının tamamında grevci sayısı 80 bine yaklaştı (DİSK-AR'ın 2026 hesabıyla 70 binin üstünde). Darbe hepsini bir sabahta yasakladı; 1980-83 arasında tek bir grev yapılmadı.

Sonrası? AKP döneminde yıllık ortalama grevci sayısı 4.669 — 1980'in on yedide biri. 2024'te 29 grev, 1.859 grevci. 17,6 milyon işçinin 1.859'u. Bu rakam bir "iş barışı" göstergesi değildir; grev yapamamanın göstergesidir. Çünkü grev yapabilen sendika sayısı barajla sınırlı, grev yapılabilen konu yasayla sınırlı (siyasi grev, dayanışma grevi, genel grev yasak), grev yapıldığında da 60 günlük erteleme kapıda.

(bkz. G4, Bölüm 14)

Grevin tarihine kısaca bakınca kaybın boyutu daha iyi görülür. 1963'te 275 sayılı yasayla grev hakkı tanındı; 1963-80 arasında grev, işçi sınıfının olağan aracıydı: Kavel'den Paşabahçe'ye, MESS grevlerinden Tarih'e, her yıl on binlerce işçi greve çıktı ve 1970'lerin ikinci yarısında yıllık grevci sayısı sürekli arttı (1963-83 serisi doğrulanacak). 12 Eylül bu geleneği üç yıl tamamen yasakladı; 1983'te 2822 ile yasağı "usul'e" çevirdi: grev kararı için yetki, yetki için baraj, grev sırasında oylama, altmış gün erteleme, Yüksek Hakem Kurulu. Netaş 1986'da bu usulün içinden geçip greve çıkabilen ilk büyük örnek oldu; 1989-91'de grevci sayısı yeniden yüz binlere ulaştı (Bahar Eylemleri yasal grev değildi, Zonguldak'tı). 1990'ların sonunda kamu grevleri, 2000'lerden sonra özel sektör grevleri hızla azaldı. Bugünkü 1.859, bir yılın değil, kırk üç yıllık bir usulün sonucudur.

Ertelme aygıtı: 2003'ten Aralık 2024'e 21 erteleme, yaklaşık 200 bin işçi — 2003 Petlas ve Paşabahçe, 2004 lastik, 2014 şişecam, 2015 metal (15 bin), 2018 MESS (130 bin), 2022 Bekaert. Ertelene gerekçesi "millî güvenlik"ti; 678 sayılı KHK'yla "ekonomik ve finansal istikrar" eklendi. Bir cam fabrikasında grev millî güvenliği nasıl tehdit eder? Etmez. Gerekçe hukuki değil sınıfsaldır: patronun kârı devletin güvenliği sayılır.

17.3 Emeğin payı: tanım farklarıyla üç seri

Burada dikkat: emeğin millî gelirdeki payı için üç ayrı seri var ve üçü farklı tanım kullanıyor. Hepsini veriyoruz; hangisinin ne dediğini açıklıyoruz.

Birinci seri (Can Şafak, imalat sanayii ücretleri): 1980'de tek yılda reel ücret kaybı kamuda ~%17, özelde ~%22; emeğin payı 1980'de %27,1, 1986'da %19,4. Altı yılda yaklaşık sekiz puan. Bu, 24 Ocak programının tam olarak amaçladığı şeydir: ihracat için ücretleri bastırmak. Grev yasağı, TİS yasağı ve Yüksek Hakem Kurulu bu düşüşü sağlayan araçlardı.

(bkz. G3, Bölüm 9)

İkinci seri (DİSK-AR, ücretlerin millî gelirdeki payı): 1978'de %35,19; 1990'larda ~%14. Bu seri farklı bir tanım kullandığı için birinci seriyle doğrudan karşılaştırılmaz; ama yönü aynıdır.

Üçüncü seri (Yılmaz ve Karataş, Çalışma ve Toplum 2023, hakemli): emek payı 1980'de %27, 2021'de %27. Yani kırk yılda emek 1980'deki payına ancak geri dönebildi — ve arada 1989 Bahar Eylemleri'nin yükselttiği payı (Boratav'a göre 1989-97'de reel ücretler ~%60 arttı) 1994 ve 2001 krizleri geri aldı.

TÜİK (2025): işgücü ödemelerinin gayrisafi katma değer içindeki payı %36,6 (2024'te %36,9); net işletme artışı %44,3. Bu tanım işveren sosyal güvenlik primlerini ve tüm ücretli kesimleri (üst düzey yöneticiler dahil) kapsar; o yüzden diğerlerinden yüksektir. Ama yönü bize yeter: emeğin payı bir yılda düştü, sermayenin payı arttı.

SERİ	TANIM	BAŞLANGIÇ	SON	KAYNAK
Şafak	İmalat sanayii ücret payı	1980: %27,1	1986: %19,4	sendika.org (2006)
DİSK-AR	Ücretlerin milli gelirdeki payı	1978: %35,19	1990'lar: ~%14	DİSK-AR
Yılmaz-Karataş	Emek payı (hakemli seri)	1980: %27	2021: %27	Çalışma ve Toplum (2023)
TÜİK	İşgücü ödemeleri / GKD	2024: %36,9	2025: %36,6	TÜİK (Cumhuriyet aktarımı)

Üç tanım, tek sonuç: 12 Eylül emeğin payını düşürdü; 1989-91 mücadelesi bir bölümünü geri aldı; krizler ve 2000'lerin "istikrar"ı yeniden aşağı çekti; 2026'da emek 1980'deki yerindedir. Kırk altı yılda sıfır ilerleme.

17.4 Asgari ücret: taban değil, ücret

Asgari ücret 1980 öncesinde bir tabandı; en düşük ücret. Bugün ücrettir. [DİSK-AR'ın Haziran 2026 Geçim Krizi Raporu'na](#) göre işçilerin yaklaşık %35'i asgari ücretin $\pm$ %5 bandında çalışıyor; her 100 ücretlinin 15'i asgari ücretin de altında. Asgari ücretin kişi başına GSYH'ye oranı 1974'te %80,6'ydı; 2026'da %45,7. Yani ülke zenginleştikçe asgari ücretli o zenginlikten daha az pay alıyor.

Bu neden 12 Eylül'ün mirasıdır? Çünkü toplu sözleşme kapsamı %10'a düşünce, on işçiden dokuzunun ücretini belirleyecek tek mekanizma devletin belirlediği asgari ücret kaldı. Asgari ücret "toplumsal ücret" oldu: sendikasız işçinin, taşeronun, kuryenin, çağrı merkezi çalışanının ücreti. Asgari ücret masasında ise işçi tarafını Türk-İş temsil eder; Türk-İş 1980'de cuntaya bakan veren konfederasyondur (Bölüm 18).

17.5 Taşeron, esnek çalışma, gig: 24 Ocak'ın mantıksal devamı

24 Ocak programının üç hedefi vardı: ücretleri bastırmak, işgücü piyasasını "esnekleştirmek", sermayeyi örgütlü emekten kurtarmak. 1980-83'te bu silahla yapıldı. 1983'ten sonra yasayla yapıldı. 2003'te 4857 sayılı İş Kanunu esnek çalışma biçimlerini (belirli süreli, kısmi süreli, çağrı üzerine çalışma) yasalaştırdı; taşeron (alt işveren) düzenlemesi tersanelerden hastanelere yayıldı. Nevra Akdemir'in Taşeronlu Birikim: Tuzla Tersaneler Bölgesi (SAV) kitabı bu düzeni ölüme kadar izler: Tuzla'da ölen işçilerin neredeyse tamamı taşeron işçisiydi. 2010'ların sonunda gig emeği geldi: kurye, sürücü, freelancer. "Esnaf" sayılan, sigortası, izni, sendikası olmayan, uygulamanın algoritmasıyla yönetilen işçi. Dedeoğlu ve Öztürk'ün Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği (SAV) çalışması aynı düzenin kadın emeğine nasıl yansıdığını gösterir: ev ekslenli çalışma, kayıt dışılık, en düşük ücret.

Taşeronun boyutunu görelim. 2000'lerde kamuda temizlik, güvenlik, yemek, hasta bakımı, belediye hizmetleri neredeyse tamamen taşerona devredildi; 2017 sonunda çıkarılan 696 sayılı KHK ile kamu taşeron işçilerinin bir bölümü "sürekli işçi" kadrosuna alındı — ama bu kadro, aynı işi yapan eski kadrolu işçinkinle eşit değildi ve o işçilerin büyük bölümü iktidara yakın sendikalara üye yapıldı (Bölüm 18.3'teki Hak-İş büyümesinin bir kaynağı). Özel sektörde taşeron zinciri üçüncü, dördüncü kademeye kadar iner: tersanede gemi sahibi, ana yüklenici, taşeron, alt taşeron; ölen işçi en alttadır ve sorumlu bulunamaz. Akdemir'in Tuzla çalışması, taşeronun bir maliyet tekniği değil, bir sorumluluk dağıtma ve örgütsüzleştirme tekniği olduğunu gösterir: aynı fabrikada beş ayrı işveren varsa, beş ayrı yetki tespiti, beş ayrı baraj hesabı gerekir ve sendika hiçbirinde çoğunluğu bulamaz.

Gig emeği bunu bir adım daha ileri götürür: işveren yoktur, "platform" vardır; işçi yoktur, "esnaf" ya da "iş ortağı" vardır; işyeri yoktur, uygulama vardır. 2022 kurye dalgasında ortaya çıkan sayılar bunu gösterdi: on binlerce kurye, sigortasını kendi ödeyen, motosikletini kendi alan, kazada tazminatı olmayan, ücreti algoritmanın belirlediği "esnaf"tı. Kurye sayısı için güvenilir bir resmî rakam yok (doğrulanacak); ama 15-24 yaş grubunun %80,9'unun ücretli olduğunu ve 25 yaş altında sendikalaşmanın %6 olduğunu biliyoruz. Gençlik proleterleşti ve örgütsüzleşti — aynı anda.

Bu bir teknoloji hikâyesi değildir. Taşeron ve gig, 12 Eylül'ün örgütsüzleştirdiği emek piyasasında sermayenin daha da ileri gitmesidir. 1980'de grevci işçiyi tankla dağıttılar; 2026'da kuryeyi algoritma dağıtıyor — grevdeyken uygulama kapanır, "esnaf" olduğu için grev hakkı zaten yoktur. Tekno-faşizm yazımızda anlattığımız depolitizasyon-bolluk vaadi zinciri burada emek piyasasıyla buluşur.

17.6 Kamu emekçisi: toplu sözleşme var, grev yok

2010 referandumu memura toplu sözleşme getirdi (Bölüm 16.2). Ama grev hakkı getirmedi. Toplu sözleşme masasında anlaşma olmazsa Kamu Görevlileri Hakem Kurulu son sözü söyler; kurulun bileşimini hükümet belirler. Grev yapamayan bir tarafın "toplus sözleşme"si pazarlık değildir; ilan edilen zammı dinlemektir. [Temmuz 2026 itibarıyla 3.082.768 kamu görevlisinin 2.403.189'u sendikalı — %77,96](#). Sendikalaşma bu kadar yüksek, grev hakkı sıfır. Bunun nedenini Bölüm 18'de Memur-Sen'in 41.871'den 1.130.008'e nasıl çıktığına bakınca anlayacağız.

Kamu emekçisinin grev hakkı, 12 Eylül'ün en uzun süren yasaklarından biridir. 1961 Anayasası döneminde memur sendikaları vardı (1965 yasasıyla), 1971'de kapatıldı; 1982 Anayasası memura sendikayı bile yasakladı. 1990'larda kamu emekçileri yasaya rağmen sendika kurdu ve fiilen grev yaptı; 2001'de 4688 sayılı yasa sendikayı tanıdı ama grevi tanımadı; 2010 toplu sözleşmeyi getirdi, grevi yine getirmedi. Kırk dört yıldır aynı eksik. Bunun sınıfsal anlamı şu: devlet, en büyük işveren olarak, kendi işçisiyle pazarlığı kendi belirlediği hakem kurulunda yapar ve sonucu ilan eder. Üç milyon kamu emekçisinin ücreti böyle belirlenir; o ücret, özel sektördeki ücretlere de çıpa olur.

17.7 Bilançonun görünmeyen sütunları: kadın, genç, Kürt emeği

Bilanço tablolarındaki ortalamalar sınıfın içindeki katmanları gizler. Üç sütunu ayrı yazalım.

Kadın emeği. Kadınlarda sendikalaşma %9; en düşük ücretli, en kayıt dışı, en çok ev eksenli işler kadınların. DİSK-AR'ın 2026 ikinci çeyrek hesabına göre [geniş tanımlı genç kadın işsizliği %48,5](#) — her iki genç kadından biri işsiz ya da iş aramaktan vazgeçmiş. 15-24 yaş grubunda [NEET oranı \(ne eğitimde ne istihdamda\) 2025'te %23,2; erkeklerde %16,3, kadınlarda %30,7](#). 12 Eylül'ün Türk-İslam sentezi kadını eve, aileye ve hayırseverliğe bağlayan bir ideoloji kurdu; 24 Ocak'ın esneklik programı kadını en ucuz ve en güvencesiz emek olarak piyasaya çekti. İkisi çelişmez: kadın hem evde ücretsiz hem piyasada en ucuz işçidir. Flormar'daki, Polonez'deki kadın işçi direnişleri bu iki yükün aynı anda taşıdığı yerden çıktı.

Genç emek. 15-24 yaş grubunun %80,9'u ücretli-yevmiyeli; 15-34'te %81,8. Bu kuşak Türkiye tarihinin en proleter kuşağıdır; 50-64 yaş "12 Eylül çocukları"nda ücretli oranı %55,4, kendi hesabına çalışan ve işveren toplamı %35 (Bölüm 21). Ama en proleter kuşak en örgütsüz kuşak: 25 yaş altı sendikalaşma ~%6; geniş tanımlı genç işsizliği %38,7. Dar tanımla bile [15-24 yaş işsizliği 2025'te %15,4, genç kadınlarda %22,2](#). Gençlik "apolitik" değil; gençlik, 12 Eylül'ün tasarladığı gibi, örgütsüz bırakılmış bir işçi kuşağıdır.

Kürt emeği. Rakam sütunu burada en boş olandır; çünkü TÜİK etnik kökene göre veri toplamaz. Ama bilinenler yeter: Kürt illeri işsizlik, kayıt dışılık ve mevsimlik tarım göçünde en üst sıradadır; OHAL bölgesinden 1990'larda boşaltılan köylerin nüfusu büyük kentlerin inşaat, tekstil ve hizmet sektörünün en alt katmanını oluşturdu; kayyım atanan belediyelerde ilk yapılan iş, belediye işçilerinin ve sendikalı kadroların tasfiyesi oldu. 12 Eylül'ün Kürt sorununu "güvenlik" olarak kodlaması, Kürt emeğini de en ucuz ve en örgütsüz emek olarak kodladı. Tekel direnişinde Diyarbakır'dan ve Tokat'tan gelen işçilerin aynı çadırda 78 gün kalması bu kodun kırılabilirdiğini gösterdi; aygıt o direnişi bu yüzden bitirmek istedi.

SÜTUN	GÖSTERGE	RAKAM	KAYNAK
Kadın	Sendikalaşma	%9	DİSK-AR 2026
Kadın	Geniş genç kadın işsizliği	%48,5	DİSK-AR 2026 Ç2
Kadın	NEET 15-24	%30,7	Eurostat/TÜİK 2025
Genç	Ücretli oranı 15-24	%80,9	TÜİK/Eurostat 2025
Genç	Sendikalaşma 25 yaş altı	~%6	DİSK-AR 2026
Genç	Geniş genç işsizliği	%38,7	DİSK-AR 2026 Ç2
Kürt	Kayyım atanan belediye (2016-24)	159/164	Medyascope 2024
Kürt	Etnik kökene göre işgücü verisi	Yok	TÜİK

17.8 Beş darbe, tek sınıf çizgisi

DARBE	TARİH	HEDEF ALDIĞI	EMEĞE ETKİSİ	SERMAYEYE ETKİSİ	KALAN KURUM
27 Mayıs	1960	DP (tarım-ticaret bloğu)	Paradoks: 1961 Anayasası ile sendika, grev (1963), TİP	Sanayi burjuvazisi + planlama	1961 Anayasası'nın kalıntıları; MGK'nın ilk biçimi
12 Mart	1971	TİP, DİSK, gençlik, 1961 hakları	15-16 Haziran'a yanıt; DGM; TİP kapatıldı	İthal ikamesinin korunması	DGM → TMK hattı; MGK güçlendi
12 Eylül	1980	DİSK, sol, Kürt hareketi, Aleviler, 1961 düzeni	Grev yasağı; DİSK kapatıldı; 2821-2822; emek payı %27→%19	24 Ocak uygulandı; ihracata dönüş; finans serbestisi	1982 Anayasası, YÖK, MGK, 2911, barajlar, din dersi
28 Şubat	1997	Refah (yeşil sermaye, siyasal İslam)	"Sivil" müdahale; emeğe doğrudan değil; 1998-2001 krizleri	Bir sermaye fraksiyonu diğerine karşı	MGK'nın "irtica" tanımı; sonra AKP'nin mağduriyet sermayesi
15 Temmuz	2016	Gülen cemaati (iktidar içi kavga)	OHAL; 678 KHK ile grev ertelemesi genişledi; 4.770 KESK üyesi ihraç	TMSF'ye devir; sermaye el değiştirdi	OHAL yetkilerinin yasalaşması, kayyım

Beş darbe, beş farklı hedef gibi görünür. Sınıf çizgisiyle bakınca örüntü tek: her darbe, emeğin örgütlenme alanını ya kapatır (12 Mart, 12 Eylül, 15 Temmuz) ya da sermaye fraksiyonları arasındaki kavgayı devletin zoruyla çözer (27 Mayıs, 28 Şubat). Hiçbiri emeğin lehine bir kurum bırakmadı — 27 Mayıs'ın 1961 Anayasası bile darbecilerin niyetiyle değil, sonraki üç yılın sınıf mücadelesiyle işçiye açıldı ve 12 Mart-12 Eylül'le geri alındı.

Rakamlar: Sendikalaşma %13,80; sendikalı 2.432.789/17.630.475; baraj üstü 60/246 (ÇSGB, Temmuz 2026). Özel sektör %5,7; 25 yaş altı ~%6; TİS kapsamı ~%10 (DİSK-AR, 31 Temmuz 2026). 2024: 29 grev, 1.859 grevci (ÇSGB/Alomaliye). Asgari ücret bandı ~%35; asgari ücret/kişi başı GSYH %80,6 (1974) → %45,7 (2026) (DİSK-AR, Haziran 2026). Emek payı 1980 %27 = 2021 %27 (Yılmaz-Karataş, 2023).

Dünya kesiti: Şili'de 2019 Ekim ayaklanması "otuz peso değil, otuz yıl" sloganıyla Pinochet düzenine karşı çıktı; 2020'de %78,2 yeni anayasa dedi; 2022 ve 2023'te iki anayasa taslağı da reddedildi; Pinochet'nin 1980 Anayasası, emek yasalarıyla birlikte yürürlükte (ConstitutionNet). Şili ile Türkiye aynı dalgada aynı yılda (1980) darbe anayasası aldı; ikisi de 46 yıl sonra o anayasayla yaşıyor. Ders 16.2'dekiyle aynı: anayasa değişmeden emek düzeni değişmez, emek düzeni değişmeden anayasa değişmez — ikisini de değiştirecek güç sandıkta değil, işyerinde kurulur.

Bugüne bağ: Bu bölümdeki her rakam sizin ücret bordronuzda yazıyor. Sendikanız yoksa bunun nedeni "gençlerin ilgisizliği" değil, 1983'te yazılıp 2012'de yeniden yazılan işkolu barajı ve yetki sistemidir. Ücretiniz asgari ücretse bunun nedeni "piyasa" değil, TİS kapsamının %10'a düşürülmesidir. Kuryeyseniz ve "esnaf" sayılıyorsanız bunun nedeni teknoloji değil, 24 Ocak'ın "esneklik" programının 46 yıllık evrimidir. Bilançoğu bilmek yakınmak için değil, hangi kalemi hangi mücadeleyle geri alacağınızı görmek içindir: baraj kalkarsa TİS kapsamı büyür; TİS kapsamı büyürse asgari ücret yeniden taban olur; grev hakkı gerçek olursa emek payı 1989'daki gibi yükselir. Sıra bellidir.

Hesaplaştı mı? Hukuki: Hayır — 2821-2822'nin işkolu barajı, yetki sistemi ve erteleme mekanizması 6356'da sürüyor; kamu emekçisine grev hakkı yok. **Kurumsal:** Hayır — Yüksek Hakem Kurulu, Kamu Görevlileri Hakem Kurulu, asgari ücret tespit komisyonunun bileşimi 12 Eylül mantığında. **İdeolojik:** Hayır — "iş barışı", "millî güvenlik gerekçeli erteleme", "esnaf kurye" söylemleri 24 Ocak'ın dilidir.

Denge söylemine yanıt: "12 Eylül olmasaydı ekonomi çökerdi; ihracat ve büyüme darbenin sayesinde." — Büyüme oldu; kime gitti? Emeğin payı 1980'de %27, 2021'de %27. Kırk yıllık büyümenin emeğe düşen payı sıfır. "Ekonomiyi kurtarmak" bu bölümde sermayenin payını büyütme demektir ve bunun için silah gerekti.

Bu bölümün kaynakları: - ÇSGB, Temmuz 2026 sendika üye istatistikleri; sendikadata.com, Temmuz 2026; Aziz Çelik, Tez-Koop-İş; DİSK-AR Sendikal Haklar Raporu, 31 Temmuz 2026; Tek Gıda-İş, üye sayıları 1948-2021 (Y. Koc) - DİSK-AR 12 Eylül Raporu (2020); Bianet, DİSK-AR 2026; İş Uyuşmazlığı İstatistikleri 2024; Bianet, 21 erteleme; Gazete Duvar, erteleme listesi - Emek payı: Can Şafak, sendika.org (2006); DİSK-AR; Yılmaz & Karataş, Çalışma ve Toplum 76 (2023); Boratav, Sol; TÜİK 2025 / Cumhuriyet - DİSK-AR Geçim Krizi Raporu, Haziran 2026; kamu görevlileri sendika üye sayıları, Temmuz 2026 - 2821-2822 ve 6356: sendika.org; Lexpera; 2821'den 6356'ya dönüşüm raporu - SAV: Nevra Akdemir, Taşeronlu Birikim: Tuzla Tersaneler Bölgesi; Saniye Dedeoğlu & Melda Yaman Öztürk, Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği; SAV Almanak dizisi; Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015 (İmge); Şili: ConstitutionNet; Bilgi Müşterekleri: Bilişim Emekçisinin El Kılavuzu, Tekno-faşizm yazısı.

BÖLÜM 18

DİSK'ten Bugüne: Sınıf Sendikacılığının Yenilgisi, Bürokratikleşmesi ve Yeniden Doğuşu

Tez. 12 Eylül'ün emeğe vurduğu darbe yalnızca yasalarla tamamlanmadı; sınıf sendikacılığı iddiasıyla kurulmuş örgütlerin darbeden sonra bu iddiadan fiilen uzaklaşmasıyla tamamlandı. "Sınıf ve kitle sendikacılığı" ilkesi tüzüklerde yaşadı; pratiği büyük ölçüde 12 Eylül yasalarının içine sığan, yetki alabilen işyerleriyle sınırlı, bürokratik-uzlaşmacı bir sendikacılığa dönüştü. Cunta bir yandan DİSK'i kapatırken öte yandan Türk-İş'e bakanlık verdi ve Hak-İş'i büyüttü; AKP aynı işi Hak-İş ve Memur-Sen'le sürdürdü. Bugün sınıf sendikacılığı büyük konfederasyonların merkezinde değil, taban sendikalarında ve barajın dışından kazanılan fiili mücadelelerde yeniden doğuyor. Sınıf sendikacılığı bir konfederasyon adı değil, bir pratiktir.

Kavram: Sınıf sendikacılığı: Sendikayı yalnızca ücret pazarlığı aracı değil, işçi sınıfının bir bütün olarak kurtuluş mücadelesinin okulu ve organı sayan anlayış; işçinin kendi kararını kendisinin aldığı, grevin bir hak değil bir silah olarak görüldüğü, siyasetin sendikanın dışında değil içinde olduğu sendikacılık. **Uzlaşmacı (iş barışı) sendikacılığı:** Sendikayı işçi ile işveren arasında "ortak çıkar" bulan, "partiler üstü" kalan, grevi son çare sayan, kararları profesyonel yöneticilerin aldığı anlayış; Türk-İş'in 1952'den bu yana resmî çizgisi. **Sarı sendika:** İşverenin kurdurduğu ya da denetlediği sendika. **Yetki:** Bir sendikanın işyerinde toplu sözleşme yapabilmesi için ÇSGB'den aldığı belge; işkolu barajı ve işyeri çoğunluğu şartına bağlı. **Taban sendikası:** İşkolu barajını aşamayan ama işyeri komiteleri ve fiili eylemlerle kazanım elde eden, genellikle küçük ve üyesinin doğrudan yönettiği sendika. **Protokol:** Yetkili TİS yerine, fiili eylem sonucunda işverenle imzalanan yazılı anlaşma.

18.1 Sınıf sendikacılığı nedir?

Sıfırdan başlayalım. Sendika, işçilerin ücret ve çalışma koşulları için bir araya geldiği örgüttür. Bu tanım her sendika için geçerli. Sınıf sendikacılığı bir adım daha atar: sendika, işçilerin yalnızca bugünkü ücreti için değil, sınıf olarak kurtuluşu için mücadele ettiği yerdir. Marx ve Engels sendikaları "işçi sınıfının örgütlenme okulu" saydı: işçi orada birlikte davranmayı, patronun karşısında kendi gücünü görmeyi öğrenir. Ama uyardılar da: sendika yalnızca ücretle sınırlı kalırsa, "adil ücret" için mücadele eder de "ücret sistemi"nin kendisini sorgulamaz. Lenin'in "sendikalizm" eleştirisi de buydu: ekonomik mücadele kendi başına siyasal bilinç üretmez; siyaset sendikaya dışarıdan değil, sendikanın kendi kavgasının içinden ama bilinçli bir örgütle taşınır.

DİSK 13 Şubat 1967'de kurulurken bu anlayışı Türkiye'ye taşıdı. Kuruluş bildirgesi Türk-İş'in "partiler üstü" çizgisini reddetti: işçi sınıfının kendi partisi olmalı, sendika sınıfın siyasetinden bağımsız olamaz. 1970'lerde bu ilke "sınıf ve kitle sendikacılığı" adını aldı: sınıf, çünkü işçi sınıfının bütünüdür; savunur; kitle, çünkü her işçiye açıktır, bir örgütün ya da partinin sendikası değildir. Somut araçları: işyeri temsilcisi ve komitesi (karar tabanda alınır), sık genel kurul, grev fonu (grev sırasında işçi aç kalmaz), sendika içi eğitim ve siyasetle açık ilişki.

Dünyada örnekleri var. Fransa'da CGT, İtalya'da CGIL komünist ve sosyalist partilerle bağlı sınıf sendikaları olarak kuruldu ve genel grevi bir araç olarak kullandı. Güney Afrika'da COSATU apartheid'a karşı mücadelenin sendikal omurgasıydı; Kore'de KCTU 1990'larda askerî rejimden çıkışın işçi ayağı oldu ve bugün de genel grevler örgütler. Türkiye'ye taşınabilir ölçütler bunlardan çıkar: karar tabanda mı, grev silah mı, siyaset içeride mi, baraj kabul mü ret mi, üye özne mi müşteri mi.

ÖLÇÜT	SINIF SENDİKACILIĞI	UZLAŞMACI SENDİKACILIK
Kimin adına?	İşçi sınıfının bütünü — sendikasız, taşeron, işsiz dahil	Yalnızca üyeleri — "yetki alınmış işyeri"
Nasıl karar alır?	İşyeri komitesi, sık genel kurul, delege tabandan	Profesyonel yönetim; genel kurul dört yılda bir; delege yukarıdan
Grevi nasıl görür?	Sınıfın silahı; dayanışma grevi ve genel grev meşru	Son çare; "iş barışı" öncelikli; erteleme kararına uyar
Siyasetle ilişkisi	Sınıfın siyaseti sendikanın içinde; partiyle açık bağ	"Partiler üstü"; seçim döneminde çağrı; iktidarla "diyalog"
İşkolu barajına tutumu	Reddeder; barajın dışından örgütlenir ve fiilen kazanır	Kabul eder; yetki alabildiği işyerleriyle sınırlanır
Üyeyle ilişkisi	Üye öznedir: komitede karar alır, greve kendisi karar verir	Üye müşteridir: aidat öder, hizmet alır
Grev fonu	Zorunlu; grev fiilen yapılabilir	Yok ya da sembolik; grev fiilen yapılamaz
Yenilgiye tepki	Dersini çıkarır, komiteyi korur	İşvereni ve "koşulları" suçlar, üye kaybeder

18.2 DİSK 1967–1980: yükseliş ve iç bölünme

DİSK'i beş sendika kurdu: [Maden-İş](#), [Lastik-İş](#), [Gıda-İş](#), [Basın-İş](#) ve [Türk Maden-İş](#). Kurucu isimler Kemal Türkler (Maden-İş), Rıza Kuas (Lastik-İş), Kemal Nebioğlu (Gıda-İş) ve İbrahim Güzelce (Basın-İş). Türkler, 1926 Denizli doğumlu, gömlekçilik ve ayakkabıcılıktan fabrikaya girmiş bir işçiydi; Maden-İş'i 1954'ten 1980'e, DİSK'i 1967'den 1977'ye yönetti.

Üç yıl sonra DİSK ilk büyük sınavını verdi: 15-16 Haziran 1970. DİSK'i fiilen kapatacak 1317 sayılı yasaya karşı 150 bin işçi İstanbul'da sokağa çıktı; yasa Anayasa Mahkemesi'nde iptal edildi (Bölüm 3). Bu, "yasa vermez, mücadele kazandırır" dersinin ilk büyük örneğiydi. 1976'da DGM'lere karşı direniş, 1976 ve 1977 1 Mayıs'ları, MESS grevleri, Tarış direnişi DİSK'i sınıfın merkezine koydu. Üye sayısı hızla büyüdü: [1980 öncesinde beyan edilen 819.121](#) — şişkin bir rakam, ama [Genel-İş'in tek başına 130 binin üstünde üyesi](#) olduğu ve 12 Eylül sabahı grevdeki 53.788 işçinin %87'sinin DİSK'li olduğu düşünülürse gerçek gücün de küçük olmadığını açık.

Bu yükselişin üç anını yakından görelim; çünkü sınıf sendikacılığının ne olduğu tüzükte değil, bu anlarda yazılıdır. **1976 DGM direnişi:** Hükümet Devlet Güvenlik Mahkemeleri'ni yeniden kurmak istedi; DİSK 16 Eylül 1976'da fiilen genel iş bırakma ilan etti; yüz binlerce işçi üretimi durdurdu; yasa tasarısı düştü. Bir sendika konfederasyonu bir mahkeme yasasına karşı genel grev yapıyordu — "işçinin işi ücrettir" diyenlere yanıt buydu. **1 Mayıs 1977:** Taksim'de yarım milyon işçi; 34 ölü; failer bulunmadı (Bölüm 5). DİSK bu katliamdan sonra da 1978 1 Mayıs'ını Taksim'de yaptı; 1979'da sıkıyönetim yasakladı. **Tarış (Ocak-Şubat 1980):** İzmir'de devlet işletmesi Tarış'e "sağcı işçi" yerleştirme girişimine karşı işçiler fabrikayı işgal etti; polis ve jandarma saldırdı; İzmir'in işçi mahalleleri barikat kurdu. Darbeden yedi ay önce, sınıfın kendi işyerini savunma kapasitesinin son büyük göstergisiydi. Üçünde de ortak olan şey: karar tabanda alındı, eylem yasal sınırın dışına çıktı, kazanım (ya da bedel) sınıfın bütününe aitti.

Ama bölünme de bu yıllarda geldi. 1977'de DİSK içinde TKP çizgisi ile ona karşı çıkan sosyalist çizgiler arasındaki kavga kongreyi böldü; Türkler genel başkanlıktan düştü, Genel-İş'ten Abdullah Baştürk seçildi. 1977-80 arasında Maden-İş ile Genel-İş, DİSK içinde iki ayrı kutup oldu; kimi sendikalar ihraç edildi, kimi ayrıldı. Bölünmenin bedeli, darbe öncesi savunma refleksinin felç olmasıydı: Türkler 22 Temmuz 1980'de Merter'de evinin önünde öldürüldüğünde DİSK tek ses veremedi; 30 Temmuz 1980'de — darbeden önce — [DİSK'in kapatılması davası açıldığında](#) ortak bir direniş planı yoktu. Bölüm 20'de ele alınacak özeleştirinin sendikal katmanı budur: sınıfın en büyük örgütü, darbe kapıdayken kendi iç kavgasıyla meşguldü.

18.3 12 Eylül'de DİSK: kapatma, dava, dağılma — ve devlet sendikacılığı

12 Eylül sabahı DİSK'in faaliyeti durduruldu; mal varlığına el konuldu. Aynı sabah kapatılan diğer konfederasyon MİSK'ti (MHP çizgisi). Türk-İş kapatılmadı. Bu tek olgu darbenin sınıfsal haritasını çizer: sınıf sendikacılığı yapan kapatıldı, "partiler üstü" olan korundu.

DİSK davası 1981'de açıldı: 1.477 sanık; Genel Başkan Abdullah Baştürk ve 51 yönetici için idam istemi — toplam 52. Yöneticiler 3 yıl 11 ay tutuklu kaldı. Karar 24 Aralık 1986'da verildi: 261 sendikacı ve 3 uzman 5,5 ile 15,8 yıl arasında, toplam 2.053 yıl hapis. Askeri Yargıtay 16 Temmuz 1991'de kararı bozdu; beraat. On bir yıllık dava, sıfır kesinleşmiş mahkûmiyet — ama on bir yıl boyunca kapalı bir konfederasyon, dağılmış kadrolar, işten atılmış, sürgüne gitmiş, hapis yatmış binlerce sendikacı.

Davanın işleyişi de aygıtın nasıl çalıştığını gösterir. İddianame DİSK'i "komünist bir düzen kurmak için silahlı ayaklanma hazırlamak"la suçladı; kanıt olarak kongre kararları, 1 Mayıs afişleri, yayınlar ve grev kararları gösterildi. Yani sendikanın yasal faaliyeti, geriye dönük olarak suç sayıldı. Sanıklar arasında işyeri temsilcileri, şube başkanları, uzmanlar, avukatlar vardı; Metris ve Mamak'ta tutuldular; sorgu Selimiye'de ve DAL'da yapıldı (Bölüm 8). Bu sırada işverenler boş durmadı: DİSK'li işçiler "sakıncalı" damgasıyla işten atıldı, 30.000 kişilik "sakıncalı" listesinin (Bölüm 7) önemli bir bölümü sendikacı ve işyeri temsilcisiydi; kimi kadrolar Avrupa'ya kaçtı ve DİSK'in dış temsilciliği sürgünde kuruldu (Bölüm 13). Yani dava yalnızca 1.477 kişiyi yargılamadı; sınıfın işyerindeki sinir sistemini — temsilciyi — kesti.

Bu arada ne oldu? Kapalı DİSK'in üyeleri boştta kalmadı; işverenler ve devlet onları Türk-İş sendikalarına ve Hak-İş'e yönlendirdi. Vehbi Koç'un 3 Ekim 1980'de Evren'e yazdığı mektup (Bölüm 9) tam bunu istiyordu: DİSK kapatıldığı için işçiler "bekleyiş" içinde; militan sendikacıların Türk-İş'e sızmasına izin verilmemeli. Türk-İş'in Genel Sekreteri Sadık Şide [21 Eylül 1980'den 13 Aralık 1983'e kadar cuntanın hükümetinde Sosyal Güvenlik Bakanı](#) olarak görev yaptı — grevlerin yasak, TİS'lerin Yüksek Hakem Kurulu'na devredilmiş olduğu, 2821-2822'nin yazıldığı yıllarda. İşçi konfederasyonunun genel sekreteri, işçiye grev yasağı koyan hükümetin bakanı. "Devlet sendikacılığı" tam olarak budur.

Hak-İş 1976'da kurulmuş, Millî Görüş çizgisine yakın, 1980'de küçük bir konfederasyondur. Cunta yıllarında, "komünizme panzehir din" politikasının sendikal ayağı olarak yaşamasına ve büyümesine izin verildi (Bölüm 12.1). Asıl büyüme ise AKP döneminde geldi ve rakamlar konuşuyor: [Ocak 2013'te 166.553 üye; Ocak 2019'da 684.144 — altı yılda %311 artış; Temmuz 2026'da 838.266](#). Bu büyümenin kaynağı belediyeler, kamu taşeron işçilerinin kadroya geçişi ve kamu işyerlerindeki "hangi sendikaya üye olursan işin garanti" pratiğidir. Bir sendika altı yılda dört kat büyüyorsa bu işçinin tercihi değil, işverenin — bu örnekte devletin — yönlendirmesidir.

KONFEDERASYON	12 EYLÜL'DE	1980-83	AKP DÖNEMİ	TEMMUZ 2026 ÜYE
DİSK	Kapatıldı; 1.477 sanık, 52 idam istemi	Kapalı; dava	1992'de yeniden açıldı; barajla sınırlı	263.282
Türk-İş	Korundu	Genel Sekreteri bakan (Şide)	Asgari ücret masasında "işçi tarafı"	~1.260.000
Hak-İş	Korundu	Büyümesine izin verildi	2013-19: %311 büyüme	838.266
MİSK	Kapatıldı	—	—	—

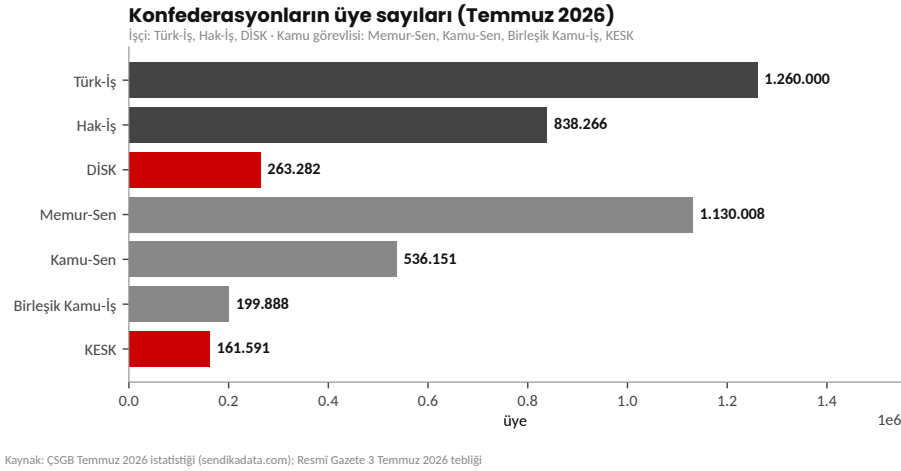
18.4 Yeniden açılıştan bugüne (1991-2026): iddia ile pratik arasındaki makas

Askeri Yargıtay'ın 1991 beraatinden sonra DİSK 1992'de yeniden faaliyete geçti; Genel-İş Şubat 1992'de kapılarını açtı. Kemal Nebioğlu genel başkan oldu; "sınıf ve kitle sendikacılığı" ilkesi yeniden ilan edildi. 1995'te kamu emekçilerinin fiili grevlerinden ve yasal olmayan sendikalarından KESK doğdu. 1990'ların ikinci yarısı, DİSK ve KESK'in sokakta olduğu, 1 Mayıs'ları geri aldığı, kamu emekçilerinin grev hakkı için fiilen iş bıraktığı yıllardı.

KESK'in doğuşu ayrıca anlatılmayı hak ediyor; çünkü o da DİSK gibi yasanın dışından doğdu. 1982 Anayasası memura sendikayı yasaklamıştı. 1990'da Eğitim-İş ve Eğitim-Sen kuruldu — yasak olduğu için "fiili" sendikalar olarak; kapatma davaları açıldı, kurucular sürgün edildi. 1990'ların ortasında kamu emekçileri Ankara'ya yürüdü, Kızılay'da polisle çatıştı, "iş bırakma" adıyla fiilen grev yaptı. 1995'te bu sendikalar KESK'i kurdu. 2001'de 4688 sayılı yasa çıktı ve memur sendikasını tanıdı; ama tanıma, evcilleştirmeydi: grev yok, toplu sözleşme yerine "toplular görüşme", uyuşmazlıkta hükümetin son sözü. KESK yasayı kazanmıştı ama yasanın içine girince fiili grev kapasitesini yavaş yavaş kaybetti; 2016'dan sonra ise en aktif kadrolarını KHK'yla kaybetti.

Sonra makas açıldı. İddia tüzükte kaldı; pratik yasaların içine çekildi. Göstergeleri rakam ve olayla sıralayalım:

Üye sayısı geri gelmedi. DİSK'in 2026 üye sayısı 263.282. 1980'deki beyan şişkindi ama bugünkü rakam, denetimli de olsa, 12 Eylül sabahı grevde olan üye sayısının bile beş katı değil. Türk-İş yaklaşık 1,26 milyon, Hak-İş 838.266. Sınıf sendikacılığı iddiasındaki konfederasyon, üç konfederasyonun en küçüğü.

Grafik G20. Temmuz 2026: Türk-İş ~1,26 milyon; Hak-İş 838.266; DİSK 263.282; kamu: Memur-Sen 1.130.008; Kamu-Sen 536.151; Birleşik Kamu-İş 199.888; KESK 161.591. Kaynak: ÇSGB / sendikadata.com (Temmuz 2026); Resmî Gazete (Temmuz 2026).

KESK eridi, Memur-Sen patladı. Temmuz 2002'de KESK 262.348, Memur-Sen 41.871 üyeliydi. Temmuz 2026'da KESK 161.591, Memur-Sen 1.130.008. Memur-Sen 27 kat büyüdü; KESK %40 küçüldü. Memur-Sen'in büyümesi Hak-İş'inkiyle aynı mekanizmadır: kamuda atama, terfi ve "güvenlik" için iktidara yakın sendikaya üye olmak. Bu, 12 Eylül'ün Türk-İş'e yaptığının 2000'lerdeki tekrarıdır: iktidarın sendikası. KESK ise 2016-18 KHK'larıyla 4.770 üyesini ihraçla kaybetti — en aktif kadrolarını — ve içe kapandı.

	TEMMUZ 2002	TEMMUZ 2026	DEĞİŞİM
Memur-Sen	41.871	1.130.008	×27
KESK	262.348	161.591	-%38
Hak-İş (Ocak 2013 → 2026)	166.553	838.266	×5
DİSK (2026)	—	263.282	—

Baraj ve yetki DİSK'i biçimlendirdi. 6356'nın %1 işkolu barajı ve işyeri çoğunluğu şartı, DİSK'i "yetki alabilen sendikalar"la sınırladı. Yetki alamayan işyerinde örgütlenmek masraf, yetki alınan işyerini korumak öncelik oldu. Sonuç: sendika, sınıfın bütününün değil, yetkili işyerlerinin örgütü haline geldi. 18.1'deki tablonun "kimin adına?" satırı burada fiilen yer değiştirdi.

Profesyonelleşme ve bürokrasi. Genel kurullar dört yılda bir; delegeler çoğu zaman yukarıdan; uzun süreli başkanlıklar; kararlar merkez yürütmeye. İşyeri komitesi, olduğu yerde bile karar organı değil bilgi kanalı. Bu kişilerin kötü niyetinden değil, yapının zorlamasından: 12 Eylül yasaları sendikayı noter, yetki tespiti, itiraz, mahkeme, hakem kurulu zincirine bağladığında, bu zinciri yönetecek olan işçi değil hukukçu ve uzman olur. Yapı bürokrasiyi üretir.

Grev kapasitesi eridi. Grev fonu ya yok ya sembolik. 2003-2024 arasındaki 21 grev ertelemesine (17.2) verilen yanıt, birkaç istisna dışında, "ertelemeyi tanımıyoruz" demek ama işe dönmek oldu. 2015'te metal grevinin ertelenmesine karşı Bursa'da fiili direnişi Türk Metal üyesi işçiler örgütledi, DİSK'e bağlı Birleşik Metal-İş sonradan katıldı. 2018'de 130 bin metal işçisinin grevi ertelendiğinde fiili grev olmadı. Ertelmeye uyan bir sendika, grevi silah olarak değil, hakem kuruluna giden bir prosedür olarak görüyor demektir.

Toplu sözleşmede ölçek. Yetkili TİS'lerin çoğu "asgari ücretin şu kadar üstü"nü hedefliyor; bu, asgari ücretin toplumsal ücret olduğunu (17.4) veri kabul etmek demektir. Sınıf sendikacılığı asgari ücretin üstünü değil, ücret düzeninin kendisini hedefler.

1 Mayıs Taksim: kazanılan ve geri verilen. 1 Mayıs 1977'den sonra Taksim otuz yıl yasaktı. 2007-2009'da DİSK, KESK ve TMMOB'nin yasağa rağmen Taksim'e yürümesi, polis saldırılarına rağmen her yıl tekrarlanması sonucu 2010'da Taksim açıldı; 1 Mayıs resmî tatil oldu; 2010, 2011 ve 2012'de yüz binler Taksim'de toplandı. Bu, yasanın dışından fiili mücadeleyle kazanılmış bir hak. 2013'ten sonra hükümet "Taksim yayalaştırma" gerekçesiyle meydanı yeniden kapattı; 2911 ve valilik yasakları devreye girdi. O günden bu yana her 1 Mayıs'ta aynı sahne: konfederasyonlar Taksim çağrısı yapar, valilik yasaklar, birkaç yüz kişi gözaltına alınır, kitle Maltepe ya da Bakırköy'de toplanır. 2010'daki kazanımı üç yıl fiili yürüyüş getirmişti; 2013'ten sonraki on üç yılda aynı fiili ısrar sürdürülemedi. Anayasa Mahkemesi'nin Taksim yasağının hak ihlali olduğuna dair kararları bile uygulanmadı — çünkü kararı uygulatacak olan mahkeme değil, sokaktaki güçtür.

Siyasetle ilişki. 1967'de "işçi sınıfının kendi partisi" diyen DİSK'in bugünkü siyasal pratiği seçim dönemlerinde "demokrasi cephesi" çağrılıyla sınırlı; günlük siyaset, iktidar ve muhalefetle "diyalog" biçiminde. Kimi sendikaların işveren ve iktidar odaklarıyla ilişkisi kamuya mal olmuş davalara konu oldu; bu dosyada tek tek isim vermek yerine yapıyı gösteriyoruz: bir sendika yetkisini işverenin rızasıyla koruyorsa, o sendikanın patronu işçi değildir.

Olgu kutusu: Dürüstlük notu. DİSK'in ve KESK'in savunduğu değerler, koruduğu hukuk ve ödediği bedeller teslim edilir. DİSK, 1.477 sanıklı bir davadan geçip yeniden kuruldu; 1 Mayıs Taksim'i geri alan mücadelenin öznesiydi; DİSK-AR bu dosyanın rakamlarının büyük bölümünü üretti. KESK, 4.770 üyesini KHK'yla kaybetti ve dağılmadı. Kimi DİSK sendikaları — Birleşik Metal-İş, Genel-İş, Dev Sağlık-İş — fiili direnişlerin içinde oldu. Eleştirimiz kişilere değil yapıyadır: 12 Eylül yasalarının içinde kalarak sınıf sendikacılığı yapılamaz. Bu bir suçlama değil, bir teşhistir; ve teşhis, tedaviyi de gösterir.

Bilişim Emekçisinin El Kılavuzu'nun 15. bölümünde "klasik sendikacılığın sekiz yapısal sorunu"nu sıralamıştık: baraj, yetki, noter/e-Devlet bağımlılığı, işkolu tanımı, profesyonel yönetim, grev fonsuzluğu, taşeron dışlaması, siyazetsizlik. Sekizinin de tarihsel kökeni bu bölümdedir: 1983'te yazıldı, 1992'de içine girildi, 2012'de yeniden yazıldı.

18.5 Günümüz mücadeleleri: sınıf sendikacılığı nerede yeniden doğuyor?

Fotoğraf F70. Tekel direnişine destek grevi, Ankara, 4 Şubat 2010. 78 gün süren Tekel direnişi, yetkisiz kazanmanın ve konfederasyon bürokrasisini zorlamanın örneği. Fotoğraf: Sontilki, CC BY 3.0 — [Commons](#).

12 Eylül'den sonra emeğin kazandığı her büyük mücadele, yasanın içinden değil dışından kazanıldı. Kronoloji bunu gösterir.

YIL	MÜCADELE	ÖRGÜT BİÇİMİ	KAZANIM	BEDEL
1986-87	Netaş grevi (18 Kasım – 18 Şubat)	Otomobil-İş; 2.650-3.000 işçi	12 Eylül sonrası ilk büyük grev; yasak psikolojisini kırdı	Sonra 314 öncü işçi atıldı
1989	Bahar Eylemleri (7 Mart – 18 Mayıs)	Türk-İş tabanı; 600-630 bin kamu işçisi; sakal bırakma, yemek boykotu, vizite, yürüyüş	%40 teklife karşı ilk yıl ~%140 zam; reel ücret 1989-97'de ~%60 arttı	Yasal grev değildi; sendika merkezleri değil komiteler yürüttü
1990-91	Zonguldak (grev 30 Kasım; yürüyüş 4-8 Ocak)	GMİS; 48 bin madenci; 100 bin+ yürüyüş, Mengen'de durduruldu	Ücret kazanımı; madenci hareketinin simgesi	Körfez Savaşı bahanesiyle erteleme
1990'lar	Kamu emekçileri fiili grevleri	Yasal olmayan sendikalar → KESK (1995)	Kamu emekçisine sendika hakkı (2001)	Sürgün, soruşturma, ihraç
2005	SEKA (İzmit)	Selüloz-İş; fabrika işgali	Kapatma geciktirildi; işçiler belediyeye geçti	Fabrika sonunda kapatıldı
2009-10	Tekel direnişi (15 Aralık – 2 Mart, 78 gün, Ankara)	Tek Gıda-İş tabanı; 10-12 bin işçi; Sakarya Caddesi çadırları	4-C'de kısmi iyileştirme; sınıfın Kürt-Türk, Alevi-Sünni ayrımını kırdığı 78 gün	Türk-İş merkezi bitirmek istedi; kazanım sınırlı
2015	Metal Fırtına (Bursa, Mayıs)	Türk Metal'den kopan işyeri komiteleri; Renault'da 15-16 Mayıs üretim durdu	Türk Metal'in Bursa'daki hegemonyası kırıldı; zam ve sendika değiştirme hakkı fiilen alındı	İşten atmalar; komitelerin bir bölümü dağıldı
2018-19	Flormar (Gebze)	Petrol-İş; kadın işçiler; aylarca fabrika önü direnişi	Tazminat; kadın işçi direnişinin simgesi	İşe dönüş sağlanamadı
2022	Kurye dalgası	Kurye Hakları Derneği, fiili "kontakt kapatma"; Trendyol, Yemeksepeti, Hepsijet	Trendyol'da %38,8 zam; "esnaf kurye"nin işçi olduğu kamuoyuna kabul ettirildi	Hesap kapatma, işten çıkarma
2022-26	Umut-Sen ve komite modeli	Polonez (173 gün), Migros depo (2022/2026), Fernas	Protokollerle zam ve işe iade; barajsız sendikanın kazanabileceği gösterildi	Uzun direniş, gelirsiz aylar
2014-	Bağımsız Maden-İş (Soma sonrası)	Baraj altı sendika; madencilerin kendi örgütü	Baraj altından tazminat ve ücret kazanımları	Yetki alamama; işveren baskısı
2019-	Birtek-Sen (tekstil, Antep)	Fiili grevler	Fiili grevle %35-40 zam ↔ aynı işkolunda yetkili TİS %22	Gözetli, işten atma
2020'ler	DGD-Sen, İnşaat-İş, Bağımsız Sağlık-Sen, BilişimSen	Sektörel taban sendikaları	Bilişim emekçilerinin ilk sendikalaşma dalgası; inşaatta ücret alacağı direnişleri	Küçük ölçek, yetki yok

YIL	MÜCADELE	ÖRGÜT BİÇİMİ	KAZANIM	BEDEL
2023-26	Asgari ücret eylemleri	Konfederasyonlar + taban sendikaları	Kamuoyu baskısı; sınırlı	—

Tablodaki anları yakından görelim; çünkü örüntü ayrıntıda görünür.

Bahar Eylemleri, 1989. 12 Eylül'den dokuz yıl sonra kamu işçilerinin reel ücreti yarıya inmişti; Türk-İş, hükümetin %40 zam teklifine karşı "yasal" hiçbir şey yapamıyordu — grev yasağı, erteleme, hakem kurulu. İşçiler yasanın içinde kalmayan yöntemler buldu: sakal bırakma, yemek boykotu, "vizite eylemi" (herkes aynı gün hastaneye gider, üretim durur), çıplak ayakla yürüyüş, servise binmeme. 7 Mart'tan 18 Mayıs'a kadar **600-630 bin işçi** bu eylemlere katıldı; sendika merkezleri değil, işyeri komiteleri yürüttü. Hiçbiri yasal grev değildi; hiçbirini erteleyecek bir "grev" yoktu. Sonuç: ilk yıl yaklaşık %140 zam ve 1989-97 arasında reel ücretlerde %60 artış. 12 Eylül yasalarının bir tek maddesi değişmeden, on yıllık kayıp geri alındı. Bu, "yetkisiz kazanmak"ın en büyük örneğidir ve bu dosyanın "yasa vermez, mücadele kazandırır" tezinin kanıtıdır.

Zonguldak, 1990-91. 30 Kasım 1990'da 48 bin madenci greve çıktı; hükümet ocakları kapatmakla tehdit etti. 4 Ocak 1991'de madenciler aileleriyle birlikte Ankara'ya yürüyüşe geçti: **100 binin üzerinde insan**, kar altında, "gemileri yaktk, geri dönüş yok" diyerek. Mengen'de jandarma barikatıyla durduruldu; Körfez Savaşı bahanesiyle grev ertelendi; sendika yönetimi yürüyüşü sonlandırdı. Ücret kazanımı alındı ama ocakların özelleştirilmesi ve kapatılması durdurulamadı. Zonguldak, sınıfın kapasitesini de sendika bürokrasisinin sınırını da gösterdi: yürüyüş tabanın kararıydı, geri dönüş merkezin.

Tekel, 78 gün. Aralık 2009'da hükümet özelleştirilen Tekel fabrikalarının işçilerini "4-C" statüsüne — yarı ücret, on aylık sözleşme, tazminatsız — geçirmek istedi. İşçiler Türk-İş genel merkezinin önüne, Ankara Sakarya Caddesi'ne çadır kurdu. Diyarbakır'dan, Batman'dan, Tokat'tan, Samsun'dan, Adana'dan gelen işçiler aynı çadırdaki kaldı; Kürt ve Türk, Alevi ve Sünni, MHP'li ve BDP'li işçi aynı yemeği yedi, aynı polis saldırısını yaşadı. Türk-İş yönetimi direnişi bitirmek için hükümetle pazarlık yaptı; işçiler Türk-İş binasını protesto etti. 78 gün sonra Danıştay kararıyla sınırlı bir iyileştirme alındı, direniş çadırları kaldırıldı. Kazanım küçük, ders büyük: sınıfın 12 Eylül'ün kimlik bölmelerini kırabileceği, ama konfederasyon merkezinin bunu taşıyamadığı görüldü.

Metal Fırtına, Mayıs 2015. Bursa'da Renault, Tofaş, Coşkunöz ve diğer metal fabrikalarında işçiler, Türk Metal'in imzaladığı düşük zamlı TİS'e ve Bosch'ta alınan daha yüksek zamma tepkiyle üretimi durdurdu; 15-16 Mayıs'ta Renault'da bant durdu. Yetkili sendika Türk Metal'di; işçiler onun temsilcilerini fabrikadan çıkardı, kendi komitelerini seçti, işverenle doğrudan görüştü. "Yetki" sendikadaydı, güç işçideydi. Sonuç: zam, Türk Metal'den istifa hakkı, sonra işten atmalar ve bir bölümü dağılan komiteler. Ama Bursa'da Türk Metal'in otuz yıllık hegemonyası o hafta kırıldı.

Kurye dalgası, 2022. Ocak-Şubat 2022'de Trendyol Express kuryeleri, Yemeksepeti ve Hepsijet kuryeleri arka arkaya "kontakt kapattı" — motoru çalıştırmadı, paket taşımadı. Sendikaları yoktu; "esnaf" sayıldıkları için yasal grev hakları da yoktu. Kurye Hakları Derneği ve sosyal medya üzerinden koordine oldular. Trendyol birkaç gün içinde %38,8 zam açıkladı. Yetkisiz, sendikasız, "işçi bile sayılmayan" bir kesim, 2024'te tüm Türkiye'de 1.859 kişinin yapabildiği şeyi — greve çıkmayı — fiilen yaptı ve kazandı.

Soma'dan Bağımsız Maden-İş'e. 13 Mayıs 2014'te Soma'da 301 madenci öldü. Ölen işçilerin çoğu yetkili sendikanın üyesiydi; sendika, ocaktaki koşullara dair tek bir uyarı yapmamıştı. Faciadan sonra madenciler kendi sendikalarını kurdu: Bağımsız Maden-İş, barajın altında, yetkisiz. Ama Soma'da, Ermenek'te, Amasra'da ödenmeyen tazminatları, kapatılan ocaklardaki alacakları ve ücretleri Ankara'ya yürüyerek, ocak önünde bekleyerek, fiilen aldı. Yetkili sendika 301 ölüde sessiz kaldı; yetkisiz sendika alacakları söke söke aldı.

Birtek-Sen, Antep. Tekstilin başkenti Antep'te, yetkili sendikanın TİS'le %22 zam aldığı işkolunda, Birtek-Sen'in örgütlediği fiili grevler %35-40 zam getirdi. Fark on beş puan değil; fark, "yetki"nin kimin için işlediğidir: yetki, işvereni sendikaya değil, sendikayı işverene bağlar. Gözaltılar, işten atmalar, valilik yasakları bu fiili grevlerin bedeliydi; ama Antep'te işçi, sendikayı bir şirket gibi değil bir komite gibi tanıdı.

Umut-Sen ve Polonez, 173 gün. Umut-Sen, işkolu barajını aşmayı hedeflemeyen, işyeri komiteleri ve dayanışma ağıyla çalışan bir sendika. Polonez'de (gıda, İstanbul) işten atılan işçiler fabrika önünde 173 gün bekledi; sonunda işverenle protokol imzalandı: işe iade ve zam. Migros depolarında 2022'de ve 2026'da aynı yöntem: komite, iş bırakma, protokol. Bu model, "yetki alamıyorsan örgütlenemezsin" kuralını fiilen yalanlıyor.

Bu tabloda ortak bir örüntü var: **komite → fiili eylem → protokol**. İşçiler önce işyerinde bir komite kuruyor — bazen sendika bile yokken. Sonra fiili eylem: iş bırakma, yemek boykotu, kontakt kapatma, fabrika önü çadır, yürüyüş. Sonra işverenle bir protokol: yetkili TİS değil, ama yazılı ve uygulanan bir anlaşma. Bahar Eylemleri'nde sendika merkezleri değil işyeri komiteleri yürüttü; Tekel'de Sakarya Caddesi'nin çadırlarını Türk-İş merkezi değil işçiler yönetti; Metal Fırtına'da Türk Metal'in "yetkili" olduğu fabrikalarda komiteler üretimi durdurdu; Polonez'de 173 günlük direnişi yetkisiz bir sendika kazandı; Trendyol'da %38,8 zammı hiçbir TİS değil, "kontakt kapatan" kuryeler aldı. Birtek-Sen'in Antep'te fiili grevle aldığı %35-40 zam ile aynı işkolundaki yetkili sendikanın TİS'le aldığı %22 arasındaki fark, "yetki"nin ne işe yaradığını söylüyor.

Yetkisiz kazanmak, 1967'de DİSK'i kuran refleksin ta kendisidir: Türk-İş'in "partiler üstü" pasifliğine karşı işçilerin kendi örgütünü kurması. 15-16 Haziran'ı sendika merkezi değil işçiler yaptı. Bugünkü taban sendikaları bu refleksin yeniden belirsizdir. Umut-Sen'in "kolektif" modeli, Kurye Hakları Derneği'nin "esnaf" sayılan işçileri örgütlemesi, BilişimSen'in sendikasız sayılan bir sektörde kurulması — hepsi 12 Eylül'ün "burada sendika olmaz" dediği yerlerde sendika kurmaktır. Dayanışma fonu, grev fonunun taban sürümüdür. Sınıf, kendi kendine sendikacılığı yeniden öğretiyor.

	BÜYÜK KONFEDERASYONLARIN PRATİĞİ	TABAN SENDİKALARININ PRATİĞİ
Kazanım biçimi	Yetkili TİS; hakem kurulu	Fiili eylem → protokol
Süre	TİS dönemi 2-3 yıl; yetki süreci aylar-yıllar	Direnış günler-aylar (Polonez 173 gün)
Bedel	Düşük (yasal çerçeve) ama kazanım da düşük	Yüksek (işten atma, gözaltı, gelirsizlik) ama kazanım yüksek
Karar alma	Merkez yürütme; uzman	İşyeri komitesi; genel toplantı
Barajla ilişki	Kabul; yetki peşinde	Ret; barajın dışından
Üye profili	Kamu ve büyük sanayi	Taşeron, kurye, tekstil, depo, bilişim, maden
Siyasetle ilişki	Seçim çağırısı	Sınıf siyasetinin içinde; sokakta
Sürdürülebilirlik	Kurumsal, ama durgun	Kırılgan, ama yenilenebilir

Bilişim emekçilerinin sendikalaşması bu dalganın en yeni halkasıdır. 12 Eylül'ün yazdığı işkolu listesinde "bilişim" diye bir işkolu yoktu; bilişim emekçisi 2020'lere kadar "beyaz yakalı", "profesyonel", "sendikaya ihtiyacı olmayan" sayıldı. BilişimSen'in kurulması, uzaktan çalışmanın, ücret düşürmenin ve toplu işten çıkarmaların sektörü vurmasıyla bir gereksinim olarak ortaya çıktı. Bilişim Emekçisinin El Kılavuzu'nda anlattığımız gibi, bilişim işçisi de işçidir ve 6356'nın barajı onu da bağlar; farkı, komite modelini uzaktan çalışmaya uyarlamak zorunda olmasıdır. Kadın işçi direnişleri — Flormar, Polonez, sağlık ve temizlik işçileri — ise sınıf sendikacılığının bir başka ölçütünü hatırlatır: kadınlar direnişin öznesi olduğunda, sendikanın karar organlarında da özne olmalıdır; 12 soruluk kartın son sorusu bu yüzden vardır.

Bu tablo "büyükler kötü, küçükler iyi" demiyor. Taban sendikaları kırılgan: yetkisiz, fonsuz, her direnişte kadro kaybediyor. Konfederasyonlar kurumsal: hukuk, uzman, bina, arşiv. Sorun bu ikisinin birbirinden kopuk olması. DİSK ve KESK'in mirası — hukuk, kurum, tarih — tabandan yükselen bu pratikle buluştuğunda anlam kazanır; taban pratiği de kurumla buluştuğunda kalıcılışı.

Araç: Sendikam sınıf sendikası mı? — 12 soruluk ölçüt kartı. Her soruya "evet/hayır" verin. Sekiz ve üstü evet: sınıf sendikası pratiği var. Dört ve altı: yapı 12 Eylül yasalarının içine sığmış. 1. İşyerimde seçilmiş bir komite ya da temsilci var mı ve kararlar önce orada mı alınıyor? 2. Genel kurul en geç iki yılda bir mi toplanıyor; delegeler tabandan mı seçiliyor? 3. Sendikamın gerçek bir grev fonu var mı — greve çıksam ay sonunda evime para giriyor mu? 4. Sendikam bir grev erteleme kararı "uyarız" mı diyor, "tanımayız" mı? 5. Sendikam taşeron, kurye, stajyer, sendikasız işçiler için de bir şey yapıyor mu — yoksa yalnızca yetkili işyerleri için mi? 6. Sendikam işkolu barajını "yasa böyle" diye kabul mü ediyor, kaldırılması için mücadele mi ediyor? 7. TİS hedefimiz "asgari ücretin üstü" mü, yoksa insanca yaşanacak ücret ve çalışma düzeni mi? 8. Sendikamın siyasetle ilişkisi seçim döneminde bir bildiriyle mi sınırlı, yoksa 2911'e, TMK'ya, kayıma karşı sokakta mı? 9. Başkanımız kaç yıldır başkan; onunla aynı fikirde olmayan bir işçi kongrede aday olabilir mi? 10. Sendikam işverenle "dialog"u mu, işçiyle toplantıyı mı daha sık yapıyor? 11. İşten atıldığında sendikam avukat mı veriyor, fabrika kapısına mı geliyor — yoksa ikisini de mi? 12. Kadın işçiler, genç işçiler, Kürt işçiler sendikada karar organlarında mı, yoksa "komisyon"da mı?

Bize ne öğretiyor: 12 Eylül'den bu yana kazanılan her büyük mücadelede üç şey ortak: (1) karar merkezde değil işyerinde alındı; (2) eylem yasal çerçevenin dışına çıktı — Bahar Eylemleri'nin "vizite eylemi" de, kuryenin "kontakt kapatması" da yasal grev değildi; (3) kazanım yetkili TİS'le değil, fiili güçle ve protokolle alındı. Bu üç şeyin tersini yapan — merkezde karar alan, yasanın içinde kalan, yetkiyi bekleyen — hiçbir mücadele 1980'den bu yana büyük bir kazanım elde etmedi. Bu bir tercih değil, 12 Eylül yasalarının yapısal sonucudur: yasa, sınıfın kazanmasını engellemek için yazıldı; içinde kalarak kazanılmaz.

Komite nasıl kurulur, somutlayalım; çünkü "komite kurun" demek yetmez. Birinci adım: aynı vardiyadan, aynı bölümden, birbirine güvenen üç-beş işçi. İkinci adım: ortak sorunun tespiti — ödenmeyen mesai, servis, yemek, keyfi amir, ücret. Büyük hedef değil, herkesin hissettiği somut bir sorun. Üçüncü adım: imza, dilekçe, toplu gidış — sorunu bireysel değil toplu olarak işverene götürmek; işveren "kim yazdı bunu" diye sorduğunda yanıt "hepimiz" olur. Dördüncü adım: dayanışma fonu — herkes her ay küçük bir miktar koyar; işten atılan ilk arkadaşın kirası oradan ödenir. Beşinci adım: sendikayla ilişki — komite bir sendikaya üye olmaya karar verirse, sendikayı komitenin kararlarına tabi kılmayı şart koşar; sendika bunu kabul etmiyorsa başka sendika ya da yeni sendika. Altıncı adım: ilk fiili eylem — yemek boykotu, mesaiye kalmama, toplu vizite; küçük, kazanılabilir, herkesin katılabildiği. Bu altı adım 1989'da Bahar Eylemleri'ni, 2015'te Metal Fırtına'yı, 2022'de kurye dalgasını doğuran adımlardır; hiçbirini için yasa, yetki ya da baraj gerekmedi. Her adımın bedeli var — atılma, gözaltı, kara liste — ve bu bedel gizlenmez; ama tek başına kalan işçinin bedeli daha yüksektir ve karşılığında hiçbir şey almaz.

Genç yoldaşlara görev, var olan bir sendikayı "sınıf sendikası" diye kutsamak değil, işyerinde komite kurup sendikayı o pratiğe zorlamaktır. Sendikanız DİSK'e bağlıysa, DİSK'in 1967 bildirgesini elinize alın ve genel kurulda okuyun. Türk-İş'e bağlıysa, 1989'da Türk-İş tabanının merkeze rağmen ne yaptığını hatırlatın. Sendikanız yoksa, üç kişiyle komite kurun; Polonez'de, Trendyol'da, Antep'te böyle başladı. Bu bir romantizm değil, bu bölümün tablosundaki her satırın yöntemidir.

Beklentimiz (net): Sınıf sendikacılığı bir konfederasyon adı değil, bir pratiktir. DİSK'in adı sınıf sendikacılığını garanti etmez; Türk-İş'in adı da onu yasaklamaz — 1989'u Türk-İş tabanı yaptı. Ölçüt kartın 12 sorusudur. Beklentimiz DİSK ve KESK'in yapıyı tabana açması, taban sendikalarının kurumla buluşması ve genç işçilerin ikisini de beklemeden komite kurmasıdır. 12 Eylül'ün sendikal kalıbı, 2821'in 6356'ya dönüşmesiyle değil, bu pratikle kırılır.

Rakamlar: DİSK 1980 öncesi beyan 819.121 (işşkin; [Tek Gıda-İş/Y. Koç](#)); DİSK davası 1.477 sanık, 52 idam istemi, 24 Aralık 1986 karar 2.053 yıl, 16 Temmuz 1991 beraat ([DİSK](#)). Temmuz 2026: Türk-İş ~1,26 milyon, Hak-İş 838.266, DİSK 263.282 ([sendikadata](#)); Hak-İş Ocak 2013 166.553 → Ocak 2019 684.144 ([DİSK-AR, 2019](#)); Memur-Sen 41.871 (2002) → 1.130.008 (2026); KESK 262.348 → 161.591 ([ÇSGB 2002](#); [memurlar.net 2026](#)). Bahar Eylemleri 600-630 bin, ~%140 zam ([Bianet](#)); Zonguldak 48 bin, 100 bin+ yürüyüş ([Sol](#)); Tekel 78 gün, 10-12 bin ([Politeknik](#)).

Kişiler: **Kemal Türkler (1926-1980):** Maden-İş ve DİSK kurucu genel başkanı; 22 Temmuz 1980'de öldürüldü; 2026 "Kemal Türkler Yılı".

Abdullah Baştürk (1929-1991): Genel-İş genel başkanı, 1977-80 DİSK genel başkanı; DİSK davasının bir numaralı sanığı, idam istemiyle yargılandı.

Kemal Nebioğlu (1926-2007): Gıda-İş kurucusu; 1992'de yeniden açılan DİSK'in genel başkanı.

Sadık Şide (1926-2022): Türk-İş genel sekreteri; cunta hükümetinde bakan — devlet sendikacılığının yüzü. **Adsız kurucular:** Polonez'de 173 gün bekleyen işçiler, Trendyol'da kontak kapatan kuryeler, Antep'te fiili greve çıkan tekstil işçileri — bu bölümün asıl kişileri, adlarıyla değil pratikleriyle anılır.

Dünya kesiti: Güney Kore'de KCTU 1995'te askerî rejim döneminin "resmî" konfederasyonu FKTU'ya karşı fiili sendika olarak kuruldu, 1997'de genel grevle iş yasasını geri çekti ve bugün de genel grev yapabilen bir konfederasyon; Türkiye'de KESK aynı yıl aynı yöntemle doğdu ama grev hakkını hâlâ alamadı. Güney Afrika'da COSATU apartheid sonrasında iktidar partisiyle ittifak kurdu ve on yıl içinde tabanı ondan koptu (NUMSA ayrılığı, 2014) — "iktidarın sendikası" olmanın bedeli her ülkede aynı.

Bugüne bağ: 12 Eylül'ün emek yasaları — baraj, yetki, noter, erteleme, hakem — ancak bu pratikle aşılır. Yasa değişikliği beklemek 1983'ten beri kırk üç yıl sürdü ve 6356 geldi. Polonez'in 173 günü, Trendyol'un %38,8'i, Antep'in %35-40'ı yasayı beklemeyi. Bilişim Emekçisinin El Kılavuzu'ndaki öz-denetim kartı ile bu bölümdeki 12 soru aynı yöntemin iki sürümüdür: sendikayı sorgula, komiteyi kur, protokolü imzalat, sonra yasayı değiştirecek gücü o pratikten çıkar.

Hesaplaştı mı? Hukuki: Hayır — 2821-2822 → 6356; işkolu barajı, yetki ve erteleme sürüyor; DİSK davasının açılmasından kimse sorumlu tutulmadı. **Kurumsal:** Hayır — Türk-İş'in cuntayla işbirliği için özür yok; Hak-İş ve Memur-Sen'in devlet eliyle büyütülmesi sürüyor. **Sendikal:** Kısmen — taban sendikaları ve fiili mücadeleler 12 Eylül'ün kalıbını fiilen kırıyor; sınıf sendikacılığı iddiasındaki konfederasyonlar bu pratikle henüz buluşmadı.

Denge söylemine yanıt: "Sendikalar zaten siyasete bulaştığı için kapatıldı; işçinin işi siyaset değil ücret." — DİSK "siyasete bulaştığı" için değil, 12 Eylül sabahı 53.788 grevcinin %87'sini örgütlediği için kapatıldı. Kapatılmayan Türk-İş'in genel sekreteri cuntanın bakanı oldu — bu siyaset değil miydi? Sendikayı siyasetten arındırmak, siyaseti sermayeye bırakmaktır; ücretin kendisi siyasettir: asgari ücreti hükümet belirler.

Bu bölümün kaynakları: - DİSK tarihi ve davası: [DİSK, 55. yıl](#); [DİSK, 12 Eylül 41. yıl](#); [Hasan Aydın, Gazete Duvar](#); [Genel-İş tarihçe](#); [Birleşik Metal-İş, Kemal Türkler](#); [Bianet, Kemal Türkler Yılı](#); [DİSK-AR 12 Eylül Raporu \(2020\)](#); [ÜİD-DER, grev yasaları](#) - Üye sayıları: [Tek Gıda-İş, 1948-2021 serisi](#); [ÇSGB Temmuz 2026](#); [sendikadata Temmuz 2026](#); [DİSK-AR Sendikalaşma Araştırması 2019 \(Hak-İş %311\)](#); [ÇSGB Temmuz 2002 kamu görevlileri](#); [memurlar.net Temmuz 2026](#); [İHD OHAL KHK Raporu \(KESK ihraçları\)](#) - Türk-İş ve cunta: [Cumhuriyet, Sadık Şide](#); [Koç mektubu: Sol](#) - Direnişler: [BirGün, Netaş](#); [Bianet, Bahar Eylemleri](#); [Sol, Zonguldak](#); [Politeknik, Tekel](#); [Hürriyet, Metal Fırtına](#); [Umut-Sen, grev ertelemesi](#); Serter Oran, "1989 Bahar Eylemleri", İJMEB 2024, DOI 10.17130/ijmeh.1497679 - Yasalar: [2821 \(sendika.org\)](#); [2822 \(Lexpera\)](#); [2821'den 6356'ya](#); [Aziz Çelik, grev ertelemeleri](#) - SAV: Sınıf Çalışmaları Sempozyumu ciltleri (Türkiye'yi Sınıf Gerçeğiyle Anlamak; İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Arayışlar, Deneyimler); Neoliberal Dönemde Sınıf-Sendika-Siyaset ilişkisi: DİSK Örneği (Marmara Üniversitesi tezi; künye doğrulanacak); Sungur Savran, Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri C.1 (Yordam); Marx-Engels, sendikalar üzerine yazılar; Lenin, Ne Yapmalı?; Bilgi Müşterekleri: Bilişim Emekçisinin El Kılavuzu (15. bölüm), Gig Ekonomi dosyası.

BÖLÜM 19

Hesaplaşılmamış Darbe: Hafıza, Raporlar, Örgütler

Tez. Hesaplaşma bir ceza davası değildir. Hesaplaşma üç şeydir: hakikatin kamusal kaydı, faillerin ve ortaklarının teşhiri, kurumların tasfiyesi. 12 Eylül'de üçü de olmadı. Evren ve Şahinkaya'ya verilen müebbet kararı ikisi ölünce düştü ve hiçbir zaman kesinleşmedi; tek bir işkenceci sistemli biçimde yargılanmadı; 1982 Anayasası, YÖK, MGK, 2911, işkolu barajı ve zorunlu din dersi yerinde duruyor. Bu bir ihmal değildir. Hesaplaşmanın olmamasını sağlayan bir sınıf çıkarı vardır: darbenin sermaye ortakları ve ideolojik mirasçıları bugün de iktidar ortağıdır. Bu bölümde hesaplaşmanın ne olduğunu, hafızayı kimlerin ve nasıl tuttuğunu, dünyada nasıl yapıldığını ve Türkiye'de neden yapılmadığını anlatacağız.

Fotoğraf F12. Kenan Evren'in mezarı, Ankara, 2024. 2014'te müebbet hapse mahkûm edildi; karar kesinleşmeden 2015'te öldü, dava düştü: hesaplaşılmamış darbenin son sayfası. Fotoğraf: HalitBaris, CC0 — [Commons](#).

Kavram: Hesaplaşma (geçiş dönemi adaleti): bir diktatörlük ya da darbe döneminin ardından yapılanların resmen kaydedilmesi, sorumluların yargılanması, mağdurların onarılması ve o dönemin kurumlarının tasfiye edilmesi sürecine verilen ad. Dört ayağı vardır: hakikat, adalet, onarım, kurumsal reform. Bir ülkede yalnızca birinci ayak varsa (rapor yazılmış ama kimse yargılanmamışsa) hesaplaşma değil, arşivleme yapılmıştır. **Cezasızlık:** suçun kanıtlanmış olmasına karşın failin ceza görmemesi; zaman aşımı, görevden kaynaklı koruma ya da yargının isteksizliği yoluyla işler. **Hafıza örgütü:** bir dönemin tanıklığını, belgesini ve anmasını kurumsal olarak tutmak için mağdurlar ve yakınları tarafından kurulan dernek, vakıf, girişim. **Hafızasızlaştırma:** bir dönemin toplumsal belleğinin silinmesi ya da içinin boşaltılıp zararsız bir nostaljiye çevrilmesi; müfredat, popüler kültür ve resmî söylemle yapılır.

19.1 İHD raporları — rakamlarla

Türkiye'de 12 Eylül'ün kaydını tutan ilk ve en sürekli kurum İnsan Hakları Derneği'dir. **İHD** 17 Temmuz 1986'da, darbeden altı yıl sonra, sıkıyönetim hâlâ sürerken kuruldu. 98 kurucusu vardı: tutuklu ve hükümlü yakınları, yazarlar, gazeteciler, hekimler, hukukçular, mimar-mühendisler, akademisyenler. Yani derneği kuranlar cezaevi kapılarında bekleyen anneler, babalar, eşler ile onların yanına duran aydınlardı. Bu kuruluş biçimi derneğin niteliğini belirledi: İHD, devletin kurduğu bir "insan hakları kurulu" değil, devletin yaptıklarına karşı kurulmuş bir mağdur örgütüdür. **Bianet'in kuruluş öyküsü** bunu iyi anlatır. İHD 2025 Yılı Hak İhlalleri Raporu üzerine blogumuzda yayımladığımız yazıda bir rapor okuma yöntemi önermiştik: rakamı al, hangi sınıfın hangi sınıfa ne yaptığını sor. Aynı yöntemi şimdi 12 Eylül'e uyguluyoruz.

Fotoğraf F71. Tahsin Şahinkaya'nın mezarı (1925-2015). Evren'le birlikte müebbet hapse mahkûm edildi; ikisi de karar kesinleşmeden öldü.

Fotoğraf: Tarih, CC0 — [Commons](#).

İHD'nin her 12 Eylül'de yinelediği bilanço, dosyanın Bölüm 7'sinde ayrıntısıyla verildi. Burada yalnızca omurgasını hatırlatalım. Bu rakamların kaynağı büyük ölçüde Adalet Bakanlığı'nın 1990'da TBMM'ye sunduğu veridir; İHD, basın ve 2012 TBMM raporu aynı havuzdan aktarır. Yani "birçok kaynak doğruluyor" denemez; "resmî kaynaktan aktarılıyor" denir.

Rakamlar: 650.000 gözaltı · 1.683.000 fişleme · 230.000 yargılanan · 71.000 kişi TCK 141-142-163'ten yargılandı · 7.000'i aşkın idam istemi · 517 idam kararı · 50 infaz (bazı İHD metinlerinde 49) · 299 cezaevi ölümü (171'i işkenceden) · 30.000 "sakıncalı" işten çıkarma · 3.854 öğretmen, 120 öğretim üyesi, 47 yargıç ihraç · 388.000 pasaport reddi · 14.000 vatandaşlıktan çıkarma · 30.000 siyasi mülteci · 23.667 (23.700) derneğin faaliyeti durduruldu · 937 (927) film yasaklandı · 49 (39) ton yayın imha edildi. Kaynak: [İHD ve Ankara 78'liler Girişimi ortak açıklaması, 12 Eylül 2019; T24 derlemesi](#).

Bu rakamları bir de şöyle okuyun: 1980'de Türkiye'nin nüfusu yaklaşık 45 milyonu. 1.683.000 fişleme, her 27 kişiden birinin devletin "sakıncalı" listesine girmesi demektir. 650.000 gözaltı, o günkü sendikalı işçi sayısına yakın bir rakamdır. 30.000 kişinin "sakıncalı" diye işten atılması, bir işçi sınıfının öncü kadrosunun fabrikadan sökülmesidir. Rakamların toplamı bir "insan hakları ihlali" listesi değil, bir sınıfın örgütlü kesiminin haritasının çıkarılıp silinmesidir.

İHD bu rakamları yalnızca anmadı; 13 Eylül 2010'da, 2010 referandumuyla geçici 15. madde kaldırılır kaldırılmaz, Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı'na [suç duyurusunda bulundu](#). Suç duyurusu yalnızca Evren'i ve MGK üyelerini değil, işkence zincirinin tümünü hedef alıyordu. Sonuç Bölüm 16'da anlatıldı: dava yalnızca iki kişiyle açıldı, 18 Haziran 2014'te müebbet kararı verildi, sanıklar 2015'te öldü, dava düştü, Yargıtay Mayıs 2022'de düşmeyi onadı ve rütbe sökme ile mal varlığına ilişkin talepleri reddetti. Dönemin İHD Genel Başkanı Öztürk Türkoğlu'nun davayı izlerken yazdığı gibi, [dava sürüyordu](#) ama sanık sandalyesinde işkence yapan tek bir subay, tek bir polis, tek bir gardiyan yoktu.

İHD'nin ikinci katkısı, 12 Eylül'ü tarihte bırakmayıp güncel aygıtla birlikte okumasıdır. 2016 OHAL'inin ilanından sonra dernek her yıl aynı şeyi söyledi. 2018'de, o güne kadar çıkarılan [34 KHK'yi sayarak](#) "darbelere ve 12 Eylül'ün devamı olan OHAL'e hayır" dedi. 12 Eylül 2020'de İHD İstanbul Şubesi açıklamasının başlığı şuydu: ["OHAL ile 12 Eylül pekişti, darbe kurumlarını kapatın"](#). Talepler üç maddeydi: darbe kurumlarının kapatılması, darbecilerin cezalandırılması, demokratik bir anayasa. Kırk yıl sonra taleplerin hâlâ aynı olması, hesaplaşmanın olmadığına en kısa kanıttır.

İHD'nin [OHAL KHK'ları Raporu \(Haziran 2022\)](#) bu sürekliliği rakama döker. 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'yla 1980-83'te 9.400 kamu görevlisi atıldı ya da sürüldü; 3.854'ü öğretmen, 120'si öğretim üyesiydi. 2016-18 KHK'larıyla 130.000'i aşkın kamu görevlisi ihraç edildi; 4.770'i KESK üyesiydi. 1980'de 23.667 derneğin faaliyeti durduruldu; 2016-18'de 1.424 dernek, 145 vakıf, 934 okul, 175 medya organı kapatıldı. OHAL Komisyonu'nun Ocak 2023'teki [nihai bilançosu](#) da resmî ağızdan aynı şeyi söyler: 131.922 KHK tedbiri, 125.678 kamu görevinden çıkarma, 2.761 kapatılan kurum. İçişleri Bakanlığı'nın dört yıllık verisi: [282.790 gözaltı, 94.975 tutuklama, 234.419 pasaport iptali](#). 1980'de pasaportu reddedilen 388.000 kişiyle 2016 sonrasında pasaportu iptal edilen 234.419 kişi aynı aygıtın iki kuşağıdır.

(bkz. G9, Bölüm 7)

KALEM	12 EYLÜL (1980-83)	OHAL-KHK (2016-18)	KAYNAK
Gözaltı	650.000	282.790 (dört yıl)	İHD 2019; İçişleri 2020
Kamu görevinden ihraç/sürgün	9.400 (1402'likler)	125.678 (KHK'lılar)	İHD; OHAL Komisyonu 2023
Öğretim üyesi	120	binlerce (Barış Akademisyenleri dahil)	İHD; Barış Akademisyenleri yazımız
Kapatılan dernek	23.667 faaliyeti durduruldu	1.424 dernek + 145 vakıf	İHD 2019; İHD 2022
Pasaport	388.000 ret	234.419 iptal	İHD; İçişleri
Yargılanan	230.000	289 dava, 8.725 sanık; 117.000 mahkûmiyet	Adalet Bakanlığı 1990; Bianet
Hukuki dayanak	1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu, MGK kararları	1982 Anayasası md. 119-121 OHAL, 667-701 sayılı KHK'lar	—

Tablo 19.1. Aynı aygıt, iki kuşak: 12 Eylül ve 2016 OHAL'inin karşılaştırmalı bilançosu. Rakamlar farklı yöntemlerle toplanmıştır; karşılaştırma büyüklük sırası içindir.

"12 Eylül bitmedi" cümlesi bir slogan değil, bir istatistiktir. İHD'nin 1990'dan bu yana tuttuğu yıllık hak ihlali serilerinde işkence, gözaltında ölüm, kayıp, faili meçhul ve cezaevi ölümü kalemleri hiçbir yıl sıfırlanmadı. 1990'ların faili meçhulleri, 2000'lerin cezaevi ölümleri, 2016 sonrasında gözaltı işkence iddiaları aynı seride yan yana durur. Bu serinin kaynağı [İHD'nin yıllık raporlarıdır](#); dosyanın Bölüm 8'inde

işkencenin zinciri (D22) ve Bölüm 15'te aygıtın envanteri (D2) bu seriyle birlikte okunmalıdır. Sınıfsal okuma şudur: 1980'de işkence gören sendikacı, 1990'da kaybedilen Kürt köylüsü, 2016'da ihraç edilen öğretmen, 2024'te "milli güvenlik" gerekçesiyle grevi ertelenen metal işçisi aynı aygıtın farklı yıllardaki muhatabıdır. Aygıt değişmedi; muhatabı değişti.

Bugüne bağ (19.1): İHD'nin 2020'deki üç talebi — darbe kurumlarını kapatın, darbecileri cezalandırın, demokratik anayasa — 2026'da yürütülen "yeni anayasa" tartışmasının turnusoludur. Erdoğan 16 Mayıs 2026'da yeni anayasanın "darbe lekesinden arınmış" olacağını söyledi. Ölçüt basit: yeni metin YÖK'ü, MGK'yi, 2911'i, işkolu barajını, zorunlu din dersini ve OHAL-KHK aygıtını kaldırıyor mu? Kaldırmıyorsa "darbe lekesi" değil, darbe tabelası değişiyor demektir.

19.2 Hafıza örgütleri ve araştırma kurumları

Fotoğraf F44. Cumartesi Anneleri, Galatasaray, 1995 dolaylı. 12 Eylül'ün kayıplarından 90'ların kayıplarına: hakikat talebi otuz yıldır aynı meydanda. Fotoğraf: MikaelF, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

Devlet 12 Eylül'ün hafzasını tutmadı; tutmaması gerekiyordu. Hafzayı tutanlar, yenilgiden sonra dağılmayıp kurum kuranlardır. Bu kurumların ne yaptığını, neden önemli olduğunu ve nerede tıkandığını dürüstçe anlatmak istiyoruz. Eleştirimiz dostçadır ve kurum kurma emeğini teslim ederek yapılır: bu emeği verenler olmasaydı bu dosyanın yarısı yazılamazdı.

Sosyal Araştırmalar Vakfı (SAV)

Sosyal Araştırmalar Vakfı, 12 Eylül sonrası solun "kurum kurma" refleksinin en somut örneklerinden biridir. Kurucuları arasında, bu dosyanın adandığı Bedahet Tosun vardı: 1955 Ceyhan doğumlu, 1973'te ODTÜ'de öğrenci hareketinin içinde, 12 Eylül'den sonra sekiz yıl hapis; cuntanın işkencesinde konuşmadı; çıkınca gazetecilik yaptı, vakfı kurdu ve uzun süre başkanlığını üstlenerek otuz yıl ayakta tuttu; Demokrasi İçin Birlik'in kurucularındandı; 23 Ağustos 2024'te öldü. DİB'in anma yazısı ona hareket içindeki adıyla, "Bedo" diye seslenir. Bizim blogda 23 Ağustos 2026'da yayımladığımız anma yazısında bir ölçü önermiştik: üç gün işkence, sekiz yıl hapis, kırk yıl mesai. Bir hayatın ölçüsü zirvesi değil, ortalamasıdır. SAV, o ortalamanın kurumudur.

SAV'ın işi anma değil araştırmadır. Vakıf, Türkiye'yi sınıf gerçeğiyle anlamayı amaçlayan bir yayın, almanak ve sempozyum çizgisi kurdu: 2001-2010 arasında yıl yıl sınıfsal bilanço çıkaran Almanak dizisi; Türkiye Sınıf Araştırmaları Merkezi (TÜSAM) sempozyumları (üçüncüsü 19-20 Mayıs 2007'de İTÜ Maçka'da yapıldı) ve bunların ciltleri (Türkiye'yi Sınıf Gerçeğiyle Anlamak; Türkiye İşçi Sınıfı ve Emek Hareketi Küreselleşiyor mu?; İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Arayışlar, Deneyimler); tükenen kitapların ücretsiz açıldığı dijital kitaplık. Bu dosyanın kaynak omurgasındaki SAV kitapları şunlardır ve her biri bir bölümü taşır:

YAYIN	DOSYADA NEREDE
Melda Yaman Öztürk, Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi	Bölüm 5.1 ve 9 — 24 Ocak'a giden birikim krizi
Ümit Akçay, Kapitalizmi Planlamak: Türkiye'de Planlama ve DPT'nin Dönüşümü	Bölüm 2 ve 9 — planlı dönem, Özal/DPT
Ümit Akçay, Para, Banka, Devlet	Bölüm 9 — bankerler, finans serbestisi
Tolga Tören, Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması	Bölüm 1

YAYIN

DOSYADA NEREDE

Özgür Öztürk, Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi	Bölüm 9 ve 12 — TÜSİAD-cunta, yeşil sermaye
Mehmet Türkay, Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik	Bölüm 9
Nevra Akdemir, Taşeronlu Birikim: Tuzla Tersaneler Bölgesi	Bölüm 17 — taşeronlaşma 12 Eylül'ün devamı olarak
Saniye Dedeoğlu & Melda Yaman Öztürk, Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği	Bölüm 17 — kadın emeği
Nesip Uzun, 12 Eylül: Tanıklıklar ve Pakize Ana'nın Öyküsü (SAV, 2024, 272 s.)	Bölüm 7 ve 20 — "sıradan insan"ın 12 Eylül'ü
Sınıf Çalışmaları Sempozyumu ciltleri; Almanak 2001-2010	Bölüm 17 ve 18 — sınıf bilançosu, sınıf sendikacılığı

Tablo 19.2. SAV yayınları ve dosyadaki yerleri. Künyeler basımdan önce vakıfla doğrulanacaktır.

SAV'ın 12 Eylül hafızasına doğrudan katkısı da var: Erdal Eren'in on yedi yıllık hayatını anlatan belgesel [Oğlunuz Erdal](#) (yönetmen Tunç Erenkuş, 2010) SAV yapıımıdır. Belgesel, Bölüm 22'de savunacağımız anma anlayışının erken bir örneğidir: idam sahnesi değil, Şebinkarahisar'dan Ankara'ya uzanan bir politikleşme süreci anlatılır. SAV bu yüzden dosyamızın anma anlayışının kurumsal karşılığıdır: hafızayı çelenkle değil, kitapla ve rakamla tutmak.

Devrimci 78'liler Federasyonu

Ankara merkezli [Devrimci 78'liler Federasyonu](#), 12 Eylül'ün doğrudan muhatabı olan kuşağın en görünür örgütüdür. Sitesindeki slogan tavrını özetler: "Unutmayın kaldığımız yeri... Yenilmedik daha..." Federasyon 2008'de "Darbeciler ve işkenceciler yargılsın" kampanyasını Ankara'da [3-13 Eylül boyunca süren bir programla](#) yürüttü; dönemin Genel Başkanı Ruşen Sümbüloğlu [TMMOB'yi ziyaret ederek](#) meslek örgütlerinden destek istedi. En bilinen işi, gezici [12 Eylül Utanç Müzesi](#)'dir: 2009'da Ankara'da açıldı, İzmir ve Antalya'yı dolaştı, 2013'te [İstanbul'a geldi](#). Müze, işkence aletlerini, cezaevi eşyalarını, idam edilenlerin fotoğraflarını ve belgeleri sergiler. 2020'de İzmir'de [valilik baskısıyla kaldırıldı](#); gerekçe Mazlum Doğan'ın fotoğrafıydı. Kırk yıl sonra bir fotoğrafın valiliği rahatsız etmesi, hafızanın hâlâ bir mücadele alanı olduğunu gösterir. Federasyon, Mamak Askeri Cezaevi'nin müze yapılması için de mücadele etti; 2012'de ["Mamak işkence laboratuvarıydı"](#) başlığıyla kamuoyuna çıktı. Veysel Güney'in cuntanın kaybettiği cenazesi için Hekimhan Davulku köyünde 28 Eylül 2013'te dikilen [anıt mezar](#) de federasyonun işidir; 2016'da bu anıt hakkında soruşturma açıldı.

78'liler Girişimi ve Diyarbakır komisyonu

İstanbul merkezli 78'liler Girişimi (sözcüleri Celalettin Can ve Yunus Bircan) her 12 Eylül'de Taksim'de, 1 Mayıs 1977'nin ölüm yeri olan [Kazancı Yokuşu'nda](#) anma yapar. Ama Girişim'in asıl işi anma değildir. Girişim'in çağrısıyla 2007-08'de kurulan [Diyarbakır Cezaevi Gerçekleri Araştırma ve Adalet Komisyonu](#), Türkiye'de sivil eliyle yapılmış en kapsamlı hakikat çalışmasıdır: 517 eski tutukluyla görüşme, 466 adli tıp formu, yaklaşık 7.000 sayfa tanıklık. Sonuçlar 2010'da Diyarbakır'da, 2011'de Ankara'da ve İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde [sempozyumlarla](#) sunuldu; komisyon, işkencecilerin isim listesini savcılığa verdi. Savcılık listeyi işlemedi. Bu deneyimi inceleyen Güneş Daşlı'nın 2026 tarihli çalışmasının adı durumu özetler: [Transitional Justice Without Transition](#) — geçiş olmadan geçiş dönemi adaleti. Gültan Kışanak'ın 29 Ağustos 2026'da yinelediği talep hâlâ yerine getirilmedi: [Diyarbakır Cezaevi bir yüzleşme mekânı olmalı](#). Diyarbakır 5 No'lu'nun akıbeti, Kürt sorununun 12 Eylül hafızasındaki yerini de gösterir: en ağır işkencenin yapıldığı yer, en az resmî hafızaya sahip yerdur.

Bu iki 78'liler yapısı arasındaki fark, kuşağın kendi bölünmüşlüğü'nün izini taşır; Bölüm 20'de anlatacağımız kamplaşma, anma örgütlerine de yansımıştır. Not düşelim: "78'liler Birliği Vakfı" diye bir kurum yoktur; 68'liler Birliği Vakfı ise 2016'da kapanmıştır.

Dijital hafıza: Bellek Müzesi ve Görülmüştür

Yeni kuşağın hafıza araçları dijitaldir. [Tarihsel Adalet için Bellek Müzesi](#) (2021'den beri; Rochester Institute of Technology bünyesinde) dava dosyalarını, sözlü tarih kayıtlarını, yaklaşık 400 mekânlık bir işkence haritasını ve sorumlular kataloğunu çevrimiçi sunar. Ercan Koca'nın — Erdal Eren'in idam günü Demetevler'de pankart asarken yakalanan ve iki gün sonra GATA'da ölen on yedi yaşındaki devrimcinin — [dava dosyası](#) orada durur: takipsizlik kararı, adı geçen yüzbaşı, karakol zinciri. [Görülmüştür](#) cezaevi mektup ve belgelerini toplar; adı, cezaevi idaresinin her mektuba vurduğu damgadan gelir. [Hafıza Merkezi](#) doğrudan bir 12 Eylül sözlü tarih projesi yürütmez, ama 1 Mayıs 1977 cezasızlığı ve 2012 TBMM raporu üzerine değerlendirmeleriyle bu alanın en sağlam analiz kaynaklarından biridir; TBMM raporu için verdiği not "akademik olarak başarılı, eleştiride zayıf" idi ([değerlendirme](#)).

Cumartesi İnsanları

1995'ten beri Galatasaray Meydanı'nda oturan Cumartesi İnsanları, kayıpların hafızasını en uzun süre ve en yüksek bedelle tutan yapıdır. 12 Eylül kayıpları — Cemil Kırbayır, Hayrettin Eren, Mustafa Hayrullahoğlu ve [diğerleri](#) — her yıl 12 Eylül'e yakın cumartesi anılır. Nurettin Yedigöl 12 Nisan 1981'de Gayrettepe 1. Şube'de işkenceyle öldürüldü, cesedi kaybedildi; annesi Zeycan Yedigöl yıllarca [Cumartesi İnsanları](#)

arasında oturdu; Anayasa Mahkemesi 2015'te dosyayı zaman aşımından kapattı. Cumartesi İnsanları'nın ısrarı, hesaplaşmanın hukuktan değil, oturmaktan doğduğunu gösterir.

Diğer taşıyıcılar

DİSK, 1 Mayıs 1977 davasının tarafı olarak ve her yıl Kemal Türkler'i mezarı başında anarak sendikal hafızayı taşır; 2026'yı "**Kemal Türkler Yılı**" ilan etti ve bu yılki anmaya **direnışteki Çapa işçileri katıldı** — anmanın nasıl olması gerektiğine dair küçük ama doğru bir örnek. TÜSTAV, TKP ve sol tarihin belge arşivini tutar. Fikri Sönmez Derneği (2022) ve Şubat 2026'da yol haritası çalıştay yapan **Fikri Sönmez Vakfı** Fatsa deneyimini kurumsallaştırmaya çalışıyor. Ulucanlar Cezaevi, Ankara Büyükşehir Belediyesi eliyle müze yapıldı; ama müze, idam edilenlerin hangi örgütte, hangi işte, hangi koşullarda mücadele ettiğini değil, hücreleri gösterir. Cezaevi tanıklık kitapları — Diyarbakır 5 No.lu, Mamak Günlüğü, Kaktüsler Susuz da Yaşar, Bir Direniş Odağı Metris (künyeler Bölüm 8'de) — hafızanın en zengin katmanıdır; ama kitabın hafızası kurumun hafızasına dönüşmedikçe raflarda kalır.

YAPI	KURULUŞ / MERKEZ	NE YAPAR	GÜÇLÜ YANI	SINIRI
İHD	17 Temmuz 1986, 98 kurucu; Ankara ve şubeler	Yıllık bilanço, suç duyurusu, hak ihlali serileri, OHAL raporları	Süreklilik ve rakam disiplini; 12 Eylül-OHAL bağını kuran tek yapı	Mağdur örgütü olarak kaldı; sendikal alanla bağı zayıf
SAV	1990'lar; İstanbul (Bedahet Tosun kurucu)	Sınıf araştırması, Almanak, sempozyum, yayın, dijital kitaplık; Oğlunuz Erdal	Anma değil araştırma; sınıf eksenli	Dar çevre; üretiminin sendikalara ve gençliğe ulaşımı sınırlı
Devrimci 78'liler Federasyonu	2000'ler; Ankara	Utanç Müzesi (gezici), "darbeciler yargılandın", Mamak, Güney anıtı	Kuşağın kendi sesi; müze fikri	Kuşak örgütü: yaşlanıyor; kuşak aktarımı zayıf
78'liler Girişimi	İstanbul	Kazancı anmaları; Diyarbakır Cezaevi Komisyonu (517 tanıklık)	Türkiye'nin en kapsamlı sivil hakikat çalışması	Savcılık dosyayı işlemedi; çalışma kurumsallaşmadı
Bellek Müzesi	2021; RIT, New York	Dava dosyaları, sözlü tarih, işkence haritası (~400 mekân), sorumlular kataloğu	Belge titizliği; genç kuşağa erişim	Türkiye dışı; örgütsel tabanı yok
Görölmüştür	çevrimiçi	Cezaevi mektup ve belge arşivi	Birincil belge	Arşiv; analiz ve örgütlenme yok
Cumartesi İnsanları	1995; Galatasaray	Kayıplar için haftalık oturma	Kararlılık; kamusal görünürlük	Devletin kapatma ve yasak baskısı altında
DİSK / Birleşik Metal-İş	1967	Türkler anması, 1 Mayıs 1977 davası, DİSK-AR 12 Eylül raporları	Sınıf örgütünün hafızası; işçiyle buluşan anma	Konfederasyonun kendi tarih çalışması sınırlı
Hafıza Merkezi	2011; İstanbul	Cezasızlık analizi, hakikat komisyonu literatürü	Yöntem	Doğrudan 12 Eylül projesi yok

Tablo 19.3. 12 Eylül hafıza örgütleri envanteri (11 Eylül 2026). Kuruluş yılları siteden doğrulanacak.

Bize ne öğretiyor: Bu yapıların ortak önemi, hafızayı kişiye değil kuruma emanet etmiş olmalarıdır. Bedahet Tosun anma yazımızdaki ilke buydu: insan yetiştirmek yetmez, kurum kurmak gerekir; kurum, insan öldükten sonra da hafızayı taşır. Ortak sınırları ise şudur: çoğu, anma örgütü ya da mağdur örgütü olarak kaldı. Sınıf örgütlenmesiyle — sendikayla, işyeri komitesiyle, genç işçiyle — bağ kurulmadı. Utanç Müzesi'ni gezen bir genç oradan hangi göreve çağırılıyor? Diyarbakır komisyonunun 7.000 sayfası hangi işçi sınıfı kurumunun eğitim programına girdi? Bu soruların yanıtı çoğunlukla "hiçbirine"dir. Dostça eleştirimiz budur: hafıza, mücadeleye bağlanmadıkça arşiv olur. Arşiv değerlidir; ama arşivi kim okuyacak sorusunun yanıtı, arşivin kendisi olamaz.

19.3 Hesaplaşmanın dünyadaki biçimleri

Fotoğraf F72. Hebe de Bonafini (Plaza de Mayo Anneleri) cunta davasının duruşma salonunda, Buenos Aires, 25 Nisan 1985. Cumartesi Anneleri'nin Arjantinli önceli. Fotoğraf: Revista Gente, kamu malı — [Commons](#).

Fotoğraf F45. Buenos Aires, 22 Mayıs 1985: cunta üyeleri mahkeme salonuna giriyor. Arjantin darbecilerini yargıladı; 2006'dan bu yana 1.245 mahkûmiyet. Fotoğraf: Télam, kamu malı — [Commons](#).

Hesaplaşma soyut bir ideal değildir; başka ülkelerde yapıldı ve nasıl yapıldığı bellidir. Dört örnek, dört farklı model.

Arjantin — yargı yoluyla hesaplaşma. 1976-83 cuntası 30.000 kişiyi kaybetti. Demokrasiye dönüşte kurulan Ulusal Kayıplar Komisyonu 1984'te Nunca Más (Bir Daha Asla) raporunu yayımladı. 1985'te cunta üyeleri yargılandı: Videla ve Massera müebbet aldı. Sonra geri adım geldi: 1986-87'de "Son Nokta" ve "Emre İtaat" yasaları alt kademeleri korudu; Menem 1990'da cuntacıları affetti. Ama mağdur örgütleri — Plaza de Mayo Anneleri ve Büyükanneleri — durmadı. 2003'te af yasaları iptal edildi, 2005'te Yüksek Mahkeme anayasaya aykırı buldu ve 2006'dan itibaren davalar yeniden açıldı. Arjantin Başsavcılığı'nın Haziran 2026 verisi: 2006'dan bu yana **365 kararda 1.245 kişi mahkûm edildi, 250 kişi beraat etti**. Mahkûm edilenler yalnızca generaller değil; işkenceciler, gizli gözaltı merkezi komutanları, kaybedilenlerin bebeklerini sahiplenen aileler, cuntayla iş yapan işadamları ve rahiplerdir. Arjantin'in dersi şudur: hesaplaşma ilk davayla değil, af yasalarına karşı yirmi yıl direnen örgütlü mağdurlarla gelir.

Yunanistan — hızlı ve erken hesaplaşma. 1967-74 albaylar cuntası Kıbrıs faciasıyla çöktü. Demokrasiye dönüşten bir yıl sonra, **28 Temmuz-23 Ağustos 1975** arasında cunta liderleri yargılandı: Papadopoulos, Pattakos ve Makarezos idama mahkûm edildi, cezalar müebbede çevrildi ve ölene kadar hapiste kaldılar; Ioannidis müebbet aldı. Politeknik katliamı davasında 20 kişi mahkûm oldu; ayrıca yüzlerce işkenceci — özellikle askerî polis ESA'nın sorgucuları — ayrı davalarda yargılandı. Yunanistan'ın dersi: cunta, kendi sınıf ortaklarını da yanında götürecek kadar itbarsızlaşınca ve iktidara gelen güç cuntanın mirasçısı olmayınca hesaplaşma bir yılda yapılabilir.

Şili — rapor var, anayasa yerinde. Pinochet 1973-90 arasında iktidarda kaldı; sonra da 1998'e kadar Genelkurmay Başkanı, ardından ömür boyu senatördü. Rettig Komisyonu (1991) ölümleri ve kayıpları, Valech Komisyonu (2004) işkenceyi belgeledi: yaklaşık 3.200 ölüm ve kayıp, 38.000'i aşkın işkence mağduru resmen kayda geçti; mağdurlara tazminat bağlandı. Pinochet 1998'de Londra'da tutuklandı ama yargılanmadan öldü. Kimi işkenceciler yargılandı. Ama Şili'nin asıl mirası kurumsaldır: 11 Eylül 1980'de, seçmen kütüğü olmayan bir plebisitle "%67 evet"le kabul ettirilen 1980 Anayasası hâlâ yürürlüktedir. 2019 ayaklanmasından sonra halk 25 Ekim 2020'de %78,2 ile yeni anayasa istedi; 4 Eylül 2022'de kurucu meclisin sol metni %61,8 ile, 17 Aralık 2023'te sağ çoğunluğun metni %55,7 ile **reddedildi**. Şili'nin dersi: hakikat raporu ve tazminat, kurumsal tasfiye yerine geçmez; darbe anayasası, darbeden elli yıl sonra da sermaye programını korur. 1982 Anayasası'yla hesaplaşmayı planlayan herkes önce Şili'ye bakmalıdır.

Güney Afrika — hakikat karşılığı af. Apartheid sonrası kurulan Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu (1996-98) failleri, suçlarını tam olarak itiraf etmeleri karşılığında affetti. 21.000'i aşkın mağdur tanıklık verdi; 7.000 af başvurusundan yalnızca 849'u kabul edildi. Model, iç savaşı önlemek için tasarlanmıştı ve hakikati kamusal kayda geçirmekte başarılı oldu. Ama sınıfsal sonucu ağırdır: apartheid'ın siyasal aygıtı tasfiye edildi, ekonomik yapısı — madenlerin, toprağın ve bankaların mülkiyeti — yerinde kaldı. Güney Afrika'nın dersi: siyasal hesaplaşma iktisadi hesaplaşmaya dönüşmezse, eski düzen yeni bayrak altında sürer.

(bkz. G27, Bölüm 15)

ÜLKE	DARBE / REJİM	HAKİKAT	ADALET	ONARIM	KURUMSAL REFORM	NEDEN MÜMKÜN OLDU / OLMADI
Arjantin	1976-83	Nunca Más (1984)	1985 cunta davası; 2006'dan beri 1.245 mahkûm	Tazminat, kimlik iadesi	Ordu siyasetten çekildi; af yasaları iptal	Mağdur örgütlerinin yirmi yıllık ısrarı; cunta ekonomik çöküşle itibarsızlaştı
Yunanistan	1967-74	Davalar yoluyla	1975: liderler müebbet; yüzlerce işkenceci	Sınırlı	1975 Anayasası; monarşi kaldırıldı	Kıbrıs faciası; cunta yenildi, mirasçısı iktidara gelmedi
Şili	1973-90	Rettig (1991), Valech (2004)	Kısmi; Pinochet yargılanmadı	Tazminat	Yok — 1980 Anayasası yürürlükte; 2022 ve 2023 yeni anayasa reddedildi	Pinochet'nin ekonomik modeli sermaye tarafından sürdürüldü
Güney Afrika	Apartheid (–1994)	HUK (1996-98): 21.000 tanıklık	Af karşılığı itiraf	Sınırlı tazminat	Siyasal aygıt tasfiye; mülkiyet yapısı korundu	Müzakereli geçiş; sermayeyle uzlaşma
Türkiye	1980-83	TBMM 2012 raporu (eleştiride zayıf); sivil komisyonlar	İki sanık; karar kesinleşmedi; işkenceci yargılanmadı; 1 Mayıs 1977 zaman aşımı	Yok; vatandaşlık iadesi bireysel	Yok — 1982 Anayasası, YÖK, MGK, 2911, 6356, din dersi	Darbenin sermaye ortakları ve ideolojik mirasçıları iktidarda

Tablo 19.4. Hesaplaşma modelleri karşılaştırması. Kaynaklar: Arjantin Başsavcılığı (2026); Greek Junta Trials; ConstitutionNet (2024); TBMM (2012); Yargıtay (2022).

Türkiye'de neden hiçbirini olmadı? Yanıt kişilerde değil, sınıflardadır. Yunanistan'da cunta yenilmiş ve mirasçısız kalmıştı. Arjantin'de cunta, Malvinas yenilgisi ve ekonomik çöküşle sermayenin de gözünden düşmüştü. Türkiye'de ise darbe başarılı oldu: 24 Ocak programı uygulandı, işçi sınıfı örgütsüzleştirildi, sermaye birikimi yeni bir raya oturdu. Darbenin ekonomisti Özal 1983'te başbakan, 1989'da cumhurbaşkanı oldu. Darbenin sermaye ortakları — Bölüm 9'da anlattığımız "emrinize amadeyim" mektubunun sahipleri ve TİSK'in "gülme sırası bizde" diyen yöneticileri — hiçbir zaman güç kaybetmedi. Darbenin ideolojik programı olan Türk-İslam sentezi 2002'den sonra resmî ideoloji oldu. 2010 referandumunda "darbecileri yargılayacağız" diyen iktidar, davayı iki kişiyle sınırladı, işkencecilere dokunmadı ve aygıtı devraldı (Bölüm 16). Hesaplaşma, hesaplaşacak olanın hesaplaşılacak olandan farklı olmasını gerektirir. Türkiye'de bu fark hiçbir zaman ortaya çıkmadı; çünkü darbeyi yapan sınıf, darbeden sonra iktidarını kaybetmedi, pekiştirdi.

Bir de hukukun kendi zaman aşımı vardır. 1 Mayıs 1977 davası zaman aşımına uğradı. Öğretmen Süleyman Cihan'ın 1981'de işkenceyle öldürüldüğünü savcılık 2014'te **kabul etti ve dosyayı zaman aşımından kapattı**. Öğretmen Cengiz Aksakal'ın Artvin'de işkenceyle ölümünde subaylar beraat etti; mahkûmiyeti ancak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 11 Eylül 2007'de **verdi**. İlhan Erdost'u Mamak'ta döverek öldürenlerden erlere 8-10 yıl, çavuşa 6 ay verildi; emri veren komutan yargılanmadı (**Bianet**). İnsanlığa karşı suçlarda zaman aşımı işlemez ilkesi, Türkiye'de 12 Eylül suçlarına uygulanmadı. Bu da bir tercihtir.

Denge söylemine yanıt: "12 Eylül'le 2010'da hesaplaşıldı, Evren yargılandı, artık geride kaldı." Yargılanan iki kişiydi, kararları kesinleşmedi. 650.000 gözaltının sorgucuları, 299 cezaevi ölümünün sorumluları, 50 idamın hukukçuları, 30.000 işten atmanın patronları, 1.683.000 fişlemenin memurları yargılanmadı. Arjantin 1.245 kişiyi mahkûm etti; Türkiye sıfır. Geride kalan darbe değil, hesaplaşma söylemidir.

19.4 Hafızasızlaştırma araçları

Hesaplaşılmayan darbenin hafzası kendiliğinden silinmez; silinmesi için çalışılır. Dört araç sayalım.

Müfredat. Ders kitaplarında 12 Eylül iki cümledir: "anarşi ve terör ortamı", "Silahlı Kuvvetler yönetime el koydu", "1982 Anayasası kabul edildi". Kimin gözüaltına alındığı, kimin işten atıldığı, DİSK'in neden kapatıldığı, 24 Ocak'ın ne olduğu yoktur. Bu dosyanın hedef okuru olan genç yoldaşlar 12 Eylül'ü okulda böyle öğrendi. Demokratik Eğitim dosyamızda gösterdiğimiz gibi YÖK, zorunlu din dersi ve müfredat üçlüsü 12 Eylül'ün kendisidir; darbeyi anlatan kurumun darbenin kurduğu kurum olması, hafızasızlaştırmanın en sağlam mekanizmasıdır.

"80'ler nostaljisi". Kasetler, Ajda Pekkan, ilk renkli televizyon, Kemal Sunal filmleri, Özal'ın "çağ atladık" söylemi. KVKK yazımızda bu nostaljinin altını kazıdık: 80'ler "akımı"nın arka planında 1.683.000 fişleme ve 650.000 gözüaltı vardır. Nostalji, acının hafızasını tüketim hafızasıyla değiştirir; bir dönemin sınıfsal içeriğini eşya hafızasına indirger. "Bizim zamanımızda böyle kasetler vardı" diyen bir kuşak, "bizim zamanımızda böyle işkence vardı" demeyi unuttur.

Dizi ve popüler kültür. 12 Eylül sineması 1980'lerin ikinci yarısında güçlü bir damar açtı: Yol, Duvar, Sen Türkülerini Söyle, Av Zamanı, Sis, sonra Babam ve Oğlum, Eve Dönüş, Beynelmilel (liste Bölüm 22'de). Ama bu filmlerin çoğunda darbe bir doğal afet gibi gelir: iyi insanların başına kötü şeyler olur, kimin ve neden yaptığı söylenmez. Yılmaz Güney yazımızda savunduğumuz "ne aziz ne cani" ilkesi burada da geçerlidir: mağduru azizleştiren anlatı, faili görünmez kılar. Babam ve Oğlum'un milyonlarca izleyicisi darbeyi bir aile dramı olarak ağıladı; darbenin bir sınıf programı olduğunu o filmde öğrenen olmadı. Diziler daha da ileri gitti: 12 Eylül, "o karanlık günler" diye bir fon oldu; fon, hesaplaşma gerektirmez.

Mezar ziyaretine indirgenmiş anma. En zor eleştirimiz budur ve Bölüm 22'de ayrıntısıyla yapacağız. Her 13 Aralık'ta Karşıyaka'da, her 22 Temmuz'da Topkapı'da, her 10 Haziran'da Davulkuşu'nda toplanılır; çelenk bırakılır, marş söylenir, fotoğraf çekilir, dağılır. Bunu yapanların emeğini küçümsemiyoruz; yapılmasa hiç anılmayacaktı. Ama anma, ölünün mücadelesini değil ölünün kendisini merkeze aldığı anda, hafızasızlaştırmanın bir başka biçimine dönüşür: kişi anılır, program unutulur; mezar yenilenir, sendika kurulmaz. Cuntanın en çok istediği şey, devrimcilerin hafızasının bir mezar taşına sığdırılmasıdır. Hafızayı tutmak, koşulları anlatmak ve görevi devretmektir.

ARAÇ	NE YAPAR	SINIFSAK İŞLEVİ	PANZEHİRİ
Müfredat	Darbeyi "müdahale"ye, işkenceyi sessizliğe indirger	Darbenin kurduğu kurum darbeyi anlatır	Sınıf örgütlerinin kendi eğitim programı
80'ler nostaljisi	Acı hafızasını tüketim hafızasıyla değiştirir	Dönemi sınıfsız bir "renkli yıllar" imgesine çevirir	Fişleme ve gözüaltı rakamlarını nostaljinin yanına koymak
Dizi / popüler kültür	Darbeyi doğal afet gibi anlatır; faili siler	Mağduru azizleştirir, sermaye ortağını görünmez kılar	"Ne aziz ne cani": faili ve çıkarı adıyla anlatmak
Mezar anması	Kişiyi anar, programı unuttur	Devrimciyi kurbana, mücadeleyi ritüele çevirir	Koşulları anlatan, görev çıkaran anma (Bölüm 22)

Tablo 19.5. Hafızasızlaştırma araçları ve panzehirleri.

Bugüne bağ: Hafza bir sınıf mücadelesi alanıdır. 2020'de bir valiliğin Utanç Müzesi'ni bir fotoğraf yüzünden kaldırması, 2016'da Veyssel Güney'in anıt mezarına soruşturma açılması, Cumartesi İnsanları'nın yıllarca Galatasaray'a sokulmaması, Diyarbakır Cezaevi'nin yüzleşme mekânı yapılmaması aynı iradenin ürünüdür: 12 Eylül'ün hafzası, 12 Eylül'ün aygıtını devralanlar için tehlikelidir. Genç yoldaşlara düşen, bu hafızayı anma örgütlerinden alıp sınıf örgütlerine taşımaktır: işyeri komitesinin ilk eğitiminde 12 Eylül'ün emek yasaları anlatılmalı; sendika gençlik kolunun ilk gezisi Utanç Müzesi'ne olmalı; her 12 Eylül, o işyerinde bir sendikalaşma toplantısıyla anılmalı. Hafızayı arşivden çıkarıp örgüte sokmak, hesaplaşmanın bize düşen kısmıdır.

Hesaplaşıldı mı? Hukuki: Hayır. İki sanıklı dava düştü, mahkûmiyet kesinleşmedi; hiçbir işkenceci sistemli olarak yargılanmadı; 1 Mayıs 1977 ve işkence ölümleri zaman aşımına terk edildi. Kurumsal: Hayır. Devlet eliyle hakikat komisyonu kurulmadı; TBMM 2012 raporu "eleştiride zayıf" kaldı ve hiçbir kurumsal tasfiyeye yol açmadı; hafza, mağdur örgütlerinin sırtındadır. İdeolojik: Hayır. Müfredat "anarşi ve müdahale" anlatısını sürdürüyor; darbenin ideolojik programı resmî ideolojidir; kamusal hafza nostaljiye ve mezar ritüeline indirgenmiştir.

Bu bölümün kaynakları: - İHD, Hakkımızda; İHD-Ankara 78'liler Girişimi, "12 Eylül karanlığına hayır" (12 Eylül 2019); İHD suç duyurusu (13 Eylül 2010); İHD OHAL KHK'ları Raporu (Haziran 2022) - Bianet, İHD 2018; Bianet, İHD İstanbul 2020 - AA, OHAL Komisyonu nihai raporu (2023); Euronews, verilerle 15 Temmuz sonrası - Euronews, Yargıtay 12 Eylül davası kararı (Mayıs 2022); Faili Belli, 12 Eylül davası - TBMM Darbe ve Muhtraları Araştırma Komisyonu (2012); Hafza Merkezi değerlendirmesi - SAV; SAV dijital kitaplık; Artı Gerçek, Bedahet Tosun; DİB anması; Bianet, Oğlunuz Erdal - Devrimci 78'liler Federasyonu; BirGün 2008 kampanya; Bianet, Utanç Müzesi İstanbul; Duvar, İzmir 2020; Bianet, Mamak; Bianet, Veyssel Güney anıtı - Bianet, 78'liler Girişimi Kazancı; Diyarbakır Cezaevi Komisyonu sempozyum özetleri; Daşlı, Transitional Justice Without Transition (2026); Bianet, Kışanak (2026) - Bellek Müzesi; Görülmüştür; Hafza Merkezi; Bianet, Cumartesi İnsanları 12 Eylül kayıpları; Bianet, Nurettin Yedigöl - Arjantin Başsavcılığı, insanlığa karşı suçlar bilançosu (Haziran 2026); Greek Junta Trials; ConstitutionNet, Şili anayasa süreci - Bianet, Süleyman Cihan; Bianet, Cengiz Aksakal AİHM; Bianet, İlhan Erdost - Bilgi Müşterekleri blog yazıları; Bedahet Tosun anması (23 Ağustos 2026); İHD 2025 raporu; KVKK ve "80'ler akımı"; Yılmaz Güney; Barış Akademisyenleri; Demokratik Eğitim dosyası.

KISIM IV

KUŞAKLAR, SİMGELER, DERSLER VE GÖREVLER

Sevgili Genç Yoldaşlar, buraya kadar darbeyi kimin, kimin için ve hangi araçlarla yaptığını anlattık; şimdi aynayı kendimize çeviriyoruz. Bu kısım, yenilen kuşağın kendine dürüstçe bakması, sizin kuşağınızın neden ve nasıl siyasetten uzaklaştırıldığı, simgelerimizi nasıl anmamız gerektiği ve hepsinden çıkan görevler üzerinedir.

BÖLÜM 20

Solun Özeleştirisi: Darbe Neden Bu Kadar Kolay Oldu?

Tez. 12 Eylül sabahı 178 işyerinde 53.788 işçi grevdeydi; DİSK'in beyan ettiği üye sayısı 800 bini aşıyordu; sol dergilerin toplam tirajı yüz binlerle ölçülüyordu; onlarca örgütün militan sayısı on binlerdi. Buna karşın darbeye karşı tek bir genel grev, tek bir kitlesel direniş örgütlenemedi. Tanklar sabah 04:00'te çıktı, öglene kalmadan ülke teslim olmuştu. Bu yalnızca baskının şiddetiyle açıklanamaz; hareketin yapısıyla açıklanır. Ama önce ilkeyi koyalım: **darbeyi sermaye yaptı; sol yalnızca engelleyemedi.** Bu bölüm suçu yenilenin üstüne yıkmak için değil, aynı hatayı bir daha yapmamak için yazılmıştır. İlkemiz Yılmaz Güney yazısındaki ilkedir: ne aziz ne cani. O kuşak ne kutsanacak ne yargılanacak; anlaşılabilecek.

Kavram: **Özeleştirisi:** bir örgütün ya da hareketin kendi hatasını, hatayı yapanın niyetine değil sonucuna bakarak, düzeltmek amacıyla açıkça saptaması. Özeleştirisi suçlama değildir; suçlama kişiye, özeleştirisi yapıya bakar. **Cephe (birleşik cephe):** farklı örgütlerin, programlarını korumakla birlikte, ortak düşmana karşı ortak eylem için kurdukları birlik. **Sendikal bürokrasi:** sendikanın yönetim katmanının, üyelerin çıkarından ayrışıp kendi konumunu (maaş, makam, devletle ilişki) korumayı öncelemesi. **Öncücülük (kitlelerden kopuk öncülük):** küçük bir örgütün, kitlelerin katılımı olmaksızın, kendi eylemiyle kitleleri harekete geçireceği inancı.

20.1 Yedi hata

Her hatayı üç adımda anlatacağız: hata neydi, o gün gerekçesi neydi, sonucu ne oldu. Gerekçeleri yazmamızın nedeni şudur: bu hataları yapanlar aptal ya da hain değildi; o günün koşullarında akla yakın gelen gerekçeleri vardı. Bugün de akla yakın gelen gerekçelerle aynı hatalar yapılabilir.

Hata 1 — Bölünmüşlük. 1980'de Türkiye solunda irili ufaklı onlarca örgüt vardı: TKP, TİP, TSİP, Dev-Yol, Dev-Sol, Kurtuluş, TKP-ML ve kolları, TKEP, Halkın Kurtuluşu, TDKP, Vatan Partisi çizgisi, PKK ve Kürt örgütleri, daha onlarca. Aynı fabrikada, aynı mahallede, aynı okulda üç-dört örgüt yan yana çalışıyor ve çoğu zaman birbirine rakipti. DİSK'in içi bile bölünmüştü: TKP çizgisiyle diğerleri arasındaki mücadele konfederasyonu yıllarca yordu. O günkü gerekçe: "Program farkı ilkeseldir; yanlış çizgiyle birlik, devrime ihanettir." Sovyet-Çin ayrışması, Maoculuk, Arnavutluk çizgisi, Küba, Avrupa komünizmi — dünyadaki her ayrışma Türkiye'de bir örgüt doğurdu. Sonuç: darbe geldiğinde ortak bir komuta yoktu; herkes kendi örgütünü korumaya çalıştı; gözettiler örgüt örgüt, tek tek yapıldı; kimse bir diğerinin gözetilmesinde sokağa çıkmadı. Kahramanmaraş'tan sonra ilan edilen sıkıyönetim, örgütleri tek tek ezerken her örgüt "sıra bize gelmez" diye düşünebildi. Ders: Program farkı ile eylem birliği farklı şeylerdir. Faşist darbeye karşı birlik, programda anlaşmayı gerektirmez; cephe, ortak düşmana karşı ortak eylemdir. 1980'de kurulamayan cephe, 12 Eylül'ün ilk zaferiydi.

Hata 2 — Silahlı hatların kitlelerden kopukluğu ve sol içi şiddet. 1970'lerin sonunda solun önemli bir bölümü silahlı mücadeleyi ana eylem biçimi saymıştı. Mahalle savunması gerçek bir ihtiyaçtı: faşist saldırılara karşı Alevi mahallelerini, gecekondu bölgelerini ve öğrenci yurtlarını korumak gerekiyordu. Ama savunma, çoğu yerde kendi başına bir siyasete dönüştü: "kurtarılmış bölge" ilanları, bölgeler arasında sınır çatışmaları, silahın örgütü örgütün silahı belirlemesi. Daha kötüsü, sol içi şiddettir: farklı örgütlerin militanları birbirini "ajan", "revizyonist", "provokatör" diye öldürdü. Kontrgerillanın bu çatışmaları körüklediği, provokatörlerin iki tarafa da sızdığı bugün bilinmektedir; ama körüklenecek bir ateşin var olması bizim hatamızdı. O günkü gerekçe: "Faşizm silahla geliyor, silahla durdurulur; kitle savunulmalı." Sonuç: silahlı yapılar kitleyle birlikte değil, kitle adına hareket etti; darbe geldiğinde kitle silahlı yapıyı korumadı, silahlı yapı kitleyi korumaya gücü yetmedi. Sol içi ölümler, cuntanın "sağ-sol çatışması" anlatısına en büyük armağandı; Bölüm 5.3'teki tabloyu hatırlayın: cunta, ölümlerin hepsini aynı torbaya koydu ve "anarşiyi bitirdik" dedi. Ders: Silah, kitlenin örgütlü gücünün yerine geçemez. Fabrikada grev, mahallede komite, okulda örgüt; savunma bunların uzantısıdır, kendisi değil. Ve yoldaşa silah doğrultan, ne olursa olsun, düşmanın işini yapıyordu.

Hata 3 — Darbeyi öngörüp hazırlanmamak: "faşizm gelirse halk ayaklanır" yanılgısı. Darbe sürpriz değildi. 27 Aralık 1979'da komutanlar uyarı mektubu vermişti; Bayrak Harekâtı adı basında dolaşıyordu; sıkıyönetim Aralık 1978'den beri on üç ilde sürüyordu; Tarih, Fatsa ve Çorum'a yapılan operasyonlar birer provaydı; Kemal Türkler 22 Temmuz 1980'de öldürülmüş, DİSK'e kapatma davası darbeden altı hafta önce, 30 Temmuz'da açılmıştı. Sol bunların hepsini gördü ve yazdı. Ama görmek hazırlanmak demek değildir. O günkü gerekçe: iki türlüydü. Birincisi: "Darbe olursa halk ayaklanır, faşizm kendi mezarını kazar." İkincisi: "Darbe olursa yeraltına çekilir, sonra döneriz." Birinci gerekçe, halkın örgütsüz olduğunu görmeyen bir iyimserlikti; ikincisi, yeraltı için gereken hazırlığın yapılmadığını görmeyen bir kendine güvendi. Sonuç: darbe sabahı örgütlerin adres listeleri, üye kayıtları, matbaaları ve kasaları yerli yerindeydi. Birkaç ay içinde 650.000 kişi gözaltına alındı. Gözaltı zinciri (Bölüm 8, D22) işkenceyle ifade, ifadeyle yeni adres, yeni adresle yeni gözaltı olarak çalıştı. Halk ayaklanmadı; çünkü halk, kendisi adına konuşan örgütlerle organik bağ kurmamıştı. Ders: Bir darbe öngörüsünün tek karşılığı hazırlıktır: kitlenin kendi savunma örgütlerini kurması, genel grev planının sendika tabanında tartışılmış olması, kadroların yasal ve yasadışı koşullara göre düzenlenmesi. Öngörüp yazmak, öngörüp hazırlanmak değildir.

Hata 4 — Ordu içinden kurtuluş bekleme geleneği ve Kemalizm'le hesaplaşmamak. Türkiye solunun bir damarı, 27 Mayıs'tan itibaren, orduyu bir "ilerici güç" olarak gördü. 1960'ta darbe olmuş ve ilerici bir anayasa gelmişti; 1971'de "9 Mart cuntası" solun bir kısmının umudu olmuş, 12 Mart'la tasfiye edilmişti. 1980'de bile, darbenin ilk günlerinde, cuntanın "faşistlere de vurduğunu" söyleyerek bekle-gör tutumu alan çevreler vardı; Bölüm 13.3'te örgütlerin darbeyi nasıl tanımladığı tablo halinde verildi. O günkü gerekçe: "Ordu Mustafa Kemal'in ordusudur; sermayeye teslim olmaz; içinde ilerici subaylar vardır." Bu gerekçe, Kemalizm'le hesaplaşılmamış olmasından doğuyordu. Kemalizm bir ilerleme ideolojisi olarak sahiplenilirken, onun sınıf içeriği — Bölüm 1'de anlattığımız, burjuvazi zayıfken devletin burjuvazi yarattığı ve ordunun bu devletin omurgası olduğu gerçeği — görülmedi. Sonuç: 12 Eylül sabahı radyodan İstiklal Marşı'yla birlikte "Atatürkçülük" konuşan bir cunta çıktı; solun bir kısmı ilk haftalarda ne yapacağını bilemedi. Cunta Kemalizm'in bayrağıyla geldi; Kemalizm'i sahiplenen solun elinde o bayrağa karşı bayrak yoktu. Ders: Ordu bir sınıf aygıtıdır; içindeki bireyler ne düşünürse düşünsün kurum, egemen sınıfın kurumudur. Darbeye karşı tek güvence ordu içindeki "iyi generaller" değil, örgütlü ve birleşik işçi sınıfıdır. Bu cümleyi dosyanın ilk sayfasına yazdık; buraya bir daha yazıyoruz.

Hata 5 — Türk-İş'in işbirliği ve sendikal bürokrasi; solun Türk-İş tabanını bırakması. 12 Eylül sabahı DİSK kapatıldı, Türk-İş kapatılmadı. Türk-İş Genel Sekreteri Sadık Şide, darbeden dokuz gün sonra, 21 Eylül 1980'de Ulusu hükümetinde Sosyal Güvenlik Bakanı oldu ve [13 Aralık 1983'e kadar görevde kaldı](#). Yani Türkiye'nin en büyük işçi konfederasyonunun genel sekreteri, grev yasağını, toplu sözleşmelerin Yüksek Hakem Kurulu'na devrini ve kıdem tazminatı tavanını uygulayan hükümetin bakanıydı. Bu bir kişinin ihaneti değil, bir yapının doğasıdır: 1952'de Amerikan sendikacılığı örnek alınarak kurulan, "partiler üstü" siyaset adıyla devlete yaslanan, yöneticileri devlet kadrosu gibi çalışan bir bürokrasi. Ama burada solun kendi hatası da var: sol, Türk-İş'i "sarı sendika" diye damgalayıp tabanını bıraktı. 12 Eylül sabahı grevde olan 53.788 işçinin 6.207'si Türk-İş üyesiydi; Türk-İş'in tabanında yüz binlerce işçi vardı ve bu işçilerin çoğu DİSK üyeleriyle aynı mahallede oturuyordu. O günkü gerekçe: "DİSK sınıf sendikasıdır; Türk-İş devletin sendikasıdır; sınıf DİSK'e gelecek." Sonuç: DİSK'in beyan edilen 800 bini aşkın üyesine karşılık Türk-İş'in tabanı örgütsüz kaldı; darbe DİSK'i kapatınca işçi sınıfının yarısından fazlası zaten "yasal" ve teslim olmuş bir konfederasyondaydı; Türk-İş'in tabanı 1989 Bahar Eylemleri'nde ayağa kalkana kadar sessiz kaldı — ve o zaman da yönetimine rağmen kalktı. Ders: İşçi nerede örgütlüyse orada çalışılır. Sendikanın yönetimi sarıysa taban da sarı değildir. Bölüm 18'de anlattığımız taban sendikacılığı, bu dersin bugünkü biçimidir.

Hata 6 — Kürt sorununda yetersizlik. Türk solunun büyük bölümü Kürt sorununu "feodalizm" ve "geri kalmışlık" sorunu olarak gördü; ulusal sorun olarak görmedi ya da geç gördü. Kürt örgütleri ile Türk sol örgütleri 1970'lerin sonunda birbirinden koptu; bazıları birbirine silah çekti. Kahramanmaraş 1978'de Alevi Kürtlerin kıyımıyla darbenin yolu açılırken sol, bu kıyımın Alevilik ve Kürtlük boyutunu sınıf boyutuyla birlikte okuyamadı; kimi "mezhep çatışması" dedi, kimi "faşist provokasyon" deyip geçti. O günkü gerekçe: "Ulusal sorun sınıf mücadelesini böler; önce devrim, sonra ulusal sorun." Sonuç: darbe Diyarbakır'da en ağır işkenceyi uyguladı; 5 No'lu Cezaevi Türkiye'nin en karanlık yeri oldu; Türk solu bunu uzun süre kendi meselesi olarak görmedi. Kürt hareketi darbeden sonra yalnız ve kendi yolunda yükseldi; Türk solu ile Kürt hareketi arasındaki kopukluk kırk yıl sürdü ve bugün de sürüyor. Ders: Kürt sorunu ve Alevilik, bu dosyanın her bölümünde merkezde tutuldu; çünkü sınıfın birliği, ulusal ve mezhepsel eşitsizliklerin görülmesinden geçer. Kürt işçisiyle Türk işçisinin aynı sendikada, aynı komitede olması, iki halkın barışının en somut zemini.

Hata 7 — Yenilgiyi muhasebe etmek yerine kahramanlık anlatısına ve kamplaşmaya sığınmak. Bu hata darbeden sonra yapıldı ve etkisi en uzun süren hatadır. Cezaevlerinden çıkan kuşak, "neden yenildik" sorusunu örgütlü bir muhasebeyle değil, iki yolla yanıtladı: kahramanlık ve suçlama. Kahramanlık anlatısı direnişi anlattı, yenilgiyi anlatmadı; cezaevi direnişleri gerçekte ve onurluydu, ama cezaevi direnişi darbeye karşı direniş değil, darbenin içinde direniştir. Suçlama ise yenilginin faturasını başkasına kesti: "diğer örgüt bizi sattı", "halk bizi anlamadı", "TKP darbeyi destekledi", "Dev-Yol yeraltna çekildi". Her örgüt kendi tarihini yazdı; ortak tarih yazılmadı. O günkü gerekçe: "Yenilgiyi kabul etmek moral bozar; önce toparlanalım." Sonuç: toparlanma olmadı; kuşak dört yola dağıldı (Bölüm 21.2); otuz yıl sonra aynı ayrışmalar aynı kelimelerle sürdü; genç kuşak, bir muhasebe değil, birbirini suçlayan yaşlı kamplar buldu. Ders: Yenilginin muhasebesi, yenilginin kendisinden daha önemlidir. Muhasebe yapılmayan yenilgi tekrarlanır. Bu bölüm o muhasebeye küçük bir katkıdır.

HATA	O GÜNKÜ GEREKÇE	SONUÇ	BUGÜNKÜ DERS
1. Bölünmüşlük (onlarca örgüt, cephe yokluğu)	"Program farkı ilkeseldir; yanlış çizgiyle birlik ihanettir"	Ortak komuta yok; gözaltılar örgüt örgüt; kimse diğeri için sokağa çıkmadı	Program farkı ≠ eylem birliği; faşizme karşı cephe programda anlaşma gerektirmez
2. Silahlı hatların kitleden kopukluğu; sol içi şiddet	"Faşizm silahla geliyor, silahla durdurulur"	Kitle adına hareket, kitleyle değil; sol içi ölümler cuntanın "sağ-sol" anlatısını besledi	Silah kitlenin örgütlü gücünün yerine geçemez; yoldaşa silah doğrultan düşmanın işini yapar
3. Öngörüp hazırlanmamak	"Faşizm gelirse halk ayaklanır" / "yeraltına çekilir döneriz"	Adres listeleri yerinde; 650.000 gözaltı; halk ayaklanmadı	Öngörünün tek karşılığı hazırlıktır: taban savunması, genel grev planı, kadro düzeni
4. Ordudan kurtuluş bekleme; Kemalizm'le hesaplaşmama	"Ordu Mustafa Kemal'in ordusudur, içinde ilericiler var"	Cunta Kemalizm bayrağıyla geldi; solun elinde karşı bayrak yoktu	Ordu sınıf aygıtıdır; güvence "iyi general" değil örgütlü sınıftır
5. Türk-İş'in işbirliği; solun Türk-İş tabanını bırakması	"Türk-İş sarıdır, sınıf DİSK'e gelir"	Şide bakan oldu; işçi sınıfının yarısı teslim olmuş konfederasyonda örgütsüz kaldı	İşçi nerede örgütlüyse orada çalışılır; yönetim sarıysa taban sarı değildir

HATA	O GÜNKÜ GEREKÇE	SONUÇ	BUGÜNKÜ DERS
6. Kürt sorununda yetersizlik	"Ulusal sorun sınıfı böler; önce devrim"	Diyarbakır en karanlık yer; Türk solu ile Kürt hareketi kırk yıl kopuk	Sınıfın birliği ulusal ve mezhepsel eşitsizliği görmekten geçer
7. Muhasebe yerine kahramanlık ve kampaşma	"Yenilgiyi kabul etmek moral bozar"	Kuşak dört yola dağıldı; ortak tarih yazılmadı; gençler yaşlı kamplar buldu	Muhasebesi yapılmayan yenilgi tekrarlanır

Tablo 20.1. Yedi hata: gerekçe, sonuç, ders.

20.2 "Darbeyi sermaye yaptı; sol yalnızca engelleyemedi"

Bu ilkeyi neden bu kadar vurguluyoruz? Çünkü özeleştir, yanlış elde suçlamaya dönüşür. "Sol da hata yaptı" cümlesi, cuntanın "sağ-sol çatışmasını bitirdik" anlatısına ve liberal "iki uç birbirini besledi" söylemine kapı açar. Bu dosyanın Bölüm 5 ve 9'unda kanıtladık: 24 Ocak kararları darbeden sekiz ay önce alındı ve "sendikacı, grevli Türkiye'de uygulanamaz" bir programdı; TÜSİAD Mayıs 1979'da gazete ilanlarıyla hükümeti devirmeye çalıştı; Vehbi Koç darbeden üç hafta sonra Evren'e "emrinize amadeyim" **diye yazdı**; ABD askerî yardımı 200 milyon dolardan 703,5 milyon dolara çıktı; IMF darbeden üç ay önce üç yıllık stand-by imzaladı. Darbe bir sınıf programının silahlı uygulamasıydı ve sol bu programın hedefiydi. Solun hataları darbeyi kolaylaştırdı; darbeyi yaratmadı.

Bir benzetmeyle söyleyelim: bir mahalleye hırsız girdiğinde, kapıyı kilitlememiş olmak bir hatadır ve bir daha yapılmamalıdır; ama hırsızlığı kapının değil, hırsızın yaptığı unutulmamalıdır. Kapıyı konuşurken hırsız unutan özeleştir, özeleştir değil, hırsızın avukatlığıdır.

Denge söylemine yanıt: "Solun da hataları vardı, siz de kabul ediyorsunuz; demek ki iki taraf da suçluydu." Hayır. Hata ile suç farklı şeylerdir. Solun hataları, kendi sınıfını savunmakta yetersiz kalmasıdır. Sermayenin yaptığı ise bir sınıfı silah zoruyla örgütsüzleştirmek, 650.000 kişiyi gözaltına almak, 50 kişiyi asmak, 299 kişiyi cezaevinde öldürmektir. Yetersizlik ile suçun "dengelenmesi" bir terazi yoktur. Türkeş'in kendi cümlesiyle: "Fikrimiz iktidarda, biz hapisteyiz." Darbenin hangi tarafın fikrini iktidara taşıdığı, hangi tarafa işkence yaptığıyla bellidir.

Dünya kesiti: Aynı hataların dünyada da yapıldığını bilmek, hatanın "Türkiye'ye özgü" olmadığını gösterir. Şili'de 1973'te Halk Birliği hükümetinin solu, ordunun "anayasal geleneğine" güvendi; Allende, darbeden üç hafta önce Pinochet'yi genelkurmay başkanı yaptı. Endonezya'da 1965'te dünyanın en büyük üçüncü komünist partisi PKI, orduyla ittifak politikası izlerken ordu tarafından yok edildi; yarım milyondan fazla kişi öldürüldü (Bevins, The Jakarta Method). Arjantin'de 1976 öncesinde solun silahlı kanatları (Montoneros, ERP) kitleden koştur ve cuntaya "düzen" gerekçesi verdi. Yunanistan'da 1967'de sol, kralın ve ordunun "ılımlı" kanadına bel bağladı. Her örnekte iki hata tekrarlanır: orduya güvenmek ve kitleyi örgütlemek yerine kitle adına hareket etmek. 11 Eylül yazımızda Şili-Türkiye koşutluğunu darbeyi yapanlar açısından kurmuştuk; koşutluk, darbeye uğrayanların hataları için de geçerlidir.

Kişiler: **Sadık Şide:** Türk-İş Genel Sekreteri; darbe hükümetinin Sosyal Güvenlik Bakanı (21 Eylül 1980 – 13 Aralık 1983); sendikal bürokrasinin darbeyle işbirliğinin adı. **Abdullah Baştürk:** DİSK Genel Başkanı (1977-80); darbe sabahı teslim oldu, DİSK davasında idamı istendi, 3 yıl 11 ay tutuklu kaldı; yenilginin içinde onurunu koruyan ama darbeyi engelleyemeyen önderliğin simgesi. **Fikri Sönmez:** Fatsa Belediye Başkanı; direnişin gerçek biçiminin — halk komitelerinin — adı; darbeden önce ezildi. **Kemal Türkler:** DİSK'in kurucu başkanı; 22 Temmuz 1980'de öldürülmesi, darbenin işçi önderliğini hedef aldığının kanıtı ve solun bu cinayete yanıt üretememesinin göstergesi.

20.3 Ne aziz ne canı

Özeleştir yaparken iki uçtan kaçınmak gerekir. Birinci uç azizleştirmedir: "O kuşak kahramandı, hata yapmadı, yalnızca ezildi." Bu tutum kuşağı bir ikona çevirir ve ikonadan ders alınmaz; Bölüm 22'de mezar seviciliği diye eleştireceğimiz kültür buradan beslenir. İkinci uç canileştirmedir: "O kuşak maceracıydı, halkı kana buladı, darbeyi hak etti." Bu tutum cuntanın ve liberal özeleştir modasının ortak dilidir; 1990'larda "dönem" solcular bu dille medya köşelerine yerleşti, 2010'da "yetmez ama evet"le devam etti. Her iki uç da aynı işi yapar: yenilgiyi anlaşılabilir bir sınıf olgusu olmaktan çıkarıp bir karakter meselesine dönüştürür.

Bizim tutumumuz şudur: O dönem devrimci olanlar, kimsenin zorlamadığı bir dönemde, kendi tercihleriyle devrimci oldular ve tercih ettikleri hayatı pişmanlık duymadan yaşadılar. Hataları vardı; hatalarını sınıfsal olarak anlıyoruz — Bölüm 21'de göstereceğimiz gibi, çoğu küçük burjuva bir toplumsal tabandan gelen ve yenilgide bu tabanın refleksleriyle davranan bir kuşaktı. Bu bir suçlama değil, bir konum tarifidir. Aynı kuşağın işkencede susan, cezaevinde ölen, çıkınca kurum kuran, kırk yıl mesaiye giden kesimi eleştirinin dışında değil, ölçütüdür: onlar da aynı hataların içindeydi ve o hatalara rağmen kaldılar. "Kim kaldı" sorusu "kim gitti" sorusundan daha öğreticidir.

20.4 Direnişin gerçek biçimleri

Özeleştir, direnişi silmek için yapılmaz. 12 Eylül'e karşı genel grev örgütlenemedi; ama direniş oldu ve nerede olduğu, nasıl olduğu bize dersin öbür yarısını verir.

Tariş (Ocak-Şubat 1980). İzmir'de Tariş fabrikalarında işçilerin işten atılmasına karşı başlayan direniş, mahalleye yayıldı; işçiler ve mahalleli fabrikaları ve mahalleleri günlerce birlikte savundu. Darbe öncesinin en ileri direnişiydi: fabrikayla mahalle, işçiyle öğrenci aynı barikattaydı. Bastırıldı, ama bir model bıraktı.

Fatsa (1979-80). Terzi Fikri Sönmez'in 14 Ekim 1979'da belediye başkanı seçilmesiyle Fatsa'da 11 halk komitesi kuruldu; belediye işleri, fiyat denetimi, çamur sorunu halk komiteleriyle çözüldü. 11 Temmuz 1980'de "Nokta Operasyonu"yla, darbeden iki ay önce, ordu Fatsa'yı işgal etti. Sönmez 4 Mayıs 1985'te Amasya Cezaevi'nde öldü (Bianet). Fatsa'nın dersi: halkın kendi yönetimi kurulabilir ve kurulduğunda darbeden önce ezilir; çünkü darbenin asıl hedefi budur.

12 Eylül sabahı grevdekiler. 178 işyerinde 53.788 işçi greve devam etmek istedi; cunta grevleri yasakladı, işçileri işbaşına zorladı. MESS'e bağlı 74 işyerinde 30 bini aşkın metal işçisi grevdeydi (ÜİD-DER). Bu grevler örgütlü bir direnişe dönüşmedi; ama darbenin ilk işinin grev yasağı olması, kimin darbe yaptığını gösterir.

(bkz. G25, Bölüm 6)

Cezaevleri. Diyarbakır'da Mazlum Doğan'ın 21 Mart 1982 Newroz'unda, Dörtler'in 17-18 Mayıs 1982'de, 14 Temmuz 1982 ölüm orucunda Kemal Pir, M. Hayri Durmuş, Akif Yılmaz ve Ali Çiçek'in ölümleri; Mamak ve Metris'te tek tip elbiseye ve teslimiyet dayatmasına karşı direnişler; kadın tutsakların Kaktüsler Susuz da Yaşar'da anlattığı direniş (Bölüm 8). Bu direnişler cuntanın "İslah" programını çökertti; ama yineleyelim: cezaevi direnişi, darbenin içinde direniştir. Darbeye karşı direniş fabrikada ve sokakta olmalıydı ve olamadı.

1986-1991. Darbeye karşı asıl direniş darbeden altı yıl sonra başladı ve dersimizin en önemli parçasıdır. Netaş grevi (18 Kasım 1986 – 18 Şubat 1987; yaklaşık 3.000 işçi) 12 Eylül yasalarının içinde yapılan ilk büyük grevdi. 1989 Bahar Eylemleri'nde 600 bini aşkın kamu işçisi, Türk-İş yönetimine rağmen, yasal grev hakkı olmadan, viziteye çıkarak, sakal bırakarak, yemek boykotuyla, yürüyerek %140 zam aldı (Bianet). Zonguldak'ta 48 bin madenci 30 Kasım 1990'da greve çıktı ve 4-8 Ocak 1991'de 100 bini aşkın kişiyle Ankara'ya yürüdü; Mengen'de durduruldu. Bu üç direniş şunu kanıtlar: 12 Eylül yasaları bir kez bile "yasal" yoldan aşılmadı; hep fiilen, yetkisiz, tabandan aşıldı. Türk-İş'in tabanı, yönetiminin darbeye işbirliğine rağmen, sınıf refleksini korumuştur. Hata 5'in dersi burada doğrulanır.

DİRENIŞ	TARİH	BİÇİM	KİM	SONUÇ	DERS
Tariş	Ocak-Şubat 1980	Fabrika + mahalle savunması	İşçiler, mahalleli, öğrenciler	Bastırıldı	Fabrika-mahalle birliği modeli
Fatsa	Ekim 1979 – Temmuz 1980	Halk komiteleri, belediye	Fikri Sönmez, halk	Nokta Operasyonu (11 Temmuz 1980)	Halk yönetimi darbeden önce ezilir; asıl hedef budur
12 Eylül sabahı grevler	Eylül 1980	Sürmekte olan grevler	53.788 işçi, %87 DİSK	Yasaklandı	Darbenin ilk işi grev yasağı
Cezaevi direnişleri	1981-1984	Ölüm orucu, tek tip elbise reddi	Diyarbakır, Mamak, Metris tutsakları	İslah programı çöktü; ölümler	Onurlu ama darbenin içinde direniş
Netaş	Kasım 1986 – Şubat 1987	Yasal grev	~3.000 işçi, Otomobil-İş	Kazanım; 314 öncü atıldı	12 Eylül yasaları içinde ilk grev
Bahar Eylemleri	Mart-Mayıs 1989	Fiili eylem (vizite, yürüyüş, boykot)	600 bin+ kamu işçisi	%140 zam	Yetkisiz kazanmak; taban yönetimi aştı
Zonguldak	Kasım 1990 – Ocak 1991	Grev + yürüyüş	48 bin madenci, 100 bin+ yürüyüşçü	Mengen'de durduruldu; kısmi kazanım	Grevin sokağa taşması

Tablo 20.2. 12 Eylül'e karşı direnişin gerçek biçimleri. Kaynaklar: DİSK-AR (2020); BirGün (Netaş); Bianet (Bahar Eylemleri); soL (Zonguldak).

Bize ne öğretiyor: Yedi hatanın ortak paydası tektir: sınıfın örgütlü gücünün yerine bir şeyin — doğru programın, silahın, ilerici subayın, "sınıf sendikası" etiketinin, kahramanlığın — konması. Her seferinde o "şey" darbe geldiğinde elde kalmadı; kalan tek şey, 1989'da ve 1991'de görüldüğü gibi, işçinin işyerindeki örgütlü refleksi idi. Ders budur: darbeye karşı hazırlık, işyeri komitesinden başlar; cephe, program tartışmasından değil ortak eylemden doğar; ordu bir güvence değil bir tehdittir; sendikanın yönetimi değil tabanı hedeftir; Kürt ve Alevi işçi olmadan sınıf yoktur; ve yenilgi, muhasebesi yapılırsa ders, yapılmazsa kader olur.

Bugüne bağ: Bugünün solu da onlarca örgüte bölünmüş durumda; bugün de "ordu içindeki ilerici kanat" ya da "devletin şu kanadı" hesapları yapan çevreler var; bugün de sendikal bürokrasi grev ertelemelerine sessiz kalıyor; bugün de Kürt sorununda Türk solunun büyük bölümü ya sessiz ya kararsız; bugün de her örgüt kendi tarihini yazıyor. 1980'in yedi hatası tarih değil, güncel bir kontrol listesidir. Genç yoldaşlar, kendi örgütünüze şu soruyu sorun: darbe yarın olsa, biz hangi hatayı tekrarlamış olurduk?

Hesaplaşıldı mı? Hukuki: Konu dışı — solun hataları hukuki bir hesaplama gerektirmez; sol içi ölümlerin failleri ise hem devletin hem örgütlerin dosyalarında karanlıkta kaldı. Kurumsal: Kısmen. Kimi örgütler yazılı özeleştiri yaptı; ortak bir muhasebe hiç yapılmadı; 1980'in bölünmüşlüğü kurumsal olarak sürüyor. İdeolojik: Hayır. Ordudan kurtuluş bekleme, sendikal bürokrasiye teslimiyet ve Kürt sorununda suskunluk, solun bir kesiminde bugün de yaşıyor.

Bu bölümün kaynakları: - [DİSK-AR, 12 Eylül Raporu \(2020\)](#); [DİSK, 12 Eylül 41. yıl açıklaması](#); [Tek Gıda-İş, sendika üye sayıları 1948-2021](#); [ÜİD-DER, 12 Eylül ve grev yasakları](#) - [Cumhuriyet, Sadık Şide](#); [soL, Koç mektubu](#); [GAO ID-82-31, ABD güvenlik yardımı](#); [IMF 1980 stand-by](#) - [Bianet, Fikri Sönmez](#); [BirGün, Netaş](#); [Bianet, Bahar Eylemleri](#); [soL, Zonguldak yürüyüşü](#) - [Ayşe Hür, darbeciler neyin olgunlaşmasını beklemişlerdi](#); [İHD, Maraş katliamı](#); [Counter-Guerrilla](#) - Sungur Savran, Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri C.1 1908-1980 (Yordam); Nesip Uzun, 12 Eylül: Tanıklıklar ve Pakize Ana'nın Öyküsü (SAV, 2024); Ebru Deniz Ozan, Gülme Sırası Bizde (Metis, 2011) - Bilgi Müşterekleri blog yazıları: Yılmaz Güney ("ne aziz ne canı"); Bilişim Emekçisinin El Kılavuzu (taban sendikacılığı).

BÖLÜM 21

Üç Kuşak: 78'liler, Darbede Çocuk Olanlar ve "Korunaklı" Çocuklar — Apolitikleşmenin Sınıfsal Anatomisi

Tez. "Apolitik kuşak" diye bir şey yoktur; bir sınıf programının üç kuşak boyunca aile içinde yeniden üretilmesi vardır. 12 Eylül siyaseti yasakladı; yasak, ebeveynin çocuğuna verdiği bir öğüde dönüştü; öğüt, torunun "siyaset bana göre değil" cümlesi oldu. Ama tezimiz daha keskindir: **apolitikleşen kuşak siyasetten "bilinçli bir tercihle" uzaklaşmadı; yeterince bilinçli olmadığı için uzaklaştı.** Çekilen onca acı, çoğunlukla sınıf bilinciyle değil küçük burjuva eğilimlerle karşılandı: halkı suçlamak, "değmez" demek, kamplara dağılmak, kişisel kurtuluşu seçmek. Bu eğilimlerin sınıfsal niteliği tam da sınıfsızlıktır: ne burjuvazinin programı ne proletaryanın örgütü; ikisi arasında salınan, yenilgide sağa, yükselişte sola kayan bir savrulma. Eleştiriyi hem yenilen kuşağa hem de bugünün devrimcilerine yöneltiliyoruz; sınıfsal olarak, ahlaki olarak değil. Ve sonucu baştan söylüyoruz: apolitiklik kader değil, bilinç düzeyidir; bilinç yaşla değil örgütle gelir.

21.1 Kavram kutusu — küçük burjuva eğilimi nedir?

Kavram: Küçük burjuvazi: Marx ve Engels'in Komünist Manifesto'da ve Marx'ın Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'inde tarif ettiği, iki büyük sınıf arasındaki katman. Küçük mülkü (dükkân, atölye, tarla, diploma) olduğu için burjuvaziye, kendi emeğiyle geçindiği için proletaryaya benzer. Bu ikili konum, kendine ait bir sınıf programı olmamasına yol açar: yükseliş dönemlerinde işçi sınıfının yanında radikalleşir, yenilgi dönemlerinde mülkünü korumak için düzene döner. Marx'ın 18 Brumaire'deki cümlesiyle, küçük burjuva demokratlar "bir sınıfın özel çıkarını değil, halkın genel çıkarını" temsil ettiklerini sanır; oysa temsil ettikleri, iki sınıf arasındaki kararsız konumun kendisidir. **Küçük burjuva devrimciliği:** Lenin'in "Sol" Komünizm: Bir Çocukluk Hastalığı ve ilgili yazılarında tarif ettiği eğilim — coşkuda aşırı, yenilgide çabuk dağılan, disiplini "bürokrasi" diye reddeden, örgütü kişiye, programı ruh haline indirgeyen devrimcilik. Lenin bunu ahlaki bir kusur olarak değil, küçük mülk sahibinin toplumsal konumunun siyasete yansıması olarak anlatır: bugün öfkeyle ayaklanır, yarın umutsuzluğa düşer; ne sürekli örgütlenmeyi ne uzun soluklu mücadeleyi taşıyabilir. **Bu bir hakaret değil, bir konum tarifi.** Türkiye solunun 1970'lerdeki toplumsal tabanının gerçek bileşimi — öğrenci, öğretmen, memur, mühendis, küçük esnaf ve köylü çocuğu — küçük burjuvaydı; işçi tabanı DİSK'te ve mahallelerde vardı, ama örgütlerin kadroları büyük ölçüde bu katmandan geliyordu. Bunun sonuçları yenilgide ortaya çıktı.

Küçük burjuva eğiliminin bugün de geçerli göstergeleri şunlardır; her birini tanıyacaksınız:

- **"Halk cahil" söylemi:** yenilginin ya da seçim sonucunun faturasını sınıfa kesmek.
- **Siyaseti kimlik ve ahlak meselesine indirgemek:** "biz iyiyiz, onlar kötü"; sınıf çıkarı yerine karakter tartışması.
- **Örgüt yerine "duruş":** bir örgütte görev almak yerine sosyal medyada tavır göstermek; duruş, bedeli olmayan siyasettir.
- **Sınıf yerine "kültür":** laik-dindar, modern-geleneksel, Batılı-yerli gibi kültürel karşıtlıkları sınıf karşıtlığının yerine koymak.
- **Yenilgiyi kişisel trajedi olarak yaşamak:** "hayatım mahvoldu" ile "sınıfımız yenildi" arasındaki fark; birincisi ağıt, ikincisi muhasebe üretir.

Bu göstergelerin hiçbiri kişiyi kötü yapmaz. Ama hepsi bir arada, bir hareketi yenilgiye hazırlıksız, yenilgiden sonra da dağılmaya yatkın kılar. 1980'de olan buydu.

Bir noktayı açalım, çünkü genç yoldaşların kafasını karıştırabilir: "Küçük burjuva kökenli devrimci kötü müdür?" Hayır. Marx bir avukatın, Engels bir fabrikatörün, Lenin bir eğitim müfettişinin çocukluğuydu. Köken kader değildir; mesele, kökenin refleksleriyle mi yoksa sınıfın programıyla mı hareket edildiğidir. Küçük burjuva kökenli bir devrimci, kendini işçi sınıfının örgütüne ve disiplinine bağladığında kökeninin reflekslerini aşar; bağlamadığında o refleksler ilk yenilgide geri gelir. 1970'lerde Türkiye solunun sorunu, kadrolarının kökeni değil, o kadroların sınıfın örgütüne değil kendi kimliklerine bağlanmış olmasıydı. Bu ayrım bölüm boyunca izlenecek.

21.2 78 kuşağı — yenilgi sonrası dört yol ve ortak paydası

"78 kuşağı" 1970'lerin ikinci yarısında politikleşen, 12 Eylül'ün doğrudan hedefi olan kuşaktır; bugün 60-75 yaşlarındadır. Yenilgiden sonra bu kuşak dört yola dağıldı.

(a) Dağılanlar. Cezaevinden çıkan ya da hiç girmeyen büyük çoğunluk, kişisel hayata çekildi: iş, evlilik, çocuk, ev taksidi. Bu yol ahlaken en anlaşılır olandır; sekiz yıl hapisten çıkan bir insanın yaşamak istemesi doğaldır. Sorun, çekilmenin biçimidir: çoğu, siyaseti "bir gençlik hevesi" olarak geride bıraktı ve çocuklarına da öyle anlattı. "Biz çıktık, siz çekmeyin" cümlesi bu yolun parolasıdır.

(b) Taraf değiştirenler. Özal döneminin "dönek" solcuları: reklamcılıkta, medyada, holding halkla ilişkilerinde, üniversitede iş bulan ve eski siyasetlerini bir "olgunlaşma" öyküsüyle anlatan kesim. 1990'larda "ikinci cumhuriyetçilik" bu kesimin ideolojisi oldu: darbeyi değil, darbeye karşı çıkan solu "eski Türkiye" ilan etti. 2010'da "yetmez ama evet"le devam etti (Bölüm 16.2); bazıları 2021'de Paris'te "yanıldık" dedi, bazıları hâlâ savunuyor. Bu yolun sınıfsal içeriği açıktır: küçük burjuva kadro, yenilgiden sonra burjuvazinin entelektüel hizmetine geçti. Ve bunu yaparken kendine bir teori de üretti: "Sınıf bitti, artık sivil toplum var"; "devlet-toplum karşıtlığı sınıf karşıtlığından önemlidir"; "vesayete karşı her güç demokratıdır". Bu teoriler, taraf değiştirmenin gerekçesi değil, sonucudur; önce konum değişti, sonra fikir ona uydu. 1980'de solun yenilgisini "solun yanlışı" olarak anlatan, 24 Ocak'ı "kaçınılmaz modernleşme" sayan ve 12 Eylül'ü "ordu vesayeti" başlığı altında sermayeden ayırarak anlatan sivil-asker kalıbı (Bölüm 0'da eleştirdiğimiz ikinci kalıp) büyük ölçüde bu kesimin ürünüdür. Genç yoldaşlar 12 Eylül'ü okulda ve medyada bu kalıptan öğrendiyse, kalıbı kuranların bir kısmının eski 78'liler olduğunu bilmelidir.

(c) Kamplara dağılanlar. Yenilginin muhasebesini yapmak yerine birbirini suçlayan, otuz yıl aynı ayrışmayı sürdüren gruplar. Bölüm 20'de yedinci hata olarak anlattık. Buradaki savrulmalar dört yöne oldu: laikçi-ulusalcı cepheye ("asıl tehlike şeriat, ordu bizim"); Kürt siyasetinin kuyruğuna ya da karşısına ("tek devrimci güç" ya da "bölücü"); liberal demokrasiye ("vesayete karşı AKP"); İslamcı "mağduriyet" söyleminin yanına ("Menderes de mağdurdu, Erdoğan da"). Dört yönün ortak özelliği, sınıfın yerine bir kampın konmasıdır.

Kamplaşmanın en ağır bedeli, kuşağın kendi çocuklarına bıraktığı mirastır. 1990'larda ve 2000'lerde siyasete ilgi duyan bir genç, 78'lilerin arasına girdiğinde bir hareket değil bir dizi husumet buldu: kim kimin cenazesine gitmedi, kim hangi cezaevinde "teslim oldu", kim 1980'de darbeyi "faşist" değil "Bonapartist" diye tanımladı. Bu tartışmalar önemsiz değildi; ama kırk yıl sonra aynı sertlikte sürmesi, muhasebe yerine kimlik savunusu yapıldığını gösterir. Genç, haklı olarak, "bu benim kavgam değil" dedi ve gitti.

(d) Kalanlar. Kurum kuranlar: İHD'yi (1986), SAV'ı, sendikaları, dergileri, kooperatifleri, meslek odalarındaki demokratik kanatları kuran ve otuz-kırk yıl ayakta tutanlar. Bedahet Tosun bu yolun ölçüsüdür: sekiz yıl hapis, sonra kırk yıl mesai; SAV'ı kurmak ve otuz yıl tutmak; Demokrasi İçin Birlik'te bir daha kurmak. Ve bir de işçi kalanlar: 1980'de fabrikada olan, 1986'da Netaş'ta, 1989'da Bahar Eylemleri'nde, 1991'de Zonguldak'ta yeniden ayağa kalkan, adı hiçbir kitapta geçmeyen sessiz süreklilik.

Tanıklık: Nesip Uzun'un 12 Eylül: Tanıklıklar ve Pakize Ana'nın Öyküsü (SAV, 2024) kitabı, tam da bu dördüncü yolun "sıradan" insanlarını anlatır: kahraman değil, kalan. Kitabın değeri, 12 Eylül'ü liderlerin değil bir ananın gözünden anlatmasıdır; bu dosyanın anma anlayışının tanıklık karşılığıdır.

Ortak payda (a, b ve c için): yeterince bilinçli olmamak. Üç yolun ortak noktası, sınıf bilincinin yerine "devrimci kimlik" in geçmiş olmasıdır. Kimlik, bir aidiyettir: dergi, marş, sakal, parka, örgüt adı. Bilinç ise bir çözümlemedir: hangi sınıftayım, sınıfımın çıkarı ne, o çıkar hangi örgütle savunulur. 1970'lerde kimlik güçlü, bilinç zayıftı; yenilgi gelince kimlik dağıldı ve elde program kalmadı. Program olmayınca herkes toplumsal konumunun refleksine döndü: küçük burjuva konum, kişisel kurtuluşa (a), burjuvazinin hizmetine (b) ya da kampa (c) götürdü. Dördüncü yolu seçenler, bilinci kimlikten ayırabilenlerdi; onlar da aynı hataların içinden geldi, ama yenilgiyi kimliklerinin değil sınıflarının yenilgisi olarak okudular ve sınıf yenildiği için kurum kurmak gerektiğini anladılar.

"Değmeyen halk" söylemi. Bu kuşağın en yıkıcı mirası bir cümledir: "Biz onlar için öldük, onlar bize oy vermedi." Cümleyi parçalayalım. "Biz onlar için öldük": devrimciyi halkın dışında ve üstünde bir kurtarıcı sayar; oysa Bölüm 22'de göstereceğimiz gibi, ölenlerin çoğu işçi ve yoksul köylü çocuğuydu; kendileri için öldüler, sınıfları için. "Onlar bize oy vermedi": mücadelenin nesnesini suçlar, yenilginin faturasını sınıfa keser; ve tam da cuntanın istediği şeyi yapar: devrimciyle halkı birbirinden ayırır. Bu söylemin kökeni küçük burjuvadır: devrimciyi halkın öğretmeni sayan, halkın kendi mücadelesinden — Tariş'ten, Fatsa'dan, 1989'dan — öğrenmeyen tutum. "Değmeyen halk" söylemi, darbenin en büyük ideolojik zaferidir; çünkü darbe solu halktan silahla ayırmıştı, bu söylem ayrılığı gönüllü hale getirdi.

Sınıfsal okuma: kim hangi yola girdi? Kuşağın orta sınıflaşan kesimi — akademi, medya, serbest meslek, holding — (b) ve (c) yollarına daha çok girdi; liberalleşme, sınıf konumunun değişmesinin ideolojik sonucuydu. İşçi kalanlar (a) ya da (d) yolundaydı ve çoğunlukla sessizdi. "Biz çektik, siz çekmeyin" cümlesinin sınıfsal içeriği buradadır: bu cümleyi kuranlar, çocuklarını sınıf düşmekten korumaya gücü yetenlerdir. Bir tersane işçisi çocuğunu siyasetten koruyabilir; ama onu kuryelikten koruyamaz. Koruma, bir sınıf ayrıcalığıdır.

Bize ne öğretiyor (dürüstlük notu): Kuşağın direnen, cezaevinde ölen, kurum kuran kesimi eleştirmenin dışında değil, ölçütüdür. Onlar da bölünmüşlüğü, silahlı hatların, ordudan umut beklemenin içindeydi; yenilgiyi onlar da yaşadı. Fark, yenilgiyi neyle karşıladıklarıdır: kimlikle değil bilinçle, kampla değil kurumla. "Kim kaldı" sorusu "kim gitti" sorusundan daha öğreticidir; çünkü gidenler konumlarının refleksini, kalanlar bilinçlerinin sonucunu gösterir.

21.3 Darbede çocuk olanlar (bugün 50-65 yaş) — korkunun kuşağı

1980'de 5-15 yaşında olanlar, bugün 50-65 yaşındadır. Bu kuşak darbeyi yapmadı, darbeye karşı savaştı; darbenin içinde büyüdü. Sokağa çıkma yasağında oyun oynadı; ağabeyinin ya da komşunun gözaltına alınışını gördü; evde "siyaset kötüdür, bak amcan ne oldu" öğüdüyle eğitildi; YÖK üniversitesinde okudu; 1983'ten sonra Özal'ın "köşeyi dönme" ve 1990'ların özel televizyon-tüketim kültürüne girdi. Kimileri "[12 Eylül Askeri Darbe Sonrası Sosyal Değişim ve Gençler](#)" (Kırkpınar, 2022) gibi çalışmalarda bu kuşağın "apolitikliğini" bir sosyal değişim olarak inceler. Biz daha keskin söyleyelim: bu kuşağın siyasetsizliği bir tercih değil, bir ebeveyn stratejisi olarak miras alındı ve **yeterince bilinçli olmadığı için** sorgulanmadı.

Korkunun içselleşmesi şöyle çalışır: birinci kuşak korkuyu yaşadı ve nedenini biliyordu (darbe, işkence, hapis). İkinci kuşak korkuyu öğüt olarak aldı ve nedenini bilmedi; korku, nedensiz bir refleks oldu: "siyasete bulaşma". Nedensiz korku sorgulanamaz; çünkü sorgulanacak bir olgu değil, bir aile kuralıdır. "Apolitik 80 kuşağı" mitinin gerçek içeriği budur: bir kuşağın karakteri değil, bir yasağın öğüde dönüşmesi.

Bu kuşağın siyasal davranışı, küçük burjuva salınıminin tipik biçimidir. Seçimden seçime kutuplaşır ("bu seçim son şans"), sonra "bütün partiler aynı" der; "benim oyumla ne değişir" ile "bu ülke düzelmez" arasında gidip gelir; Gezi'de sokaktaydı, ertesi yıl "bir şey değişmiyor" dedi; siyaseti sosyal medyada "duruş" olarak yaşar — bir paylaşım, bir profil fotoğrafı, bir "bu ülkede yaşanmaz". Yükselişte sola, yenilgide sağa; tam Marx'ın tarif ettiği salınım. Ama bu kuşağı yalnızca seçmen olarak okumak eksik olur. Bu kuşak bugün yönetici, işveren, müdür, bürokrat ve ebeveynidir. 12 Eylül'ün işyeri kültürünü taşıyan katman budur: "sendika bela getirir", "itaat olgunluktur", "siyaset yapma, işini yap", "şirket bir ailedir". Bu kuşağın yönettiği bir işyerinde genç bir işçinin sendikaya üye olması, yalnızca patronla değil, korkunun kuşağının içselleştirdiği yasakla da karşılaşmasıdır.

Bu kuşağın gençliği de anlatılmalı; çünkü "apolitik" damgası en çok ona vuruldu. 1980'lerin ikinci yarısında üniversiteye giren ilk YÖK kuşağıydı: öğrenci derneği kurmak yasak, disiplin yönetmeliği elde, rektör atanmış, kampüste polis. 1987 referandumu, Netaş ve Bahar Eylemleri bu kuşağın gençlik yıllarına denk geldi; ama işçi sınıfının bu yeniden doğuşu, kampüste büyüyen kuşağa ulaşmadı; çünkü YÖK üniversitesi, öğrenciyle işçiyi ayıran bir duvar olarak tasarlanmıştı — 1970'lerde ODTÜ'lü öğrencinin Dikmen Deresi gecekonduasına gittiği köprü yıkılmıştı. Bu kuşağın "politik" kesimi de vardı: 1990'ların başındaki öğrenci hareketi, kamu emekçileri sendikaları (Eğitim-Sen, KESK'in kuruluş kadroları), 1990'ların sonu ve 2000'lerin "küreselleşme karşıtı" hareketleri. Yani kuşak bütünüyle apolitik değildi; apolitik olan, ailesinin "koruma"yı başarabildiği kesimiydi. Sınıf ayrımı burada başlar.

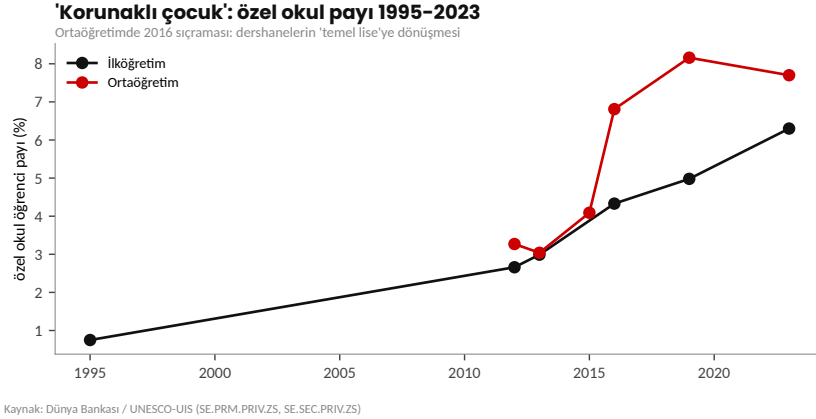
Sınıfsal veri bunu doğrular. 21.7'deki tabloya göre 50-64 yaş kuşağında ücretli oranı %55,4; kendi hesabına çalışan ve işveren oranı %34,5. Yani bu kuşağın üçte birinden fazlası küçük mülk sahibidir: dükkân, atölye, kamyon, serbest meslek, küçük şirket. Küçük burjuva refleksin maddi tabanı budur. "Çocuğunu siyasetten koru" stratejisini uygulayabilen, çocuğuna dersane, özel okul, yurt dışı verebilen kesim bu kesimdir.

21.4 "Korunaklı" çocuklar (bugün 20-40 yaş) — bir sınıf ayrıcalığı olarak apolitiklik

Fotoğraf F73. Gezi, 8 Haziran 2013: 'Taksim bizim, çarşı bizim, cadde bizim.' 'Apolitik' denen kuşağın 2911'e rağmen meydana çıkışı. Fotoğraf: Burak Su, CC BY-SA 2.0 — [Commons](#).

Üçüncü kuşak, 1985-2005 arasında doğanlardır; bugün 20-40 yaşındadır. Bu kuşak, ikinci kuşağın "koruma" stratejisinin ürünüdür. Koruma araçları bellidir: dersane (2012-13'te sayısı üç bini aşan dershaneler ve bir milyonu aşan öğrenci — doğrulanacak), özel okul (ilköğretimde özel okul payı 1995'te %0,75'ten 2023'te %6,30'a; ortaöğretimde 2012'de %3,27'den 2023'te %7,70'e — [Dünya Bankası/UIS](#)), yurt dışı eğitim, "siyasete bulaşma", "önce kendini kurtar", "diploma al, sonra ne istersen yap".

Grafik G24. İlköğretimde özel okul öğrenci payı 1995'te %0,75, 2012'de %2,66, 2019'da %4,98, 2023'te %6,30; ortaöğretimde 2012'de %3,27, 2016'da %6,81 (dershanelerin temel liseye dönüşmesi), 2023'te %7,70. Kaynak: Dünya Bankası / UNESCO UIS (2025).

Bu koruma bir **sınıf stratejisidir**. Orta sınıf aile, çocuğunu sınıf düşmekten korumak için siyasetten korur; çünkü siyaset — sendika, dernek, eylem — bu ailenin gözünde çocuğun kariyerini, dolayısıyla sınıf konumunu tehdit eder. Koruma, çocuğun "başarı"sına yatırımdır ve başarı, sınıf konumunu koruma ya da yükseltme demektir. Bu stratejinin işçi aileleri için imkânsız olduğunu görmek gerekir: bir tersane işçisinin, bir temizlik emekçisinin, bir taşeron madencinin çocuğu için "koruma" diye bir seçenek yoktur; çocuk 18'inde kurye, çağrı merkezi elemanı, depo işçisi, kasiyer, taşeron olur. Onun için siyaset bir "bulaşma" değil, çalışma koşullarının kendisidir: ücret, mesai, mobbing, iş kazası. Korunaklılık bir sınıf ayrıcalığıdır ve — ideolojinin tipik işleyişiyle — kendini "apolitiklik" diye evrenselleştirir: "bizim kuşak siyasetle ilgilenmiyor" cümlesi, aslında "bizim sınıf kesimimiz siyasetle ilgilenmeye gerek duymuyor" demektir.

İki çocuğu yan yana koyalım; ikisi de 2000 doğumlu olsun. Birincisinin annesi öğretmen, babası küçük bir mühendislik bürosunun sahibi. Sekizinci sınıftan itibaren dersane; lise özel; üniversite sınavına iki yıl hazırlık; İngilizce kursu; bir yıl Erasmus; mezuniyette "kendi işini kur" ya da "yurt dışında yüksek lisans" seçeneği. Bu çocuk 22 yaşına kadar tek bir işyeri görmedi; siyaset ona "haber"dir. İkincisinin babası taşeron inşaat işçisi, annesi ev temizliğine gidiyor. Ortaokulda dersane yok, kurs yok; lise meslek lisesi; 16 yaşında staj adı altında ücretsiz çalışma; 18'inde depoda ya da motosiklet üstünde kurye; 20'sinde askerlik, sonra çağrı merkezi. Bu çocuk 22 yaşına kadar dört işyeri gördü; siyaset ona "mesai"dir, "prim"dir, "iş kazası"dır. Birincisine "apolitik" diyoruz; ikincisine de "apolitik" diyoruz. Oysa birincisinin apolitikliği bir ayrıcalık, ikincisinininki bir örgütsüzlüktür. Aynı kelimeyle iki farklı sınıf durumunu adlandırmak, sınıf gizlemenin yollarından biridir.

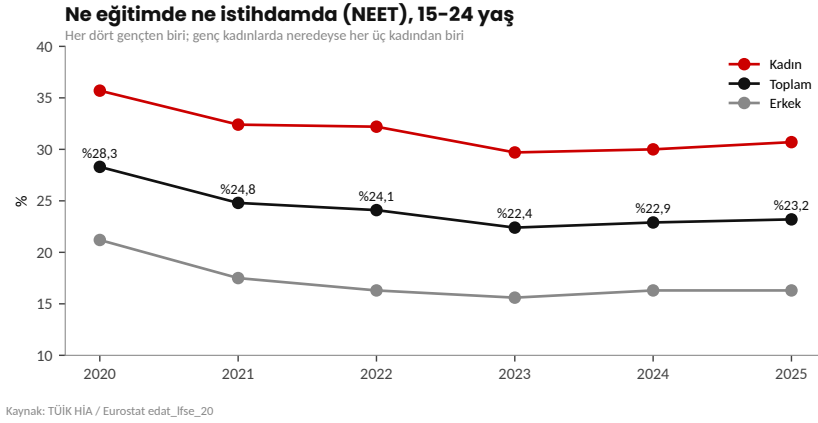
Korumanın sonucu, sınıf bilinci olmayan bir "bireysel başarı" kuşağıdır. Girişimcilik, kişisel marka, "kendini gerçekleştirme", "kendi işinin patronu ol", "pasif gelir" — Bedahet Tosun anma yazımızda "bir hayat neden yaşanır" sorusuna verilen üç sahte yanıt olarak sıraladığımız şeyler. Bu kuşak, Tekno-faşizm yazımızda anlattığımız tekno-kapitalist "bolluk" vaadine en açık kuşaktır: yapay zekâ herkesi zengin edecek, kod yazmayı öğren, yurt dışına çık, kripto al. Depolitizasyon, 12 Eylül'de yasakla başladı; bugün vaatle sürüyor.

"Girişimcilik" söyleminin sınıfsal içeriğini açalım, çünkü bu kuşağın en yaygın ideolojisidir. Girişimcilik, işçiye "sen de patron olabilirsiniz" der. Verinin gösterdiği şudur: 15-24 yaş grubunda işveren oranı %0,9, 25-29'da %2,3; kendi hesabına çalışan oranı 15-24'te %5,0. Yani gençliğin yüzde doksanından fazlası ücretlidir ve ücretli kalacaktır. "Kendi işinin patronu ol" söylemi, yüzde bir için gerçek, yüzde doksan dokuz için ideolojidir; ideolojinin işlevi, ücretlinin kendini ücretli olarak görmesini ve ücretli olarak örgütlenmesini engellemektir. Kurye "esnaf" yapılır ki sendikaya girmesin; yazılımcı "freelancer" olur ki mesai kavramı silinsin; öğretmen "eğitim koçu" olur ki iş güvencesi konuşulmasın. Bölüm 17'de taşeronlaşmayı 12 Eylül'ün devamı olarak anlattık; "girişimcilik" taşeronlaşmanın ideolojik giysisidir.

Olgu kutusu: Gezi (Mayıs-Haziran 2013), bu kuşağın "apolitik" damgasını ilk kez kitlesel olarak yırttığı andı. Katılımcıların yaş ortalaması yaklaşık 28, büyük çoğunluğu partisiz ve örgütsüzdü (İstanbul Bilgi Üniversitesi ve KONDA anketleri; ayrıntılar doğrulanacak). Gezi'nin bize öğrettiği iki şey var. Birincisi: apolitiklik bir tercih değil, bir bilinç düzeyi olduğundan, koşullar değişince bir gecede çözülebilir. İkincisi: örgütsüz politikleşme kalıcı olmaz — Gezi'den bir yıl sonra o kuşağın büyük bölümü "bir şey değişmedi" dedi ve geri çekildi; çünkü sokaktaki bilinç, işyerinde ve mahallede kurumlaşmadı. Gezi kuşağının politikleşen kesimi, on yıl sonra kurye komitelerinde, bilişim sendikasında, asgari ücret eylemlerinde yeniden görüldü; bu kez örgütle. Ders açık: kendiliğinden politikleşme başlangıçtır; örgüt, başlangıcın sürmesidir.

Bu kuşağın siyasal tepkileri de küçük burjuva biçim alır. Kimlik siyaseti: sınıf değil, "biz kimiz" tartışması. Ahlaki öfke: "bu insanlar nasıl böyle oy verir", "bu halk düzelmez". Ve kaçış: "gidelim" — yurt dışına gitme isteği, halkı suçlamanın üçüncü kuşak versiyonudur; birinci kuşak "değmedi" dedi, ikinci "bulaşma" dedi, üçüncü "gidelim" diyor. Üçü de aynı şeyi söyler: sorun sınıfta değil, halkta.

Ama. Aynı kuşak Gezi'de sokaktaydı (İstanbul Bilgi Üniversitesi anketine göre katılımcıların yarısı 30 yaş altı, %70'i partisizdi — doğrulanacak). Aynı kuşak 2022 kurye dalgasında Trendyol'dan %38,8 zam kopardı; Migros deposunda, Polonez'de, Fernas'ta komite kurdu; bilişim sendikası kurdu; 2023-26 asgari ücret eylemlerine çıktı; Birtek-Sen'de fiili grevle %35-40 zam aldı (Bölüm 18.5). Bu iki tablo çelişkili değildir; aynı kuşağın iki sınıf kesimidir. Korunaklı kesim "gidelim" der; korunaksız kesim komite kurar. Ve korunaklı kesimin giderek daha büyük bölümü korunaksızlaşıyor: 21.7'deki veri bunu gösteriyor. Apolitiklik kader değil, bilinç düzeyidir; bilinç örgütte kazanılır.

Grafik G23. Ne eğitimde ne istihdamda olan 15-24 yaş gençlerin oranı: 2020 %28,3; 2023 %22,4; 2024 %22,9; 2025 %23,2 (erkek %16,3, kadın %30,7).
Kaynak: Eurostat edat_ifse_20 / TÜİK HİA (2025).

21.5 Devrimcilere dönük eleştiri — kuşak aktarımı neden kopmuştur?

Fotoğraf F74. Gezi, AKM cephesi, 8 Haziran 2013: Deniz Gezmiş'in portresi ve 'Bütün iktidar emeğin olacak' pankartı. Kuşak aktarımı ritüelle değil, sokakta.
Fotoğraf: Burak Su, CC BY-SA 2.0 — [Commons](#).

Buraya kadar iki kuşağı eleştirdik; şimdi kendimizi. Bugünün devrimci örgütleri, üçüncü kuşağa ulaşamıyorsa bunun sorumluluğu yalnızca "apolitik gençlik"te değildir.

Kahramanlık anlatısıyla gençlere ulaşılamaz. Bir gence Deniz Gezmiş'in idam sehpasındaki sözlerini anlatmak kolaydır; Deniz'in hangi koşullarda politikleştiğini, hangi işi yaptığını, hangi kararı neden verdiğini anlatmak zordur. Kolay olan yapılr: kahramanlık anlatısı. Ama kahramanlık anlatısı gençte iki tepki üretir: ya "ben o kadar cesur değilim" (uzaklaşma) ya da "ben de öyle olmalıyım" (taklit). İkisi de örgütlenme değildir. Bölüm 22'de göstereceğiz: anmak, koşulları anlatmaktır; koşullar anlatılınca genç, kendi koşullarıyla karşılaştırır ve kendine görev çıkarır.

Kendi çocuğunu siyasetten uzak tutan devrimci ebeveyn. En sert çelişki budur. 78'liler kuşağının devrimci kalan kesiminin bir bölümü bile, kendi çocuğunu "korudu": "ben çektim, o çekmesin". Bu, devrimciliğin bir kimlik olarak yaşandığının en açık kanıtıdır: kendisi için doğru olan mücadele, çocuğu için "risk"tir. Sınıf bilinciyle yaşanan devrimcilikte böyle bir ayırım olamaz; çocuğun sınıf konumu ne olacaksa mücadelesi de o olur.

Örgütlerin "tarihini" anlatması. Genç yoldaş bir örgüte gittiğinde çoğu zaman şunu bulur: o örgütün kuruluş tarihi, bölünme tarihleri, kimin haklı çıktığı, hangi kongrenin doğru olduğu. Bu, kuşak aktarımı değil, kamp aktarımıdır. Genç, bir sınıf mücadelesine değil bir soyağacına davet edilir.

"Bizim zamanımızda" söylemi. "Bizim zamanımızda yüz binler yürüdü; şimdi kimse gelmiyor." Bu cümle gençleri dışlar; çünkü onlara ait olmayan bir zamana göre ölçer. Oysa 1980'de bir işçinin sendikaya üye olmasıyla 2026'da bir kuryenin platform algoritmasına karşı örgütlenmesi aynı mücadeledir; koşulları farklıdır. "Bizim zamanımızda" diyenin görevi, o zamanı anlatmak değil, bu zamanın koşullarını gençle birlikte çözümlemektir.

Kendi küçük burjuva kökenini görmemek. Genç kuşağın küçük burjuva eğilimlerini — "gidelim", kimlik siyaseti, "duruş" — eleştiren yaşlı devrimcinin kendisi de, 21.1'de anlattığımız gibi, aynı toplumsal tabandan geldi ve yenilgide aynı refleksleri gösterdi. Bunu görmeden yapılan eleştiri, gencin gözünde bir "vaaz" olur ve haklı olarak reddedilir.

"Hangi kampı seçeceksin" dışında soru sormamak. Kamplara dağılmış sol, gence tek soru sorar: bizden misin, onlardan mı? Oysa gencin sorusu başkadır: işyerimde ne yapabilirim? Bu soruya yanıt vermeyen örgüt, gencin sorusunu duymamıştır.

Gençlik kolunu "genç" işine ayırmak. Birçok örgütte gençlik, örgütün asıl işinden — sendika, işyeri, mahalle — ayrı bir "gençlik alanı"na yerleştirilir: üniversite kantini, festival, sosyal medya. Bu, 12 Eylül'ün YÖK'le yaptığı ayrımı örgüt içinde yeniden üretmektir: öğrenci öğrenciyle, işçi işçiyle. Oysa üniversitedeki genç, yarın plazada ücretli olacaktır; kuryelik yapan genç bugün zaten ücretlidir. Gençliği bir "alan" değil, işçi sınıfının en genç kesimi olarak örgütlemek gerekir. Rusya Gerçeği dosyamızda söylediğimiz şey burada da geçerli: insan yetiştirmek yetmez, kurum kurmak gerekir; genç kadro yetiştirip onu gireceği bir kurumdan yoksun bırakan örgüt, o kadroyu bir sonraki yenilgide kaybeder.

Çözüm: kuşak aktarımı ritüelle değil örgütlerle olur. Genç yoldaşa hikâye değil görev verilir. Bilinç yaşla değil pratikle gelir: bir işyeri komitesinde, bir sendika şubesinde, bir dayanışma fonunda, bir grev gözcülüğünde. Ve işyeri komitesi, üç kuşağı aynı masaya oturtan tek yerdir: 78'li usta, korkunun kuşağından ustabaşı ve kurye kuşağından çıkar, aynı işyerinde aynı sorunu — ücret, mesai, taşeron — konuştuğunda kuşak farkı sınıf birliğine dönüşür. Aktarım, anlatarak değil birlikte çalışarak olur.

21.6 Sentez — apolitikliğin sınıfsal formülü

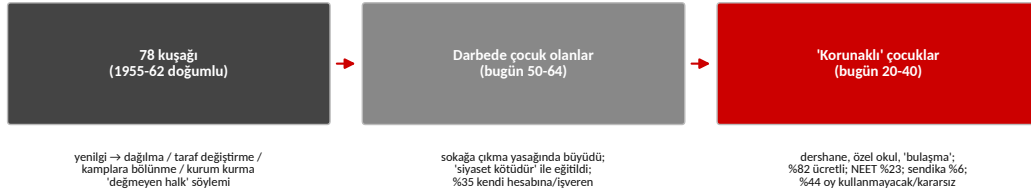
Üç kuşağı yan yana koyunca formül şudur:

korunaklılık (ayrıcılık) + korku (miras) + bilinçsizlik (program yokluğu) = küçük burjuva apolitikliği

Bu formülün her terimi işçi sınıfı için geçersizdir. İşçi çocuğu korunaksızdır: dershanesi, özel okulu, yurt dışı seçeneği yoktur. Korkusu somuttur: işsizlik, borç, iş kazası; nedeni bilinen korku, nedeni bilinmeyen korkunun aksine, örgütlenmeyle aşılabılır. Bilinci pratikte oluşur: mesaisi ödenmeyen kurye, sendikayı kitaptan değil ücretinden öğrenir. Dolayısıyla apolitikleşme bir kuşağın değil, bir sınıf konumunun özelliğidir. Ve sınıf konumu değiştikçe apolitiklik de çözülür: orta sınıf çocuklarının proleterleşen kesimi — bilişim emekçileri, hizmet sektörü, özel okul öğretmenleri, plaza çalışanları, ücretli avukatlar ve mühendisler — "korunaklı" büyüdü ama korunaksız çalışıyor; bilişim sendikasını kuranlar tam da bu kesimden çıktı.

Formülün bir de zaman boyutu var. Birinci kuşakta bilinçsizlik, bir yükseliş döneminde kimliğin bilincin yerine geçmesiydi; ikinci kuşakta korku, bilincin oluşacağı alanın yasakla kapatılmasıydı; üçüncü kuşakta korunaklılık, bilincin gereksiz sayıldığı bir sınıf konumuydu. Üç terim üç kuşakta sırayla baskın oldu ve her biri bir öncekinin ürünüydü: kimlik dağılınca korku kaldı, korku öğüde dönüşünce koruma stratejisi doğdu. Zincir aile içinde kuruldu; ama zinciri kuran aile değil, ailenin içinde yaşadığı sınıf düzenidir. 12 Eylül'ün en uzun ömürlü kurumu, YÖK ya da MGK değil, bu zincirdir; çünkü hiçbir yasada yazmaz ve bu yüzden hiçbir anayasa değişikliğiyle kaldırılamaz. Yalnızca örgütlerle kırılır.

Üç kuşak: korku, koruma ve bilinçsizliğin mirası

Miras: korku (ebeveyn stratejisi) + korunaklılık (sınıf ayrıcalığı) + bilinçsizlik (program yokluğu) = küçük burjuva apolitikliği → çözülüşü: proleterleşme + örgüt

Kaynak: TÜİK HİA 2025; Eurostat; DİSK-AR 2026; KONDA-GoFor 2024

Şema D12. Üç kuşak: 78'liler (yenilgi → dört yol), darbede çocuk olanlar (yasak → örgüt → korku), "korunaklı" çocuklar (koruma → bireysel başarı → proleterleşme) ve aktarımın koptuğu ve yeniden kurulabileceği nokta: işyeri komitesi. Kaynak: Bilgi Müşterekleri (2026).

	78'LİLER (BUGÜN 60-75)	DARBEDE ÇOCUK OLANLAR (50-65)	"KORUNAKLI" ÇOCUKLAR (20-40)
Koşullar	1970'lerin yükselişi, darbe, cezaevi, sürgün	Sokağa çıkma yasağı, YÖK, Özal, 1990'lar tüketim kültürü	Dershane, özel okul, sınav, AKP dönemi, 2016 OHAL, geçim krizi
Edinilen refleks	Kimlik olarak devrimcilik; yenilgide dağılıma / taraf değiştirme / kamp / kalma	Nedensiz korku: "siyasete bulaşma"; "bütün partiler aynı"	Bireysel başarı; "gidelim"; ahlaki öfke
Sınıfsal konum	Küçük burjuva taban; sonra orta sınıflaşan / işçi kalan ayrışması	%55,4 ücretli; %34,5 kendi hesabına + işveren — küçük mülkiyet yaygın	%81,8 ücretli — neredeyse tümüyle proleter; ama küçük burjuva refleksle
Küçük burjuva eğilim biçimi	"Değmeyen halk"; kahramanlık anlatısı; kamplaşma	"Duruş"; seçim kutuplaşması; işyerinde "sendika bela"	Kimlik siyaseti; kişisel marka; yurt dışı hayali
Siyasete ilişki	Anma; kamp; kimi kurum	Seçmen; sosyal medya; yönetici olarak yasak taşıyıcısı	%43,8 kararsız/oy kullanmayacak; %73 örgütsüz; ama kurye, bilişim, asgari ücret eylemlerinde yeniden politikleşme
Bize düşen	Muhasebeyi birlikte yapmak; kurum kuranları ölçüt almak; hikâye değil görev istemek	İşyerinde yasak taşıyıcılığını görünür kılmak; korkunun nedenini anlatmak	Proleterleşen kesimi örgütlemek; "apolitik" damgasını reddetmek; işyeri komitesi

Tablo 21.1. Üç kuşak tablosu. Sınıf verisi 21.7'den.

KUŞAK	"HALKI SUÇLAMA" SÖYLEMİNİN BİÇİMİ	NE YAPAR	SINIFSAK İÇERİĞİ
78'liler	"Biz onlar için öldük, onlar bize oy vermedi" / "değmedi"	Yenilginin faturasını sınıfa keser; devrimciyi halkın üstüne koyar	Küçük burjuva öğretmenlik: halktan öğrenmeyen öncülük
Darbede çocuk olanlar	"Bu halk düzelmez" / "cahil halk" / "hepsi aynı"	Siyasetten uzaklığı halkın niteliğiyle gerekçelendirir	Korkunun ahlaki söyleme çevrilmesi
"Korunaklı" çocuklar	"Bu ülkede yaşanmaz, gidelim" / "bu insanlarla olmaz"	Kaçışı halkın kusuruyla açıklar	Ayrıcalığın evrenselleştirilmesi: gidebilen, gidemeyeni suçlar

Tablo 21.2. "Halkı suçlama" söyleminin üç kuşaktaki biçimleri.

Araç: Bilinç düzeyi öz-denetim soruları. Genç yoldaş, kendine ve örgütüne sor: 1. Sınıfı mı görüyorum, kampı mı? Bir olayı değerlendirirken ilk sorum "hangi sınıfın çıkarına" mı, yoksa "bizimkiler mi onlarınkiler mi" mi? 2. Örgütü mü, duruşu mu? Son bir ayda siyasetim bir paylaşımdan mı ibaretti, bir görevden mi? 3. Halkı mı suçluyorum, konumu mu çözümlüyorum? "Bu halk düzelmez" cümlesini son ne zaman kurdum ve o an hangi sınıf konumundan konuşuyordum? 4. Korkunun nedenini biliyor muyum? "Siyasete bulaşma" öğüdünü kimden aldım ve o kişi neden korkuyordu? 5. Korunaklı mıyım? Ailem beni siyasetten "koruyabildi" mi; koruyabildiyse bu hangi sınıf ayrıcalığıydı? 6. İşyerimde ne yapabilirim? Bu soruya bir yanıtlım var mı, yoksa yalnızca "hangi kamp" sorusuna mı yanıt veriyorum? 7. Kahramanı mı anıyorum, koşulları mı? Andığım devrimcinin hangi işte, hangi örgütte, hangi kararlar mücadeleye ettiğini biliyor muyum? 8. Üç kuşağı aynı masaya oturtan bir yerim var mı? Yoksa kurma görevi benimdir.

Dosyanın beklentisi: Genç yoldaş, kendi kuşağını "apolitik" diye suçlamasın; kuşağının hangi kesiminin neden apolitik olduğunu sınıfsal olarak görsün ve proleterleşen kesimin örgütlenmesine yönelsin. "Gençler siyasetle ilgilenmiyor" cümlesi doğru değildir; doğru olan, gençliğin korunaklı kesiminin ilgilenmeye gerek duymaması ve korunaksız kesiminin henüz örgütle buluşmamasıdır. İkincisi bizim işimizdir.

Kişiler: Bedahet Tosun (1955-2024): 78 kuşağının dördüncü yolunun ölçüsü; sekiz yıl hapisten sonra kurum kurdu (SAV), otuz yıl tuttu, kırk yıl mesaiye gitti; bu bölümde "kalanlar"ın adıdır. **Fikri Sönmez (1938-1985):** terzi çırağından belediye başkanına; Fatsa'da halk komiteleriyle yönetti; küçük burjuva öncülüğün değil halkın kendi yönetiminin örneği; Amasya Cezaevi'nde öldü. **Kemal Türkler (1926-1980):** gömlekçi ve fabrika işçisiyken sendikacı oldu; DİSK'i kurdu; darbeden yedi hafta önce öldürüldü; işçi kalanların, kuşaklar arası aktarımı fabrikada kuranların simgesi. **Erdal Eren, Sinan Suner, Ercan Koca:** üçü de 1980'de 17-22 yaşındaydı; işçi çocuğu, ODTÜ öğrencisi, lise öğrencisi; üçünün de politikleşme öyküsü Gelecek Bizimle (Kor Kitap, 2026) kitabında koşullarıyla anlatılır — Bölüm 22'de işlenecek.

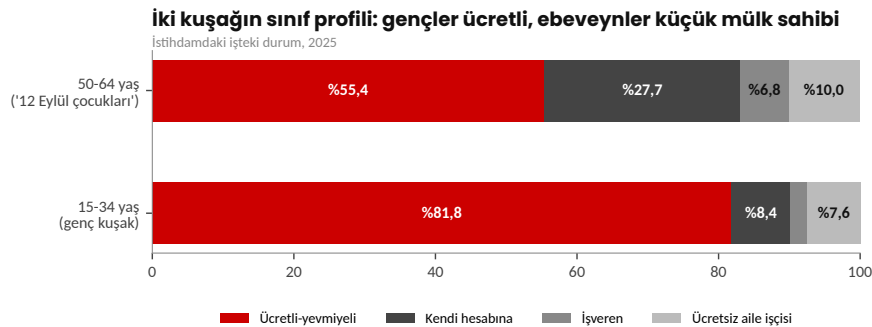
Denge söylemine yanıt: "Her kuşağın gençliği apolitik görünür; sonra büyür, olgunlaşır. 68'liler de 78'liler de yaşlanınca aynı şeyi söyledi. Bu bir kuşak meselesi değil, yaş meselesi." Bu söylemin bir doğru yanı var: "gençlik miti" (Lüküslü, 2009) her dönemde gençliğe önce umut sonra hayal kırıklığı yüklemiştir. Ama söylem, kuşaklar arasındaki en belirleyici farkı gizler: 1968'de ve 1978'de gençliğin politikleşmesi için yasal ve örgütsel bir alan vardı (1961 Anayasası, TİP, DİSK, öğrenci dernekleri); 12 Eylül bu alanı yasayla kapattı, YÖK'le, 2911'le, işkolu barajıyla kapalı tuttu. Bugünün gencinin apolitikliği bir yaş özelliği değil, kırk altı yıllık bir yasak düzeninin ve o düzenin aile içinde yeniden üretilmesinin ürünüdür. Yaş büyüyünce geçmez; örgüt kurulunca geçer.

21.7 Veri kutusu — üç kuşağın sınıfsal profili

Rakamlar: (ön araştırma, 11 Eylül 2026; kaynaklar tabloda)

GÖSTERGE	GENÇ KUŞAK (15-34)	"12 EYLÜL ÇOCUKLARI" (50-64)	KAYNAK
Ücretli-yevmiyeli oranı (2025)	%81,8 (15-24'te %80,9)	%55,4	TÜİK HİA / Eurostat Ifsa_egaps
Kendi hesabına + işveren	%10,7	%34,5	aynı
Ücretsiz aile işçisi	%7,6 (15-24'te %13,2)	%10,0	aynı
NEET (15-24, 2025)	%23,2 (kadın %30,7; 2020'de %28,3)	—	Eurostat edat_ifse_20
Genç işsizliği dar / geniş	%15,4 / %38,7 (genç kadın %48,5)	—	Eurostat une_rt_a; DİSK-AR 2026 Ç2
Sendikalaşma (25 yaş altı)	~%6	genel %13,8 (özel sektör %5,7)	DİSK-AR 31.07.2026; ÇSGB
Asgari ücret ±%5 bandında çalışan	işçilerin ~%35'i; ücretlilerin %15'i asgari ücretin altında	—	DİSK-AR Geçim Krizi 2026
Özel okul öğrenci payı	ilköğretim 2023 %6,3; ortaöğretim %7,7	1995'te %0,75	Dünya Bankası/UIS
18-30 yaşta oy kullanmayacak + kararsız	%43,8 (yerel) / %46,1 (genel); %73'ü hiçbir sivil örgüte üye değil	—	KONDA-GoFor 2024
15-24 yaş nüfus	12,87 milyon (%15,1)	—	TÜİK ADNKS 2025

Tablo 21.3. Üç kuşağın sınıfsal profili.

Kaynak: TÜİK Hanehalkı İşgücü Araştırması 2025 (Eurostat Ifsa_egaps)

Grafik G19. İstihdamdaki konum, 2025: 15-34 yaş — ücretli %81,8, kendi hesabına %8,4, işveren %2,3, ücretsiz aile işçisi %7,6; 50-64 yaş — ücretli %55,4, kendi hesabına %27,7, işveren %6,8, ücretsiz aile işçisi %10,0. Kaynak: TÜİK HİA / Eurostat Ifsa_egaps (2025).

Sınıfsal okuma. Genç kuşak %82 ücretli; neredeyse tümüyle proleterdir. "12 Eylül çocukları" kuşağında kendi hesabına çalışma ve işverenlik %35; küçük mülkiyet hâlâ yaygındır. Yani "korunaklı çocuk" stratejisinin maddi tabanı bu kuşağın küçük burjuva konumudur; ama çocukları o konumu koruyamadı, ücretlileşti. Apolitikliğin maddi çelişkisi tam buradadır: **küçük burjuva refleksler, proleter koşullarda yaşayan bir kuşağa miras kaldı.** Ebeveyn dükkân sahibiydi, çocuk plaza çalışanı; ebeveyn "kendi işini kur" dedi, çocuk kurye oldu; ebeveyn "siyasete bulaşma" dedi, çocuk mesaisi ödenmeyen bir ücretli olarak siyasetin tam ortasında buldu kendini.

Diğer rakamlar aynı çelişkiyi derinleştirir. 15-24 yaşta her dört gençten biri ne eğitimde ne istihdamda (%23,2); genç kadınlarda bu oran %30,7. Geniş tanımlı genç işsizliği %38,7; genç kadınlarda %48,5. İşçilerin yaklaşık %35'i asgari ücretin $\pm$ 5 bandında; her 100 ücretliden 15'i asgari ücretin de altında. Asgari ücretin kişi başı millî gelire oranı 1974'te %80,6 iken 2026'da %45,7 (DİSK-AR). Bu, korunaksız bir kuşaktır. Ve bu kuşağın 25 yaş altı sendikalaşma oranı %6'dır; 18-30 yaş grubunun %73'ü hiçbir sivil örgüte üye değildir; %43,8'i yerel seçimde ya kararsız ya da oy kullanmayacak.

Bu iki veri kümesini yan yana okuyun: bir kuşak hem tarihinin en proleter kuşağı hem de en örgütsüz kuşağıdır. Bu bir çelişkidir ve çelişki, siyasetin kaldıracıdır. 1967'de DİSK'i kuran refleks — sömürüyü yaşayanın örgüt kurması — bugün bu kuşakta maddi olarak mevcuttur; eksik olan bilinç ve örgüttür. Genç yoldaşlar, "apolitik gençlik" söyleminin arkasında %82 ücretli, %39 işsiz, %6 sendikal bir kuşak var. O kuşak siyasete değil; örgütsüzdür. Örgütsüzlüğün panzehiri de vaaz değil, işyeri komitesidir.

Eksik veriler (yazım turunda tamamlanacak): KONDA "100 Genç" 2025 (yurt dışı isteği, siyasete ilgi), WVS Türkiye (itaat/siyasete ilgi), dersane zirvesi 2012-13, Gezi yaş profili (KONDA), kurye sayısı.

Bugüne bağ: 12 Eylül'ün depolitizasyon programı üç kuşak boyunca aile içinde yeniden üretildi; ama üçüncü kuşakta maddi tabanını yitirdi. Küçük burjuva refleks taşıyan proleter bir kuşak, ya refleksini koruyup "gidelim" diyecek ya da konumunu görüp örgütlenecek. Hangisinin olacağını kuşağın "karakteri" değil, bizim ne yaptığımız belirler. 2022 kurye dalgası, bilişim sendikası, Migros deposu, asgari ücret eylemleri, Birtek-Sen: ikinci yol açılmış durumda. Kuşak aktarımı orada, ritüelle değil örgütle, hikâyeyle değil görevle kurulacak. "Apolitiklik kader değil, bilinç düzeyidir" cümlesi bir teselli değil, bir görev tarifidir.

Hesaplaştı mı? Hukuki: Konu dışı — depolitizasyonun hukuki dayanakları (2911, YÖK, siyasi partiler ve seçim yasaları, 6356) yerinde; hiçbir "hesaplaşma" gerekçesiyle kaldırılmadı. Kurumsal: Hayır. 12 Eylül'ün kurduğu YÖK üniversitesi, sınav ve dersane sistemi, sendikası işyeri kültürü üç kuşağı biçimlendirdi ve sürüyor; devrimci örgütler kuşak aktarımı için kalıcı bir kurum kuramadı. İdeolojik: Hayır. "Apolitik kuşak", "değmeyen halk" ve "gidelim" söylemleri, 12 Eylül'ün depolitizasyon programının kuşaktan kuşağa taşınan biçimleridir; sol bunları sınıfsal olarak çözümlemek yerine çoğu zaman yineledi.

Bu bölümün kaynakları: - Marx ve Engels, Komünist Manifesto (1848); Marx, Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i (1852); Lenin, "Sol" Komünizm: Bir Çocukluk Hastalığı (1920) - [Eurostat Ifsa egaps — istihdamdaki konum, yaş grupları, 2025](#); [Eurostat edat Ifse 20 — NEET](#); [Eurostat une_rt_a — genç işsizliği](#); [Eurostat demo_pjangroup — 15-24 nüfus - DİSK-AR, İşgücü Piyasası 2026 Ç2 \(geniş işsizlik\)](#); [DİSK-AR, Sendikal Haklar Raporu \(31 Temmuz 2026\)](#); [DİSK-AR, İşçi Sınıfının Geçim Krizi \(Haziran 2026\)](#); [ÇSGB, Temmuz 2026 sendika istatistikleri](#) - [Dünya Bankası / UIS, özel okul payı](#) - [KONDA-GoFor, Gençlerin Politik Tercihleri Araştırması 2024](#); [GoFor lansman özeti](#) - [Kırkpınar, "12 Eylül Askeri Darbe Sonrası Sosyal Değişim ve Gençler", USB D 2022](#); [Mahmood & Akca, "Sosyolojide Kuşak Kavramı", Sosyolojik Bağlam 2026](#); [Demet Lüküslü, Türkiye'de "Gençlik Miti" \(İletişim, 2009\)](#); [Leyla Neyzi, "Object or Subject?", İJMES 33\(3\), 2001](#) - [Halk TV, "yetmez ama evet"çilere Paris'te soruldu \(2021\)](#) - [Nesip Uzun, 12 Eylül: Tanıklıklar ve Pakize Ana'nın Öyküsü \(SAV, 2024\)](#) - [Bilgi Müşterekleri blog yazıları: Bedahet Tosun anması \(üç sahte yanıt, "kırk yıl mesai"\)](#); [Tekno-faşizm \(bolluk vaadi\)](#); [Rusya Gerçeği dosyası \("insan yetiştirdi, kurum kurmadı"\)](#); [Bilişim Emekçisinin El Kılavuzu](#); [Gig Ekonomi dosyası](#).

BÖLÜM 22

Simgeler ve Anmak: Sinan Suner, Erdal Eren ve Ercan Koca'dan Bugüne — Mezar Seviciliğine Karşı Marksist Bir Anma Anlayışı

Tez. Anmak, mezar yenilemek değildir. Anmak, bir insanın hangi koşullarda devrimci olduğunu, mücadeleye nasıl katıldığını, hangi işyerinde ve hangi örgütte ne yaptığını anlatmak ve o mücadeleyi sürdürmektir. 12 Eylül'ün simgeleri "parlak çocuklar" değil, işçi, köylü, zanaatkar ve taşralı öğrenci çocuklarıydı; kimsenin zorlamadığı bir dönemde kendi tercihleriyle devrimci oldular ve tercih ettikleri hayatı pişmanlık duymadan yaşadılar. Onlara masumiyet atfetmek tercihlerini siler; pişmanlık atfetmek onlara yapılmış en büyük saygısızlıktır. Bu bölüm dosyanın tarafını ve beklentisini açıkça ilan eder: her anma bir eğitim, her yıl dönümü bir görev çıkışı olmalıdır.

Fotoğraf F13. Erdal Eren'in Karşıyaka Mezarlığı'ndaki kabri, Ankara, 2019. Anmak mezarı yenilemek değil; hangi koşullarda devrimci olduğunu anlatmaktır. Fotoğraf: Pragdon, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

Kavram: Simge — bir dönemin sınıf mücadelesini tek bir kişide, tek bir olayda görünür kılan ad. Simge, kişiden büyüktür; ama kişiyi silerse yalan olur. **Fetiş** — Marx'ın Kapital'de meta için kullandığı kavram: insanlar arasındaki bir ilişkinin, nesneler arasındaki bir ilişki gibi görünmesi. Anmada fetiş, mücadele ilişkisinin yerine mezar taşının geçmesidir. **Mezar seviciliği** — bu dosyanın, anmanın fetişleşmiş biçimi için kullandığı ad: çelenk, fotoğraf, aynı slogan, aynı kapı; ama koşul yok, örgüt yok, görev yok. **Sınıf pratiği olarak anma** — anmanın, ölünün mücadelesini bugünkü örgütlenmeye bağlayan bir eğitim ve görev etkinliği olarak kurulması.

Bu bölüm dosyanın ağırlık merkezlerinden biridir; çünkü 12 Eylül'ü genç kuşağa aktaran neredeyse tek kanal bugün anmalardır. Okul anlatmaz; televizyon "80'ler" nostaljisi satar ([KVKK yazımızda](#) o nostaljinin altındaki 1.683.000 fişlemeyi anlatmıştık); aile "siyasete bulaşma" der. Geriye 13 Aralık'ta Karşıyaka'nın 2 numaralı kapısı, 22 Temmuz'da Topkapı, 10 Haziran'da Davulkuşu kalır. Bu kanal değerlidir ve onu tutanların emeğini teslim ederek yazıyoruz. Ama bu kanalın kırk altı yılda nasıl bir kalıba oturduğunu, kalıbın neyi anlatıp neyi anlatmadığını ve nasıl bir anmanın sınıfa yarayacağını konuşmadan bu dosya tamamlanmış olmaz.

22.1 12 Eylül'ün simgeleri — kişiler, koşullar, tercihler

Her simgeyi aynı beş soruyla anlatacağız. Bu şablon keyfi değil; bölümün sonunda bir araç olarak vereceğimiz "simge kişi anlatım şablonu"nun kendisidir. Beş soru şudur: (1) Hangi sınıfa ve nereye doğdu? (2) Hangi koşullarda politikleşti? (3) Hangi örgütte, hangi işte, nerede mücadele etti? (4) Nasıl öldürüldü ya da nasıl yaşadı? (5) Bugün nasıl anılıyor ve bu anma neyi eksik bırakıyor? Beşinci soru bu bölümün asıl sorusudur. Bir insanı anmanın ölçüsü, onun hakkında ne kadar ağladığımız değil, onun tercihini ne kadar anlaşılır kıldığımızdır.

Sinan Suner (1958, İzmir — 30 Ocak 1980, Ankara)

Doğduğu sınıf ve yer. İzmir'de bir işçi ailesinin çocuğu. ODTÜ Elektrik-Elektronik Mühendisliği öğrencisi. Yani 1970'lerin sonunda işçi çocuğu olup üniversiteye girebilmiş, o yılların deyimiyile "okumuş" bir işçi çocuğu.

Nasıl politikleşti. ODTÜ'de. Ama önemli olan üniversitede değil, üniversitenin dışında ne yaptıdır: Yurtsever Devrimci Gençlik Derneği (YDGD) içinde Dikmen Deresi gecekondu komitesinde çalıştı. Gecekondu komitesi, o dönem devrimci gençliğin mahalleye taşıdığı örgütlenme biçimidir: yol, su, elektrik, tapu mücadelesi; faşist saldırılara karşı mahalle savunması. Suner'in politikleşmesi kürsüde değil, gecekondu da tamamlandı.

Nerede mücadele etti. Ankara'nın yoksul mahallelerinde; Dikmen ve Öveçler'de. Gelecek Bizimle (haz. C. Hakkı Zariç ve Kübra Yeter, Kor Kitap, Temmuz 2026) adlı sözlü tarih çalışması onun ODTÜ'deki ve Öveçler'deki görevlerini tanıklıklarla anlatır; kitap bu bölümün ilkesini uygulayan güncel bir örnektir: kahramanlık anı değil, politikleşme süreci.

Nasıl öldürüldü. 30 Ocak 1980'de Ayrancı'da, MHP milletvekili Cengiz Gökçek'in koruması Süleyman Ezendemir tarafından vuruldu; kan kaybindan öldü ([Habere Güven](#); [İmece-Der](#)). Bir milletvekilinin koruması: yani faşist terörün devletle iç içe geçtiği yerin tam adresi. Bölüm 5'te anlattığımız "günde 20 ölü"nün anatomisi budur; Suner o istatistiğin bir satırıdır.

Bugün nasıl anılıyor, ne eksik. 13 Aralık'ta Erdal Eren'le birlikte, Karşıyaka'da. Eksik olan: Suner'in adı Eren'in gölgesinde kalır; oysa olayların zinciri onunla başlar. Sinan Suner'in cenaze eylemi (2 Şubat 1980), Erdal Eren'in gözaltına alındığı olaydır. Suner anlatılmadan Eren anlaşılır. Ve Suner'in asıl işi — gecekondu komitesi — anmalarda hemen hiç anlatılmaz; anlatılsa, bugün Dikmen'de kentsel dönüşüme direnen mahalleliyle doğrudan bağ kurulurdu.

Erdal Eren (Şebinkarahisar/Giresun, 1961 (resmî) — Ankara, 13 Aralık 1980)

Doğduğu sınıf ve yer. Karadeniz taşrasından, Şebinkarahisar'dan Ankara'ya gelmiş bir aile. Ankara Yapı Meslek Lisesi öğrencisi. Meslek lisesi, o yıllarda da bugün de işçi çocuğunun okuludur; Eren "parlak çocuk" kalıbına değil, tam da şantiyeye yetiştirilen genç işçi kalıbına uyar.

Nasıl politikleşti. Lise yıllarında, YDGD (TDPK çevresi) içinde. Politikleşmesinin koşulu, Bölüm 5'te anlattığımız 1978-80 Ankara'sıdır: faşist saldırılar, gecekondu mahallelerinin savunması, sıkıyönetim. Bir işçi çocuğunun 16-17 yaşında devrimci olması o yıllarda istisna değil, kuraldı.

Nerede mücadele etti. Ankara'da, liseli gençlik içinde. 2 Şubat 1980'de Sinan Suner'in cenaze eyleminde 24 kişiyle birlikte gözaltına alındı. Er Zekeriya Önge'nin ölümünden yargılandı. Otopside G-3 mermisi bulunmuştu — G-3, ordunun tüfeğidir. Askeri Yargıtay kararı iki kez bozdu; MGK onayladı. 19 Mart 1980'de verilen idam kararı, darbeden üç ay sonra, 13 Aralık 1980'de Ulucanlar'da infaz edildi ([Bianet](#), "[35 yıldır 17 yaşında](#)"; [Gazete Duvar](#), [kuzenlerinin anlatımı](#)).

"Yaşı büyütüldü" — masumiyet değil, hukuksuzluk kanıtı. Resmî kayıta doğum tarihi 25 Eylül 1961; aile 1963 ya da 1964 diyor. Bu tartışma anmalarda hep "çocuktuk" vurgusuyla anlatılır. Biz başka bir şey söylüyoruz: yaş tartışmasının anlamı Eren'in masum olması değil, devletin idam edebilmek için kendi hukukunu bile çiğnemesidir. 18 yaşından küçüğü asamayan bir hukuk, nüfus kaydını kanıt sayıp 17 yaşındakini asmıştır. Bu, "çocuğa kıydılar" ağıtından çok daha ağır bir suçlamadır: aygıt, hedefine ulaşmak için kendi kurallarını askıya almıştır. 12 Eylül'ün bütün tarihi bu cümledir.

Erdal Eren'in kendi sözleri. Üç sözü kaynaklıdır ve üçü de dosyanın tavrını onun ağzından söyler. Mahkemede karar okunduğunda: "Faşizme ölüm, halka hürriyet" — AA fotoğrafçısı Caner Gören'in tanıklığı ([Bianet](#)). Annesine 10 Nisan 1980'de Mamak'tan: "Bir sonraki ziyarette bana özgürlüğü ve tohumlarını getirin. Başınızı eğmeden, gözyaşı dökmeden, üzülmeden gidin" ([Bianet](#)). Son mesajı: "Beni çaresiz, olanaksız biri gibi görüp yas tutmayın. Hepinize özgür ve mutlu bir yaşam diliyorum" ([Bianet](#), "[Yıkılması 13 Aralık](#)"). Dikkat edin: üç sözde de yas yok, pişmanlık yok, masumiyet savunusu yok. Özgürlük, tohum, mutluluk var. Eren'i "çaresiz, olanaksız biri gibi görüp yas tutan" her anma, onun açık vasiyetine aykırıdır.

Bugün nasıl anılıyor, ne eksik. Her 13 Aralık Karşıyaka 2 numaralı kapı; EMEP, Emek Gençliği, Devrimci 78'liler, Ankara 78'liler Derneği; "Denizlerden Erdal'a gençlik emeğin saflarında" sloganı ([Bianet](#), 2025). Kurumsal anmanın iyi örnekleri de var: SAV'ın yapımcılığında Tunç Erenkuş'un Oğlunuz Erdal belgeseli (2010) ([Bianet](#)); Kuşadası'nda Kenan Evren Caddesi'nin 2015'te Erdal Eren Caddesi olması ([Bianet](#)); 2026'da Gelecek Bizimle. Eksik olan şudur: Eren "17 yaşında kalmış" bir imgeye dönüşmüştür. Bu imge güçlüdür ama sınıfsal içeriği şudur: masumiyet vurgusu tercihi gölgeler. 17 yaşındaki bir yapı meslek lisesi öğrencisi, o yaşta devrimci olmayı seçmiştir; imge onu seçen özne olarak değil, kurban olarak dondurur. Eren'in mektubu tam da bunu reddeder.

Fotoğraf F75. Ulucanlar'da idam edilenlerin listesi (1925-1983), müze panosu, 2016: Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan, Hüseyin İnan, Necdet Adalı, Mustafa Pehlivanoglu, Erdal Eren, Fikri Arkan, Ali Bülent Orkan...

Fotoğraf: Ankara'dan, CCO — [Commons](#).

Ercan Koca (1963 — 15 Aralık 1980, Ankara)

Doğduğu sınıf ve yer. 1963 doğumlu, Ankara'da öğrenci. 17 yaşında.

Nasıl politikleşti. Eren ve Suner'le aynı çevrede, aynı mahallelerde, aynı koşullarda.

Nerede mücadele etti ve nasıl öldürüldü. 13 Aralık 1980 — Erdal Eren'in idam edildiği gün — Demetevler'de pankart asarken yakalandı. Demetevler ve Yenimahalle karakollarından Etimesgut Zırhlı Birlikler'e götürüldü. 15 Aralık 1980'de GATA'da öldü. 10 Mart 1981'de takipsizlik kararı verildi; dosyada Yüzbaşı Yaşar Kunduh'un adı geçer ([Bellek Müzesi dava dosyası](#)). Koca'nın hikâyesi, Bölüm 8'de anlattığımız gözaltı → sorgu → ölüm zincirinin en kısa örneğidir: 48 saat.

(bkz. D22, Bölüm 8)

Bugün nasıl anılıyor, ne eksik. Karşıyaka'da, Eren ve Suner'in yanında. Adı üçlünün üçüncüsü olarak geçer; kendi başına neredeyse hiç anlatılmaz. Oysa Koca'nın hikâyesi, 13 Aralık'ın asıl dersini taşır: idamın ertesi günü pankart asmak. Yani cunta en ağır cezayı verdiği anda bile mücadele sürmüştür. Bu, "korku kuşağı" anlatısının (Bölüm 21) 1980'in kendisinde yanlışlandığının kanıtıdır. Ve takipsizlik kararı, Bölüm 19'da anlattığımız cezasızlığın ilk örneklerindendir: dava 1981'de kapanmıştır; kimse yargılanmamıştır.

Olgu kutusu: Suner-Eren-Koca zinciri, on bir ayda tamamlanır: 30 Ocak 1980 Suner vurulur; 2 Şubat cenazesinde Eren gözaltına alınır; 19 Mart Eren'e idam kararı; 12 Eylül darbe; 13 Aralık Eren asılır, aynı gün Koca gözaltına alınır; 15 Aralık Koca ölür. Üçü de Karşıyaka'dadır. Üçü de işçi ve emekçi çocuğudur; üçü de Ankara'nın yoksul mahallelerinde çalışmıştır. Zincir tek başına 12 Eylül'ün "iki tarafın şiddetine son verme" değil, bir tarafın mücadelesini bitirme hareketi olduğunu gösterir. Kaynaklar: [Habere Güven](#); [Bellek Müzesi](#).

Necdet Adalı (1958, Ankara — 8 Ekim 1980, Ankara)

Doğduğu sınıf ve yer. 1958 doğumlu, Ankara Yıldırım Beyazıt Lisesi öğrencisi. Bir lise öğrencisi; ne "parlak" ne "istisna" — o yılların on binlerce liseli devrimcisinden biri.

Nasıl politikleşti ve nerede mücadele etti. Dev-Lis'te — Kurtuluş hareketinin lise kanadında. Ankara'da liseli gençlik içinde. "Kıraathane tarama" suçlamasıyla yargılandı; darbeden önce tutuklanmıştı, Mamak'ta tutuldu.

Nasıl öldürüldü. 12 Eylül'ün ilk infazı: 7 Ekim'i 8 Ekim 1980'e bağlayan gece, Ulucanlar'da; aynı gece Mamak'ta ülkücü Mustafa Pehlivanoğlu asıldı ([Yeni Şafak](#); [Hürriyet](#)). Karşıyaka'da Pehlivanoğlu'nun yanına gömüldü. Cunta "bir sağdan bir soldan" asarak "tarafsızlık" gösterisi yaptı; bu gösterinin ne olduğunu EK E'de ayrıca anlatıyoruz.

Kendi sözü. Son mektubunda: "**Mücadeleyi erken bıraktığım için üzgünüm... ama pişman değilim**" ([Gazete Duvar](#)). Üzüntüsü ölüme değil, mücadeleyi erken bırakmak zorunda kalmaya. Pişmanlık yok. Bu cümle dosyanın tavrının ikinci kaynağıdır.

Bugün nasıl anılıyor, ne eksik. "Kendini bu halk için feda etti" anlatısı, Adalı'nın kendi cümlesini görmezden gelir. O, kendini feda eden bir kurban değil, mücadelesinin yarım kalmasına üzülen bir öznedir. Fedanın yerine tercihi koymak, Adalı'ya sadakattir.

Veysel Güney (Hekimhan/Malatya — 10 Haziran 1981, Gaziantep)

Doğduğu sınıf ve yer. Hekimhan'ın Davulkulu köyünden bir köylü çocuğu; 24 yaşında öldürüldü.

Nasıl politikleşti ve nerede mücadele etti. Devrimci Yol içinde, Antep'te.

Nasıl öldürüldü. 28-30 Aralık 1980'de Antep'te yaralı yakalandı. 6 Şubat 1981 ilk duruşma; 17 Şubat idam kararı — on bir günde. Avukat talebi reddedildi. 10 Haziran 1981'de, TBMM onayı bile olmadan asıldı. Cenazesi Yüzbaşı Burhan Erdem'e teslim edildi ve kaybedildi. Savcı 2006'da "delil yoktu" dedi ([Bianet, 2009](#); [Bianet, 2021](#)).

Kendi sözü. Şiirinden: "**Mezarımı yol kenarına yapın / 'Devrim şehidi' yazın.**" Mezarı yoktur. Ailesi kırk beş yıldır arıyor. 28 Eylül 2013'te Devrimci 78'liler Federasyonu Davulkulu'da bir anıt mezar yaptırdı; 2016'da anıt hakkında soruşturma açıldı.

Bugün nasıl anılıyor, ne eksik. 10 Haziran'da Davulkulu'da, ailenin ve Federasyon'un emeğiyle. Güney'in hikâyesi, bu bölümün mezar seviciliği eleştirisine sınır çizer; 22.3'te ayrıca ele alacağız: **mezarı olmayanın mezar hakkı**, ritüelin değil hakikat mücadelesinin konusudur.

Hıdır Aslan (1958, Hozat/Dersim — 25 Ekim 1984, Burdur)

Doğduğu sınıf ve yer. Hozat'ta, Dersim'de doğdu; Alevi-Kürt coğrafyasının yoksul taşrasından bir öğrenci.

Nasıl politikleşti ve nerede mücadele etti. Devrimci Yol'un İzmir sorumlusu. 26 Şubat 1980'de tutuklandı — darbeden yedi ay önce.

Nasıl öldürüldü. Örgüt yöneticiliğinden mahkûm edildi; 25 Ekim 1984'te Burdur'da asıldı. 12 Eylül'ün son infazıdır ([Wikipedia](#)). Yani cunta, "sivil" hükümetin göreve başlamasından (Aralık 1983) on ay sonra da asmaya devam etti. Bu tarih, "1983'te demokrasiye dönüldü" cümlesinin yanıtıdır.

Ne eksik. Aslan, idam listesinin son adı olarak anılır; Dersimli, Alevi ve Kürt bir devrimci olarak sınıf ve kimlik eksenlerinin kesiştiği yerde durduğu neredeyse hiç anlatılmaz. Bölüm 5.3'te anlattığımız Maraş ve Çorum'un hedef aldığı coğrafya, onun coğrafyasıdır.

Mazlum Doğan, Dörtler ve 14 Temmuz (Diyarbakır 5 No'lu, 1982)

Mazlum Doğan. 1955'te Karakoçan'da (Elazığ) doğdu; Hacettepe İktisat'a 1974'te girdi, 1976'da bıraktı. PKK'nin kurucularından ve Merkez Komite üyesi; Serxwebün'un ilk editörü. 1979'da Viranşehir'de tutuklandı. Diyarbakır 5 No'lu'da "Işık odası" işkencesinden geçti. 21 Mart 1982 Newroz gecesi hücreni ateşe verip kendini astı. Sözü: "**Teslimiyet ihanete, direniş zafere götürür**" ([Bianet](#), [kardeşi Arife Doğan anlatıyor](#)).

Dörtler. Ferhat Kurtay, Eşref Anyık, Mahmut Zengin, Necmi Öner — 17 Mayıs'ı 18'e bağlayan gece kendilerini yaktılar.

14 Temmuz ölüm orucu. Kemal Pir (1952, Güzeloluk/Gümüşhane; Hacettepe Edebiyat; PKK kurucu MK üyesi — bir Türk devrimcisi olarak Kürt hareketinin kurucuları arasında), M. Hayri Durmuş, Akif Yılmaz, Ali Çiçek. 14 Temmuz 1982'de başlayan ölüm orucunda Pir 7 Eylül, Durmuş 12 Eylül, Yılmaz 15 Eylül, Çiçek 17 Eylül'de öldü ([Wikipedia](#), [Diyarbakır Cezaevi](#)). Pir'in sözü: "**Yaşamı uğruna ölecek kadar seviyoruz.**" Haşim Aydemir'in 14 Temmuz belgeseli (2017) yaklaşık 150 tanıkla bu direnişi kaydeder ([Bianet](#)).

Bugün nasıl anılıyor, ne eksik. Kürt hareketi bu adları güçlü ve kitlesel biçimde anar; Türk solu çoğunlukla anmaz. Bu ayrışma, 12 Eylül'ün en kalıcı zaferlerinden biridir: darbe, Türk ve Kürt emekçilerinin ortak hafızasını ikiye bölmüştür. Bizim tavrımız açıktır: Diyarbakır 5 No'lu, Mamak ve Metris aynı aygıtın üç şubesi; Mazlum Doğan'ı anmayan bir 12 Eylül anması eksiktir, Erdal Eren'i anmayan da. 2020'de İzmir'deki 12 Eylül Utanç Müzesi sergisinin valilik baskısıyla kaldırılmasının gerekçesinin Mazlum Doğan fotoğrafı olması ([Gazete Duvar](#)), bu bölünmenin devlet eliyle bugün de sürdürüldüğünü gösterir. Kemal Pir'in Gümüşhaneli bir Türk olarak Diyarbakır'da ölmesi, bu bölünmeye karşı en somut yanıtıdır.

Kemal Türkler (1926, Denizli — 22 Temmuz 1980, İstanbul)

Doğduğu sınıf ve yer. Denizli'de yoksul bir ailede doğdu; gömlekçi, ayakkabıcı, sonra Emayetaş'ta fabrika işçisi. Simgeler arasında sınıf kökeni en açık olanıdır: kendisi işçiydi.

Nasıl politikleşti ve nerede mücadele etti. Fabrikada. 1954'ten 1980'e Maden-İş Genel Başkanı; 13 Şubat 1967'de DİSK'in kurucusu ve 1977'ye kadar Genel Başkanı ([Birleşik Metal-İş](#)). 15-16 Haziran 1970'in, 1 Mayıs 1977'nin, MESS grevlerinin adı. Bölüm 18'de anlattığımız sınıf sendikacılığının kurucu pratiği onun eliyle yapıldı.

Nasıl öldürüldü. 22 Temmuz 1980'de Merter'de evinin önünde, kızının gözleri önünde vuruldu. Darbeden 52 gün önce. DİSK'i kapatma davası, cinayetten sekiz gün sonra, 30 Temmuz 1980'de açıldı ([DİSK](#)). Sıra bellidir: önce önder, sonra örgüt, sonra darbe.

Bugün nasıl anılıyor, ne eksik. 22 Temmuz'da Topkapı Mezarlığı'nda, DİSK ve Birleşik Metal-İş'in düzenlediği anmayla; 2026 "Kemal Türkler Yılı" ilan edildi ([Bianet](#)). 2026 anmasına direnişteki Çapa yemekhane işçilerinin katılması ([Bianet](#)), bu bölümde "olması gereken" in en somut örneğidir: mezar başında bugünkü direniş. Eksik olan ise genel kültürde Türkler'in "12 Eylül kurbanı" olarak anılıp **sendikacı** kimliğinin silinmesidir. Türkler, işçi sınıfının örgütlenme hakkı için öldürüldü; onu anmak, işkolu barajını anlatmadan olmaz.

Fikri Sönmez (1938, Kabakdağı/Fatsa — 4 Mayıs 1985, Amasya Cezaevi)

Doğduğu sınıf ve yer. Fatsa'nın Kabakdağı köyünden; terzi çırağı, sonra terzi. "Terzi Fikri."

Nasıl politikleşti ve nerede mücadele etti. TİP'te; 1972-74 arasında hapis yattı. 14 Ekim 1979'da Fatsa'da bağımsız belediye başkanı seçildi; on bir halk komitesiyle ilçeyi yönetti: çamur deryası sokakları halkın kendi emeğiyle temizleyen "Çamura Son" kampanyası, karaborsaya karşı halk denetimi ([Bianet](#)). Fatsa, Türkiye'de emekçilerin bir yerel yönetimi doğrudan ele aldığı en somut deneydir.

Nasıl yaşadı ve öldü. 11 Temmuz 1980'de "Nokta Operasyonu"yla — darbeden iki ay önce, tanklarla — Fatsa işgal edildi; Sönmez tutuklandı. 4 Mayıs 1985'te Amasya Cezaevi'nde kalp krizinden öldü: 299 cezaevi ölüsünden biri.

Bugün nasıl anılıyor, ne eksik. 4-5 Mayıs'ta Kabakdağı'nda; Fikri Sönmez Derneği (2022) ve Vakfı (çalıştay, Şubat 2026) mezar ziyaretini "Demokrasi yerelden yükselir" paneliyle birleştiriyor ([Bianet](#)) — ritüele eğitim öğesi eklenmiş bir örnek. Eksik olan: Fatsa'nın bugünkü kayıym rejimiyle ([Mızraklı yazımız](#)) doğrudan bağının kurulmaması. Nokta Operasyonu, seçilmiş belediyeye el koymanın 1980 tarihli adıdır; kayıym aynı aygıtın 2016 tarihli adı.

Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan, Hüseyin İnan (6 Mayıs 1972)

12 Mart'ın simgeleri; 12 Eylül anmalarında "Denizlerden Erdal'a" sloganıyla yaşarlar. Bu süreklilik doğrudur — 12 Mart, 12 Eylül'ün provasıdır (Bölüm 4). Ama bir tehlike taşır: Denizler, popüler kültürde en çok "kahraman"laştırılmış, tercihleri en çok "gençlik heyecanı"na indirgenmiş adlardır. Anmalar Denizlerin kararlarını — Bölüm 3'te anlattığımız 1968-71 tartışmalarını, MDD-SD ayrışmasını, THKO'nun kuruluş gerekçesini — anlatmadıkça, onları poster yapar. Poster, fetişin en yaygın biçimidir.

1 Mayıs 1977 ölümleri — adsızlaştırılmış 34 kişi

Otopsi ve iddianameye göre 34 ölü (biri kimliksiz); DİSK'in 2009-10 çalışması 41'e ulaşır ([Bianet](#)). Çoğu işçi. Adlarını neredeyse kimse bilmez; "Kanlı 1 Mayıs" tek bir imge olarak anılır. Failler bulunmadı; dava zaman aşımına uğradı ([Hafıza Merkezi](#)). Bu 34-41 kişi, simgeleşmemiş ölümlerin en büyük topluluğudur ve anma kültürünün bir kör noktasını gösterir: adı olmayan ölü, hikâyesi olmayan ölüdür; hikâyesi olmayan ölü, mücadelesi anlatılamayan ölüdür. EK J'deki çağrının ilk işlerinden biri bu 41 adın işyeri ve mahalle hikâyesidir.

İlhan Erdost ve işkencede öldürülenler

İlhan Erdost (1944, Artova/Tokat): Sol Yayınları ve Onur Yayınları'nın kurucusu; Marx'ı, Lenin'i Türkçeye taşıyan yayıncı. 7 Kasım 1980'de ağabeyi Muzaffer'le gözaltına alındı ve aynı gün Mamak'ta dövülerek öldürüldü. Yedi yıllık davada erlere 8-10 yıl, çavuşa 6 ay verildi; emri veren Recep Ergun yargılanmadı ([Bianet](#)). Yanında: Cengiz Aksakal (Şavşatlı öğretmen, 40 yaş, 3 çocuk; Artvin Öğretmen Okulu'nda işkence, 12 Kasım 1980; subaylar beraat; AİHM 2007'de Türkiye'yi mahkûm etti — [Bianet](#)); Süleyman Cihan (31 yaşında öğretmen, 2 çocuk; 31 Temmuz 1981; 2012 Fincancı raporu "işkenceyle öldükten sonra atıldı"; savcılık 2014'te "işkenceyle öldürüldü" deyip zaman aşımından kapattı — [Bianet](#)); Nurettin Yedigöl (26, İÜ İşletme; 12 Nisan 1981 Gayrettepe; cesedi kaybedildi; annesi Zeycan Yedigöl bir Cumartesi Annesi — [Bianet](#)); Behçet Dinlerer (26, işçi ailesi; DAL'da işkence — [Bianet](#)). Bu adlar Bölüm 8'in T1 tablosunda ayrıntılıdır; burada tek bir şey için anıyoruz: hepsinin davası ya beraatle ya zaman aşımıyla kapandı. Anma, cezasızlığı anlatmadıkça eksiktir.

Bedahet Tosun ve adı anılmayan sıradan devrimciler

Bu dosya Bedahet Tosun'a (Ceyhan 1955 – Ankara 23 Ağustos 2024) adanmıştır ve bunun nedeni onun bir simge olmamasıdır. Köy enstitüsü mezunu bir öğretmenin oğlu; 1973'te ODTÜ'de; 12 Eylül'den sonra sekiz yıl hapis; cuntanın en ağır işkencelerinde ağzından tek kelime alınamadı. Çıktı, gazetecilik yaptı, Sosyal Araştırmalar Vakfı'nı kurdu ve otuz yıl ayakta tuttu, Demokrasi İçin Birlik'in kurucuları arasında yer aldı; kırk yıl her sabah işe gitti ([DİB anması](#); [Artı Gerçek](#)). 23 Ağustos 2026'da yayımladığımız anma yazısında bunu bir formülle özetlemiştik: **üç gün işkence, sekiz yıl hapis, kırk yıl mesai**. Ve bir ölçüt: **bir hayatın ölçüsü zirvesi değil, ortalamasıdır**.

Tosun'un yanında adı bu dosyada geçmeyen binlerce kişi var: 650.000 gözaltının, 230.000 yargılananın, 30.000 "sakıncalı" diye işten atılanın, 14.000 vatandaşlıktan çıkarılanın büyük çoğunluğu. Tersane işçisi, öğretmen, tekstil işçisi, memur, köylü. Çoğu bir daha örgütlenmedi; ama bir bölümü — Bölüm 21'de "kalanlar" dediğimiz kesim — sendikasında, derneğinde, vakfında, işyerinde kırk yıl mesai yaptı. Onların hikâyesi hiçbir anmada anlatılmaz, çünkü anmalar zirveyi anlatır; ortalamayı anlatan bir anma biçimimiz yok. Bu bölüm ve EK J'deki çağrı, tam olarak o biçimi kurmak içindir.

299 cezaevi ölüsü

Adalet Bakanlığı'nın 1990 verisine göre cezaevlerinde 299 kişi öldü: 171'i işkenceden, 14'ü açlık grevinden, 16'sı "kaçarken", 43'ü "intihar" kaydıyla, 73'ü "doğal" ([T24](#); [İHD](#), 2019). Bu rakam tek bir resmî havuzdan gelir; İHD ve TBMM 2012 raporu aynı havuzu tekrar eder. 299 kişinin belki otuzunun adı anmalarda geçer. Kalan 270'i, EK J'deki çağrının ikinci şiddir.

Tablo T5 — 12 Eylül döneminde idam edilenler (siyasi)

Bianet'in 2008'de yayımladığı liste (Mavioğlu 49 / Gemalmaz 50 sayar) temel alınmıştır ([Bianet](#)). Toplam 50 (bazı kaynaklarda 49): 17 sol, 7 sağ, 1 ASALA, 25 adli. Yaş ve örgüt sütunları yalnızca kaynaklı olduğu yerde doludur; "yaygın kabul" etiketli satırlar biyografik taramayla doğrulanacaktır. Plan taslağında sol listesinde geçen Halil Esendağ ve Selçuk Duracık ülkücüdür; "Hüseyin Kurumahmutoğlu" adı hiçbir listede yoktur ve çıkarılmıştır.

AD	İNFAZ TARİHİ	YER	YAŞ	SINIF KÖKENİ / MESLEK	ÖRGÜT	NOT
Necdet Adalı	8 Ekim 1980	Ankara (Ulucanlar)	22	lise öğrencisi	Dev-Lis (Kurtuluş)	ilk infaz; "pişman değilim"
Serdar Soyergin	25 Ekim 1980	Adana	—	—	—	

AD	İNFAZ TARİHİ	YER	YAŞ	SINIF KÖKENİ / MESLEK	ÖRGÜT	NOT
Erdal Eren	13 Aralık 1980	Ankara (Ulucanlar)	17 (resmî 19)	yapı meslek lisesi öğrencisi, işçi çocuğu	YDGD (TDKP çevresi)	yaşı büyütülerek; Askeri Yargıtay iki kez bozdu
Veysel Güney	10 Haziran 1981	Gaziantep	24	köylü (Hekimhan)	Dev-Yol	TBMM onayı yok; cenaze kayıp
Ahmet Saner, Kadir Tandoğan	25 Haziran 1981	İstanbul	—	—	—	
Mustafa Özenç	20 Ağustos 1981	Adana	—	—	Dev-Yol (yaygın kabul)	
Seyit Konuk, İbrahim Ethem Coşkun, Necati Vardar	13 Mart 1982	İzmir	—	—	Dev-Sol (yaygın kabul)	
Ali Aktaş	23 Ocak 1983	Adana	—	—	Dev-Yol (yaygın kabul)	
Ramazan Yukarıgöz, Ömer Yazgan, Erdoğan Yazgan, Mehmet Kambur	29 Ocak 1983	İzmit	—	—	—	
İlyas Has	6/7 Ekim 1984	İzmir/Burdur (kaynaklar çelişir)	—	—	—	
Hıdır Aslan	25 Ekim 1984	Burdur	26	öğrenci (Hozat)	Dev-Yol İzmir	son infaz sorumlusu
Sağ (7): Mustafa Pehlivanoglu (8 Ekim 1980, Mamak; 22; ülkücü; Balgat davası), Cevdet Karakaş (4 Haziran 1981), Fikri Arıkan (27 Mart 1982), Cengiz Baktemur (30 Nisan 1982), Ali Bülent Orkan (13 Ağustos 1982), Halil Esendağ ve Selçuk Duracık (5 Haziran 1983, İzmir)						
ASALA (1): Levon Ekmekçiyan (28 Ocak 1983) · Adli (25): 50.si Ahmet Mehmet Uluğbay (22 Ocak 1983)						

Tablonun söylediği: 17'ye 7. "İki taraf da eşit" söyleminin ilk yanıtı bu orandır; ikincisi, 17'nin çoğunun 25 yaşın altında ve emekçi çocuğu olmasıdır. Ve 517 idam kararı ile 7.000'i aşan idam istemi düşünülürse (T24), 50 infaz "ılımlılık" değil, uluslararası baskı ve cezaevi direnişleriyle sınırlanmış bir programdır.

Tablo T6 — Simgelerin sınıf kökeni

AD	DOĞDUĞU YER	SINIF KÖKENİ / MESLEK	POLİTİKLEŞTİĞİ YER
Kemal Türkler	Denizli	yoksul aile; gömlekçi, ayakkabıcı, fabrika işçisi	fabrika, sendika
Fikri Sönmez	Kabakdağı/Fatsa	terzi çırağı, terzi	TİP, Fatsa
Veysel Güney	Davulucu/Hekimhan	köylü	Antep, Dev-Yol
Sinan Suner	İzmir	işçi ailesi; ODTÜ öğrencisi	Dikmen gecekondu komitesi
Erdal Eren	Şebinkarahisar → Ankara	taşralı aile; yapı meslek lisesi öğrencisi	liseli gençlik, YDGD
Necdet Adalı	Ankara	lise öğrencisi	Dev-Lis
Ercan Koca	Ankara	öğrenci	Demetevler
Hıdır Aslan	Hozat/Dersim	öğrenci; Alevi-Kürt taşrası	Dev-Yol İzmir
Mazlum Doğan	Karakoçan/Elazığ	üniversite öğrencisi (bıraktı); Kürt köylü ailesi	PKK kuruluşu
Kemal Pir	Güzeloluk/Gümüşhane	üniversite öğrencisi; Karadeniz köylüsü	PKK kuruluşu
İlhan Erdost	Artova/Tokat	yayıncı	yayınevi
Cengiz Aksakal	Şavşat/Artvin	öğretmen, 3 çocuk	Artvin

AD	DOĞDUĞU YER	SINIF KÖKENİ / MESLEK	POLİTİKLEŞTİĞİ YER
Süleyman Cihan	—	öğretmen, 2 çocuk	—
Behçet Dinlerler	—	işçi ailesi	—
1 Mayıs 1977 ölümleri (34-41)	—	çoğu işçi	DİSK mitingi
Bedahet Tosun	Ceyhan/Adana	köy enstitülü öğretmen oğlu; gazeteci, vakıf kurucusu	ODTÜ

On altı satırda bir tek "parlak çocuk" yok. İşçi, köylü, terzi, öğretmen, meslek liseli, taşralı öğrenci. Bu tablo, bir sonraki alt bölümün kanıtıdır.

Kişiler: Erdal Eren — Şebinkarahisar'dan Ankara'ya, yapı meslek lisesi, YDGD; 13 Aralık 1980'de yaşı büyütülerek asıldı; "hepinize özgür ve mutlu bir yaşam diliyorum". Sinan Suner — İzmirli işçi çocuğu, ODTÜ'lü, Dikmen gecekondu komitesi; 30 Ocak 1980'de bir MHP vekilinin korumasınca vuruldu. Ercan Koca — 17 yaşında; Eren'in idam günü pankart asarken alındı, iki gün sonra öldü; takipsizlik. Necdet Adalı — Dev-Lis'li lise öğrencisi; ilk infaz; "pişman değilim". Veyssel Güney — Hekimhanlı köylü, Dev-Yol; on bir günde idam kararı, TBMM onaysız infaz, kayıp cenaze. Hıdır Aslan — Hozatlı öğrenci, Dev-Yol İzmir sorumlusu; son infaz, 25 Ekim 1984. Mazlum Doğan — Karakoçanlı, PKK kurucusu; 21 Mart 1982, Diyarbakır. Kemal Pir — Gümüşhaneli Türk, PKK kurucusu; 14 Temmuz ölüm orucu; "yaşamı uğruna ölecek kadar seviyoruz". Kemal Türkler — Denizlili fabrika işçisi, DİSK kurucusu; 22 Temmuz 1980, Merter. Fikri Sönmez — Fatsalı terzi, halk komiteleriyle belediye başkanı; 1985'te Amasya Cezaevi'nde öldü. İlhan Erdost — Sol Yayınları'nın kurucusu; gözaltının ilk günü Mamak'ta dövülerek öldürüldü. Bedahet Tosun — Ceyhanlı, ODTÜ'lü, sekiz yıl hapis, SAV kurucusu; kırk yıl mesai; dosyanın ithaf edildiği "sıradan devrimci".

Dünya kesiti: Anmanın sınıf pratiğine dönüştüğü iki dünya örneği var. Arjantin: Plaza de Mayo Anneleri 1977'den bu yana her perşembe meydanda; ama yürüyüş hiçbir zaman yalnızca yürüyüş olmadı — kayıpların listesi, faillerin adı, arşiv ve dava talebi hep yanındaydı; sonuç, 2006'dan bu yana 365 kararda 1.245 mahkûmiyet (Arjantin Savcılığı, 2026). Şili: Santiago'daki Villa Grimaldi işkence merkezi, tutsakların ve ailelerin mücadelesiyle 1997'de "Barış Parkı"na dönüştü; anma, mekânın kendisini devletten geri almakla yapıldı. Yunanistan: 1975 albaylar davasında cunta ve yüzlerce işkenceci yargılandı; Politeknik direnişi her 17 Kasım'da öğrenci yürüyüşüyle anılır ve o yürüyüş bugünkü öğrenci ve işçi talepleriyle biter (Greek Junta Trials). Ortak ders: üç ülkede de anmayı canlı tutan, mezar değil, talep ve örgüttü. Türkiye'de Cumartesi İnsanları bu çizgidedir; Diyarbakır komisyonu bu çizgidedir; Türk solunun çoğu 12 Eylül anması henüz değildir.

Rakamlar: Sol 17 / sağ 7 idam (Bianet, 2008); 517 idam kararı, 7.000+ idam istemi, 299 cezaevi ölümü, 171 işkence ölümü (T24); 1 Mayıs 1977: 34 (iddianame) / 41 (DİSK) ölü (Bianet); 12 Eylül sabahı 178 işyerinde 53.788 işçi grevdeydi, %87'si DİSK üyesi (DİSK-AR, 2020). Rakamların tamamı aynı resmî havuzdan (Adalet Bakanlığı 1990) aktarılır; birbirini "doğrulayan" bağımsız kaynaklar değildir.

22.2 "Parlak çocuklardı, değmeyen halk için kendilerini feda ettiler" — bir cümlemin üç yanılsı

Bu cümleyi hepiniz duydunuz. Anma konuşmalarında, sosyal medya paylaşımlarında, "78'li" bir amcanın sofrası sohbetinde. İyi niyetle söylenir; içinde sevgi vardır. Ama üç yanılsı taşır ve üçü de sınıfsaldır.

Birinci yanılsı: elitizm. "Parlak çocuk" vurgusu, devrimciyi halkın üstünde bir istisna yapar. Oysa T6'ya bakın: Türkler işçi, Sönmez terzi, Güney köylü, Eren meslek liseli. Parlaklıkları — eğer bu sözü kullanacaksak — okul başarılarında değil, sınıflarından kopmamalarındaydı. Suner ODTÜ'de okurken Dikmen'deki gecekonduylardan kopmadı; Sönmez belediye başkanı olunca terzi dükkânından kopmadı. "Parlak çocuk" anlatısı devrimciyi ödüllü öğrenciye çevirir ve böylece 1970'lerin asıl gerçeğini gizler: devrimcilik o yıllarda emekçi gençliğin kitlesel bir tercihiydi, seçkin bir azınlığın fedakârlığı değil.

İkinci yanılsı: halka küçümseme. "Değmeyen halk" ifadesi mücadelenin nesnesini suçlar. Yenilginin faturasını, yenilgiden en çok zarar görene — sınıfa — keser. Bölüm 21'de bunun küçük burjuva kökenini anlatmıştık: devrimciyi halkın öğretmeni sayan, halkın kendi mücadelesinden öğrenmeyen tutum. Ama burada daha ağır bir şey söyleyeceğiz: bu söylem, 12 Eylül'ün en büyük ideolojik zaferidir. Cunta, devrimciyle işçiyi birbirinden koparmak için 650.000 kişiyi gözaltına aldı, DİSK'i kapattı, 1.683.000 kişiyi fişledi. "Halk değmezdi" diyen bir 78'li, o kopuşu kendi ağzıyla onaylar. 1980'de 53.788 işçi grevdeydi; 1989'da 600.000'i aşkın kamu işçisi Bahar Eylemleri'ne çıktı; 1991'de 100.000 madenci Mengen'e yürüdü. "Değmeyen halk" bunlardır. Halk, 78 kuşağının "borcunu ödemedi" diye değil, örgütü dağıtıldığı için sustu; ve örgütü her kurduğunda yeniden konuştu.

Üçüncü yanılsı: feda anlatısı. "Kendilerini feda ettiler" cümlesi tercihi kurbanlığa çevirir; insanı öznelikten çıkarır. Feda edilen bir şey, edilen şeyin iradesi dışında harcanır. Oysa Eren "özgür ve mutlu bir yaşam diliyorum" diye yazdı; Adalı "pişman değilim" dedi; Pir "yaşamı uğruna ölecek kadar seviyoruz" dedi. Bunlar kurban cümleleri değil, özne cümleleridir. Feda anlatısı ayrıca dinsel bir kalıptır: kurban, günahları bağışlatmak için sunulur. Devrimciler kimsenin günahını bağışlatmak için ölmediler; bir ilişkiyi değiştirmek için mücadele ederken öldürüldüler. Bu fark, dil farkı değil, dünya görüşü farkıdır.

Denge söylemine yanıt: "Yazık oldu, boşa gitti" — bu cümle, "parlak çocuk" söyleminin sağdan söylenmiş biçimidir. Boşa giden bir şey yoktur: 1980'de kapatılan DİSK 1992'de yeniden açıldı; 1986'da Netaş grevi, 1989'da Bahar Eylemleri, 1991'de Zonguldak yürüyüşü, 2009-10'da Tekel direnişi, 2015'te Metal Fırtına, 2022'de kurye dalgası. 12 Eylül'ün emek yasaları hâlâ yürürlükte; ama onlara karşı mücadele hiç durmadı. "Boşa gitti" diyen, bugün grevdeki işçiyi görmüyor demektir.

Bizim tavrımız (net). Kim ne yaptıysa kendi tercihiyle yaptı. Kimsenin zorlamadığı bir dönemde — Nâzım'ın dizesiyle "hiç kimse seni buna zorlamamışken" — devrimci oldular ve tercih ettikleri hayatı pişman olmadan yaşadılar. Pişmanlık atfetmek onlara yapılmış en büyük saygısızlıktır; masumiyet atfetmek ikincisi. Bu tavır dosyanın kapağından sonuna kadar geçerlidir ve tartışmaya kapalıdır. Tartışmaya açık olan, bu tavrı anma pratiğine nasıl çevireceğimizdir.

22.3 Mezar seviciliğinin Marksist eleştirisi

Fotoğraf F76. Sosyalist Gençlik Dernekleri Federasyonu'nun 6 Mayıs anması, 7 Mayıs 2016: 'Bitti diyenler yanıldı, devrim yine kazanacak.' Anma bir kuşak aktarımı biçimi — yeter ki görev çıkışı olsun. Fotoğraf: Sosyalistgenclik, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

Fotoğraf F46. Karşıyaka Mezarlığı'ndaki 'devrimci adası', Ankara, Mart 2022: Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan, Hüseyin İnan yan yana; aynı adada Erdal Eren, Necdet Adalı, Sinan Suner, Ercan Koca. Fotoğraf: Modern primat, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

Önce eleştirinin sınırını çizelim: bu bölümde hiçbir kişi, örgüt ya da etkinlik adı verilerek eleştiri yapılmaz. Eleştirilen bir kültürdür; kırk altı yılda oluşmuş bir kalıptır. O kalıbı tutanların emeği — her 13 Aralık'ta Karşıyaka'ya gidenlerin, Davulkuşu'da anıt yaptırانların, Utanç Müzesi'ni il il gezdirenlerin emeği — teslim edilerek yazılıyor. Kalıp olmasaydı bugün anlatacak bir şeyimiz de olmazdı.

Fetiş nedir, anmada nasıl işler. Marx Kapital'de metanın fetiş karakterini anlatır: insanların emekleri arasındaki toplumsal ilişki, insanlara nesneler arasındaki bir ilişki gibi görünür. Masa, onu yapan marangozun emeğini gizler; fiyat, o emeğin toplumsal ilişkisini gizler. Anmada fetiş şöyle işler: Erdal Eren'in mücadelesi — bir gecekondu mahallesinde, bir meslek lisesinde, bir gençlik örgütünde, belirli bir sınıf ilişkisi

içinde yapılmış bir tercih — yerini Erdal Eren'in mezarına bırakır. Mezar, ilişkiyi gizler. Mezara giden, ilişkiyi ziyaret ettiğini sanır; oysa taş ziyaret etmektedir. Çelenk, fotoğraf, yıl dönümü paylaşımı, "unutmadık" sloganı: bunların hiçbirisi kötü değildir; ama hepsi, arkasındaki ilişki anlatılmadığında, ilişkinin yerine geçer. Ölünün mücadelesinin yerine ölünün kendisi geçer. Bu, mezar seviciliğidir.

18 Brumaire. Marx, Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'inin açılışında şöyle yazar: "Bütün ölmüş kuşakların geleneği, yaşayanların beyinleri üzerine bir kâbus gibi çöker." Ve devam eder: insanlar tam da yeni bir şey yaratmakla uğraşırken geçmişin ruhlarını yardıma çağırır, onların adlarını, sloganlarını, kostümlerini ödünç alırlar. Bu cümle, anma kültürünün Marksist eleştirisinin çekirdeğidir. Geçmişin ruhlarını çağırarak iki biçimde olur: ya yeni bir mücadeleye eski bir kostüm giydirmek için — Marx'ın örneğinde 1789'un Roma kostümü — ya da yeni mücadeleyi hiç yapmadan yalnızca kostümü giymek için. İkincisi, kostümün kendisine tapınmaktır. Gelenek ancak yeni bir mücadelede canlanır; yeni mücadele yoksa gelenek kâbustur: her yıl aynı kapı, aynı slogan, aynı fotoğraf; ama yıldan yıla daha az katılım, daha yaşlı bir kalabalık ve daha az genç.

Kalıp nasıl oluştu — kısa bir tarih. Bu kalıp kötü niyetle değil, zorunlulukla doğdu. 1980'lerde mezar başı, toplanmanın yasal olduğu tek yerdi: 2911 sayılı Kanun her yürüyüşü izne bağlarken, cenaze ve mezar ziyareti izinsiz yapılabilen tek kitle eylemiydi. Karşıyaka'ya gitmek, o yıllarda bir direnişti. 1990'larda kalıp yerleşti: aynı tarih, aynı kapı, aynı slogan, çünkü başka bir şey yapmak hâlâ zordu ve tekrar, hafızayı tutmanın tek yoluydu. 2000'lerde ise kalıp, koşul değiştiği halde sürdü; direniş biçimi olarak doğan şey, gelenek biçimi olarak kaldı. Sorun tam burada başlar: 1985'te mezar başında toplanmak bir örgütlenmeydi; 2025'te mezar başında toplanmak, örgütlenmenin yerine geçebilir. T7 tablosundaki anmaların çoğunda katılımcı profili yıldan yıla yaşlanıyor ve genç katılım öğrenci örgütleriyle sınırlı kalıyor; işçi katılımı, sendikanın düzenlediği Türkler anması dışında neredeyse yok. Kalıbı değiştirmek, kalıbı kuranları suçlamak değildir; koşulun değiştiğini görmek ve biçimi koşula uydurmaktır.

Anma bir sınıf pratiği olarak ne olmalı. Şu dördü anlatılmadan bir anma tamamlanmış sayılmaz: **koşulları** anlatmak (1978-80 Ankara'sı, sıkıyönetim, faşist saldırılar, 24 Ocak); **örgütü** anlatmak (YDGD neydi, Dev-Lis neydi, gecekondu komitesi nasıl çalışırdı, Maden-İş ne yapardı); **işyerini ve mahalleyi** anlatmak (Dikmen, Demetevler, Merter, Fatsa, Emayetaş); **kararı** anlatmak (17 yaşındaki bir işçi çocuğu neden ve nasıl devrimci olmayı seçti). Bu dördünü anlatan bir anma, kaçınılmaz olarak bugüne gelir: Dikmen'de bugün kim örgütlü? Meslek liselerinde bugün ne oluyor? Metal işkolunda bugün baraj kaç? Anma, bu sorularla bir eğitime dönüşür; eğitim, görevle biter.

"Kahraman" değil "yoldaş." Kahramanlık anlatısının sorunu yalan olması değil, kısa olmasıdır. Kahramanlık anı üç gündür: mahkeme salonundaki slogan, işkencedeki sessizlik, darağacındaki son söz. Mücadele kırk yıldır: Bedahet Tosun yazısında söylediğimiz gibi, üç gün işkence, sekiz yıl hapis, kırk yıl mesai. Kahramanı anmak kolaydır, çünkü kahraman taklit edilemez; ona bakılır. Yoldaşı anmak zordur, çünkü yoldaş taklit edilebilir; onun yaptığı bugün de yapılabilir ve yapılmıyorsa bunun hesabı sorulur. Anma kültürü kahramanı yeğler, çünkü kahraman hesap sormaz.

Mezarı yenileyip sendikayı kurmayanın anması eksiktir. Bu cümle serttir ve öyle olması gerekir. Kemal Türkler'i anıp işyerinde sendika kurmayan; Fikri Sönmez'i anıp mahalle komitesi kurmayan; Erdal Eren'i anıp meslek lisesinde bir okuma grubu kurmayan bir anma, mezarı sevmektedir, mücadeleyi değil. Bu eleştiri kimseyi dışlamaz; herkese — bize de — aynı soruyu sorar: bu yıl dönümünden hangi görevle çıktık?

Beklentimiz (dosyanın tarafı): Her anma bir eğitim, her yıl dönümü bir örgütlenme çağrısı olmalıdır. Anma etkinliğinin ölçütü, katılan sayısı değil, oradan çıkan görev sayısıdır. Bir 13 Aralık anmasından üç kişi bir okulda okuma grubu kurmaya, iki kişi bir işyerinde komite örgütlemeye, beş kişi bir tanıklığı kayda geçirmeye karar vererek ayrılıyorsa, o anma başarılıdır; beş yüz kişi katılıp kimse görevle ayrılmıyorsa, o anma eksiktir.

Karşıtlık tablosu — ritüel ↔ sınıf pratiği.

ÖGE	RİTÜEL OLARAK ANMA (FETİŞ)	SINIF PRATİĞİ OLARAK ANMA
Merkez	mezar, fotoğraf, çelenk	koşullar, örgüt, işyeri, karar
Ölünün konumu	kurban, kahraman, "parlak çocuk"	özne, yoldaş, tercih sahibi
Zaman	geçmiş; "o günler"	geçmişten bugüne süreklilik
Dil	ağıt, "unutmadık", "yazık oldu"	anlatım, çözümleme, görev
Katılım	aynı örgütler, aynı kuşak	işçiler, öğrenciler, mahalle; üç kuşak aynı yerde
Çıktı	fotoğraf ve haber	eğitim, kayıt (tanıklık), görev listesi
Ölçüt	katılan sayısı	çıkan görev sayısı
Halka bakış	"değmedi" (gizli ya da açık)	"örgütü dağıtıldı; yeniden kuruyoruz"
Bugünle bağ	yok ya da slogan düzeyinde	somut: bugünkü direniş, bugünkü yasa

Mezarı olmayanın mezar hakkı — eleştirinin sınırı. Bu eleştirinin bir sınırı var ve Veyssel Güney o sınırın adıdır. Güney'in cenazesi devlet tarafından kaybedildi; ailesi kırk beş yıldır mezarını arıyor. Nurettin Yedigöl'ün cesedi kaybedildi; annesi Zeycan Yedigöl Galatasaray Meydanı'nda oturdu. Cemil Kırbayır, Hayrettin Eren, Mustafa Hayrullahoğlu ve Cumartesi İnsanları'nın 12 Eylül kayıp listesindeki diğerleri ([Bianet](#)). Bu insanlar için mezar, ritüel değil, hakktır; mezar istemek, hakikat mücadelesidir. Devlet, cesedi kaybederek yalnızca bir insanı değil, o insanın hikâyesinin anlatılabileceği yeri de yok etmiştir. Cumartesi İnsanları'nın otuz yıllık oturması, bu dosyanın en çok saygı duyduğu anma biçimlerinden biridir; çünkü ritüel gibi görünen şey aslında bir talep, bir teşhir ve bir örgütlenmedir. Mezar seviciliği eleştirisi, mezarı olanların mezarı mücadelenin yerine koymasına yöneliktir; mezarı olmayanın mezar talebine değil.

22.4 "Bir hayat neden yaşanır?" — yeniden

Bedahet Tosun anma yazımızda bu soruyu sormuş ve önce üç sahte yanıt elemiştik: kendini gerçekleştirmek için (kişisel gelişim), başarılı olmak için (kariyer), mutlu olmak için (tüketim). Üçü de hayatı bireye kapatır ve bireyi, kendisini var eden ilişkilerden koparır. Sonra Marx'ın yanıtını vermiştik ve şimdi onu 12 Eylül'ün simgelerine uyguluyoruz.

Feuerbach Üzerine VI. Tez: "İnsanın özü, tek tek bireylerin içinde yatan bir soyutlama değildir. Gerçekliği içinde o, toplumsal ilişkilerin bütünüdür." Yani "ben" dediğimiz şey, içinde doğduğumuz sınıf, işyeri, mahalle, aile, dil, örgüt ilişkilerinin toplamıdır. Bu ilişkileri değiştirmeden kendimizi değiştiremeyiz; kendimizi "gerçekleştirmek" için önce bizi var eden ilişkileri değiştirmek zorundayız. Buradan yanıt çıkar: **hayat, insanın kendisini var eden ilişkileri değiştirme mücadelesine katıldığı için yaşanır.**

Marx 1835: on yedi yaşındaki Marx, lise bitirme yazısı "Bir Gencin Meslek Seçimi Üzerine Düşünceleri"nde şöyle yazar: en çok insan için çalışan mesleği seçersek "yükler bizi ezemez, çünkü onlar herkes için katlanılan fedakârlıklardır; o zaman tadacağımız şey zavallı, sınırlı, bencil bir sevinç olmaz; mutluluğumuz milyonlara ait olur, yaptıklarımız sessizce ama sonsuza dek etkisini sürdürür." On yedi yaş — Erdal Eren'in yaşı. Eren'in "hepinize özgür ve mutlu bir yaşam diliyorum" cümlesi, Marx'ın "mutluluğumuz milyonlara ait olur" cümlesinin 1980 Ankara'sındaki karşılığıdır.

Nâzım, "Yaşamaya Dair": "insanlar için ölebileceksin, / hem de yüzünü bile görmediğin insanlar için, / hem de hiç kimse seni buna zorlamamışken, / hem de en güzel en gerçek şeyin / yaşamak olduğunu bildiğin halde." Şiirin gücü şuradadır: fedakârlığın değeri hayatı küçümsemekten gelmez; "en güzel en gerçek şeyin yaşamak olduğunu bildiğin halde" gelmesinden gelir. Hayatı küçümseyen için ölmek kolaydır; hayatı seven için zordur ve tam bu yüzden anlamlıdır. Kemal Pir'in "yaşamı uğruna ölecek kadar seviyoruz" sözü, Nâzım'ın dizesinin Diyarbakır 5 No'lu'daki karşılığıdır. Şiir bir ölüm övgüsü değildir; "yetmişinde bile zeytin dikeceksin" diyen bir yaşam övgüsüdür. Simgelerimizi bu şiirle anmak, onları ölümleriyle değil yaşama sevgileriyle anmaktır.

Onur ve vicdan devrimciliğin vazgeçilmez parçasıdır. Bedahet Tosun'un kırk yıl mesaisinden çıkardığımız bir ders var: kürsüde ve koridorda aynı insan olmak. İşkencede susanla, otuz yıl sonra vakıfta genç bir araştırmacıya güler yüzle davranan aynı adamdır. Bu bir "karakter özelliği" değil, siyasal bir ölçüttür. Onur — kendi tercihinin sadık kalmak; vicdan — yoldaşına, işçiye, karşıdaki insana adil davranmak; tutarlılık — zirvede ve ortalamada aynı olmak. Bunlar olmadan "devrimcilik" bir kimlik tüketimine döner: tişört, slogan, sosyal medya duruşu; Bölüm 21'de anlattığımız küçük burjuva savrulmasının en son biçimi. 12 Eylül'ün simgelerini "onurlu" diye anıyoruz; ama onurun ne olduğunu — koşulda, işyerinde, örgütte, sonraki kırk yılda — anlatmıyoruz. Onur, darağacında değil, onu izleyen günlerde sınanır. 78 kuşağının "kalanlar"ı bu sınavı vermişti; "taraf değiştirenler" verememişti; ve bu ayrımı yapmayan bir anma, ikisini aynı fotoğrafa koyar.

Bize ne öğretiyor: Bir hayatın ölçüsü zirvesi değil, ortalamasıdır. Simgelerin zirvesini anmak kolay; onların ve yanlarındaki binlerce kişinin ortalamasını — gecekodu komitesini, sendika şubesini, otuz yıl ayakta tutulan vakfı, kırk yıl mesaiyi — anmak bizim işimizdir. Genç yoldaş için bunun anlamı basittir: kahramanı taklit edemezsin; yoldaşı taklit edebilirsin. Bugün bir işyeri komitesi kurmak, 1979'da gecekodu komitesi kurmakla aynı tercihtir.

22.5 Gelecek kuşağın hafızasında

Kimsenin zorlamadığı bir dönemde devrimci olan yiğit halk evlatları, kendilerinden sonraki kuşakların hafızasında varlıklarını sürdürecektir. Bu bir dilek değil, bir gözlemdir: kırk altı yıl sonra, okulda öğretilmemesine, televizyonda anlatılmamasına, ailede "bulaşma" denmesine rağmen, her 13 Aralık'ta Karşıyaka'da gençler var. Ruhi Uzunhasanoğlu'nun anlattığı gibi, Karşıyaka'daki "devrimci adası"nın Çiğdem Mahallesi'nin çocukları gayri resmî rehber olarak ziyaretçilere gösterir ([Bianet](#), "[Ankara'da bir ADA](#)"). Hafıza, resmî tarih olmadan da tutuluyor.

Ama nasıl tutulduğu önemlidir. Bu hafıza mezar taşıyla değil, sürdürülen mücadeleyle, kurulan kurumla ve genç yoldaşa aktarılan görevle tutulur. Üç örnek: SAV, anmayı belgelese çevirdi (Oğlunuz Erdal); Gelecek Bizimle, anmayı sözlü tarihe çevirdi; Bellek Müzesi, anmayı dava dosyasına ve yaklaşık 400 mekânlık işkence haritasına çevirdi ([Bellek Müzesi](#)); Görülmüştür, cezaevi mektuplarını arşive çevirdi

Fotoğraf F47. Deniz Gezmis'in mezarı, Karşıyaka, 2007. Fotoğraf: Anıl Çiftçi Makril, CC BY-SA 3.0 — [Commons](#).

Fotoğraf F48. Mahir Çayan'ın mezarı, ölümünün 50. yılında, 30 Mart 2022, Karşıyaka. Fotoğraf: Modern primat, CC BY-SA 4.0 — [Commons](#).

(**Görölmüştür**). Bunların ortak ilkesi "anmak = koşulları kaydetmek"tir. Dağınıktırlar; birbirine bağlı değildirlar; çoğu bir kişinin ya da küçük bir ekibin emeğiyle ayakta durur. EK J'deki açık çağrı, bunları bir müşterekte birleştirmeyi önerir.

Bu dosya o hafızanın bir aracı olma iddiasındadır. İddia büyüktür ve ölçüsü bellidir: bu dosyayı okuyan genç yoldaşlardan kaç, bir sonraki 13 Aralık'a bir tanıklık kaydıyla, bir okuma grubuyla ya da bir işyeri komitesiyle gelir.

Tablo T7 — Anma pratiklerinin bugünkü biçimi (ampirik, 2025–2026)

ANMA	TARİH / YER	DÜZENLEYEN	RİTÜEL ÖĞE	EĞİTİM ÖĞESİ	GÖREV ÇIKIŞI	İŞÇİ KATILIMI	NOT
Erdal Eren, Sinan Suner, Ercan Koca	13 Aralık, Karşıyaka 2 No'lu kapı → mezarlar	EMEP, Emek Gençliği, Devrimci 78'liler, Ankara 78'liler Derneği	yürüyüş, karanfil, slogan ("Denizlerden Erdal'a...")	konuşmalar; koşul anlatımı sınırlı	belirgin değil	öğrenci ağırlıklı	aynı kapı, aynı slogan, aynı örgütler — kalıbın en yerleşik örneği (Bianet)
Kemal Türkler	22 Temmuz, Topkapı Mezarlığı	DİSK, Birleşik Metal-İş	mezar başı, çelenk	2026 "Kemal Türkler Yılı": sergi, sempozyum	sendikal gündem	2026'da direnişteki Çapa yemekhane işçileri katıldı	olması gerekenin örneği (Bianet)
Fikri Sönmez	4-5 Mayıs, Kabakdağı/Fatsa	Fikri Sönmez Derneği/Vakfı	mezar ziyareti	panel "Demokrasi yerelden yükselir"; vakıf çalıştay	wakıf yol haritası	yerel halk	ritüel + eğitim; kayyımla bağ eksik (Bianet)
Veysel Güney	10 Haziran, Davulku anıtı	aile, Devrimci 78'liler	anıt başı	—	mezarın bulunması talebi	köylüler	mezarı olmayanın mezar hakkı; 2016 anıt soruşturması
Mamak önu eylemleri	12 Eylül	Devrimci 78'liler Federasyonu	basın açıklaması	"işkence laboratuvarı" teşhiri	"darbeciler yargılansın" talebi	sınırlı	teşhir ögesi güçlü (Bianet)
12 Eylül Utanç Müzesi (gezici sergi)	2009-2013; İzmir 2020	Devrimci 78'liler Federasyonu	—	belge, fotoğraf, tanıklık	—	kent halkı	2020'de valilikçe kaldırıldı (Bianet)
Kazancı Yokuşu, 1 Mayıs 1977	1 Mayıs	78'liler Girişimi, DİSK	karanfil	—	Taksim talebi	sendikali işçi	34-41 ölünün adı nadiren okunur (Bianet)
Diyarbakır 5 No'lu (Newroz, 14 Temmuz)	21 Mart, 14 Temmuz	Kürt siyaseti, aileler	kitlesel yürüyüş	tanıklık; komisyon çalışması (517 görüşme)	"yüzleşme mekânı" talebi	kitlesel	Türk solunun katılımı zayıf (Bianet , Kışanak)
Cumartesi İnsanları	her cumartesi, Galatasaray	aileler, İHD	oturma, fotoğraf	her hafta bir kaybın hikâyesi	fail ve mezar talebi	—	ritüel gibi görünen hakikat mücadelesi

ANMA	TARİH / YER	DÜZENLEYEN	RİTÜEL ÖĞE	EĞİTİM ÖĞESİ	GÖREV ÇIKIŞI	İŞÇİ KATILIMI	NOT
Karşıyaka "devrimci adası" rehberliği	sürekli	Çiğdem Mahallesi çocukları (gayri resmi)	—	anlatım	—	—	tabandan hafıza (Bianet)

Tablonun okunuşu: eğitim ögesi olan anmalar (Türkler 2026, Sönmez, Utanç Müzesi, Diyarbakır komisyonu, Cumartesi İnsanları) ile olmayanlar arasındaki fark, düzenleyenin niyeti değil, anmanın bir kuruma ya da bir mücadeleye bağlı olup olmamasıdır. Bir sendikanın anması sendikal gündeme, bir vakfın anması vakıf programına, bir komisyonun anması rapora bağlanır. Kuruma bağlı olmayan anma ritüele düşer. Bu, Bölüm 19'da anlattığımız "hafızayı kurumla tutmak" ilkesinin ampirik doğrulamasıdır. Literatürde açık bir "ritüelleşme eleştirisi" yazısı bulamadık; bu tablo o boşluğu doldurmak için ilk adımdır ve EK J çağrısıyla her yıl güncellenmesi önerilir.

Araç: Anma etkinliği kılavuzu (özet; tam metin EK H'de). (1) Koşulları anlatan bir sunum — 20 dakika: yıl, kent, mahalle, işyeri, sikiyönetim, örgüt; kişinin kendi sözleri, kaynaklı. (2) Tartışma — 30 dakika: "aynı koşul bugün nerede?" (Dikmen'de kentsel dönüşüm, meslek lisesinde staj sömürsü, metal işkolunda baraj). (3) Kayıt — o gün en az bir tanıklık, beş soruluk protokolle (EK J) kayda geçirilir; ailelere ve yoldaşlara önceden randevu. (4) Görev çıkışı — etkinlik, katılımcıların ad ad üstlendiği en az üç görevle biter: okuma grubu, işyeri/okul komitesi, bir sonraki tanıklık. (5) Bugünkü direniş davet et — o hafta grevde, direnişte olan işçiler anmaya çağırılır ve söz alır (2026 Türkler anması modeli). (6) Ölçüt — katılan sayısı değil, çıkan görev sayısı; bir sonraki yıl aynı görevlerin akıbeti raporlanır.

Araç: Simge kişi anlatım şablonu. Her simge için beş soru, her soru için en az bir kaynaklı olgu: (1) Hangi sınıfa ve nereye doğdu? (2) Hangi koşullarda politikleşti? (3) Hangi örgütte, hangi işte, nerede mücadele etti? (4) Nasıl öldürüldü ya da nasıl yaşadı? (5) Bugün nasıl anılıyor; bu anma neyi eksik bırakıyor ve o eksik bugün hangi göreve işaret ediyor? Kural: masumiyet ve pişmanlık atfedilmez; alıntı yalnızca kişinin kendi sözünden; "kahraman" yerine "yoldaş"; kişinin zirvesi kadar ortalaması anlatılır.

Bugüne bağ: Bugün 13 Aralık'ta Karşıyaka'ya giden genç yoldaşın yanında, o hafta Ankara'da bir yemekhanede, bir kargo deposunda ya da bir çağrı merkezinde direnişte olan işçiler yoksa, anma eksiktir. 2026 Türkler anmasına Çapa işçilerinin katılması göstermiştir ki bu mümkündür ve tek gereken, anmayı düzenleyenlerin o hafta direnişte kim var diye bakmasıdır. Erdal Eren'in Dikmen'i bugün kentsel dönüşümde; Sinan Suner'in gecekondü komitesinin bugünkü adı mahalle dayanışması; Kemal Türkler'in Maden-iş'inin bugünkü sınava işkolu barajı; Fikri Sönmez'in Fatsa'sının bugünkü adı kayyım. Her simge, bugünkü bir mücadeleye bir kapıdır; anma o kapıyı açmak içindir.

Hesaplaşıldı mı? Hukuki: Hayır — Ercan Koca (takipsizlik 1981), İlhan Erdost (emri veren yargılanmadı), Süleyman Cihan (zaman aşımı 2014), Nurettin Yedigöl (AYM zaman aşımı 2015), Veysel Güney (savcı 2006: "delil yoktu"; mezar yok), 1 Mayıs 1977 (zaman aşımı): simgelerin hiçbirinin davasında fail cezalandırılmadı. Kurumsal: Hayır — Diyarbakır 5 No'lu yüzleşme mekânı değil; Mamak askerî alan; Utanç Müzesi 2020'de valilikçe kaldırıldı; devlet eliyle tek kalıcı hafıza mekânı yok (Ulucanlar müzesi belediye eliyle). İdeolojik: Kısmen ve tersine — "parlak çocuklar, yazık oldu" söylemi resmî anlatıya sızmıştır; Kuşadası'ndaki cadde adı gibi yerel istisnalar dışında kamusal hafıza yoktur; Türk ve Kürt emekçilerinin ortak 12 Eylül hafızası hâlâ bölünmüştür.

Bu bölümün kaynakları: - Bianet, "Darbe sonrasında devlet eliyle öldürülenlerin listesi" (2008): <https://bianet.org/haber/darbe-sonrasinda-devlet-eliyle-oldurulenlerin-listesi-109627> - Bianet, Erdal Eren: fotoğrafçı Caner Gören tanıklığı <https://bianet.org/haber/o-fotografi-cekken-gazeteci-konustu-134727> ; annesine mektup <https://bianet.org/haber/erdal-eren-in-annesine-mektubu-134780> ; "Yıkılması 13 Aralık" <https://bianet.org/yazi/yikilasi-13-aralik-192374> ; "35 yıldır 17 yaşında" <https://bianet.org/haber/erdal-eren-35-yildir-17-yasinda-170123> ; Gazete Duvar, kuzenlerinin anlatımı <https://www.gazeteduvar.com.tr/erdal-erenin-idamini-kuzenleri-anlattiki-birinizi-hallettik-sira-sende-dediler-haber-1653401> - Gazete Duvar, Necdet Adalı: <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2018/10/07/6-filodan-necdet-adaliya-adin-dolasir-dillerde> ; Hürriyet <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/necdet-adali-kimdir-15360864> - Bianet, Veysel Güney: <https://bianet.org/haber/darbeciler-mezarini-kaybetse-de-veysel-guney-i-unutturamadi-109659> ; <https://bianet.org/haber/ailesi-40-yildir-mezarini-ariyor-veysel-guney-nerede-245423> - Habere Güven, Suner-Eren-Koca: <https://www.habereguven.com/sinan-suner-erdal-eren-ercan-koca-40-yil-once-katledildiler> ; Bellek Müzesi, Ercan Koca dava dosyası: <https://bellekmuzesi.org/dava-dosyasi/ercan-koca/> - Bianet, Mazlum Doğan (Arife Doğan): <https://bianet.org/yazi/arife-dogan-kardesi-mazlum-dogan-i-anlatiyor-172801> ; Diyarbakır Cezaevi ve Kemal Pir: https://en.wikipedia.org/wiki/Diyarbak%C4%B1r_Prison ; "14 Temmuz" belgeseli: <https://bianet.org/haber/diyarbakir-cezaevi-nde-direnisin-oykusu-14-temmuz-188876> - Birleşik Metal-İş, Kemal Türkler: <https://birlesikmetal.org/kemal-turkler/> ; Bianet, 2026 Kemal Türkler Yılı: <https://bianet.org/haber/2026-kemal-turkler-yili-olacak-yil-boyu-anmalar-sergiler-sempozyumlar-duzenlenecek-318598> ; 2026 anması: <https://bianet.org/haber/kemal-turkler-katledilisinin-46-yilinda-mezari-basinda-anildi-321779> - Bianet, Fikri Sönmez: <https://bianet.org/haber/fikri-sonmez-kimdir-294979> ; Vakıf çalıştay: <https://bianet.org/haber/fikri-sonmez-vakfi-yol-haritasi-calistayi-duzenledi-316312> - Bianet, İlhan Erdost <https://bianet.org/haber/ilhan-erdost-u-kim-oldurdu-125909> ; Cengiz Aksakal <https://bianet.org/haber/12-eylul-iskencesini-aihm-gordu-ve-cezalandirdi-101717> ; Süleyman Cihan <https://bianet.org/haber/suleyman-ctihan-iskenceyle-olduruldu-failleri-korundu-247979> ; Nurettin Yedigöl <https://bianet.org/haber/cumartesi-anneleri-insanlari-nurettin-yedigol-nerede-318862> ; 12 Eylül kayıpları <https://bianet.org/haber/12-eylul-de-kaybedilenleri-unutmayacagiz-230767> - T24, 12 Eylül bilançosu: <https://t24.com.tr/gundem/idamlar-iskenceler-gozaltilar-iste-12-eylul-darbesinin-korkunc-tablosu,296189> ; İHD (2019): <https://www.ihd.org.tr/12-eylul-karanligina-hayir/> - Anma pratikleri: Bianet <https://bianet.org/haber/erdal-eren-ve-yoldaslari-mezarlari-basinda-anildi-314494> ; "Ankara'da bir ADA" <https://bianet.org/yazi/ankara-da-bir-ada-319312> ; Utanç Müzesi <https://bianet.org/haber/12-eylul-utanc-muzesi-istanbul-da-149876> ; İzmir 2020 <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2020/09/09/izmirdeki-12-eylul-utanc-muzesi-valilik-baskisiyla-kaldirildi-mazlum-dogan-fotografini-istemediler> ; Kışanak <https://bianet.org/haber/gultan-kisanak-diyarbakir-cezaevi-yuzlesme-mekani-olmali-322937> - SAV, Oğlunuz Erdal belgeseli: <https://bianet.org/yazi/17-yillik-bir-omrun-belgeseli-oglunuz-erdal-125527> ; Kuşadası Erdal Eren Caddesi: <https://bianet.org/haber/kenan-evren-tabelasi-indirildi-caddenin-yeni-adi-erdal-eren-165247> ; Bellek Müzesi <https://bellekmuzesi.org/> ; Görülmüştür <https://www.gorulmustur.org/> - C. Hakkı Zariç, Kübra Yeter (haz.), Gelecek Bizimle — Sinan Suner, Erdal Eren, Ercan Koca, Kor Kitap, Temmuz 2026 - Bedahet Tosun: DİB anması <https://demokrasiicinbirlik.org/yoldasimiz-bedahet-tosunu-kaybedeli-bir-yil-oldu-bedomuzu-ozlem-ve-minnetle-aniyoruz/> ; Artı Gerçek <https://artigercek.com/guncel/sosyal-arastirmalar-vakfi-kurucusu-bedahet-tosun-vefat-etti-315497h> ; Bilgi Müşterekleri, Bedahet Tosun anma yazısı (23 Ağustos 2026) - Karl Marx, Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i (1852); Bir Gencin Meslek Seçimi Üzerine Düşünceleri (1835); Feuerbach Üzerine Tezler (1845); Kapital C.1, "Metanın Fetiş Karakteri"; Nâzım Hikmet, "Yaşamaya Dair" (1947)

BÖLÜM 23

Bugün için Dersler ve Somut Görevler

Tez. 12 Eylül'den çıkarılacak ders bir duygu değil, bir görev listesidir. Darbe sermayenin olağanüstü hal aygıtıdır; aygıt kırk altı yıldır el değiştirerek ayakta; onu sökecek tek güç örgütlü işçi sınıfıdır. Bu bölüm, dosyanın yirmi iki bölümünü altı göreve çevirir: okumak, kaydetmek, anmak, talep etmek, gitmek, örgütlenmek. Hiçbiri tek başına yeterli değildir; altıncısı olmadan ilk beşi eksiktir.

Kavram: **Olağanüstü hal aygıtı** — sermayenin, olağan siyaset (seçim, parlamento, toplu sözleşme) işlemediğinde devreye soktuğu kurumlar bütünü: sıkıyönetim, OHAL, KHK, kayyım, grev erteleme, erişim engeli. Tankla da valilik kararıyla da çalışır. **Tasfiye** — bir kurumun ad değiştirmesi değil, ortadan kaldırılması; 12 Eylül'ün hiçbir kurumu tasfiye edilmemiştir. **İşyeri komitesi** — sendika üyeliğinden bağımsız, işyerindeki işçilerin kendi aralarında seçtiği, talep belirleyen ve eylem kararı alan taban organı; 1989'un da bugünkü taban sendikalarının da temel birimi. **Görev çıkışı** — bir okuma, anma ya da toplantının, katılımcıların ad ad üstlendiği somut işlerle bitmesi; bu dosyanın her etkinlik için ölçütü.

Sevgili Genç Yoldaşlar,

Yirmi iki bölüm boyunca size bir tarih anlattık. Şimdi soru şu: bununla ne yapacaksınız? Bir tarih kitabını kapatıp rafa koyabilirsiniz; bir kılavuzu kapatıp işe koyulursunuz. Bu dosyanın kılavuz olduğunu en başta söyledik. Bu bölüm, kılavuzun "ne yapmalı" sayfasıdır. Önce dersleri toparlayacağız — kısa, çünkü hepsini önceki bölümlerde kanıtladık. Sonra 12 Eylül'ün her kurumunun bugünkü adını bir tabloda göstereceğiz. Sonra altı görev.

23.1 Dersler

- Darbe sermayenin olağanüstü hal aygıtıdır.** 24 Ocak 1980 programı "sendikalı, grevli Türkiye'de uygulanamaz"dı; 12 Eylül onu uygulanabilir kıldı (Bölüm 5, 9). Vehbi Koç'un 3 Ekim 1980 tarihli "emrinize amadeyim" mektubu (sol.org.tr) bu dersin belgesidir. Darbe bir "askerî gelenek" değil, sermayenin olağan yollarla çözemediği bir krizi olağanüstü yollarla çözme aracıdır. Bugün darbe biçimi değişmiştir; işlevi değil.
- "Sivil-asker" ikilemi yanıltıcıdır.** Cunta 1983'te "sivilere devretti"; Özal aynı programı sürdürdü; sonraki her iktidar aynı anayasa, aynı YÖK, aynı 2911, aynı işkolu barajıyla yönetti (Bölüm 15, 16). Soru "asker mi sivil mi" değil, "hangi sınıf için" sorusudur.
- Kurumlar darbeden uzun yaşar.** 1982 Anayasası kırk dördüncü yılında. Şili'nin 1980 Anayasası da öyle: 2022 ve 2023'te iki referandumla değiştirilemedi (ConstitutionNet). Darbe bir gün sürer; kurumları kuşaklar boyu.
- Hesaplaşma söylemi devralmanın ambalajı olabilir.** 2010 referandumu "12 Eylül'le hesaplaşma" diye sunuldu; geçici 15. madde kaldırıldı; Evren-Şahinkaya davası açıldı; mahkûmiyet hiç kesinleşmedi (Euronews); işkenceci yargılanmadı; kurumlar yerinde kaldı; 2016'dan sonra aynı aygıt OHAL, KHK ve kayyım ile yeniden çalıştı (Bölüm 16). "Hesaplaştık" diyen, aygıtı devralmıştır.
- "Kaos → müdahale" senaryosu üretilebilir.** 1977-80'de ölümler darbenin gerekçesi olarak üretildi ve darbeye "birdenbire" durdu (Bölüm 5.3). Bugün de her "istikrar" gerekçesinin arkasında hangi grevin ertelendiğine bakın: 2003-2024 arasında 21 erteleme, yaklaşık 200.000 işçi (Bianet).
- Örgütlü sınıf tek güvencidir.** 12 Eylül'e karşı tek bir genel grev örgütlenemedi (Bölüm 20). Ordu içindeki "iyi generaller" 9 Mart'ta da 12 Eylül'de de sizi kurtarmadı. 1989'da kurtaran, 600.000'i aşkın kamu işçisinin viziteye çıkmasıydı (Bianet).
- Hafıza örgütlenmenin parçasıdır, ritüel değil.** Bölüm 22'nin dersi: anmak, koşulları anlatmak ve mücadeleyi sürdürmektir. Hafızayı kurumla tutan kazanır; ritüelle tutan yaşlanır.

23.2 "12 Eylül'de ↔ Bugün" — aygıtın bugünkü adları

(bkz. D2, Bölüm 11)

12 EYLÜL'DE (1980-83)	BUGÜN (2016-2026)	FARK NE, NE DEĞİL
Grev yasağı (MGK bildirisi; 2822 md.33: 60 gün erteleme)	Grev erteleme (6356 md.63; 678 sayılı KHK ile "ekonomik/finansal istikrar" gerekçesi, Kasım 2016); 2003-2024: 21 erteleme, ~200.000 işçi	ad değişti: "yasak" → "erteleme"; sonuç aynı: grev fiilen yapılamıyor
Sıkıyönetim (1402 sayılı Kanun; 13 il → tüm ülke)	OHAL (2016-18), valilik eylem yasakları, sokağa çıkma yasakları (2015-16 Cizre, Sur)	sıkıyönetim komutanının yerini vali aldı

12 EYLÜL'DE (1980-83)	BUGÜN (2016-2026)	FARK NE, NE DEĞİL
Fişleme: 1.683.000 kişi	Dijital gözetim: Pegasus enfeksiyonu görülen ülke (Citizen Lab, 2018); NATO-Palantir Maven (NCIA, 2025)	kâğıt fiş → veri tabanı; "80'ler nostaljisi" fişi, "kritik altyapı" gözetimi örter
1402'likler: 3.854 öğretmen, 120 öğretim üyesi, 47 yargıç ihraç; 9.400 kamu görevlisi	KHK'lılar: 125.678 kamu görevlisi ihraç (AA, OHAL Komisyonu 2023); Barış Akademisyenleri	ölçek otuz kat büyüdü; yöntem aynı: yargısız, idari
Belediyelere el koyma (Fatsa, 11 Temmuz 1980; seçilmiş belediyelerin görevden alınması)	Kayyım: dokuz yılda 164 belediye, 159'u Kürt siyaseti (Medyascope); 2024-25'te 13 belediye	tank yerine İçişleri kararname; hedef aynı coğrafya
Sansür: 937 (927) film yasak, 49 (39) ton yayın imha, gazeteler 300 gün kapalı	Erişim engeli, RTÜK cezaları, "dezenformasyon" yasası (2022), sosyal medya bant daraltma	kâğıt imhası → erişim engeli
YÖK (2547 sayılı Kanun, 4 Kasım 1981); 1402'likler	YÖK (2026); rektör seçimlerinin kaldırılması (676 sayılı KHK, 29 Ekim 2016) (Bianet)	1981'in kurumu 2016'da tamamlandı
Seçim barajı %10 (2839 sayılı Kanun, 1983)	Baraj %7 (7393 sayılı Kanun, RG 6 Nisan 2022) (Resmî Gazete)	üç puan indi; işlev aynı: Kürt ve sol oyu dışarıda tutmak
İşkolu barajı %10 + işyeri yarından fazla (2822 md.12, 1983)	%1 işkolu + işyeri yarından fazla / işletme %40 (6356 md.41, 2012); sendikalaşma %13,8, özel sektör %5,7 (ÇSGB ; DİSK-AR)	oran indi, yetki sistemi aynı; Bilişim Emekçisinin El Kılavuzu'nda anlattığımız miras
Zorunlu din dersi (1982 Anayasası md.24), Türk-İslam sentezi	Diyanet bütçesi 2026: 174,4 milyar TL (Diken); İHL öğrencisi 487.263 (2024-25)	cuntanın ideolojisi resmî ideoloji oldu
"Apolitik kuşak" (sokağa çıkma yasağında büyüyen çocuklar)	"Korunaklı çocuk" (dershane, özel okul, "bulaşma"); 18-30 yaşta %43,8 oy kullanmayacak/kararsız (KONDA-GoFor 2024)	korku miras alındı; ama genç kuşak %82 ücretli — maddi taban değişti

Tablonun tek cümlelik özeti: 12 Eylül'ün on aygıtından hiçbirisi tasfiye edilmedi; hepsi ad değiştirdi, çoğu büyüdü.

(bkz. G9, Bölüm 7)

Denge söylemine yanıt: "Bugünü 12 Eylül'e benzetmek abartı; o zaman idam vardı, işkence sistemikti." Doğru: 1980-84'te 50 idam, 171 işkence ölümü, 650.000 gözaltı; bugün idam yok ve işkence o ölçekte değil. Ama dosyanın tezi "bugün 12 Eylül'ün aynısı" değil, "bugün 12 Eylül'ün kurumlarıyla yönetiliyor" tezidir; ikisi farklıdır. Ölçek karşılaştırması da her zaman cuntanın lehine değildir: 1402'yle 9.400, KHK'yla 125.678 ihraç; 1980'de 178 işyerinde grev yasağı, 2003-2024'te 21 ertelemeyle yaklaşık 200.000 işçi; 1.683.000 kâğıt fiş, bugün her yurttaşın dijital izi. Şiddetin biçimi yumuşadı; aygıtın kapsamı genişledi. Tank görmeyen bir kuşağın "darbe yok" demesi, tam da 12 Eylül'ün istediği şeydir: darbenin kurumlarını normal saymak.

Dünya kesiti: Darbe anayasasından çıkmanın referandumla olmadığını Şili gösterdi: Pinochet'nin 1980 Anayasası (11 Eylül 1980'de, seçmen kütüğü olmadan yapılan plebisitle kabul edildi — bizim darbemizden bir gün önce), 2020'de %78,2 "yeni anayasa" oyuna rağmen 2022'de sol metnin, 2023'te sağ metnin reddiyle yürürlükte kaldı ([ConstitutionNet](#)). Türkiye'de 1987 referandumu Evren'in siyasi yasaklarını 75.066 oy farkla kaldırdı ([Bianet](#)); 2010 referandumu %57,88'le geçti; anayasa hâlâ 1982 Anayasası'dır. Ders: darbe anayasası oyla değil, onu ayakta tutan sınıf dengesinin değişmesiyle gider; o dengeyi değiştiren şey de referandum kampanyası değil, işyerindeki örgütlenmedir. Bu yüzden Görev 4'teki talep paketi, Görev 6'daki komite olmadan kâğıt üstünde kalır.

23.3 Altı görev

Görev 1 — Okumak: altı haftalık okuma grubu programı

Tek başına okumayın. Üç-yedi kişilik bir grup kurun: işyerinden, okuldan, mahalleden. Haftada bir, iki saat. Her hafta bir bölüm kümesi, bir kaynak, bir film, bir soru. Altıncı haftanın sonunda grup, bir görev planıyla dağılır ya da — daha iyisi — dağılmaz.

HAFTA	DOSYADAN	EK OKUMA (EK F'DEN)	FİLM / BELGESEL	TARTIŞMA SORUSU	ÇIKTI
1	Giriş, Bölüm 5 (1974-80)	Boratav, Türkiye İktisat Tarihi (24 Ocak bölümü); Melda Yaman Öztürk, Türkiye 1979 Krizi (SAV)	Birand, 12 Eylül (32. Gün, 1998) — 1. bölüm	"Günde 20 ölü" kimi öldürdü, kim öldürdü?	her üyenin ailesinden bir 1980 tanıklığı
2	Bölüm 6-8 (o gün, bilanço, işkence)	Kaktüsler Susuz da Yaşar (Dipnot); Bozyel, Diyarbakır 5 No.lu (İletişim)	Demirel, 5 No.lu Cezaevi (2009)	Mamak, Metris, Diyarbakır: aynı aygıtın üç şubesi mi?	EK B rakamlarının tek sayfalık özeti
3	Bölüm 9-10 (darbe kim için; CIA, Gladio)	Koç mektubu (3 Ekim 1980); Ganser, NATO'nun Gizli Orduları (Türkiye bölümü)	Güney/Gören, Yol (1982)	Sermaye darbeyi istedi mi, yaptı mı?	"darbe kim için" iki sayfalık kanıt dosyası

HAFTA	DOSYADAN	EK OKUMA (EK F'DEN)	FİLM / BELGESEL	TARTIŞMA SORUSU	ÇIKTI
4	Bölüm 15-16 (yaşayan kurumlar; AKP-12 Eylül)	2010 referandum paketi; Evren davası kararı; İHD "OHAL ile 12 Eylül pekişti" (2020)	Kıral, Av Zamanı (1987)	"Hesaplaştık" diyen ne devraldı?	23.2 tablosunun grubun kendi kentine uyarlanması
5	Bölüm 17-18 (sınıf bilançosu; DİSK ve sınıf sendikacılığı)	DİSK-AR 12 Eylül raporu (2020); DİSK-AR Sendikal Haklar Raporu (2026); Bilişim Emekçisinin El Kılavuzu	İrmak, Babam ve Oğlum (2005) — eleştirel izleme: ağıt mı, kılavuz mu?	Sendikam sınıf sendikası mı? (EK H ölçüt kartı)	grubun işyerlerinde sendika/komite durumu haritası
6	Bölüm 21-23, Sonuç	Gelecek Bizimle (Kor Kitap 2026); Bedahet Tosun anma yazısı	Erenkuş, Oğlunuz Erdal (SAV, 2010)	Bir hayat neden yaşanır? Bu gruptan hangi görev çıkıyor?	görev planı: en az bir tanıklık kaydı, bir komite, bir anma

Görev 2 — Kaydetmek: açık çağrı

Bu dosya, "12 Eylül Sözlü Tarih ve Anma Müstereği" için açık bir çağrı içerir; tam metni EK J'dedir. Özeti şu: 12 Eylül'ün hafızası bugün onlarca kurumun ve yüzlerce kişinin elinde, dağınık, çoğu erişilemez, bir bölümü kaybolmak üzere. Tanıklar yetmişini geçti. Her anma ve her tanıklık, beş soruluk ortak bir yöntemle — hangi koşullarda devrimci oldu · mücadeleye nasıl katıldı · neler yaptı · bizim için neden önemli · sınıfsal anlamı ne — kayda geçirilsin; kayıtlar açık lisanslı (CC BY-SA), aranabilir, çevrimiçi bir müşterekte toplansın; her yıl basılı bir derleme çıksın. Öncelik, adı bilinmeyen "sıradan devrimciler"in işyeri ve mahalle hikâyeleridir. Bilgi Müsterekları altyapıyı ve gönüllü emeği sunar; sahiplik ortak kuruldadır.

Genç yoldaşa düşen somut iş: ailenizde, mahallenizde, işyerinizde 12 Eylül'ü yaşamış bir kişi bulun. Beş soruyu sorun. Kaydedin — ses ya da yazı. İzin alın. EK J'deki adrese gönderin. Bu, 12 Eylül için yapabileceğiniz en ucuz ve en kalıcı iştir.

Görev 3 — Anmak: doğru biçimde

Bölüm 22'deki kılavuzla. Yıl içinde beş anma tarihi var; her birini bir eğitim ve bir görev çıkışına çevirin:

TARİH	NE	ANMANIN EĞİTİM ÖGESİ	GÖREV ÇIKIŞI ÖRNEĞİ
1 Mayıs	1977 Taksim katliamı (34-41 ölü; failler bulunmadı)	34-41 adın işyeri hikâyesi; zaman aşımı	1977 ölümlerinden birinin işyeri/mahalle kaydı
15-16 Haziran	1970 işçi direnişi (150.000 işçi)	"yasa vermez, mücadele kazandırır"	işyerinde komite toplantısı
22 Temmuz	Kemal Türkler	sınıf sendikacılığı; işkolu barajı	o hafta direnişteki işçileri anmaya davet
12 Eylül	Darbe	23.2 tablosu; yaşayan kurumlar	talep paketi (Görev 4) için imza/etkinlik
13 Aralık	Erdal Eren, Sinan Suner, Ercan Koca	beş soruluk şablon; Dikmen ve Demetevler bugün	meslek lisesinde okuma grubu
19-26 Aralık	Kahramanmaraş (resmî 111 ölü)	Alevi kıyımı ve darbe gerekçesi	Alevi ve Kürt emekçilerle ortak anma
21 Mart / 14 Temmuz	Mazlum Doğan; Diyarbakır ölüm orucu	Türk ve Kürt emekçilerinin ortak hafızası	Diyarbakır 5 No'lu "yüzleşme mekânı" talebine katılım

Görev 4 — Talep etmek: 12 Eylül yasalarının tasfiyesi paketi

Talep etmek, bir tabloyla başlar. Aşağıdaki paket, dosyanın önceki bölümlerinde tek tek kanıtlanmış maddelerden oluşur; her madde için hangi yasa, ne istiyoruz, hangi bölümde anlattık.

#	12 EYLÜL KURUMU / YASASI	TALEP	DOSYADA
1	2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu (1983)	Kaldırılması; bildirim esaslı, izne bağlı olmayan toplantı hakkı	Bölüm 15
2	2839 sayılı Kanun'daki seçim barajı (%10 → %7, 2022)	Barajın tamamen kaldırılması	Bölüm 15, 16
3	2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu (1983)	Parti kapatma rejiminin ve vesayet hükümlerinin kaldırılması	Bölüm 15
4	6356 md.41 işkolu barajı ve yetki sistemi (2821-2822 mirası)	Barajın kaldırılması; işyerinde çoğunluk yerine üyelik esaslı TİS; e-Devlet yerine sendika belgesi	Bölüm 18
5	6356 md.63 grev erteleme (678 sayılı KHK ile genişletilmiş)	Ertelemenin kaldırılması; siyasi ve dayanışma grevi hakkı	Bölüm 18
6	2547 sayılı YÖK Kanunu (1981); 676 sayılı KHK (rektör atama)	YÖK'ün kaldırılması; seçilmiş rektör; özerk üniversite	Bölüm 15; Demokratik Eğitim dosyası

#	12 EYLÜL KURUMU / YASASI	TALEP	DOSYADA
7	Anayasa md.24 zorunlu din dersi	Zorunlu din dersinin kaldırılması; Diyanet'in bütçe ve statüsünün tartışmaya açılması	Bölüm 12
8	3713 sayılı TMK md.6-7 ve "örgüt propagandası" düzeni	Düşünce ve ifade suçlarının tasfiyesi; TCK 141-142'nin bugünkü karşılıklarının kaldırılması	Bölüm 4, 15
9	4688 sayılı Kanun; Anayasa md.54	Kamu emekçisine grev hakkı; grev yasaklarının anayasadan çıkarılması	Bölüm 18
10	Anayasa md.118 MGK	MGK'nın anayasal kurum olmaktan çıkarılması	Bölüm 15
11	1 Mayıs 1977 ve 12 Eylül dönemi suçları	Bağımsız hakikat komisyonu; arşivlerin (Genelkurmay, MİT, sıkıyönetim) açılması; Diyarbakır 5 No'lu'nun yüzleşme mekânı yapılması	Bölüm 19
12	İşkence ve cezaevi ölümleri (171 işkence ölümü; 299 cezaevi ölümü)	İnsanlığa karşı suçlarda zaman aşımının kaldırılması; işkencecilerin yargılanması; kayıpların mezar hakkı	Bölüm 8, 19, 22

Bu paket bir seçim programı değil, bir ölçüttür: hangi parti, hangi sendika, hangi "yeni anayasa" bu on iki maddeden kaçını karşıyor? 2026'da yeniden gündeme getirilen "darbe lekesinden arınmış yeni anayasa" söylemini (**Diken**) bu tabloyla okuyun: paket içinde md.4, 5, 8, 9 ve 11 yoksa, o anayasa 12 Eylül'ün lekesini değil adını siler.

Görev 5 — Gitmek: hafıza mekânları

Bir mekânı görmek, on kitap okumaktan çok şey öğretir; ama yalnızca mekâna neyi sormanız gerektiğini biliyorsanız. Aşağıdaki liste, gidilebilir olanları ve gidilemeyenleri ayırır; ikincisi de bir derstir.

MEKÂN	NE OLDU	BUGÜNKÜ DURUMU	GİDERKEN SORULACAK SORU
Ulucanlar Cezaevi, Ankara	Adalı, Eren ve diğerlerinin infaz yeri	Belediye eliyle müze	Müze, idamları anlatıyor mu, yoksa "eski cezaevi" mi?
Karşıyaka Mezarlığı 2 No'lu kapı, Ankara	Eren, Suner, Koca, Adalı; "devrimci adası"	Ziyarete açık; gayri resmî rehberlik	Yanınızda o hafta direnişte olan bir işçi var mı?
Mamak Askerî Cezaevi, Ankara	"İşkence laboratuvarı"; İlhan Erdost burada öldürüldü	Askerî alan; girilemez	Neden hâlâ askerî alan?
Diyarbakır 5 No'lu	Mazlum Doğan, Dörtler, 14 Temmuz	Boşaltıldı; "yüzleşme mekânı" talebi sürüyor	Türk solu bu talebin neresinde?
Kazancı Yokuşu / Taksim, İstanbul	1 Mayıs 1977	Anma her 1 Mayıs; Taksim yasak	34-41 adın kaçını biliyorsunuz?
Topkapı Mezarlığı, İstanbul	Kemal Türkler	Her 22 Temmuz anma	İşkolunuzda baraj kaç?
Merter, İstanbul	Türkler'in öldürüldüğü sokak	İşaret yok	Neden bir levha bile yok?
Fatsa / Kabakdağı, Ordu	Fikri Sönmez, halk komiteleri, Nokta Operasyonu	Mezar; dernek/vakıf	Bugün kayımla yönetilen belediyeyle ne farkı var?
Davulku, Hekimhan	Veysel Güney anıtı	Anıt; mezar yok	Mezar nerede?
Kahramanmaraş	Aralık 1978 kıyımı	Kamusal anıt yok	Sıkıyönetim buradan başladı: neden?
Metris, İstanbul	1980'ler tutsak direnişleri	Cezaevi olarak çalışıyor	Bugün içeride kim var?
Yassıada	27 Mayıs davaları	"Demokrasi ve Özgürlükler Adası" (2020)	27 Mayıs'a müze, 12 Eylül'e neden yok?
Bellek Müzesi (çevrimiçi)	~400 mekânlık işkence haritası	https://bellekmuzesi.org/	Kentinizdeki sorgu merkezi haritada mı?

Görev 6 — Örgütlenmek

Bu görev diğer beşini anlamlı kılar. Darbeye karşı en iyi hazırlık, iyi general değil, işyeri komitesidir. 1989 Bahar Eylemleri'ni hatırlayın: 12 Eylül'ün yasaları yürürlükteyken, grev yasakken, 600.000'i aşkın kamu işçisi viziteye çıkarak, sakal bırakarak, yemek boykotu yaparak ilk yılda yaklaşık %140 zam aldı; teklif %40'tı. Bunu yapan konfederasyon değil, işyerlerindeki komitelerdi. Bugünkü karşılığı, Bölüm 18'de anlattığımız taban sendikaları ve komite → fiili eylem → protokol döngüsüdür: Polonez'de 173 gün, Migros depoda, kurye dalgasında, Birtrek-Sen'in fiili grevlerinde.

Somut olarak: **(a)** işyerinizde ya da okulunuzda üç kişiyle bir komite kurun — sendika üyeliğinden önce, sendika üyeliğinden bağımsız; **(b)** komitenin ilk işi bir talep listesi ve bir okuma grubu olsun (Görev 1); **(c)** 78'liler yapılarıyla — 78'liler Girişimi, Devrimci 78'liler Federasyonu, Fikri Sönmez Vakfı — ortak bir çalışma önerin: onlar hafızayı, siz işyerini getirin; ikisinin birleştiği yer EK J'deki müşterektir; **(d)** sendikanızı EK H'deki on iki soruluk ölçüt kartıyla sınavın ve sınıf sendikacılığına zorlayın; **(e)** bir sonraki anmaya (Görev 3) komitenizle gidin ve söz alın.

Bize ne öğretiyor: 12 Eylül'de yenilen, örgütsüz kalan sınıf değildi; örgütü dağıtılan sınıftı. Fark önemlidir: örgütsüz sınıf yenilmez, çünkü henüz savaşmamıştır; örgütü dağıtılan sınıf yenilmiştir ve yeniden örgütlenebilir. 1989 bunu kanıtladı. Bugün genç kuşağın %82'si ücretli ve %6'sı sendikali: yani yenilmiş değil, henüz örgütlenmemiş. Bu dosyanın altı görevi, o %6'yı büyötmek içindir.

Bugüne bağ: Bu bölümün yazıldığı hafta (Eylöl 2026) yeni anayasa tartışması, kayyım kararnameleri ve grev ertelemeleri aynı anda gündemde. Üçü de 12 Eylül'ün aygıtıdır; üçüne de yanıt, 23.3'teki altı görevdir. Genç yoldaş, bu dosyayı kapattığında elinde bir okuma grubu programı, bir tanıklık formu, bir anma kılavuzu, bir talep paketi, bir mekân listesi ve bir komite planı olmalıdır. Bunlardan birini bu hafta yapmıyorsa, dosya görevini yapmamıştır.

Hesaplaşıldı mı? Hukuki: Hayır — Görev 4'teki on iki maddeden hiçbirini 2026 itibarıyla gerçekleştirmedi; Evren davası kesinleşmeden düştü; işkenceci yargılanmadı. Kurumsal: Hayır — 23.2 tablosundaki on aygıtın onu da ad değıştirerek yürürlükte. İdeolojik: Hayır — hesaplaşma söylemi devralmanın ambalajı oldu; "yeni anayasa" gündemi aynı ambalajın 2026 baskısıdır.

Bu bölümün kaynakları: - Vehbi Koç mektubu, 3 Ekim 1980: <https://haber.sol.org.tr/turkiye/12-eylulu-en-net-anlatan-mektup-emrinize-amadeyim-247389> - Evren-Şahinkaya davası, Yargıtay 2022: <https://tr.euronews.com/2022/05/31/12-eylul-davas-kapand-yarg-tay-kenan-evren-ve-tahsin-sahinkaya-hakk-ndaki-karar-n-verdi> - Grev ertelemeleri 2003-2024: <https://bianet.org/haber/erdogan-iktidara-geldiginden-beri-21-kez-grev-yasakladi-302731> ; 678 sayılı KHK: <https://www.dunya.com/kose-yazisi/grev-ve-lokavta-khk-ertelemesi-geldi/339003> - OHAL Komisyonu nihai (2023): <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/ohal-komisyonu-calismalarini-tamamladi/2785704> ; İHD OHAL KHK Raporu (2022): <https://www.ihd.org.tr/wp-content/uploads/2022/06/OHAL-KHKlar%C4%B1-Raporu.pdf> - Kayyım: <https://medyascope.tv/2024/11/04/kayyum-atanan-belediyeler-infografik/> ; <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/31-mart-2024-secimlerinden-bu-yana-kac-belediyeye-kayyum-atandi-2312281> - Rektörlük seçimleri 1981/2016: <https://bianet.org/haber/rektorluk-secimlerini-kaldiran-iki-tarih-1981-2016-180407> ; baraj %7: <https://resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/04/20220406-1.htm> - Sendikalaşma (ÇSGB Temmuz 2026): <https://www.csqb.gov.tr/cgm/haberler/28072026> ; DİSK-AR Sendikal Haklar Raporu (2026): <https://arastirma.disk.org.tr/?p=13737> ; 2821/6356: <https://stkdestek.org/wp-content/uploads/2026/02/2821-Sayili-Kanundan-6356-Sayili-Kanuna-Turkiyede-Sendikalar-Hukukunun-Donusumu.pdf> - Bahar Eylemleri: <https://bianet.org/bianet/emek/161305-isci-sinifinin-ayaga-kalktigi-yillar> ; Zonguldak: <https://haber.sol.org.tr/haber/buyuk-madenci-yuruyusunun-34-yili-gemileri-yaktik-geri-donus-yok-397201> - Diyanet bütçesi 2026: <https://www.diken.com.tr/2026-butcesi-diyanete-174-milyar-lira-mite-39-milyar-lira-ayrildi/> ; İHL: <https://sgb.meb.gov.tr/www/quot2024-2025-orgun-egitim-istatistikleri-yayimlandiquot/icerik/771> - KONDA-GoFor 2024: <https://konda.com.tr/uploads/genclerin-politik-tercihleri-arastirmasi-2024-64df8822aead837953c985b7a856bc911a53b8524850b4725246f7b92b74b216.pdf> - Citizen Lab, Pegasus (2018): <https://citizenlab.ca/research/hidden-and-track-nso-groups-pegasus-spyware-to-operations-in-45-countries/> ; NCIA, Maven (2025): <https://www.ncia.nato.int/newsroom/news/nato-acquires-a-enabled-warfighting-system> - Yeni anayasa gündemi 2026: <https://www.diken.com.tr/erdogan-yeni-anayasa-ihhtiyac-hatta-zorunluluktur/> ; <https://t24.com.tr/gundem/kulliyeden-yeni-anayasa-icin-referandum-mesaji-cumhurbaskani-basdanismani-ucum-erdoganin-da-yaklasimi-bu-dedi-tarih-verdi,1344332> - Şili anayasa süreci: <https://constitutionnet.org/news/voices/chilean-constitutional-process-closed-chapter> - Bellek Müzesi: <https://bellekmuzesi.org/> ; Kışanak, Diyarbakır Cezaevi: <https://bianet.org/haber/gultan-kisanak-diyarbakir-cezaevi-yuzlesme-mekani-olmalı-322937>

SONUÇ

Darbe Bir Gün Sürmez; Anmak Mücadeleyi Sürdürmektir

Sevgili Genç Yoldaşlar,

Bu dosyaya bir sabahla başladık: 12 Eylül 1980, saat 04.00, radyoda İstiklal Marşı, sonra bir generalin sesi. Bir dosya o sabahla bitebilirdi; bizimki bitmiyor, çünkü 12 Eylül'ün tarihi "o gün ne oldu"nun değil, "o gün ne kuruldu"nın tarihidir. O sabah kurulan şey — emeği örgütsüzleştiren yasalar, siyaseti depolitize eden anayasa, devleti Türk-İslam senteziyle yeniden kuran aygıt — kırk altı yıldır ayakta. El değiştirdi; Özal'dan Erdoğan'a her iktidar onu devraldı, hiçbirini sökmedi. Söken olmadı, çünkü sökmek isteyen bir sınıfın örgütlü gücü henüz yeniden kurulmadı. Bu dosyanın ilk cümlesi de son cümlesi de budur: **kurulanı ancak örgütlü emek sökebilir**.

Yirmi üç bölümde ne söyledik, bir tabloyla toparlayalım.

SORU	YANIT	KANIT (BÖLÜM)
12 Eylül neydi?	Bir ara değil, bir kuruluş: 24 Ocak programının silahlı uygulaması; bir sınıf darbesi	5, 9
Kim için yapıldı?	Sermaye için — Koç mektubu, TÜSİAD ilanları, IMF/DB kredileri, ABD yardımı 200 → 703,5 milyon dolar	9, 10
Kime karşı yapıldı?	12 Eylül sabahı grevdeki 53.788 işçiye; DİSK'e; Kürt ve Alevi emekçilere; örgütlü gençliğe	6, 8
Neyi kurdu?	1982 Anayasası, YÖK, MGK, 2911, baraj, işkolu barajı, zorunlu din dersi — hepsi yürürlükte	15, 23
Hesaplaştı mı?	Hayır: hukuken, kurumsal olarak, ideolojik olarak — "hesaplaştık" diyen devraldı	16, 19
Sol neden yenildi?	Sermayenin gücü + solun zaafları: bölünmüşlük, kitlelerden kopukluk, "iyi general" beklentisi, Türk-İş'in işbirliği	20
Yenilgiyle nasıl yaşandı?	Çoğunlukla küçük burjuva eğilimlerle: halkı suçlamak, kamplara dağılmak, çocuğu korumak; azınlık kurum kurdu	21
Simgeler kimdi?	İşçi, köylü, terzi, öğretmen, meslek liseli, taşralı öğrenci çocukları; kendi tercihleriyle, pişmanlık duymadan	22
Ne yapmalı?	Okumak, kaydetmek, anmak — doğru biçimde —, talep etmek, gitmek, örgütlenmek	23

(bkz. D3, GİRİŞ)

Hesaplaşma iktidarların değil, sınıfın işidir. Bunu Arjantin öğretiyor: 1985'te cunta yargılandı, 2006'dan bu yana 365 kararda 1.245 kişi mahkûm edildi ([Arjantin Savcılığı, Haziran 2026](#)); ve bunu yapan hükümetler değil, Plaza de Mayo Anneleri'nden başlayarak otuz yıl vazgeçmeyen bir toplumsal hareketti. Türkiye'de Evren davası kesinleşmeden düştü; işkenceci yargılanmadı; çünkü darbenin sermaye ortakları bugün de iktidar ortağıdır. Bu bir yakınma değil, bir teşhistir; teşhis, tedaviyi gösterir: hesaplaşma talebini iktidara değil, sınıfa yöneltmek.

12 Eylül'ün gerçek karşıtı bir tarihtir: **15-16 Haziran 1970**. O gün 150.000 işçi, DİSK'i kapatmak için çıkarılan yasaya karşı İstanbul'u iki gün durdurdu ve yasa iptal edildi. 12 Eylül, o iki günün intikamıdır; 1989 Bahar Eylemleri, o iki günün devamı. Darbeye karşı tek güvence, ordu içindeki "iyi generaller" değil, örgütlü ve birleşik işçi sınıfıdır — bu cümleyi dosya boyunca yirmi kez yazdık ve yirmi kez kanıtladık.

Ve simgeler. O dönem devrimci olanlar kimsenin zorlamadığı bir zamanda, kendi tercihleriyle devrimci oldular. Erdal Eren "hepinize özgür ve mutlu bir yaşam diliyorum" diye yazdı; Necdet Adalı "pişman değilim" dedi; Kemal Pir "yaşamı uğruna ölecek kadar seviyoruz" dedi; Bedahet Tosun kırk yıl her sabah işe gitti. Bunun için ne masumiyete ne pişmanlığa ihtiyaçları var. Onlara borcumuz ağıt değil, mücadeledir. Onları anmak, mezarlarını yenilemek değil; hangi koşullarda ve nasıl mücadeleye katıldıklarını anlatmak ve o mücadeleyi sürdürmektir. Bir hayat, insanın kendisini var eden ilişkileri değiştirme mücadelesine katıldığı için yaşanır; onlar öyle yaşadılar. Bir hayatın ölçüsü zirvesi değil, ortalamasıdır; onların ortalaması, zirvelerinden büyüktür.

Bu dosya bir yakınma değil, geleceğe dair mücadelesini sürdüren gençliğe bir aydınlanma aracı ve bir sınıf kılavuzudur. Sizden istediğimiz onu okumanız değil, kullanmanızdır: bir okuma grubu, bir tanıklık, bir komite. Bunlardan birini yaptığınızda, bu dosyanın yazılma nedeni gerçekleşmiş olur.

Canlı belge notu. Bu metin 1.0.4 sürümüdür ve tamamlanmış değildir. Rakamlarımızın çoğu tek bir resmî havuzdan (Adalet Bakanlığı 1990) gelir; simgelerin bir bölümünün biyografisi eksiktir; anma pratikleri tablosu (T7) ilk taramadır; Gelecek Bizimle kitabından sayfa numaralı alıntılar henüz eklenmemiştir. 1.1 sürümü için şunları bekliyoruz: tanıklık (beş soruluk protokolle, EK J), düzeltme (yanlış rakam, yanlış tarih, yanlış ad), belge (mektup, dava dosyası, fotoğraf, sendika kaydı), ve eleştiri — özellikle "bu paragraf ağıt mı, kılavuz mu?" sorusuna sizin yanıtınız. Adres: [bilgimustereklere.org](#). Dosya CC BY-SA lisansı ile yayımlanır: kopyalayın, dağıtın, düzeltin, üzerine yazın; yalnızca kaynağı belirtin ve aynı lisansla paylaşın.

EKLER

Kronoloji, sayılar, sözlük, kişiler, sık sorulan sorular, okuma listesi, karşılaştırmalı tablolar, araçlar, kaynakça, açık çağrı ve fotoğraf planı.

EK A

Kronoloji

Bu ek üç tablodan oluşur. İlki 1946'dan 2026'ya ana hattı verir; her satırın sonundaki "sınıfsal not" o olayın hangi sınıfın hangi hamlesi olduğunu tek cümleyle söyler. İkincisi, Kahramanmaraş'ın ardından ilan edilen sıkıyönetimden (26 Aralık 1978) cuntanın "sivil" seçimine (6 Kasım 1983) kadar geçen beş yılı gün gün izler. Üçüncüsü, AKP döneminde 12 Eylül aygıtının hangi tarihte hangi biçimde yeniden kullanıldığını sıralar. Tarihler araştırma notlarındaki kaynaklara dayanır; kaynağı tartışmalı olanlar parantezde işaretlenmiştir.

(bkz. D3, GİRİŞ)

A.1 Ana hat: 1946–2026

YIL	OLAY	SINIFSAK NOT
1946	Çok partili yaşama geçiş; DP kuruldu; Aralık'ta sıkıyönetim "1946 sendikacılığı"nı (Türkiye Sosyalist Partisi, TSEKP ve bağlı sendikalar) kapattı	Burjuvazi çok partili düzeni kabul ederken işçi sınıfının bağımsız örgütlenmesini daha ilk günden yasakladı
1947	5018 sayılı Sendikalar Kanunu: grev yasağıyla sendika hakkı; Truman Doktrini	Sendika var, grev yok: devlet denetimli sendikacılığın temeli
1948	Marshall Planı'na katılım	Türkiye burjuvazisi ABD merkezli birikim düzenine bağlandı
1950	14 Mayıs seçimi, DP iktidarı	Tarım-ticaret sermayesinin siyasal zaferi
1951	TKP tevkifatı: 167 kişi yargılandı	Soğuk Savaş'ın ilk iç düşmanı komünistlerdi
1952	NATO üyeliği (18 Şubat); Türk-İş kuruldu (31 Temmuz); Seferberlik Tetkik Kurulu kuruldu (27 Eylül)	Askeri bağımlılık, "partiler üstü" sendikacılık ve stay-behind ağı aynı yıl kuruldu
1954	DP ikinci seçim zaferi	Tarım fiyatları ve krediyle köylü rızası
1955	6-7 Eylül olayları	Gayrimüslim sermayenin tasfiyesi; Seferberlik Tetkik Kurulu bağlantısı sonradan itiraf edildi
1957	DP üçüncü seçim zaferi; muhalefete baskı, basına dava	Tarım-ticaret bloğu daralan kaynakla otoriterleşti
1958	4 Ağustos devalüasyonu; ilk IMF stand-by anlaşması	İthal ikamesinin ilk tıkanması; faturası ücretlere kesildi
1960	27 Mayıs darbesi; MBK; Yassıada	Sanayi burjuvazisi + bürokrasi + küçük burjuva radikalizmi, DP bloğuna karşı
1961	TİP kuruldu (13 Şubat); 9 Temmuz Anayasa referandumu; Yassıada idamları (16-17 Eylül)	Anayasa işçi sınıfına en geniş hukuki alanı açtı; idamlar merkez sağın "mağduriyet" mitini kurdu
1962	Talat Aydemir'in ilk darbe girişimi (22 Şubat); ikincisi 1963 (20-21 Mayıs)	Ordu içi "ilerici cunta" beklentisinin ilk yenilgisi
1963	Kavel grevi (Ocak); 274-275 sayılı yasalar: grev ve toplu sözleşme hakkı	Filî grev yasayı önceledi: "yasa vermez, mücadele kazandırır"
1964	Johnson mektubu (5 Haziran)	Türkiye burjuvazisinin ABD'ye bağımlılığı ilk kez açıkça görüldü
1965	ÖHD adını aldı; TİP 15 milletvekiliyle Meclis'te (10 Ekim); AP tek başına iktidar	Sınıf partisi ilk kez parlamentoda; kontrgerilla kurumsallaştı
1966	Paşabahçe grevi	Türk-İş'in grevi satması DİSK'in doğuşunu hazırladı
1967	DİSK kuruldu (13 Şubat)	Sınıf sendikacılığı iddiasının örgütlü hali
1968	Öğrenci hareketi; üniversite işgalleri; 6. Filo eylemleri	Gençlik sınıf mücadelesine bağlandı
1969	Kanlı Pazar (16 Şubat); CKMP → MHP; komando kampları	Faşist hareket sokak gücü olarak örgütlendi

12 EYLÜL: BİR SINIF DARBESİNİN TARİHİ, BİLANÇOSU VE BUGÜNÜ · BİLGİ MÜŞTEREKLERİ

YIL	OLAY	SINIFSAAL NOT
1970	15-16 Haziran: 1317 sayılı yasaya karşı 150 bin işçi	İşçi sınıfının ilk kitlesel siyasal çıkışı; 12 Mart'ın gerekçesi
1971	12 Mart muhtırası; Erim hükümeti; Balyoz Harekâtı; Ziverbey; Anayasa değişiklikleri (DGM, MGK'nın güçlenmesi)	15-16 Haziran'a sermayenin ilk yanıtı; 12 Eylül'ün provası
1972	Kızıldere (30 Mart); Gezmiş, Aslan, İnan idamı (6 Mayıs)	Devrimci gençliğin önderliği fiziksel olarak tasfiye edildi
1973	Petrol krizi; Ekim seçimi, CHP birinci; ÖHD'nin ABD finansmanı Sancar aracılığıyla Ecevit'e ulaştı	Birikim krizi başladı; kontrgerilla ilk kez sivil iktidarın bilgisine girdi
1974	CHP-MSP hükümeti; Kıbrıs harekâtı; ABD silah ambargosu; TÜSİAD (1971) etkinleşti	Burjuvazi kendi örgütünü siyasete soktu
1975	1. MC hükümeti (31 Mart): AP-MSP-MHP-CGP	MHP devlet aygıtına girdi; faşist terör devlet korumasına kavuştu
1976	1 Mayıs Taksim (ilk kitlesel kutlama); DGM direnişi (Eylül)	DİSK 300 bini aşkın işçiyle DGM yasasını fiilen düşürdü
1977	1 Mayıs katliamı (34 ölü); Haziran seçimi; 2. MC; yılda 231 siyasi ölüm	Kontrgerilla işçi sınıfının en büyük gösterisini hedef aldı
1978	Ecevit hükümeti (Ocak); Bahçelievler (9 Ekim); Kahramanmaraş (19-26 Aralık, resmî 111 ölü); yılda 832 ölüm; 13 ilde sıkıyönetim (26 Aralık)	Alevi-Kürt yoksullarına kıyım, sıkıyönetimin gerekçesi yapıldı
1979	İpekçi cinayeti (1 Şubat); IMF görüşmeleri; TÜSİAD'ın Mayıs ilanları; İran devrimi; Ekim ara seçimi, Ecevit istifa; Demirel azınlık hükümeti (12 Kasım); Afganistan işgali (Aralık); Genelkurmay uyarı mektubu (27 Aralık)	Sermaye açık ilanlarla hükümeti düşürdü; ABD'nin "yeşil kuşak"ında Türkiye'nin değeri arttı
1980	24 Ocak Kararları; Tarih; Suner (30 Ocak); SEİA (29 Mart); cumhurbaşkanı seçilemedi; Çorum; Fatsa (11 Temmuz); Türkler (22 Temmuz); DİSK'e kapatma davası (30 Temmuz); Bologna (2 Ağustos); Kudüs mitingi (6 Eylül); 12 Eylül darbesi ; Ulusu hükümeti (21 Eylül); Koç mektubu (3 Ekim); ilk idamlar (8 Ekim); Erdost (7 Kasım); Eren (13 Aralık)	24 Ocak'ın "sendikacı, grevli Türkiye'de uygulanamaz" programı silahla uygulandı; darbe sabahı 53.788 işçi grevdeydi
1981	Güney idamı (10 Haziran); Cihan (31 Temmuz); partilerin kapatılması (16 Ekim); Danışma Meclisi; YÖK (6 Kasım); DİSK davası başladı (24 Aralık)	Siyaset ve üniversite depolitize edildi; sendikacılara idam istendi
1982	Diyarbakır: Mazlum Doğan (21 Mart), Dörtler (17/18 Mayıs), ölüm orucu (14 Temmuz-17 Eylül); bankerler krizi, Özal istifası (Temmuz); Anayasa referandumu (7 Kasım, %91,37)	Kürt tutsaklar cezaevinde direnişi kurdu; anayasa saydam zarfla oylatıldı
1983	2820 (Nisan), 2821-2822 (5 Mayıs), 2839 (Haziran), 2911 (6 Ekim), 2932 Kürtçe yasağı (Ekim); ANAP kuruldu (20 Mayıs); 6 Kasım seçimi; Özal hükümeti (13 Aralık); faizsiz finans kararnamesi (16 Aralık)	Cuntanın emek, siyaset ve sokak yasaları "sivil" iktidara devredildi
1984	Metris ölüm orucu (Haziran — doğrulanacak); PKK'nin 15 Ağustos eylemleri; son idam Hıdır Aslan (25 Ekim)	Diyarbakır'ın "İslahı" tam tersini üretti
1985	Fikri Sönmez Amasya Cezaevi'nde öldü (4 Mayıs)	Fatsa'nın hesabı cezaevinde kapatıldı
1986	İHD kuruldu (17 Temmuz); Netaş grevi (18 Kasım'dan itibaren); DİSK davası kararı (24 Aralık)	Hafıza ve sınıf, yasağın içinden yeniden örgütlendi
1987	Rabita olayı ortaya çıktı; OHAL Bölge Valiliği (19 Temmuz); siyasi yasaklar referandumu (6 Eylül, %50,16)	Sıkıyönetim OHAL adıyla Kürt illerinde sürdü
1988	Türk-İş'in cuntayla işbirliğine karşı taban basıncı; SEKA ve Kristal-İş grevleri	Yasanın içinde grev yeniden deniyor
1989	Bahar Eylemleri (7 Mart-18 Mayıs; ~600 bin kamu işçisi)	"Yetkisiz kazanmak": 2821-2822'ye rağmen %140 zam
1990	Zonguldak grevi (30 Kasım, 48 bin madenci); Andreotti'nin Gladio itirafı (24 Ekim); Ecevit'in kontrgerilla açıklaması (Milliyet, 28 Kasım); Genelkurmay ÖHD-NATO bağıni kabul etti (Aralık)	Kontrgerilla resmen kabul edildi; hesaplaşma olmadı
1991	Büyük madenci yürüyüşü (4-8 Ocak, 100 bin+); TMK 3713 (12 Nisan; 141-142-163 kaldırıldı); DİSK davasında beraat (16 Temmuz)	Düşünce suçu "terör" adıyla yeniden kodlandı
1992	DİSK yeniden faaliyette (Şubat); ÖHD → Özel Kuvvetler Komutanlığı	Sınıf sendikacılığı iddiası yeniden, ama 12 Eylül yasaları içinde
1993	Uğur Mumcu öldürüldü (24 Ocak); Sivas katliamı (2 Temmuz)	Kontrgerilla ve siyasal İslam'ın keşişimi
1994	5 Nisan Kararları; Kürt illerinde köy boşaltmaları zirvede	İkinci 24 Ocak; savaş ekonomisi
1995	KESK kuruldu (8 Aralık); Gazi olayları (Mart); Cumartesi Anneleri (27 Mayıs)	Kamu emekçileri fiili grevle örgütlendi; kayıp yakınları hakikat mücadelesini başlattı
1996	Susurluk kazası (3 Kasım); TBMM komisyonu (12 Kasım)	Devlet-mafya-siyaset üçgeni kazayla görüldü, hesaplaşılmadı

YIL	OLAY	SINIFSAAL NOT
1997	28 Şubat MGK kararları; Refahiyol düştü	Sermayenin İslamcı fraksiyonu terbiye edildi; aygıt yerinde kaldı
1999	Gülen ABD'ye gitti; Öcalan yakalandı; Ağustos depremi	"İlimli İslam" hattı Atlantik ötesine taşındı
1998	Susurluk davası başladı; Gülen'in "Işık evi" kasetleri (1999)	Aygıt içi çatışma kamuya sızdı
2000	Cezaevleri operasyonu "Hayata Dönüş" (19 Aralık, 30 ölü); F tipi	Tecrit, 12 Eylül'ün cezaevi rejiminin yeni adı
2001	Şubat krizi; Derviş programı; AKP kuruldu (14 Ağustos)	24 Ocak'ın üçüncü dalgası: bankacılık ve özelleştirme
2002	3 Kasım seçimi, AKP iktidarı; OHAL sona erdi (30 Kasım)	Yeşil sermaye ve büyük sermaye koalisyonu iktidarda
2003	MGK Genel Sekreterliği sivilleştirildi (7. uyum paketi); ilk grev ertelemesi (Petlas, Paşabahçe)	Aygıt "sivilleşti", işlevi sürdü
2004	DGM'ler kaldırıldı, Özel Yetkili Mahkemeler kuruldu; Dernekler Kanunu 5253	Ad değişti, mahkeme kaldı
2005	SEKA direnişi	Özelleştirmeye karşı 51 günlük işgal
2006	TMK genişletildi (5532 sayılı değişiklik)	Düşünce suçu alanı büyütüldü
2007	27 Nisan e-muhtırası; Ergenekon davaları başladı; Hrant Dink öldürüldü (19 Ocak)	"Kontrgerillaıyla hesaplaşma" söylemiyle iktidar içi tasfiye
2008	AKP'ye kapatma davası (beraat); Ergenekon iddianamesi	Aygıt içi güç mücadelesi
2009-10	Tekel direnişi (15 Aralık 2009 – 2 Mart 2010, 78 gün)	Taşeronu (4/C) karşı sınıfın Ankara'daki en uzun direnişi
2010	Anayasa referandumu (12 Eylül, %57,88 evet); geçici 15. madde kaldırıldı; HSYK ve AYM yeniden yapılandırıldı	Hesaplaşma vitrini, yargının yürütmeye bağlanması çekirdek
2011	KCK davaları; 12 Haziran seçimi	Kürt siyasetine toplu tutuklama
2012	Evren-Şahinkaya davası (10 Ocak); 6356 sayılı Sendikalar ve TİS Kanunu (7 Kasım); 4+4+4	2821-2822'nin mirası yeni adla; iki sanıklı "hesaplaşma"
2013	Gezi direnişi (Mayıs-Haziran); Yassıada yeniden adlandırıldı; 17-25 Aralık; dersane krizi	Küçük burjuva ve proleter gençliğin ilk ortak sokağı; AKP-Gülen kopuşu
2014	Evren-Şahinkaya'ya müebbet (18 Haziran); Soma (13 Mayıs, 301 madenci)	Karar kesinleşmedi; iş cinayeti cezasızlıkla buluştu
2015	Metal Fırtına (Mayıs); Evren (9 Mayıs) ve Şahinkaya (9 Temmuz) öldü, dava düştü; 7 Haziran ve 1 Kasım seçimleri	Türk Metal'den kopuş; darbecilerin mahkûmiyeti hiç kesinleşmedi
2016	15 Temmuz darbe girişimi; OHAL (21 Temmuz); 676 sayılı KHK (29 Ekim); 678 sayılı KHK (22 Kasım); kayyımlar; DBP belediyeleri	12 Eylül aygıtı sivil elde yeniden: ihraç, kapatma, kayyım, grev ertelemesi
2017	16 Nisan referandumu: Cumhurbaşkanlığı sistemi; sıkıyönetim anayasadan çıkarıldı, OHAL yetkileri genişledi; Akbank grevi ertelendi (Mart)	Olağanüstü hal olağan yönetim biçimi oldu
2018	OHAL sona erdi (19 Temmuz); MESS grevi ertelendi (130 bin işçi); Cumhur İttifakı	MHP devletle yeniden bütünleşti
2019	HDP belediyelerine kayyım (65'ten 52'si)	Seçilmişin yerine atanmış, ikinci dalga
2020	Yassıada "Demokrasi ve Özgürlükler Adası" açıldı (27 Mayıs); İzmir'de 12 Eylül Utanç Müzesi valilik baskısıyla kaldırıldı	27 Mayıs'la seçici hesaplaşma; 12 Eylül hafızasına yasak
2021	Sedat Peker ifşaları (iddia düzeyi); Boğaziçi direnişi (kayyım rektör)	"Yeni derin"in görünmesi; YÖK 2016 uygulaması
2022	Seçim barajı %7 (RG 6 Nisan); Yargıtay Evren davasının düşmesini onadı (Mayıs); İHD OHAL KHK Raporu	Baraj küçüldü, mantığı korundu
2023	OHAL Komisyonu tamamlandı (Ocak); 125.678 ihraç; 14 Mayıs seçimleri	KHK rejimi "idari" yolla kapatıldı
2024	DEM belediyelerine kayyım (78'den 10'u); Bedahet Tosun öldü (23 Ağustos)	Kayyım üçüncü dalga
2025	Palantir-NATO Maven Smart System (Nisan); TMSF kayyımlı şirket 770; Bologna davaları kesinleşti	Gladio'dan Palantir'e: kontrol modeli değişti, öznesi değişmedi
2026	"Kemal Türkler Yılı"; Erdoğan (16 Mayıs), Uçum (27 Ağustos), Bahçeli (5 Eylül): yeni anayasa çağrıları; Arjantin'de 1.245 mahkûm (Haziran); sendikalaşma %13,8, 25 yaş altı ~%6	12 Eylül Anayasası'ndan "kurtulma" söylemi yeni bir "evet" paketinin ambalajı olarak yeniden dolaşımda

A.2 Gün gün: 26 Aralık 1978 – 6 Kasım 1983

TARİH	OLAY
19-26 Aralık 1978	Kahramanmaraş katliamı: resmî 111 ölü, 1.000'i aşkın yaralı, 552 ev ve 289 işyeri tahrip
26 Aralık 1978	13 ilde sıkıyönetim ilanı (Ecevit hükümeti)
1 Şubat 1979	Milliyet Genel Yayın Yönetmeni Abdi İpekçi, Mehmet Ali Ağca tarafından öldürüldü
11 Şubat 1979	İran'da Şah rejimi yıkıldı; ABD'nin bölge stratejisinde Türkiye'nin ağırlığı arttı
Mayıs 1979	TÜSİAD'ın gazetelere tam sayfa ilanları: hükümete açık muhalefet
Temmuz 1979	IMF ile stand-by; Ecevit hükümeti kemer sıkma paketini kabul etti
14 Ekim 1979	Ara seçim; CHP'nin kaybı üzerine Ecevit istifa etti; Fatsa'da terzi Fikri Sönmez belediye başkanı seçildi
12 Kasım 1979	Demirel azınlık hükümeti kuruldu; Turgut Özal Başbakanlık Müsteşarı ve DPT'nin başına getirildi
4 Kasım 1979	Tahran'da ABD elçiliği baskını; rehine krizi
24-27 Aralık 1979	SSCB'nin Afganistan'a girişi; "yeşil kuşak" stratejisi acil hale geldi
27 Aralık 1979	Genelkurmay Başkanı Evren ve kuvvet komutanlarının imzasıyla "uyarı mektubu" hazırlandı
2 Ocak 1980	Uyarı mektubu Cumhurbaşkanı Korutürk'e sunuldu; Korutürk parti liderlerine iletti
22 Ocak 1980	İzmir Tarih İşletmelerine polis operasyonu; işçi direnişi ve mahalle barikatları Şubat'a uzadı
24 Ocak 1980	24 Ocak Kararları: %33 devalüasyon, fiyat ve faiz serbestisi, ihracata dayalı birikim, ücret bastırma
30 Ocak 1980	ODTÜ öğrencisi Sinan Suner, Ankara Ayrancı'da MHP milletvekili Cengiz Gökçek'in koruması tarafından vuruldu
2 Şubat 1980	Suner'in cenaze eyleminde 24 kişi gözaltına alındı; aralarında Erdal Eren
26 Şubat 1980	Dev-Yol İzmir sorumlusu Hıdır Aslan tutuklandı
19 Mart 1980	Erdal Eren hakkında sıkıyönetim mahkemesinde idam kararı
29 Mart 1980	ABD-Türkiye Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEIA) imzalandı
6 Nisan 1980	Korutürk'ün görev süresi doldu; Meclis 100'ü aşkın turda cumhurbaşkanı seçemedi; Çağlayangil vekil
10 Nisan 1980	Erdal Eren'in Mamak'tan annesine mektubu: "Başınızı eğmeden, gözyaşı dökmeden, üzülmeden gidin"
1 Mayıs 1980	1 Mayıs İstanbul'da yasaklandı; sıkıyönetim komutanlığı kutlamaya izin vermedi
Mayıs-Temmuz 1980	Çorum katliamı (zirvesi 4 Temmuz; 57 ölü — STK kaynağı)
Haziran 1980	IMF ile üç yıllık stand-by (SDR 1.250 milyon, kotanın %625'i)
11 Temmuz 1980	Fatsa'ya "Nokta Operasyonu": halk komiteleri dağıtıldı, Fikri Sönmez tutuklandı
19 Temmuz 1980	12 Mart'ın başbakanı Nihat Erim öldürüldü
22 Temmuz 1980	DİSK'in kurucu genel başkanı, Maden-İş başkanı Kemal Türkler Merter'de evinin önünde öldürüldü
30 Temmuz 1980	DİSK'e kapatma davası açıldı (darbeden 44 gün önce)
2 Ağustos 1980	Bologna garı bombalaması: 85 ölü; İtalya'da "gerginlik stratejisi"nin doruğu
17 Ağustos 1980	Diyanet görevlilerinin Suudi Rabita'dan maaş almasına yol açan ilk kararname (Demirel hükümeti)
Ağustos 1980	"Bayrak Harekâtı" darbe planı tamamlandı; tarih bekleniyor
6 Eylül 1980	Konya'da MSP'nin Kudüs mitingi: İstiklal Marşı'nda oturan kalabalık; cunta bunu son gerekçe yaptı
12 Eylül 1980, 04:00	Darbe; radyoda 1 numaralı bildiri; Meclis feshedildi, hükümet düşürüldü, parti liderleri gözaltına alındı; tüm ülkede sıkıyönetim
12 Eylül 1980	178 işyerindeki 53.788 işçinin grevi yasaklandı (%87'si DİSK üyesi); DİSK ve MİSK'in faaliyeti durduruldu, mal varlığına el konuldu; Türk-İş'e dokunulmadı
14 Eylül 1980	Sıkıyönetim komutanlıklarınca toplu gözaltılar; sendika yöneticileri askerî cezaevlerine
21 Eylül 1980	Bülend Ulusu hükümeti: Özal ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı; Türk-İş Genel Sekreteri Sadık Şide Sosyal Güvenlik Bakanı
3 Ekim 1980	Vehbi Koç'un Evren'e mektubu: "Emrinize amadeyim"
7-8 Ekim 1980	İlk idamlar: Necdet Adalı (Ulucanlar) ve Mustafa Pehlivanoglu (Mamak), 7'yi 8'e bağlayan gece
Ekim 1980	Sızıntı dergisi (sayı 21) "Son Karakol" başyazısıyla Mehmetçiğe "selam" durdu
25 Ekim 1980	Serdar Soyergin Adana'da idam edildi

TARİH	OLAY
7 Kasım 1980	Yayıncı İlhan Erdost, ağabeyi Muzaffer Erdost'la gözaltına alındığı gün Mamak'ta dövülerek öldürüldü
12 Kasım 1980	Öğretmen Cengiz Aksakal, Artvin Öğretmen Okulu'ndaki işkencede öldü
18 Kasım 1980	SEİA yürürlüğe girdi
13 Aralık 1980	Erdal Eren Uluncanlar'da idam edildi; aynı gün Ercan Koca Demetevler'de pankart asarken yakalandı
15 Aralık 1980	Ercan Koca, Etimesgut Zırhlı Birlikler'den götürüldüğü GATA'da öldü
28-30 Aralık 1980	Veysel Güney Gaziantep'te yaralı yakalandı
6 Şubat 1981	Veysel Güney'in ilk duruşması; 17 Şubat'ta idam kararı (11 günde)
10 Mart 1981	Ercan Koca'nın ölümü hakkında takipsizlik kararı
12 Nisan 1981	Nurettin Yedigöl, İstanbul Gayrettepe 1. Şube'de işkenceyle öldürüldü; cesedi kaybedildi
28 Nisan 1981	Rabıta ödemelerine ilişkin ikinci kararname (Evren-Ulusu imzalı)
13 Mayıs 1981	Ağca Roma'da Papa'yı vurdu; "Bulgar bağlantısı" propagandası
4 Haziran 1981	Cevdet Karakaş idam edildi
10 Haziran 1981	Veysel Güney, TBMM onayı olmaksızın Gaziantep'te idam edildi; cenazesi kaybedildi
25 Haziran 1981	Ahmet Saner ve Kadir Tandoğan İstanbul'da idam edildi
29-31 Temmuz 1981	Öğretmen Süleyman Cihan otobüsten alındı; 31 Temmuz'da işkencede öldü ("6. kattan intihar" raporu)
20 Ağustos 1981	Mustafa Özenç Adana'da idam edildi
16 Ekim 1981	Tüm siyasi partiler kapatıldı (2533 sayılı kanun)
23 Ekim 1981	Danışma Meclisi çalışmaya başladı
6 Kasım 1981	2547 sayılı YÖK Kanunu; rektörlük seçimleri kaldırıldı
24 Aralık 1981	DİSK davası başladı: 1.477 sanık, 52 idam istemi
13 Mart 1982	Seyit Konuk, İbrahim Ethem Coşkun, Necati Vardar İzmir'de idam edildi
21 Mart 1982	Mazlum Doğan Diyarbakır 5 No'lu'da Newroz gecesi hücrelerini ateşe verip kendini astı
27 Mart 1982	Fikri Arıkan idam edildi
30 Nisan 1982	Cengiz Baktemur idam edildi
17/18 Mayıs 1982	Dörtler (Ferhat Kurtay, Eşref Anyık, Mahmut Zengin, Necmi Öner) Diyarbakır'da kendilerini yaktı
Haziran 1982	Bankerler krizi: Kastelli yurt dışına kaçtı
14 Temmuz 1982	Diyarbakır'da ölüm orucu başladı
14 Temmuz 1982	Özal başbakan yardımcılığından istifa etti
13 Ağustos 1982	Ali Bülent Orkan idam edildi
7 Eylül 1982	Kemal Pir ölüm orucunda öldü; ardından M. Hayri Durmuş (12 Eylül), Akif Yılmaz (15 Eylül), Ali Çiçek (17 Eylül)
7 Kasım 1982	Anayasa referandumu: %91,37 evet; oy zorunlu, "hayır" propagandası fiilen yasak, saydam zarf; Evren cumhurbaşkanı
22 Ocak 1983	Ahmet Mehmet Uluğbay (adli) idam edildi
23 Ocak 1983	Ali Aktaş Adana'da idam edildi
28 Ocak 1983	Levon Ekmekçiyan (ASALA) idam edildi
29 Ocak 1983	Ramazan Yukarıgöz, Ömer Yazgan, Erdoğan Yazgan, Mehmet Kambur İzmit'te idam edildi
22 Nisan 1983	2820 sayılı Siyasal Partiler Kanunu
5 Mayıs 1983	2821 sayılı Sendikalar ve 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt kanunları kabul edildi (RG 7 Mayıs): %10 işkolu barajı, noter şartı, 60 günlük erteleme
20 Mayıs 1983	ANAP kuruldu
5 Haziran 1983	Halil Esendağ ve Selçuk Duracık (ülkücü) İzmir'de idam edildi
10 Haziran 1983	2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu: %10 ülke barajı
6 Ekim 1983	2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu
19 Ekim 1983	2932 sayılı kanun: Kürtçe yasağı
6 Kasım 1983	Genel seçim: ANAP %45,1; cunta üç partiye izin vermişti; "cuntanın kaybettiği seçim" miti

TARİH	OLAY
13 Aralık 1983	Özal hükümeti; Şide'nin bakanlığı sona erdi
16 Aralık 1983	Faizsiz finans kurumlarına izin veren kararname
25 Ekim 1984	Son infaz: Hıdır Aslan, Burdur (bazı kaynaklar 24 Ekim İzmir der)

A.3 AKP dönemi: 12 Eylül aygıtının kullanım kronolojisi 2002–2026

TARİH	OLAY	AYGITIN HANGİ PARÇASI
3 Kasım 2002	AKP tek başına iktidar; 30 Kasım'da OHAL son buldu	OHAL (15 yıl sonra) kapatıldı; TMK yerinde
2003	Petlas ve Paşabahçe grevleri "millî güvenlik" gerekçesiyle ertelendi; MGK Genel Sekreterliği sivilleştirildi	2822 md. 33 grev erteleme; MGK biçim değiştirdi
2004	DGM'ler kaldırıldı, Özel Yetkili Mahkemeler kuruldu; lastik grevi ertelendi	DGM → ÖYM
2007	Ergenekon soruşturmaları başladı; 27 Nisan e-muhırası	"Kontrgerillayla hesaplaşma" söylemi
12 Eylül 2010	Anayasa referandumu: %57,88 evet; geçici 15. madde kaldırıldı; HSYK 7→22, AYM 11→17 üye	Hesaplaşma vitrini; yargının yürütmeye bağlanması
13 Eylül 2010	İHD ve 78'liler, Evren ve MGK üyeleri hakkında suç duyurusu	Hukuki hesaplaşma talebi
10 Ocak 2012	Evren-Şahinkaya iddianamesi kabul edildi (Ankara 12. ACM)	İki sanıklı dava
2 Mayıs – 28 Kasım 2012	TBMM Darbe ve Muhıtraları Araştırma Komisyonu; rapor Sıra Sayısı 376	Hakikat kaydı, yaptırım yok
7 Kasım 2012	6356 sayılı Sendikalar ve TİS Kanunu: işkolu barajı %1 (geçiş %3), erteleme md. 63	2821-2822'nin devamı
2013	Yassıada "Demokrasi ve Özgürlükler Adası" adını aldı	27 Mayıs'la seçici hesaplaşma
18 Haziran 2014	Evren ve Şahinkaya'ya müebbet + rütbe sökme; temyize gitti	Karar kesinleşmedi
Ocak 2015	Metal grevi ertelendi (15 bin işçi)	Grev erteleme
9 Mayıs / 9 Temmuz 2015	Evren ve Şahinkaya öldü; dava düştü	Hesaplaşma kapandı
21 Temmuz 2016	OHAL ilanı (15 Temmuz sonrası)	OHAL/KHK rejimi
29 Ekim 2016	676 sayılı KHK: rektörlük seçimleri kaldırıldı, rektörler doğrudan atanacak	YÖK 1981 → 2016
22 Kasım 2016	678 sayılı KHK: grev erteleme "ekonomik/finansal istikrar" ve şehir içi ulaşım gerekçeleri eklendi	2822 md. 33 genişletildi
2016-19	DBP'nin 102 belediyesinden 94'üne kayyım	Seçilmişin yerine atanmış
Mart 2017	Akbank grevi 678 sayılı KHK ile ertelendi	Grev erteleme
16 Nisan 2017	Cumhurbaşkanlığı sistemi referandumu; sıkıyönetim anayasadan çıkarıldı, OHAL yetkileri genişledi	Olağanüstü hal olağanlaştı
Ocak 2018	MESS grevi ertelendi (130 bin metal işçisi)	Grev erteleme
19 Temmuz 2018	OHAL sona erdi; KHK hükümleri yasalaştı	Kalıcılaştırma
2019	HDP'nin 65 belediyesinden 52'sine (48) kayyım	Kayyım ikinci dalga
27 Mayıs 2020	Yassıada açıldı; "hukuk cinayeti" konuşması	27 Mayıs hesaplaşması, 12 Eylül sessizliği
Eylül 2020	İzmir 12 Eylül Utanç Müzesi valilik baskısıyla kaldırıldı	Haftaya yasak
6 Nisan 2022	7393 sayılı Kanun: seçim barajı %10 → %7	2839 korunarak yumuşatıldı
Mayıs 2022	Yargıtay Evren davasının düşmesini onadı; rütbe sökme ve mal varlığı talepleri reddedildi	Mahkûmiyet hiç kesinleşmedi
Ocak 2023	OHAL Komisyonu tamamlandı: 131.922 tedbir, 125.678 ihraç, 17.960 kabul	KHK rejiminin idari kapanışı
2024-25	DEM'in 78 belediyesinden 10'una, CHP'li 4 belediyeye kayyım; TMSF kayyımlı şirket 770 (Nisan 2025)	Kayyım üçüncü dalga
16 Mayıs 2026	Erdoğan: yeni anayasa "lüks değil zorunluluk... darbe lekesinden arınmış"	Yeni "evet" paketi
27 Ağustos 2026	Uçum: 400'ü aşkın oy olsa da referandum; 29. yasama dönemi hedefi	Referandum takvimi
5 Eylül 2026	Bahçeli: "yeni anayasaya ihtiyaç var", Siyasi Partiler Kanunu mesajı	Cumhur İttifakı çağırısı

Sayılarla 12 Eylül

Rakamlar: Bu ekteki 12 Eylül bilançosu tek bir havuzdan gelir: Adalet Bakanlığı'nın 1990'da TBMM'ye sunduğu veri ve Nevzat Helvacı'nın 1991 sunumu. [TBMM 2012 raporu](#), [İHD](#), [T24](#) ve [AA](#) aynı havuzu tekrar eder. Bu yüzden "birden çok kaynak doğruluyor" demiyoruz; "aynı resmî kaynaktan aktarıyor" diyoruz. Kaynaklar arası küçük farklar (49/50 idam; 937/927 film; 39/49 ton kitap; 23.667/23.700 dernek) sabittir; ana rakamın yanında alternatifi verilir. Güvenilirlik etiketleri: [[belge](#)] resmî/birincil; [[aktarım](#)] güvenilir ikincil; [[iddia](#)] doğrulanmamış.

B.1 Bilanço tablosu

KALEM	RAKAM	KAYNAK	GÜVENİLİRLİK	ALTERNATİF RAKAM / NOT
Gözetli	650.000	Adalet Bakanlığı 1990 → T24 , İHD 2019	belge kökenli, aktarım	90 güne varan işkenceli gözetli
Fişleme	1.683.000	aynı havuz	belge kökenli, aktarım	—
Dava / yargılanan	210.000 dava / 230.000 kişi	aynı havuz	belge kökenli, aktarım	iki rakam birlikte anılır
TCK 141-142-163'ten yargılanan	71.000	aynı havuz	aktarım	düşünce suçu maddeleri
"Örgüt üyeliği" suçlaması	98.404	aynı havuz	aktarım	—
İdam istemi	7.000+	aynı havuz	aktarım	—
İdam kararı	517	aynı havuz	aktarım	Askeri Yargıtay onayı 124; TBMM'ye gönderilen 259
İnfaz	50	Bianet 2008 listesi	aktarım (Gemalmaz 50 / Mavioğlu 49)	17 sol, 7 sağ, 25 adli, 1 ASALA (Bianet); İHD bazı metinlerde 49 ve 18 sol / 8 sağ / 23 adli
Cezaevi ölümü	299	aynı havuz	aktarım	171 işkence, 14 açlık grevi, 73 "doğal", 16 "kaçarken", 43 "intihar"; 144'ü kuşkulu (kırımlar kaynağa göre değişir)
Kuşkulu ölüm	300	aynı havuz	aktarım	—
"Sakıncalı" işten çıkarma	30.000	aynı havuz	aktarım	—
Kamu görevlisi atılan/sürülen (1402)	9.400	aynı havuz	aktarım	3.854 öğretmen, 120 öğretim üyesi, 47 yargıç; 7.233 bölge dışına sürgün
Pasaport reddi	388.000	aynı havuz	aktarım	—
Vatandaşlıktan çıkarma	14.000	aynı havuz	aktarım	"yurda dön" çağrısına uymamak gerekçesi
Siyasi mülteci	30.000	aynı havuz	aktarım	ülke dağılımı bulunamadı
Dernek faaliyeti durdurulan	23.667	aynı havuz	aktarım	23.700
Yasaklanan film	937	aynı havuz	aktarım	927
İmha edilen yayın	49 ton	aynı havuz	aktarım	39 ton
Basın	13 gazeteye 303 dava; 31 gazeteci cezaevinde; 300 saldırı; 3 gazeteci öldürüldü; 4.000 yıl istem / 3.715 yıl ceza; gazeteler toplam 300 gün kapalı	aynı havuz	aktarım	—
12 Eylül sabahı yasaklanan grev	178 işyeri, 53.788 işçi	DİSK-AR 2020, s. 24	belge	46.849'u DİSK (%87), 6.207'si Türk-İş; MESS'e bağlı 74 işyerinde 30 bini aşkın metal işçisi
DİSK davası	1.477 sanık; 52 idam istemi	DİSK	belge	karar 24 Aralık 1986: 264 kişiye 5,5–15,8 yıl (toplam 2.053 yıl); beraat 16 Temmuz 1991

KALEM	RAKAM	KAYNAK	GÜVENİLİRLİK	ALTERNATİF RAKAM / NOT
1977-80 siyasi ölümler	1977: 231; 1978: 832; Aralık 1978-Eylül 1979: 898; Eylül 1979-Eylül 1980: 2.812	Ayşe Hür	aktarım	darbe davası listesi 5.388 siyasi cinayet: 1.296 sağcı, 2.109 solcu
1 Mayıs 1977	34 ölü (biri kimliksiz)	otopsi/iddianame → Bianet	belge	DİSK ilk liste 36; DİSK 2009-10 çalışması 41
Kahramanmaraş	111 ölü	resmî → İHD	belge	1.000+ yaralı; 552 ev, 289 işyeri; 804 sanık, 29 idam kararı
Çorum	57 ölü	STK derlemesi	iddia (resmî rakam bulunamadı)	—
Bahçelievler	7 TİP'li öğrenci	genel kabul	belge	8-9 Ekim 1978
Reel ücret kaybı (1980, tek yıl)	kamu ~%17, özel ~%22	Can Şafak	aktarım	—
Emeğin GSYH payı	1980 %27,1 → 1986 %19,4	Şafak, aynı	aktarım	DİSK-AR: ücret payı 1978 %35,19 → 1990'lar ~%14 (tanım farklı)
ABD güvenlik yardımı	FY1980 200 → FY1981 452 → FY1982 703,5 milyon \$	GAO ID-82-31	belge	—
IMF stand-by (Haziran 1980)	SDR 1.250 milyon	IMF	belge	kotanın %625'i
Dünya Bankası SAL I-V (1980-84)	1,6 milyar \$	DB	belge	OECD+Suudi 1,5 milyar \$+; 6,5 milyar \$ borç yeniden yapılandırıldı
1982 referandumu	%91,37 evet	T24	belge	katılım ~%91,3; oy zorunlu
Diyarbakır komisyonu	517 görüşme; 466 adli tıp formu; ~7.000 sayfa	sempozyum özetleri	belge	78'liler Girişimi, 2007-08

(bkz. G2, Bölüm 7)

B.2 1980-83 ↔ 2016-18: aynı aygıt, iki dönem

KALEM	12 EYLÜL (1980-83)	15 TEMMUZ SONRASI (2016-18)	KAYNAK (2016-18)
Kamudan ihraç	9.400 atılan/sürülen (1402'likler); 3.854 öğretmen, 120 öğretim üyesi, 47 yargıç	125.678 kamu görevinden çıkarma; 131.922 KHK tedbiri; 3.213 rütbe alma; İHD: 130.000+ ihraç, 4.770 KESK üyesi	AA / OHAL Komisyonu ; İHD 2022
Kapatılan dernek/vakıf/kurum	23.667 derneğin faaliyeti durduruldu; DİSK ve MİSK kapatıldı; tüm partiler (1981)	2.761 kurum kapatıldı: 1.229 vakıf-dernek (İHD: 1.424 dernek, 145 vakıf), 1.043 özel eğitim kurumu, 15 vakıf üniversitesi, 35 sağlık kurumu, 19 sendika, 175 medya organı	Medyascope ; İHD 2022
Gözetli	650.000	282.790 (dört yıl)	Euronews
Tutuklama / yargılama	230.000 yargılanan; 98.404 "örgüt üyeliği"	94.975 tutuklama; 289 dava, 8.725 sanık; 117.000 mahkûmiyet	Euronews; Bianet
Pasaport	388.000 pasaport reddi	234.419 pasaport iptali	Euronews
Fişleme	1.683.000 kart	ByLock/FETÖ listeleri, e-Devlet tabanlı tarama (sayı açıklanmadı)	—
Üniversite	YÖK (1981); 1402'lik akademisyenler	676 sayılı KHK: rektörlük seçimi kaldırıldı; KHK'lı akademisyenler	Bianet
Belediye	Sıkıyönetimle belediyelere el konması (Fatsa 1980)	164 belediyeye kayyım (2016-2024; 159'u Kürt siyaseti)	Medyascope
Grev	Tüm grevler yasak (1980-83); 2822 md. 33 erteleme	678 sayılı KHK ile erteleme gerekçesi genişletildi; 2003-2024'te 21 erteleme, ~200 bin işçi	Bianet
Başvuru ve iade	Sıkıyönetim mahkemesi; itiraz yok	OHAL Komisyonu: 127.292 başvuru, 17.960 kabul (%14)	AA
Sonuç	Kurumlar yasalastı (2821-2822, 2911, YÖK)	KHK hükümleri 2018'de yasalastı	—

(bkz. G9, Bölüm 7)

B.3 Emek bilançosu: 1980 → 2026

GÖSTERGE	1980 (ÖNCESİ)	2026	KAYNAK
Sendikalaşma oranı	~%40 (beyan; DİSK beyan 819.121 üye — şişkin)	%13,80 (Temmuz 2026; Ocak 2026 %14,45); özel sektör %5,7; kadın %9; 25 yaş altı ~%6	ÇSGB ; DİSK-AR ; Tek Gıda-İş
Sendikalı işçi	—	2.432.789 / 17.630.475 işçi	ÇSGB
Konfederasyonlar	DİSK beyan 819.121; Genel-İş 130 bin+	Türk-İş ~1,26 milyon; Hak-İş 838.266; DİSK 263.282	Sendika Data
Kamu görevlisi sendikaları	yok (1980)	Memur-Sen 1.130.008 (2002: 41.871); KESK 161.591 (2002: 262.348)	Memurlar.net ; ÇSGB 2002
Grevci işçi	~80 bin (1980; DİSK-AR 2026: 70 bin+)	2024: 29 grev, 1.859 grevci; AKP dönemi yıllık ortalama 4.669	Bianet ; Alomaliye
TİS kapsamı	—	~%10	DİSK-AR
Emek payı	1980 %27,1 (Şafak); 1980 %27 (Yılmaz-Karataş)	2021 %27 (Yılmaz-Karataş); TÜİK 2025 işgücü ödemeleri/GKD %36,6 (farklı tanım)	Çalışma ve Toplum 2023 ; Cumhuriyet
Asgari ücret / kişi başı GSYH	1974 %80,6	2026 %45,7; işçilerin ~%35'i asgari ücretin ±%5 bandında	DİSK-AR Geçim Krizi 2026
Geniş tanımlı işsizlik	—	12,1 milyon; genç %38,7; genç kadın %48,5	DİSK-AR 2026 Ç2

Sözlük

Kavramlar alfabetik. Her tanım yalın ve kısa; dosyada ilk geçtiği yerdeki tanımla uyumludur.

1402'lik. 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'na dayanılarak 1980-83'te görevden alınan kamu görevlisi; çoğu öğretmen ve akademisyen (3.854 öğretmen, 120 öğretim üyesi). 2016'nın KHK'lisinin atasıdır.

24 Ocak Kararları. 24 Ocak 1980'de Demirel hükümetinin Turgut Özal eliyle açıkladığı ekonomik program: %33 devalüasyon, fiyat ve faiz serbestisi, ihracata dayalı büyüme, ücretlerin bastırılması. Sendikali ve grevli bir ülkede uygulanamazdı; 12 Eylül onu uygulanabilir kıldı.

Bonapartizm. Marx'ın 18 Brumaire'de tarif ettiği durum: sınıflar arasındaki denge kilitlendiğinde devlet aygıtının (ordu, bürokrasi) "herkesin üstünde" görünen bir güç olarak iktidarı alması; gerçekte sermayenin düzenini korur.

Cezasızlık. Devlet görevlilerinin işlediği suçların soruşturulmaması, zamanaşımına bırakılması ya da sembolik cezayla kapatılması. 12 Eylül'de 171 işkence ölümü için yargılanan komutan sayısı sıfırdır.

Chicago Boys. Şikago Üniversitesi'nde Milton Friedman'ın çevresinde yetişip Pinochet cuntasının ekonomisini yöneten Şilili iktisatçılar. Türkiye'deki karşılığı Özal ve DPT kadrosudur.

Danışma Meclisi. Cuntanın 1981'de kurduğu, üyelerini MGK'nın ve valilerin belirlediği "yasama" organı; 1982 Anayasası'nın taslağını hazırladı. Seçilmiş değildi.

Depolitizasyon. Toplumun siyasetten uzaklaştırılması. 12 Eylül'de bir "kültür" olarak değil devlet programı olarak yürütüldü: partiler kapatıldı, dernekler durduruldu, siyaset yapmak suç sayıldı, üniversite YÖK'e bağlandı.

Devalüasyon. Ulusal paranın yabancı paralar karşısında değerinin düşürülmesi. İhracatçıya kâr, ücretliye pahalılık demektir; 1958, 1970, 1980 devalüasyonlarının her biri bir bölüşüm kararıdır.

Devlet kapitalizmi. Sermaye birikiminin özel sermaye yetersiz kaldığında doğrudan devlet eliyle yürütülmesi; Türkiye'de 1930'ların devletçiliği. Amacı sınıfsız toplum değil, burjuvazi yaratmaktır.

DGM (Devlet Güvenlik Mahkemesi). 1971 Anayasa değişikliğiyle kurulan, 1976'da DİSK'in direnişiyle düşürülen, 1982 Anayasası'yla geri getirilen siyasi mahkemeler. 2004'te Özel Yetkili Mahkemeler'e, sonra TMK'lı ağır ceza mahkemelerine dönüştü.

Emek payı. Bir ülkede üretilen gelirin ücretlere giden bölümü. 1980'de %27,1, 1986'da %19,4 (Şafak). Darbenin en ölçülebilir sonucu.

Esnek çalışma. İşverenin çalışma süresini, yerini ve ücreti ihtiyaca göre değiştirebildiği istihdam biçimleri (kısmi süreli, çağrı üzerine, geçici). 24 Ocak'ın işgücü piyasasındaki karşılığıdır.

Filistin askısı. Kolları arkadan bağlanmış kişinin bileklerinden asılması; 12 Eylül sorgu merkezlerinin en yaygın işkence yöntemlerinden biri. TBMM 2012 raporunun yöntem listesindedir.

Fişleme. Devletin yurttaşlar hakkında siyasi kayıt tutması. 12 Eylül'de 1.683.000 kişi fişlendi; bugün e-Devlet, MOBESE ve sorgu panelleriyle ölçek değişti, mantık değişmedi.

Geçici 15. madde. 1982 Anayasası'nın, 12 Eylül 1980 – 6 Aralık 1983 arasındaki MGK kararları ve işlemleri için yargı yolunu kapatan maddesi. 2010 referandumuyla kaldırıldı; ardından açılan tek dava iki sanıklıydı ve kesinleşmedi.

Geçiş dönemi adaleti. Diktatörlükten sonra hakikatin kaydı, faillerin yargılanması, mağdurların onarımı ve kurumların tasfiyesini birlikte içeren süreç. Türkiye'de dördü de yapılmadı.

Geniş tanımlı işsizlik. Resmî işsizlere, iş aramayı bırakmış ama çalışmaya hazır olanları ve eksik istihdam edilenleri ekleyen ölçü. 2026'da 12,1 milyon; gençlerde %38,7 (DİSK-AR).

Gerginlik stratejisi. İtalya'da 1969-80 arasında neofaşist gruplar ve gizli servisler eliyle uygulanan yöntem: bombalama ve suikastlarla "kaos" üretilip halkı otoriter çözüme razı etmek. Bologna (2 Ağustos 1980, 85 ölü) doruğuydu; Türkiye'de 1977-80 aynı örüntüyü izledi.

Gig emeği. Platform üzerinden iş başına ücretle, işçi sayılmadan çalıştırılan emek (kurye, sürücü). Esnek çalışmanın uç biçimi.

Gladio. NATO'nun Batı Avrupa'da Sovyet işgaline karşı kurduğu gizli "geride kalma" (stay-behind) ağının İtalya'daki adı; 1990'da Başbakan Andreotti tarafından itiraf edildi. Türkiye ayağı Özel Harp Dairesi'dir.

Grev erteleme. 2822 sayılı yasanın (bugün 6356 md. 63) hükümete "millî güvenlik" ya da "genel sağlık" gerekçesiyle grevi 60 gün erteleme yetkisi; süre sonunda taraflar YHK'ya gider, yani grev fiilen yasaklanır. 678 sayılı KHK (2016) gerekçeleri genişletti.

Hakikat komisyonu. Devlet suçlarını belgelemek için kurulan, yaptırım yetkisi olmayan ama kamusal kayıt üreten kurul (Arjantin CONADEP, Şili Rettig-Valech, Güney Afrika TRC). Türkiye'de TBMM 2012 komisyonu bu işlevi yarım gördü.

Hegemonya. Gramsci'de egemen sınıfın iktidarını yalnızca zorla değil, ezilenlerin rızasını kazanarak kurması. 2010'da "12 Eylül'le hesaplaşma" talebinin iktidarın paketine bağlanması bir hegemonya örneğidir.

İhracata dayalı büyüme. Ekonominin iç pazara değil dış pazara üretim üzerine kurulması; ücretlerin maliyet olarak bastırılmasını gerektirir. 24 Ocak'ın ana ilkesi.

İşkolu barajı. Bir sendikanın toplu sözleşme yapabilmesi için işkolundaki tüm işçilerin belirli bir yüzdesini üye yapmış olması şartı. 2821-2822'de %10; 6356'da %1. Küçük ve yeni sendikaları yetkisiz bırakır.

İtirafçı. Örgüt üyeliğinden yargılanan kişinin işkence ya da ceza indirimiyle diğer sanıklar aleyhine ifade vermeye zorlanması; 12 Eylül'de sistemleşti, 1990'larda ve 2016 sonrasında yeniden kullanıldı.

İthal ikamesi. Dışarıdan alınan malın içeride üretilmesine dayanan sanayileşme yolu (1960-70'ler). Döviz darboğazıyla tıkanınca 24 Ocak'a geçildi.

Kayyım. Seçilmiş belediye başkanı, rektör ya da şirket yönetimi yerine devletçe atanan yönetici. Sıkıyönetimin belediyelere el koymasının sivil biçimi; 2016-2024'te 164 belediye.

KHK (Kanun Hükmünde Kararname). Meclis'ten geçmeden hükümetçe çıkarılan, yasa gücünde düzenleme. OHAL KHK'ları (2016-18) yargı denetimine kapalıydı; 12 Eylül'ün MGK kararlarının muadili.

Kontrgerilla. Devletin resmî olmayan, gizli servislere bağlı silahlı örgütlenmesi; Türkiye'de Özel Harp Dairesi ve çevresindeki sivil uzantılar. 1 Mayıs 1977 ve Kahramanmaraş'ta parmağı olduğu iddiası yargılanmadı.

Korporatizm. Sınıfların devlet çatısı altında "uyumlu meslek grupları" olarak örgütlenmesi; sınıf mücadelesini inkâr eder. 1936 İş Kanunu ve 1947 Sendikalar Kanunu bu anlayışla yazıldı.

Küçük burjuvazi. Kendi emeğiyle ve küçük mülküyle geçinen katman (esnaf, küçük üretici, serbest meslek, memur); iki büyük sınıf arasında salınır, kendi programı yoktur. 1970'ler solunun toplumsal tabanı büyük ölçüde buydu.

MBK (Millî Birlik Komitesi). 27 Mayıs 1960 darbesini yapan 38 subaydan oluşan yönetim organı; 1961 Anayasası ve seçimlerle görevi bitti.

MC hükümeti (Milliyetçi Cephe). 1975-77 ve 1977-78'de AP-MSP-MHP koalisyonları; MHP'nin devlet aygıtına, ülkücü kadroların emniyet ve eğitime yerleşmesini sağladı.

MGK (Millî Güvenlik Kurulu). 1961'de danışma organı olarak kuruldu; 1971 ve 1982'de yetkisi artırıldı; 12 Eylül'de cuntanın kendisine verdiği ad. 2003'te "sivilleştirildi", anayasada yerinde.

Millî bakiye. 1965 seçiminde uygulanan, küçük partilerin artık oylarını ulusal düzeyde toplayan sistem; TİP'i 15 milletvekiliyle Meclis'e soktu, 1969'da kaldırıldı. Barajın tam karşısı.

Muhtrâ. Ordunun hükümete verdiği, darbeye tehdit eden yazılı uyarı. 12 Mart 1971 muhtrayla, 27 Nisan 2007 internet bildirisiyle yapıldı.

NEET. Ne eğitimde ne istihdamda olan genç (15-24). Türkiye'de 2025'te %23,2; genç kadınlarda %30,7 (Eurostat).

Neoliberalizm. 1970'lerin krizine sermayenin verdiği yanıt: piyasanın devlet düzenlemesinden, sermayenin emek örgütlerinden "kurtarılması"; özelleştirme, serbest sermaye hareketi, sendikasızlaştırma. Şili 1973 ve Türkiye 1980 kurucu şiddetidir.

Noter şartı. 2821 sayılı yasanın sendikaya üyeliği ve istifayı noter onayına bağlayan hükmü; masraf ve ifşa yoluyla örgütlenmeyi caydırdı. 6356 ile e-Devlet'e taşındı.

OHAL (Olağanüstü Hal). Anayasanın temel hakları askıya alma ve KHK ile yönetme yetkisi veren rejimi; Kürt illerinde 1987-2002, tüm ülkede 2016-18. Sıkıyönetimin sivil giysili hali.

ÖHD (Özel Harp Dairesi). 1952'de Seferberlik Tetkik Kurulu adıyla ABD yardımıyla kurulan, 1965'te ÖHD, 1992'de Özel Kuvvetler Komutanlığı adını alan Genelkurmay birimi; NATO stay-behind ağının Türkiye ayağı. Giderlerini ABD'nin karşıladığını 1974'te Ecevit öğrendi.

Ölüm orucu. Tutsakların taleplerini ölümü göze alarak dayattığı süresiz açlık grevi. Diyarbakır 14 Temmuz 1982: dört ölüm; Metris 1984.

Pasif devrim. Gramsci'de egemen sınıfın, alttan gelen talepleri kendi programına massederek düzeni yenilemesi; devrim yerine "yukarıdan reform". 2010 referandumu bunun Türkiye örneğidir.

SAL (Yapısal Uyum Kredisi). Dünya Bankası'nın kredi karşılığında özelleştirme, ticaret serbestisi ve kamu harcaması kısıntısı şart koştuğu program; Türkiye 1980-84'te beş SAL'la 1,6 milyar \$ aldı.

Sarı sendika. İşverenle ya da devletle işbirliği yapan, işçi adına ama işçiye karşı çalışan sendika. Türk-İş'in cunta hükümetine bakan vermesi (Şide) bunun tarihsel örneğidir.

Seçim barajı. Bir partinin Meclis'e girmesi için ülke genelinde alması gereken asgari oy oranı; 1983'te %10, 2022'de %7. Barajın altında kalan oylar büyük partilere yazılır.

SEİA. ABD-Türkiye Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması; 29 Mart 1980'de imzalandı, 18 Kasım 1980'de yürürlüğe girdi. Darbeyi iki taraftan kuşatan tarihler.

Sıkıyönetim. Yönetimin askerî komutanlıklara devri; gözcü süreleri, yasaklar ve askerî mahkemeler. 1978-83 arasında kesintisiz uygulandı; 2017'de anayasadan çıkarılıp yetkileri OHAL'e devredildi.

Sınıf darbesi. Sermayenin, olağan siyasal yollarla çözemediği bölüşüm ve birikim krizini ordu eliyle çözmesi. 12 Eylül'ün tanımı: 24 Ocak'ın silahlı uygulaması.

Sınıf sendikacılığı. Sendikayı yalnızca ücret pazarlığı aracı değil, işçi sınıfının siyasal mücadelesinin okulu ve organı sayan anlayış; DİSK'in 1967 kuruluş ilkesi. Karşıtı: iş barışı/ortaklık sendikacılığı.

Stand-by. IMF'nin, kemer sıkma programına bağlı olarak dilimler halinde verdiği kredi anlaşması; Türkiye'de ilki 1958, 12 Eylül'ünkü Haziran 1980.

Stay-behind. NATO'nun "geride kalma" ağırları: işgal halinde direniş için kurulup barışta sola karşı kullanılan gizli silahlı yapılar. İtalya'da Gladio, Türkiye'de ÖHD.

Şok doktrini. Naomi Klein'in kavramı: darbe, savaş ya da felaketin yarattığı şok anının, halkın normalde kabul etmeyeceği neoliberal programı dayatmak için kullanılması. Şili 1973, Türkiye 1980.

Tahkim. Uyuşmazlığın taraflar yerine bir hakem kurulunca bağlayıcı biçimde çözülmesi; grev yasaklandığında YHK'nın "sözleşme yazması" zorunlu tahkimdir.

Taşeron. Asıl işverenin işi alt işverene devrederek işçiyle doğrudan ilişkiyi ve sendikal sorumluluğu üstünden atması; Tuzla tersaneleri ve Tekel 4/C örnekleri.

Tecrit. Tutsağın diğer tutsaklardan ve dış dünyadan yalıtılması; 12 Eylül'de hücre, bugün F tipi.

Tek tip elbise. Cuntanın siyasi tutsaklara dayattığı, kimliksizleştirme amaçlı üniforma; Metris ve Diyarbakır direnişlerinin ana konusu.

TİS (Toplu İş Sözleşmesi). Sendika ile işveren arasında ücret ve çalışma koşullarını belirleyen bağlayıcı sözleşme. Türkiye'de işçilerin yalnızca ~%10'u TİS kapsamındadır.

TMK (Terörle Mücadele Kanunu, 3713). 1991'de TCK 141-142-163 kaldırılırken çıkarıldı; düşünce ve örgütlenme suçlarını "terör" başlığı altında yeniden kodladı. Gazeteci, akademisyen ve sendikacı davalarının dayanağı.

Türk-İslam sentezi. Aydınlar Ocağı'nın 1970'lerde formüle ettiği, Türk milliyetçiliği ile Sünni İslam'ı devletin resmî ideolojisi olarak birleştiren program; cunta zorunlu din dersi, İmam Hatip ve Diyanet'le uyguladı; bugün resmî ideolojidir.

Yedek sanayi ordusu. Marx'ın kavramı: kapitalizmin ücretleri bastırmak için gereksindiği işsizler kitlesi. 12,1 milyon geniş tanımlı işsiz bu ordunun bugünkü büyüklüğüdür.

Yeşil kuşak. ABD'nin 1970'lerin sonunda SSCB'yi güneyden çevrelemek için İslam'ı komünizme karşı kullanma stratejisi (Brzezinski). 12 Eylül'ün din politikası bu stratejinin içindedir.

Yeşil sermaye. Dinî ağırlar üzerinden örgütlenen, faizsiz finans ve cemaat bağlarıyla büyüyen sermaye kesimi (MÜSİAD, Anadolu Kaplanları). 1983 kararnamesiyle kapı açıldı.

Yetki. Bir sendikanın işyerinde/işletmede toplu sözleşme yapma hakkını Bakanlık'tan alması; işkolu barajı + işyeri çoğunluğu şartı. Yetkisiz sendika grev yapamaz — Bahar Eylemleri "yetkisiz kazanmak"tır.

YHK (Yüksek Hakem Kurulu). Grev yasağı ya da ertelemesi halinde toplu sözleşmeyi taraflar yerine "yazan" kurul; 1980-83'te tüm sözleşmeleri YHK belirledi.

Zorla kaybetme. Devlet görevlilerince gözcü alınarak kişinin akıbetinin inkâr edilmesi; Nurettin Yedigöl (1981), Veynel Güney'in cenazesi; 1990'larda binlerce vaka. Cumartesi İnsanları'nın mücadelesinin konusu.

Kişiler

Alfabetik. Her kişi aygıtın ya da mücadelenin yüzü olarak, iki-üç satırla. Simge devrimciler kendi tercihleriyle anlatılır; masumiyet ya da pişmanlık atfedilmez. Cunta ve sermaye adları kişisel nefret diliyle değil, temsil ettikleri sınıf konumuyla verilir.

Adalı, Necdet (1958 – 8 Ekim 1980). Ankara Yıldırım Beyazıt Lisesi öğrencisi; Dev-Lis (Kurtuluş'un lise kanadı). "Kıraathane tarama" suçlamasıyla yargılandı; Bitlis'ten Mamak'a getirildi, 12 Eylül'ün ilk idamıyla Ulucanlar'da asıldı. Son mektubu: "Mücadeleyi erken bıraktığım için üzgünüm... ama pişman değilim."

Ağar, Mehmet (1951-). Emniyet müdürü, sonra İçişleri Bakanı. Süleyman Cihan'ın 1981'deki işkence ölümünde şüpheliler arasında adı geçti; Susurluk'ta (1996) devlet-mafya ilişkisinin siyasi yüzü. İşkenceci kadroların 1990'lardaki yeniden görevlendirilişinin örneği.

Aksakal, Cengiz (1940 – 12 Kasım 1980). Şavşatlı öğretmen, üç çocuk babası. Ekim 1980'de Artvin'de gözaltına alındı, Öğretmen Okulu'ndaki işkencede öldü. Subaylar iç hukukta beraat etti; AİHM 11 Eylül 2007'de Türkiye'yi mahkûm etti — 12 Eylül işkencesinden verilmiş tek uluslararası mahkûmiyet.

Aslan, Hıdır (1958 – 25 Ekim 1984). Hozatlı öğrenci; Dev-Yol İzmir sorumlusu. 26 Şubat 1980'de tutuklandı, örgüt yöneticiliğinden mahkûm edildi. Burdur'da idam edildi: 12 Eylül'ün ve Türkiye'nin son infazı.

Baş, Nimet. AKP milletvekili; TBMM Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu'nun başkanı (2012). Komisyon raporu iki cilt, 1.568 sayfadır; yaptırım önermedi.

Baştürk, Abdullah (1929-1991). Genel-İş Genel Başkanı; 1977'de Türkler'in yerine DİSK Genel Başkanı. DİSK davasında 52 idam istemli sanığın başında; 3 yıl 11 ay tutuklu kaldı, 1986'da mahkûm edildi, 1991'de beraat kararını göremeden öldü.

Birand, Mehmet Ali (1941-2013). Gazeteci; 12 Eylül Saat 04.00 (1984) kitabı ve 1998 belgeseliyle darbenin ilk kapsamlı anlatısını yazdı. Henze'ye atfedilen "our boys did it" sözünün tek kaynağıdır.

Can, Celalettin. 78'liler Girişimi sözcüsü; Diyarbakır Cezaevi Gerçekleri Araştırma ve Adalet Komisyonu'nu (2007-08, 517 tanıklık) kuran çalışmanın öncüsü; Kazancı Yokuşu 1 Mayıs 1977 anmalarının örgütleyicisi.

Cihan, Süleyman (1950 – 31 Temmuz 1981). 31 yaşında öğretmen, iki çocuk babası. 29 Temmuz 1981'de otobüsten alındı; iki gün sonra öldü, "çatışma" sonra "6. kattan intihar" denildi. 2012 Fincancı raporu işkenceyle öldükten sonra atıldığını gösterdi; savcılık 2014'te "işkenceyle öldürüldü" deyip zamanaşımıyla kapattı.

Çatlı, Abdullah (1956-1996). Ülkücü; Bahçelievler katliamı (1978) sanığı, 1982'de giyabi idam kararı. 1990'larda devlet eliyle kullanıldı; Susurluk kazasında polis müdürü ve milletvekiliyle aynı araçta öldü.

Demirel, Süleyman (1924-2015). AP Genel Başkanı; 1965-71 ve 1975-80 arasında başbakan. 24 Ocak Kararları'nı Özal'a hazırlattı, MC hükümetleriyle MHP'yi devlete soktu; 12 Eylül'de görevden alındı, 1993'te cumhurbaşkanı oldu. Menderes hattının ikinci halkası.

Dinlerer, Behçet (1955 – 1981). 26 yaşında, işçi ailesinden. Ankara DAL'da (Derin Araştırma Laboratuvarı) işkence gördü, hastanede öldü. Annesi ölümüne dek hesap sordu.

Doğan, Mazlum (1955 – 21 Mart 1982). Karakoçanlı; Hacettepe İktisat öğrencisi, 1976'da bıraktı. PKK kurucu kadrosu, Serxwebûn'un ilk editörü. 1979'da tutuklandı; Diyarbakır 5 No'lu'da "ışık odası" işkencesi gördü; Newroz gecesi hücreni ateşe verip kendini astı: "Teslimiyet ihanete, direniş zafere götürür."

Doğramacı, İhsan (1915-2010). Hekim, Hacettepe'nin kurucusu; cuntanın 6 Kasım 1981'de kurduğu YÖK'ün ilk başkanı. Üniversitenin özerkliğini kaldıran ve 1402'lik tasfiyesini yöneten aygıtın yüzü.

Ecevit, Bülent (1925-2006). CHP Genel Başkanı; 1974, 1977 ve 1978-79'da başbakan. 1974'te ÖHD'nin varlığını ve ABD finansmanını Genelkurmay Başkanı Sancar'ın örtülü ödenek talebiyle öğrendi; 1990'da Milliyet'e açıkladı. Kahramanmaraş sonrası sıkıyönetimi ilan eden hükümetin başıydı.

Erbakan, Necmettin (1926-2011). MSP Genel Başkanı; MC hükümetlerinin ortağı. 6 Eylül 1980 Konya Kudüs mitingi cuntanın son gerekçesi oldu; 12 Eylül'de yargılandı, beraat etti. Millî Görüş'ten AKP'ye giden hattın kurucusu.

Erdost, İlhan (1944 – 7 Kasım 1980). Sol Yayınları ve Onur Yayınları'nın kurucusu; Marksist klasiklerin yayıncısı. Ağabeyi Muzaffer'le gözaltına alındığı gün Mamak'ta dövülerek öldürüldü. Erlere 8-10 yıl, çavuşa 6 ay ceza verildi; emri veren komutan Recep Ergun yargılanmadı.

Eren, Erdal (1961 – 13 Aralık 1980). Şebinkarahisar doğumlu; Ankara Yapı Meslek Lisesi öğrencisi; YDGD (TDKP çevresi). 2 Şubat 1980'de Suner'in cenaze eyleminde gözaltına alındı; bir erin ölümünden yargılandı (otopsi G-3 mermisi gösterdi); yaşı resmen 1961 ama aile 1963/64 diyor — "yaşı büyütüldü". 19 Mart 1980'de idam kararı, MGK onayıyla Ulucanlar'da asıldı. Mahkemede: "Faşizme ölüm, halka hürriyet." Son mesajı: "Beni çaresiz, olanaksız biri gibi görüp yas tutmayın."

Ergun, Recep. Tuğgeneral; 12 Eylül'de Ankara Sıkıyönetim Komutan Yardımcısı, Mamak'ın üst komutanı. İlhan Erdost'un dövülmesi emrini verdiği dava dosyasında yazılıdır; yargılanmadı, 1983'te ANAP milletvekili oldu.

Evren, Kenan (1917–2015). Genelkurmay Başkanı, 12 Eylül cuntasının başı, MGK Başkanı, 1982-89 cumhurbaşkanı. "Asmayalım da besleyelim mi?" sözünün sahibi. 2014'te müebbet aldı, 2015'te karar kesinleşmeden öldü; Yargıtay 2022'de davanın düşmesini onadı.

Fincancı, Şebnem Korur. Adli tıp uzmanı, TİHV ve TTB başkanlığı yaptı. 2012 raporuyla Süleyman Cihan'ın işkenceyle öldürüldüğünü belgeledi; 12 Eylül işkencesinin tıbbi kanıt yöntemini kuran adlardan.

Fuller, Graham E. (1937–). CIA'nın eski Türkiye istasyon şefi, Ulusal İstihbarat Konseyi eski başkan yardımcısı. 2008'de Gülen'in ABD oturma izni davasına destek mektubu yazdı; 2016'da Huffington Post'ta bunu doğruladı. "İlimli İslam" hattının Amerikan yüzü.

Gülen, Fethullah (1941–2024). Vaiz; Sızıntı'nın Ekim 1980 "Son Karakol" başyazısıyla darbeyi selamladı. 1981'de hakkında yakalama kararı varken dershane-yurt ağını büyüttü; 12 Ocak 1986'da yakalandı, Özal'ın devreye girmesiyle ertesi gün serbest bırakıldı (aktarım). 1999'da ABD'ye gitti; AKP'nin 2002-2013 ortağı, 15 Temmuz'un sorumlusu ilan edildi.

Güney, Veysel (1957 – 10 Haziran 1981). Hekimhan Davulkulu köyünden yoksul köylü çocuğu; Dev-Yol. Aralık 1980'de Antep'te yaralı yakalandı; ilk duruşmadan 11 gün sonra idam kararı, avukat talebi reddedildi, TBMM onayı olmadan asıldı. Cenazesi devletçe kaybedildi; ailesi 45 yıldır mezarını arıyor. Şiiri: "Mezarımı yol kenarına yapın / 'Devrim şehidi' yazın."

Güney, Yılmaz (1937–1984). Sinemacı; 1974'ten beri hapisteydi, 1981'de firar edip Paris'e gitti; Yol (1982, Cannes Altın Palmiye) ve Duvar'ı (1983) sürgünde yaptı; 1983'te vatandaşlıktan çıkarıldı, 1984'te öldü. 12 Eylül sinemasının ve sürgününün simgesi.

Helvacı, Nevzat. Hukukçu; İHD'nin kurucu genel başkanı (1986). 1991'deki sunumu, 12 Eylül bilanço rakamlarının (650 bin gözaltı, 1,683 milyon işleme) bugüne dek kullanılan havuzunu oluşturdu.

Henze, Paul (1924–2011). 1974-77 CIA Ankara istasyon şefi; 1980'de Brzezinski'nin Ulusal Güvenlik Konseyi'nde Türkiye sorumlusu. Birand'ın aktardığı "our boys did it" sözünü 2003'te reddetti; 1998 belgeselinde başka bir diplomatın "the boys in Ankara did it" dediğini anlattı.

İpekçi, Abdi (1929–1979). Milliyet Genel Yayın Yönetmeni; 1 Şubat 1979'da Mehmet Ali Ağca tarafından öldürüldü. Ağca'nın askerî cezaevinden kaçırılması ve 1981'de Papa'yı vurması, kontrgerilla-ülkücü bağının en bilinen zinciridir.

Koca, Ercan (1963 – 15 Aralık 1980). 17 yaşında öğrenci. Erdal Eren'in idam edildiği gün Demetevler'de pankart asarken yakalandı; karakollardan Etimesgut Zırhlı Birlikler'e götürüldü, GATA'da öldü. 10 Mart 1981'de takipsizlik; dosyada Yüzbaşı Yaşar Kunduh'un adı geçer. Karşıyaka'da Eren ve Suner'in yanında.

Koç, Vehbi (1901–1996). Türkiye'nin en büyük sermaye grubunun kurucusu; TÜSİAD'ın kurucu başkanı. 3 Ekim 1980'de Evren'e yazdığı mektupta "Emrinize amadeyim" dedi; "anarşistlerin" hızla yargılanmasını, DİSK kapatıldığı için "bekleyiş" içindeki işçilere dikkat edilmesini istedi. Darbenin sınıf sahibinin kendi el yazısı.

Menderes, Adnan (1899–1961). DP Genel Başkanı, 1950-60 başbakan; 27 Mayıs'ta devrildi, Yassıada'da yargılanıp 17 Eylül 1961'de idam edildi. Ölümü merkez sağın "millî irade ↔ vesayet" mitini kurdu; Demirel, Özal ve Erdoğan bu mitin mirasçısıdır.

Mumcu, Uğur (1942–1993). Cumhuriyet yazarı, araştırmacı gazeteci. 1987'de Rabıta olayını (Diyanet görevlilerinin Suudi maaşı; Evren-Ulusu imzalı kararname) ortaya çıkardı; 24 Ocak 1993'te bombalı suikastla öldürüldü, faili meçhul.

Narin, Halit. Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) Başkanı. 12 Eylül'ün ardından söylediği aktarılan söz: "Yirmi yıl işçiler güldü, biz ağladık; şimdi gülme sırası bizde." Birincil gazete kaynağı bulunamadı; Ebru Deniz Ozan'ın aynı adlı kitabı (Metis 2011) sözü başlık yaptı.

Nebioğlu, Kemal. Gıda-İş Genel Başkanı, DİSK kurucusu; 1992'de yeniden açılan DİSK'in ilk genel başkanı. Sınıf sendikacılığı iddiasının 1967'den 1990'lara taşınan halkası.

Özal, Turgut (1927–1993). DPT Müsteşarı olarak 24 Ocak Kararları'nı hazırladı; Ulusu hükümetinde ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı (1980-82); bankerler krizinde istifa etti; ANAP'ı kurup 1983'te başbakan, 1989'da cumhurbaşkanı oldu. Cuntanın ekonomisti ve "sivil" mirasçısı; Menderes hattının üçüncü halkası.

Pehlivanoglu, Mustafa (1958 – 8 Ekim 1980). Ayaşlı ülkücü; Balgat katliamı (10 Ağustos 1978) davasından mahkûm. Adalı ile aynı gece Mamak'ta asıldı; cuntanın "denge" gösterisinin sağ tarafı. Karşıyaka'da Adalı'nın yanına gömüldü.

Pir, Kemal (1952 – 7 Eylül 1982). Gümüşhane Güzeloluklu; Hacettepe Edebiyat öğrencisi; PKK kurucu Merkez Komite üyesi — Türk kökenli. Diyarbakır 5 No'lu'da 14 Temmuz 1982 ölüm orucunun ilk ölümü. "Yaşamı uğruna ölecek kadar seviyoruz."

Sönmez, Fikri (1938 – 4 Mayıs 1985). Fatsa Kabakdağı köyünden terzi çırağı; TİP üyesi; 1972-74 hapis. 14 Ekim 1979'da Fatsa belediye başkanı seçildi, 11 halk komitesiyle "halk yönetimi"ni kurdu. 11 Temmuz 1980 Nokta Operasyonu'yla tutuklandı; Amasya Cezaevi'nde kalp krizinden öldü.

Suner, Sinan (1958 – 30 Ocak 1980). İzmirli işçi ailesinden; ODTÜ Elektrik-Elektronik öğrencisi; YDGD Dikmen Deresi gecekondü komitesinde çalıştı. Ayrancı'da MHP'li vekil Cengiz Gökçek'in koruması tarafından vuruldu. Cenaze eylemi Erdal Eren'in gözaltına alındığı olaydır.

Sümbüloğlu, Ruşen. Devrimci 78'liler Federasyonu Genel Başkanı (2008); "Darbeciler ve işkenceciler yargılsın" kampanyasının ve gezici 12 Eylül Utanç Müzesi'nin örgütleyicilerinden.

Şahinkaya, Tahsin (1925-2015). Hava Kuvvetleri Komutanı, MGK üyesi; 1983'te Evren'le birlikte "cunta" sanığı olarak yargılanan iki kişiden biri. 2014'te müebbet, 9 Temmuz 2015'te karar kesinleşmeden öldü.

Şide, Sadık. Türk-İş Genel Sekreteri; 21 Eylül 1980 – 13 Aralık 1983 arasında cunta hükümetinin Sosyal Güvenlik Bakanı. DİSK kapatılırken Türk-İş'in cuntayla işbirliğinin canlı belgesi; sarı sendikacılığın Türkiye'deki yüzü.

Tetik, Raci. Albay; Mamak Askeri Cezaevi komutanı. "Hücre-ıslah" rejimi, marş ezberletme, tek tip elbise ve toplu dayanın komuta katı; tanıklık kitaplarının çoğunda adı geçer, yargılanmadı.

Tosun, Bedahet (1955-2024). Ceyhanlı; köy enstitüsü mezunu bir öğretmenin oğlu; 1973'te ODTÜ'de öğrenci hareketinde. 12 Eylül'de sekiz yıl hapis; en ağır işkencede konuşmadı. Çıkınca gazetecilik yaptı, Sosyal Araştırmalar Vakfı'nı kurup otuz yıl ayakta tuttu, Demokrasi İçin Birlik'in kurucularından. Dosyanın ithaf edildiği "sıradan devrimci" ölçütü: üç gün işkence, sekiz yıl hapis, kırk yıl mesai.

Türkeş, Alparslan (1917-1997). 27 Mayıs'ın "kudretli albayı"; 1965'ten sonra CKMP/MHP Genel Başkanı; MC hükümetlerinde başbakan yardımcısı. 12 Eylül'de yargılandı; "Fikrimiz iktidarda, biz hapisteyiz" sözü darbenin ideolojisini tarif eder. Beraat etti; partisi 2018'de iktidar ortağı oldu.

Türkler, Kemal (1926 – 22 Temmuz 1980). Denizlili yoksul aile çocuğu; gömlekçi, ayakkabıcı, Emayetaş'ta fabrika işçisi. Maden-İş Genel Başkanı (1954-80), DİSK'in kurucu genel başkanı (1967-77); 15-16 Haziran'ın ve 1 Mayıs 1977'nin önderi. Merter'de evinin önünde öldürüldü; dava zamanaşımıyla kapandı. 2026 "Kemal Türkler Yılı".

Uluşu, Bülend (1922-2021). Emekli oramiral; cuntanın 21 Eylül 1980'de kurdurduğu hükümetin başbakanı (1980-83). Özal'ın ekonomi programını ve Rabıta kararnamesini (28 Nisan 1981) imzalayan hükümetin başı.

Yamak, Kemal. Orgeneral; Özel Harp Dairesi başkanlığı yaptı. Anıları Gölgede Kalan İzler (2006), dairenin giderlerinin ABD'ce karşılandığını (yılıda ~1 milyon \$) doğrular; Ecevit'in 1990 açıklamasını belge düzeyine çıkaran tanıklık.

Yedigöl, Nurettin (1955 – 12 Nisan 1981). 26 yaşında İstanbul Üniversitesi İşletme öğrencisi. Gayrettepe 1. Şube'de işkenceyle öldürüldü, cesedi kaybedildi. AYM 2015'te zamanaşımı dedi; annesi Zeycan Yedigöl Cumartesi Anneleri'nin en yaşlı üyelerinden.

Yıldıran, Esat Oktay. Yüzbaşı; Diyarbakır 5 No'lu Askeri Cezaevi'nin 1980-84 rejiminin komutanı: "hoş geldin" dayağı, köpek "Jo", lağım işkencesi, Kürtçe yasağı, ışık odası. Hiç yargılanmadı; 1988'de İstanbul'da öldürüldü.

Sık Sorulan Sorular: Denge Söylemine Yanıtlar

Bu ekteki dokuz soru, 12 Eylül üzerine her tartışmada karşınıza çıkacak cümlelerdir. Çoğu cuntanın kendi anlatısından türemiştir; bir bölümü iyi niyetle söylenir. Her birine kısa, kaynaklı bir yanıt veriyoruz; ayrıntı ilgili bölümdedir.

# SÖYLEM	KAYNAĞI	YANITIN ÖZÜ	BÖLÜM
1 "Darbe olmasa iç savaş çıkardı"	MGK 1 No'lu bildiri	ölüler darbenin gerekçesi olarak üretildi ve darbeyle durdu	5
2 "İki taraftan da ölü vardı"	cunta; "denge"	17'ye 7 idam; işkence gören tek taraf; Türkeş: "fikrimiz iktidarda"	5, 7
3 "12 Eylül olmasa Özal reformları olmazdı"	liberal iktisat	doğru — ve suçlamanın kendisi budur	9
4 "2010'da hesaplaşıldı"	AKP	mahkûmiyet kesinleşmedi; kurumlar yerinde; aygıt devralındı	16
5 "AKP vesayeti bitirdi"	AKP	vesayet kurumları (YÖK, MGK, baraj, 2911) yürürlükte; kayyım ve KHK aynı aygıt	15, 16
6 "Ordu siyasetten çekildi"	2010 sonrası	soru "asker mi sivil mi" değil, "hangi sınıf için"	15
7 "80'ler güzel yıllardı"	nostalji endüstrisi	1.683.000 fişleme; reel ücret bir yılda %17-22 düştü	7, 17
8 "Parlak çocuklardı, yazık oldu"	iyi niyetli ağıt	işçi, köylü, meslek liseli çocuklarıydı; kendi tercihleriyle; "boşa gitmedi"	22
9 "Değmeyen halk için öldüler"	yenilmiş 78'li	yenilginin faturasını sınıfa kesmek; cuntanın ideolojik zaferi	21, 22

1. "Darbe olmasa iç savaş çıkardı."

Bu, cuntanın 1 numaralı bildirisinin kendi gerekçesidir ve ilk bakışta ikna edicidir: Eylül 1979 – Eylül 1980 arasında 2.812 kişi, "günde 20 kişi" öldü ([Ayşe Hür](#)). Ama iki soru soruldu mu anlatı çöker. Birincisi: kim öldürdü, kim öldü? Darbe davası listesine göre 1975-80 arasında 5.388 siyasi cinayetin 2.109'u solcu, 1.296'sı sağcıdır; Kahramanmaraş (resmî 111 ölü), Çorum, Bahçelievler (7 TİP'li öğrenci) gibi kitlesel kıyımların hedefi Alevi, Kürt ve solcu emekçilerdi; faillerin devletle iç içeliğini Susurluk raporu ve Bahçelievler davası gösterdi. İkincisi: ölümler darbeyle neden "birdenbire" durdu? Bir iç savaş, generallerin bildiri okumasıyla durmaz; ama bir kontrgerilla harekâtı, amacına ulaşınca durur. Genelkurmay'ın 27 Aralık 1979 uyarı mektubu ve "Bayrak Harekâtı" planı, darbenin aylar önce hazırlandığını ve "olgunlaşması"nın beklendiğini gösterir. İç savaş tehdidi darbenin nedeni değil, aracıydı. Bölüm 5'te ayrıntılı: 24 Ocak kararları "sendikali, grevli Türkiye'de uygulanamaz"dı; gerekli olan iç savaş bitirmek değil, sınıf mücadelesini bitirmekti.

2. "İki taraftan da ölü vardı; cunta ikisine de aynı davrandı."

Cunta bu izlenimi bilinçle üretti: ilk gece bir soldan (Necdet Adalı), bir sağdan (Mustafa Pehlivanoğlu) astı ve ikisini yan yana gömdü. Ama rakamlar simetrik değildir: 17 sol, 7 sağ siyasi idam ([Bianet, 2008](#)); 12 Eylül sabahı faaliyeti durdurulan tek işçi konfederasyonu DİSK (Türk-İş değil); 1.477 sanıklı DİSK davasında 52 idam istemi; kapatılan dernekler, yasaklanan kitaplar, fişlenen 1.683.000 kişi ağırlıkla soldan. MHP davası da açıldı, ülkücüler de işkence gördü — bunu inkâr etmiyoruz. Ama Alparslan Türkeş'in kendi cümlesi asimetriyi özetler: "Fikrimiz iktidarda, biz hapisteyiz." Cuntanın 1982 Anayasası'na yazdığı Türk-İslam sentezi, zorunlu din dersi ve Rabıta'ya maaş bağlatan kararnameler ([Cumhuriyet](#), [Mumcu](#)) sağın programıdır; hiçbir sol talep anayasaya girmedi. "İki tarafa eşit davranmak" bir gösteriydi; darbenin işlevi tek taraflıydı.

3. "12 Eylül olmasa Özal reformları olmazdı; Türkiye dünyaya açıldı."

Bu cümle doğrudur ve tam da bu yüzden bir savunma değil, bir itiraftır. 24 Ocak 1980 kararları — %33 devalüasyon, fiyat ve faiz serbestisi, ihracata dayalı birikim, ücret bastırma — Demirel azınlık hükümetinde Özal'ın elinden çıktı ve grevli, sendikali bir ülkede uygulanamadı. 12 Eylül grevi yasakladı, DİSK'i kapattı, TİS'leri Yüksek Hakem Kurulu'na verdi, Özal'ı ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı yaptı. Sonuç: 1980'de tek yılda reel ücret kaybı kamuda yaklaşık %17, özelde %22; emeğin GSYH payı 1980'de %27,1'den 1986'da %19,4'e ([Can Şafak](#)). IMF Haziran 1980'de kotanın %625'i tutarında stand-by verdi; Dünya Bankası 1980-84'te 1,6 milyar dolarlık beş yapısal uyum kredisi; ABD güvenlik yardımı 200 milyondan 703,5 milyon dolara çıktı ([GAO](#)). "Dünyaya açılma", emeğin payının üçte bir azaltılmasıdır. Reformların darbe gerektirmesi, reformların kimin için olduğunu söyler. Şili 1973, İngiltere 1979, ABD 1980 aynı dalgadır: neoliberalizmin kurucu şiddeti. Bölüm 9.

4. "2010 referandumuyla 12 Eylül'le hesaplaştıldı."

2010 paketi geçici 15. maddeyi kaldırdı ve Evren-Şahinkaya davasının önünü açtı; bu doğru. Sonrası: iddianame Ocak 2012; karar 18 Haziran 2014, müebbet; iki sanık da 2015'te öldü; dava düştü; Yargıtay Mayıs 2022'de düşmeyi onadı, rütbe sökme ve mal varlığı talepleri reddedildi — **mahkûmiyet hiç kesinleşmedi** ([Euronews](#)). Tek bir işkenceci yargılanmadı; Süleyman Cihan dosyası 2014'te "işkenceyle öldürüldü" tespitiyle zaman aşımından kapatıldı; 1 Mayıs 1977 zaman aşımına uğradı. Kurumsal olarak: 1982 Anayasası, YÖK, MGK, 2911, seçim ve işkolu barajı, zorunlu din dersi yerinde kaldı. Ve 2016'dan sonra aynı aygıt OHAL, KHK (125.678 ihraç) ve kayyım (164 belediye) yeniden çalıştı. Hesaplaşma üç şey gerektirir: hakikatin kamusal kaydı, faillerin teşhiri, kurumların tasfiyesi. Üçü de olmadı. Yunanistan 1975'te cuntayı ve yüzlerce işkenceciyi yargıladı; Arjantin 2006'dan bu yana 1.245 kişiyi mahkûm etti. Türkiye'de "hesaplaştık" diyenler, aygıtı devraldı. Bölüm 16.

5. "AKP askerî vesayeti bitirdi."

"Vesayet" — seçilmişin üstünde atanmışın gücü — tam da 12 Eylül'ün kurduğu şeydir ve bugün yürürlüktedir: YÖK üniversiteyi, MGK siyaseti, seçim barajı Meclis'i, işkolu barajı sendikayı, 2911 sokağı vesayet altında tutar. 2016'da 676 sayılı KHK rektör seçimlerini kaldırdı — 1981'de YÖK'ün yaptığını 2016'da tamamlayarak ([Bianet](#)). Seçilmiş 164 belediyeye kayyım atandı; 770 şirkete TMSF kayyımı; 2.761 kurum kapatıldı. Vesayetin biçimi değişti: 1980'de sıkıyönetim komutanı, 2016'da vali ve İçişleri kararnamesi. Bitirilen vesayet değil, vesayetin askerî biçimidir; sivil biçimi aynı anayasal çerçevede sürer. Ve "sivil" olması işçi için fark yaratmaz: grev ertelemesi 2003-2024 arasında 21 kez, yaklaşık 200.000 işçi için uygulandı; 678 sayılı KHK ertelemeyi "ekonomik ve finansal istikrar" gerekçesiyle genişletti. Bölüm 15-16.

6. "Ordu siyasetten çekildi; darbe tehlikesi bitti."

Ordunun siyasetteki ağırlığı 2010'dan sonra azaldı; 15 Temmuz 2016 girişimi bastırıldı. Ama bu dosyanın sorusu ordunun yeri değil, darbenin işlevidir: darbe, sermayenin olağan yollarla çözemediği bir krizi olağanüstü yollarla çözme aracıdır; aracı kim kullanırsa kullansın. 2016 sonrası OHAL, KHK, kayyım, grev ertelemesi ve dijital gözetim, 12 Eylül aygıtının ordu olmadan da çalışabildiğini gösterdi. Bugün 12 Eylül'ün sürdürdüğü yer kışla değil, 1982 Anayasası'nın maddeleri, 6356'nın 41 ve 63. maddeleri ve valilik yasaklarıdır. Ve gözetim aygıtı Gladio'nun yerini alan bir biçimde büyüdü: NATO'nun Palantir Maven sistemi ([NCIA, 2025](#)), Pegasus enfeksiyonu görülen ülke listesinde Türkiye ([Citizen Lab](#)). "Darbe tehlikesi bitti" demek, darbeyi tankla sınırlamaktır; biz onu işleviyle tanımlıyoruz. Bölüm 10, 15.

7. "80'ler güzel yıllardı — müzik, renk, Özal'ın açtığı dünya."

Bu nostalji, [KVKK yazımızda](#) anlattığımız gibi, bir fişleme tarihinin üstünü örter: 1.683.000 kişi fişlendi, 650.000 kişi gözaltına alındı, 388.000 kişiye pasaport verilmedi, 14.000 kişi vatandaşlıktan çıkarıldı, 937 film yasaklandı, 49 ton yayın imha edildi ([T24](#)). Aynı yıllarda reel ücret bir yılda beşte bir düştü ve 1989'a kadar toparlanmadı; işçinin "renkli 80'ler"i, sekiz yıl grev yasağı ve Yüksek Hakem Kurulu'nun belirlediği ücretlerdi. Nostaljinin sınıfsal içeriği açıktır: 80'ler, orta sınıfın tüketime, sermayenin ihracata, işçinin sessizliğe mahkûm edildiği yıllardır; "güzel" olan, o sessizliğin üstüne kurulan vitrindir. Ve nostalji siyasal işlev görür: darbeyi "renkli" bir dönemin arka planına indirger, Bölüm 21'de anlattığımız "apolitik 80 kuşağı" mitini besler. Bölüm 7 ve 17.

8. "Parlak çocuklardı, yazık oldu, boşa gitti."

Bölüm 22'de üç yanlısını anlattık; burada özet. "Parlak çocuk" değil, işçi ve emekçi çocuğuydular: Kemal Türkler fabrika işçisi, Fikri Sönmez terzi, Veysel Güney köylü, Erdal Eren yapı meslek lisesi öğrencisi, Sinan Suner işçi ailesinden ODTÜ'lü. "Yazık oldu" bir kurban dilidir; kendileri öyle konuşmadı: Eren "Beni çaresiz, olanaksız biri gibi görüp yas tutmayın" diye yazdı ([Bianet](#)); Adalı "pişman değilim" dedi ([Gazete Duvar](#)). "Boşa gitti" ise olgusal olarak yanlıştır: DİSK 1992'de yeniden açıldı; 1986 Netaş, 1989 Bahar Eylemleri, 1991 Zonguldak, 2010 Tekel, 2015 Metal Fırtına, 2022 kurye dalgası — 12 Eylül'ün yasalarına rağmen ve onlara karşı. Kimse onları zorlamadı; kendi tercihleriyle devrimci oldular ve tercih ettikleri hayatı pişmanlık duymadan yaşadılar. Onlara masumiyet ya da pişmanlık atfetmek, tercihlerini silmektir. Borcumuz ağıt değil, mücadeledir.

9. "Değmeyen halk için öldüler; halk onlara sahip çıkmadı."

Bu cümleyi çoğunlukla yenilmiş 78'liler söyler ve yenilginin faturasını sınıfa keser. Üç yanıt. Birincisi: halk, 78 kuşağına "borç" ödemedi diye değil, örgütü dağıtıldığı için sustu — 12 Eylül sabahı 53.788 işçi grevdeydi, DİSK kapatıldı, 30.000 "sakıncalı" işten atıldı; ve halk örgütünü her kurduğunda yeniden konuştu: 1989'da 600.000'i aşkın kamu işçisi, 1991'de 100.000 madenci. İkincisi: bu söylem, Bölüm 21'de anlattığımız küçük burjuva eğilimin en saf biçimidir — devrimciyi halkın öğretmeni sayan, halkın kendi mücadelesinden öğrenmeyen tutum; ve tam da cuntanın istediği kopuşu, devrimciyle işçinin birbirinden koparılmasını, 78'linin kendi ağzından onaylatır. Bu yüzden ona

12 Eylül'ün en büyük ideolojik zaferi diyoruz. Üçüncüsü: simgelerin kendisi halkın içinden geliyordu; T6 tablosunda bir tek "halkın dışından" kişi yoktur. Halk onlar için "değmeyen" bir nesne değil, kendileriydi. Bugün genç kuşağın %82'si ücretli ve %6'sı sendikalı; "değmeyen halk" diyen, bu %82'ye bakmıyor demektir. Bölüm 21 ve 22.

Okuma ve İzleme Listesi

Liste "her şeyi oku" listesi değil, bir sıra önerisidir. Önce F.7'deki altı haftalık program, sonra ilgiye göre derinleşme. Künyeler araştırma notlarındaki taramaya dayanır; basımdan önce yayınevi kataloglarıyla doğrulanır.

F.1 Sosyal Araştırmalar Vakfı (SAV) yayınları — dosyanın kaynak omurgası

SAV, Bedahet Tosun'un kurucuları arasında olduğu ve otuz yıl ayakta tuttuğu araştırma kurumudur. Tükenen kitaplar [SAV dijital kitaplık](#) üzerinden ücretsiz okunabilir.

KİTAP	DOSYADA NEREDE	NEDEN
Nesip Uzun, 12 Eylül: Tanıklıklar ve Pakize Ana'nın Öyküsü (SAV, 12 Kasım 2024, 272 s., ISBN 9786059816267)	Bölüm 7, 8, 20	"Sıradan insan"ın 12 Eylül'ü; anmanın koşulları anlatmak olduğunun örneği
Melda Yaman Öztürk, Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi (SAV)	Bölüm 5.1, 9	24 Ocak'a giden birikim krizinin iktisadi çözümlemesi
Ümit Akçay, Kapitalizmi Planlamak: Türkiye'de Planlama ve DPT'nin Dönüşümü (SAV)	Bölüm 2, 9	Planlı dönemden Özal'ın DPT'sine
Ümit Akçay, Para, Banka, Devlet (SAV)	Bölüm 9	Bankerler, finans serbestisi
Tolga Tören, Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması (SAV)	Bölüm 1	Türkiye burjuvazisinin ABD'ye bağlanması
Özgür Öztürk, Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi (SAV)	Bölüm 9, 12	TÜSİAD-cunta; yeşil sermaye
Mehmet Türkay, Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik (SAV)	Bölüm 9	Birikim rejimi kavramı
Nevra Akdemir, Taşeronlu Birikim: Tuzla Tersaneler Bölgesi (SAV)	Bölüm 17	Taşeronlaşma 12 Eylül'ün devamı olarak
Saniye Dedeoğlu & Melda Yaman Öztürk (der.), Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği (SAV)	Bölüm 17	Kadın emeği
Sınıf Çalışmaları Sempozyumu ciltleri: Türkiye'yi Sınıf Gerçeğiyle Anlamak (2.); Türkiye İşçi Sınıfı ve Emek Hareketi Küreselleşiyor mu? (3., 19-20 Mayıs 2007, İTÜ Maçka); İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Arayışlar, Deneyimler (SAV/TÜSAM)	Bölüm 16, 17, 18	Sınıf bilançosu, sınıf sendikacılığı tartışması
SAV Almanak dizisi (2001-2010)	Bölüm 17	Yıl yıl sınıfsal bilanço
Tezler: Neoliberal Dönemde Sınıf-Sendika-Siyaset İlişkisi: DİSK Örneği (Marmara Üniversitesi; künye doğrulanacak)	Bölüm 18	DİSK'in dönüşümü
Belgesel: Tunç Erenkuş, Oğlunuz Erdal (yapım SAV, 2010)	Bölüm 22	Anmayı belgeye çeviren kurumsal örnek

F.2 Tanıklık ve cezaevi kitapları

Diyarbakır 5 No'lu - Bayram Bozyel, Diyarbakır 5 No.lu (İletişim 2013, ISBN 9789750511714) - Mehdi Zana, Diyarbakır 5 No'lu (Avesta 2004) - İrfan Welat, 5 No'lu Cezaevi: Auschwitz'den Diyarbakır'a (Aram 2010) - Hasan Hayri Aslan, Diyarbakır 5 No'lu Cehenneminde Ölümünden De Öte (Patika 2015) - Selim Çürükkaya, 12 Eylül Karanlığında Diyarbakır Şafağı - Raşit Kısacık, Diyarbakır Cezaevi: İşkence ve Ölümün Adresi - Diyarbakır Cezaevi Gerçekleri Araştırma ve Adalet Komisyonu, [sempozyum sunum özetleri](#) (2011)

Mamak - Oral Çalışlar, Mamak Askeri Cezaevi: Anılar 1971-1980 (Everest 2010) - Fikret Doğan, Mamak Günlüğü 1980-1989 (NotaBene 2023) - Kolektif, Kaktüsler Susuz da Yaşar: Kadınlar Mamak Cezaevini Anlatıyor (Dipnot 2011/2025; 55 kadının tanıklığı) - Recep Küküküzsiz, Askerlerin Anlatımı ile Mamak'ta İşkence (Ötüken 2026; ülkücü tutsak bakışı — "denge" söyleminin gerçek içeriği için)

Metris - Sinan Kukul, Bir Direniş Odağı Metris (Yar 1998) - Halil Gündoğan, Metris'ten Munzur'a (2005) - Ayhan Işık, "12 Eylül Askeri Darbesi ve Metris Cezaevi", Toplum ve Kuram 8 (2013)

Kadın tutsaklar - Kaktüsler Susuz da Yaşar (yukarıda) - Kader Çeşmecioğlu (haz.), Ateşe Uçan Pervaneler (Kalkedon 2015) - UnutaMAMAK: 12 Eylül Kadınları (Redaksiyon 2017)

Simgeler ve sözlü tarih - C. Hakkı Zariç & Kübra Yeter (haz.), res. Burak Bağçeci, Gelecek Bizimle — Sinan Suner, Erdal Eren, Ercan Koca (Kor Kitap, Temmuz 2026, 288 s., ISBN 9786257392716) — dosyanın "anmak koşulları anlatmaktır" ilkesinin güncel örneği - Nesip Uzun, 12 Eylül: Tanıklıklar ve Pakize Ana'nın Öyküsü (SAV 2024) - Erdal Eren'in mektupları: [annesine mektup](#), [10 Nisan 1980](#); [son mesajı](#)

F.3 Tarih ve iktisat

- Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015 (İmge, ISBN 9789755333939) — 24 Ocak ve bölüşüm için temel kaynak
- Çağlar Keyder, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar (İletişim 1989/2022)
- Sungur Savran, Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri, C. 1: 1908-1980 (Yordam, ISBN 978-605-5541-06-4)
- Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi (İletişim, çev. Yasemin Saner)
- Mehmet Ali Birand, 12 Eylül Saat 04.00 (Karacan 1984)
- Erbil Tuşalp, Eylül İmparatorluğu (Bilgi 1988)
- Hasan Cemal, Tank Sesiyle Uyanmak (Bilgi 1986; Everest 2012)
- Ebru Deniz Ozan, Gülme Sırası Bizde: 12 Eylül'e Giden Süreçte Sermaye Sınıfı, Kriz ve Devlet (Metis 2011) — [künye](#)
- Daniele Ganser, NATO'nun Gizli Orduları (çev. Hüsnü Karadağ, Griffin 2012) — [Türkiye bölümü PDF](#)
- Vincent Bevins, Cakarta Yöntemi / The Jakarta Method (Türkçe: Turkuvaz 2025 — künye doğrulanacak)
- David Harvey, Neoliberalizmin Kısa Tarihi (Sel, çev. Aylin Onacak)
- Naomi Klein, Şok Doktrini (Agora 2010, çev. Selim Özgül)
- Kemal Yamak, Gölgede Kalan İzler ve Gölgeleşen Bizler (2006) — ÖHD tanıklığı
- Uğur Mumcu, Rabıta (1987)
- Karl Marx, Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i; Bir Gencin Meslek Seçimi Üzerine Düşünceleri (1835); Feuerbach Üzerine Tezler
- Nâzım Hikmet, Yaşamaya Dair
- Demet Lüküslü, Türkiye'de "Gençlik Miti" (İletişim 2009)
- Hakemli makaleler: Yılmaz & Karataş, [emek payı 1980-2021](#) (Çalışma ve Toplum 2023); Aziz Çelik, [Millî güvenlik gerekçeli grev ertelemeleri](#); Serter Oran, "1989 Bahar Eylemleri" (İJMEB 2024, DOI 10.17130/ijmeh.1497679); Dilek Kirkpınar, "12 Eylül Askeri Darbe Sonrası Sosyal Değişim ve Gençler" (USBD 2022, DOI 10.52096/usbd.6.26.15); Biçici & Yaman, "12 Eylül Sonrası Geçiş Rejiminde ANAP" (Ayıntab 2026, DOI 10.71353/gunaad.1904998); Leyla Neyzi, "Object or Subject?", IJMES 33(3) 2001; Daşlı, Transitional Justice Without Transition (Palgrave 2026) — [bölüm](#)

F.4 Roman ve edebiyat

12 Eylül'ü konu edinen ya da 12 Eylül'ün gölgesinde yazılan romanlardan kesin olarak bilinenler:

YAZAR	KİTAP	YIL	NEDEN
Orhan Pamuk	Sessiz Ev	1983	1980 yazı, darbeden hemen önceki Türkiye; ülkücü genç, sol öğrenci ve aile bir evde
Adalet Ağaoğlu	Üç Beş Kişi	1984	12 Eylül arifesinde Eskişehir'de sermaye, aydın ve işçi; darbe romanının ilk örneklerinden
Ahmet Altan	Sudaki İz	1985	12 Eylül sonrası devrimci çevre ve yenilgi; yayımlandığında toplatıldı
Latife Tekin	Gece Dersleri	1986	Bir kadın devrimcinin örgüt, aile ve yenilgi hesaplaşması
Erdal Öz	Gülünün Solduğu Akşam	1986	Deniz Gezmiş'in idamı; 12 Mart simgesinin 12 Eylül'de yeniden okunması
Adalet Ağaoğlu	Hayır...	1987	12 Eylül sonrası aydın ve intihar sorusu
Oya Baydar	Sıcak Külleri Kaldı	2000	1960'lardan 12 Eylül sonrasına bir kuşağın yenilgi ve sürgün hikâyesi

Not: Sevgi Soysal'ın Şafak'ı (1975) ve Erdal Öz'ün Yaralısın'ı (1974) 12 Mart romanlarıdır; okuma grubunda 12 Mart-12 Eylül sürekliliğini göstermek için birlikte okunabilir.

F.5 Filmler ve belgeseller

Kurmaca | Film | Yönetmen | Yıl | ---|---|--- | Yol | Yılmaz Güney / Şerif Gören | 1982 | | Duvar | Yılmaz Güney | 1983 | | Sen Türkülerini Söyle | Şerif Gören | 1986 | | Ses | Zeki Ökten | 1986 | | Dikenli Yol | Zeki Alasya | 1986 | | Su da Yanar | Ali Özgentürk | 1986 | | Av Zamanı | Erden Kıral | 1987 | | Prenseler | Sinan Çetin | 1987 | | Sis | Zülfü Livaneli | 1988 | | Bütün Kapılar Kapalıydı | Memduh Ün | 1990 | | Darbe | Ümit Efekan | 1990 | | Bekle Dedim Gölgeye | Atıf Yılmaz | 1990 | | Suyun Öte Yanı | Tomris Giritlioğlu | 1991 | | 80. Adım | Tomris Giritlioğlu | 1996 | | Çözümler | Yusuf Kurçenli | 1994 | | Eylül Fırtınası | Atıf Yılmaz | 1999 | | Gönderilmemiş Mektuplar | Yusuf Kurçenli | 2002 | | Babam ve Oğlum | Çağan Irmak | 2005 | | Eve Dönüş | Ömer Uğur | 2006 | | Beynelmillel | Sırrı Süreyya Önder / Muharrem Gülmez | 2006 | | Zincirbozan | Atıl İnaç | 2007 | | Bu Son Olsun | Orçun Benli | 2012 | | Bir Ses Böler Geceyi | Ersan Arsever | 2012 |

Belgesel | Belgesel | Yönetmen / yapım | Yıl | ---|---|---| | 12 Eylül (32. Gün) | Mehmet Ali Birand | 1998 | | 5 No'lu Cezaevi: 1980-84 | Çayan Demirel | 2009 | | Oğlunuz Erdal | Tunç Erenkuş, yapım SAV | 2010 — [tanıtım](#) | | 14 Temmuz | Haşim Aydemir (~150 tanık) | 2017 — [haber](#) |

Bahar Eylemleri'ne dair bir belgesel bulunamadı; EK J'deki çağrının konularından biridir.

F.6 Arşivler ve web

KAYNAK	NE VAR	BAĞLANTI
TBMM Darbe ve Muhtraları Araştırma Komisyonu Raporu (2012)	İki cilt; 12 Eylül bölümü 498 s.; işkence yöntemleri, tanıklıklar	Ana sayfa · Cilt 1 · Cilt 2 · Açık erişim
İHD	12 Eylül açıklamaları, suç duyurusu, OHAL KHK raporu, yıllık hak ihlali raporları	Hakkımızda · 12 Eylül karanlığına hayır (2019) · Suç duyurusu (2010) · OHAL KHK Raporu (2022) · Maraş katliamı
Devrimci 78'liler Federasyonu	Kampanyalar, Utanç Müzesi, anmalar	devrimci78liler.com · Bianet konu sayfası
SAV	Yayınlar, Almanak, sempozyumlar; tükenen kitaplar ücretsiz	sav.org.tr · Dijital kitaplık
Bellek Müzesi (Tarihsel Adalet için Bellek Müzesi, RIT, 2021-)	Dava dosyaları (ör. Ercan Koca), sözlü tarih, ~400 mekânli işkence haritası, sorumlular kataloğu	bellekmuzesi.org
Görölmüştür	Cezaevi mektup ve belge arşivi	gorulmustur.org
Hafıza Merkezi	Hakikat-adalet-hafıza çalışmaları; 1 Mayıs 1977 cezasızlık dosyası	hakikatadalethafiza.org · 1 Mayıs 77
DİSK-AR	12 Eylül raporu (2020), Sendikal Haklar Raporu (2026), Geçim Krizi (2026), işsizlik raporları	12 Eylül raporu · Sendikal Haklar 2026 · İşsizlik 2026 Ç2 · Geçim Krizi 2026
DİSK	Tarih, dava, 12 Eylül açıklamaları	55. yıl · 12 Eylül 41. yıl
Susurluk TBMM Araştırma Komisyonu Raporu (1997)	Tam metin	Wikikaynak · Bilkent
Bianet 12 Eylül dosyaları	İdam listesi, biyografiler, anmalar	İdam edilenler listesi · Kaybedilenler
Faili Belli	12 Eylül davası dosyası	failibelli.org
Demokrasi için Birlik	Bedahet Tosun anması	DİB
Bilgi Müşterekleri	Bu dosyanın dayandığı önceki yazılar	bilgimusterekleri.org

F.7 Altı haftalık okuma grubu programı

Her hafta bir oturum (90 dakika): 20 dakika sunum, 50 dakika tartışma, 20 dakika "bizim işyerimizde/okulumuzda karşılığı ne?" sorusu ve görev.

HAFTA KONU	OKUNACAK	TARTIŞMA SORUSU	GÖREV ÇIKIŞI
1 Darbeye giden yol: kriz ve 24 Ocak	Bu dosya Bölüm 5; Ozan, Gülme Sırası Bizde (giriş); Boratav (1970'ler bölümü)	24 Ocak neden "sendikalı Türkiye'de uygulanamaz"dı?	İşyerinizde son üç yılın ücret-enflasyon tablosunu çıkarın
2 Darbe kim için: bölüm ve yasalar	Bölüm 6, 9; Koç mektubu; DİSK-AR 12 Eylül raporu	12 Eylül sabahı grevdeki 53.788 işçi kimdi?	İşyerinizde hangi sendikanın yetkisi var, barajı nasıl geçiyor — öğrenin
3 İşkence, cezaevi, direniş	Bölüm 8; Kaktüsler Susuz da Yaşar (seçme); Bozyel (seçme); 5 No'lu Cezaevi belgeseli	Cezaevi neden "okul" oldu? Dayanışmanın maddi biçimleri nelerdi?	Çevrenizde bir 12 Eylül tanığıyla EK H.6 formuyla görüşme yapın
4 Dünya sistemi: Gladio'dan Palantir'e	Bölüm 10, 13; Ganser (Türkiye bölümü); Klein (Şili bölümü)	Darbe "dış güç" işi mi, sınıf işi mi?	"Kanıt / aktarım / iddia" anahtarlarıyla bir güncel haberi sınıflandırın
5 Hesaplaşmamışlık: 2010, KHK, kayyım	Bölüm 15, 16, 19; İHD OHAL KHK raporu; 2010 paketi tablosu	"Yetmez ama evet" neden yanlış? 2026 anayasa çağrısı neye benziyor?	EK H.4 kartıyla güncel bir "paket"i okuyun
6 Kuşaklar, simgeler, anmak	Bölüm 21, 22; Gelecek Bizimle (bir yaşam öyküsü); Oğlunuz Erdal	Anmak mezar yenilemek mi? Kendi kuşağımızın apolitikliği sınıfsal olarak ne?	Bir anma etkinliğini EK H.1 kılavuzuyla planlayın; 13 Aralık ya da 12 Eylül için

Karşılaştırmalı Tablolar

G.1 Beş darbe: 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül, 28 Şubat, 15 Temmuz

	27 MAYIS 1960	12 MART 1971	12 EYLÜL 1980	28 ŞUBAT 1997	15 TEMMUZ 2016 (GİRİŞİM)
Biçim	Ordu içi hiyerarşi dışı darbe; MBK	Muhtıra; "partiler üstü" hükümet; sıkıyönetim	Hiyerarşik darbe; MGK; Danışma Meclisi	MGK kararlarıyla hükümetin düşürülmesi ("postmodern")	Ordu içi bir fraksiyonun başarısız kalkışması; ardından sivil OHAL
Hedeflenen blok	DP'nin tarım-ticaret sermayesi bloğu	TİP, DİSK, gençlik hareketi, 1961 Anayasası'nın hakları	DİSK, sol, Kürt hareketi, 24 Ocak'ın önündeki her şey	Refahyol; İslamcı sermaye fraksiyonu (MÜSİAD)	İktidar ortaklığı çözülmüş Gülen ağı; ardından tüm muhalefet
Kazanan sınıf/fraksiyon	Sanayi burjuvazisi + bürokrasi	Büyük sermaye; ithal ikamesinin sürdürülmesi	Büyük sermaye (TÜSİAD, MESS); ihracatçı	Büyük sermaye (TÜSİAD); "laik" fraksiyon	İktidar bloğu; sermayenin iktidara bağlı kesimi; TMSF devirleri
Ekonomik program	Planlı kalkınma, DPT	Devalüasyon (1970), kemer sıkma	24 Ocak: devalüasyon, ihracat, ücret bastırma	5 Nisan (1994) sonrası istikrar; IMF	OHAL altında "yatırım ortamı", KHK'yla grev erteleme
Emeğe etki	1961 Anayasası ve 1963 yasaları: hak genişlemesi (paradoks)	DGM, MGK, hak budaması; DİSK davası	Grev yasağı, DİSK kapatma, YHK, 2821-2822, emek payı %27→%19	Doğrudan yasa yok; sendikal alan sabit	678 sayılı KHK; 19 sendika kapatıldı; KESK'ten 4.770 ihraç
Bilanço	Yassıada: 3 idam	Kızıldere; 3 idam; işkence (Ziverbey)	650.000 gözaltı; 50 idam; 299 cezaevi ölümü	Fişleme, "irtical" tasfiye; 1 idam yok	125.678 ihraç; 282.790 gözaltı; 2.761 kurum kapatma
Anayasa	1961	1971 değişiklikleri	1982	—	2017 değişikliği
Hesaplaşma	Menderes'e itibar iadesi, anıt mezar, Yassıada müzesi (2020)	Yok	Evren-Şahinkaya davası; kesinleşmedi; işkenceci yargılanmadı	2012-18 davası; mahkûmiyetler, sonra bozma/tahliyeler	Darbe girişimi yargılandı (117.000 mahkûmiyet); OHAL rejimi yargılanmadı
Merkez sağ için anlamı	"Mağduriyet" miti	Kısmi mağduriyet	Mirasçı (Özal → AKP)	"Mağduriyet" miti	İktidarın kuruluş miti

G.2 Hesaplaşma modelleri

(bkz. G27, Bölüm 15)

	ARJANTİN (1976-83)	YUNANİSTAN (1967-74)	ŞİLİ (1973-90)	GÜNEY AFRİKA (APARTHEİD)	TÜRKİYE (1980-83)
Hakikat kaydı	CONADEP, Nunca Más (1984)	Meclis ve mahkeme kayıtları	Rettig Komisyonu (1991), Valech (2004)	Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu (1996-98)	TBMM 2012 raporu (yaptırımsız); Diyarbakır komisyonu (sivil, 517 tanıklık)
Cunta yargılaması	1985: Videla, Massera müebbet; af yasaları; 2003'te aflar iptal, 2006'dan yeniden yargılama	1975: Papadopoulos, Pattakos, Makarezos idam → müebbet; Ioannidis müebbet	Pinochet 1998 Londra'da gözaltı; ülkede yargılanamadan 2006'da öldü	Af karşılığı itiraf; yargılama sınırlı	2012-14: iki sanık; müebbet; kesinleşmeden düştü (2015; Yargıtay 2022)
İşkenceci/uygulayıcı	Haziran 2026: 365 kararda <u>1.245 mahkûm</u> , 250 beraat	Politeknik davası 20 mahkûmiyet; <u>yüzlerce işkenceci davası</u>	Yüzlerce dava (Contreras vb.)	Sınırlı	Sıfır; Aksakal'da AİHM mahkûmiyeti (2007); Cihan, Yedigöller zamanlaşımı
Kurumsal tasfiye	Anayasa ve ordu reformu	1975 Anayasası	<u>1980 Anayasası yürürlükte</u> ; 2022 ve 2023 yeni metinler reddedildi	Yeni anayasa (1996)	1982 Anayasası, YÖK, MGK, 2911, barajlar yerinde

	ARJANTİN (1976-83)	YUNANİSTAN (1967-74)	ŞİLİ (1973-90)	GÜNEY AFRİKA (APARTHEİD)	TÜRKİYE (1980-83)
Sınıfsal neden	İşçi sınıfı ve insan hakları hareketinin basıncı; cunta ekonomik çöküşle meşruiyetini yitirdi	Cunta Kıbrıs yenilgisiyle çöktü; sermaye AET için "temiz" rejim istedi	Sermaye Pinochet'nin ekonomisini korudu, kişisini feda etti	Uzlaşma sermayenin mülkiyetine dokunmadı	Darbenin sermaye ortakları bugün de iktidar ortağı

G.3 12 Eylül envanteri: kurum, yıl, bugün, kim korudu

(bkz. D2, Bölüm 11)

KURUM / YASA	DARBE YILI	2026'DAKİ HALİ	HANGİ İKTİDARLAR KORUDU
1982 Anayasası	7 Kasım 1982	Yürürlükte; 2010 ve 2017 değişiklikleriyle çekirdek maddeler (24, 51-54, 68, 118, 130-131) yerinde	ANAP, DYP-SHP, Refahiyol, DSP-MHP-ANAP, AKP
MGK (md. 118)	1961 → 1971 → 1982	2003'te Genel Sekreterlik sivilleştirildi; kurul yerinde	Tümü
YÖK (2547)	6 Kasım 1981	Yerinde; 676 sayılı KHK (2016) ile rektör doğrudan atanır	Tümü; AKP güçlendirdi
2911 Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri	6 Ekim 1983	Yerinde; her valilik yasağının ve 1 Mayıs Taksim yasağının dayanağı	Tümü
2820 Siyasi Partiler Kanunu	22 Nisan 1983	Yerinde	Tümü
2839 seçim barajı	10 Haziran 1983 (%10)	%7 (RG 6 Nisan 2022)	Tümü; AKP 2022'de yumuşattı
2821-2822 (işkolu barajı, noter şartı, erteleme)	5 Mayıs 1983	6356 (7 Kasım 2012): baraj %1, e-Devlet, md. 63 erteleme; 678 sayılı KHK ile erteleme genişledi	Tümü; AKP yeniden yazdı
YHK	1982 Anayasası md. 54	Yerinde; ertelenen her grevin sonu	Tümü
Zorunlu din dersi (md. 24)	1982	Yerinde; seçmeli din dersleri eklendi	Tümü; AKP genişletti
Diyanet	1924; 1982'de anayasal güvence	2026 bütçesi 174,4 milyar TL	Tümü; AKP büyüttü
DGM	1971 → 1982	2004'te ÖYM, 2014'te TMK'lı ağır ceza mahkemeleri	Tümü; ad değişti
TMK 3713	12 Nisan 1991 (141-142-163'ün yerine)	Yerinde; kapsamı genişletildi	ANAP, DYP-SHP, AKP
2932 Kürtçe yasağı	19 Ekim 1983	12 Nisan 1991'de kaldırıldı	ANAP kaldırdı; TMK'yla ikame
Dernekler Kanunu 2908	1983	5253 (2004)	AKP yeniden yazdı
Sıkıyönetim (1402)	1971; 1978-83 uygulama	2017'de anayasadan çıkarıldı; yetkileri OHAL'e devredildi	AKP-MHP
OHAL (md. 119-121)	1982	1987-2002 Kürt illeri; 2016-18 tüm ülke; 2017 sonrası genişletilmiş yetki	Tümü
KHK yetkisi	1982 (md. 91, 121)	OHAL KHK'ları 2016-18; 2017 sonrası Cumhurbaşkanlığı kararnamesi	AKP
Kayım	Sıkıyönetimin belediyelere el koyması	164 belediye (2016-24); rektörler; TMSF'de 770 şirket	AKP-MHP
Fişleme	1.683.000 kart	e-Devlet, MOBESE, sorgu panelleri; KVKK işlevsiz	Tümü; ölçek büyüdü
Kamu emekçisine grev yasağı	1982 md. 54	Yerinde; 2010'da TİS hakkı verildi, grev verilmedi	Tümü

G.4 Üç kuşak

(bkz. D12, Bölüm 21)

	78'LİLER (BUGÜN 65-75 YAŞ)	DARBEDE ÇOCUK OLANLAR (50-64)	"KORUNAKLI" ÇOCUKLAR (20-40)
Koşullar	1961 Anayasası'nın açtığı alan; 15-16 Haziran; 1 Mayıs 1977; günde 20 ölü	Sokağa çıkma yasağı; YÖK üniversitesi; Özal'ın "köşeyi dönme"si; 1990'lar özel TV	Dershane, özel okul, KPSS; 2001 krizi ve 2008 sonrası; Gezi; 2016 OHAL; NEET %23,2
Edinilen refleks	"Devrimci kimlik"; kahramanlık anlatısı; yenilgide dört yol (dağılma, taraf değiştirme, kamplara ayrılma, kalma)	Korku; "siyaset kötüdür"; "bütün partiler aynı"; sosyal medyada "duruş"	"Önce kendini kurtar"; bireysel başarı; "bu ülke düzelmez / gidelim"; ama kurye grevi, bilişim sendikası, asgari ücret eylemi

	78'LİLER (BUGÜN 65-75 YAŞ)	DARBEDE ÇOCUK OLANLAR (50-64)	"KORUNAKLI" ÇOCUKLAR (20-40)
Sınıf konumu (2025)	—	Ücretli %55,4; kendi hesabına + işveren %34,5; aile işçisi %10	Ücretli %81,8 (15-24'te %80,9); kendi hesabına + işveren %10,7
Küçük burjuva eğilim biçimi	Halkı suçlama ("değmeyen halk"); kimliği programın yerine koyma	Kutuplaşma ve kayıtsızlık arasında salınım	Kimlik siyaseti; ahlaki öfke; göç arzusu
Siyasete ilişki	Örgüt → yenilgi → dağılma / kurum kurma	Seçim dönemi kutuplaşma; oy verme dışı katılım düşük	18-30 yaşta %43,8 oy kullanmayacak/kararsız; %73'ü hiçbir sivil örgüte üye değil; 25 yaş altı sendikalaşma ~%6
Bize düşen	"Kim kaldı" sorusunu ölçüt yapmak; kurum kuranları örnek almak	Korkunun mirasını sınıfsal olarak açığa çıkarmak; işyerinde aynı masaya oturmak	Proleterleşen kesimi örgütlemek: komite, sendika, dayanışma fonu

Kaynak: TÜİK HİA / Eurostat 2025; Eurostat NEET; KONDA-GoFor 2024; DİSK-AR 2026.

G.5 Gizli servis–darbe örüntüsü 1953–1980

ÜLKE / YIL	SERVİS	YEREL ORTAK	EKONOMİK PROGRAM	ÖLÜ / MAĞDUR (YAYGIN KABUL)	HESAPLAŞMA
İran 1953 (Ajax)	CIA, MI6	Şah, ordu, çarşı esnafının bir kesimi	Petrolün İngiliz-Amerikan konsorsiyumuna dönüşü	Yüzlerce ölü; SAVAK CIA-Mossad eliyle kuruldu	Yok; 1979 devrimiyle rejim yıkıldı
Guatemala 1954	CIA	Ordu, toprak sahipleri, United Fruit	Toprak reformunun iptali	Sonraki iç savaşta ~200.000 ölü	Hakikat komisyonu (1999)
Kongo 1961	CIA, Belçika	Mobutu, madencilik şirketleri	Katanga madenlerinin korunması	Lumumba öldürüldü	Belçika 2002'de "ahlaki sorumluluk" kabul etti
Brezilya 1964	ABD (Brother Sam)	Ordu, sanayi ve toprak sermayesi	Ücret bastırma, yabancı sermaye	Yüzlerce ölü ve kayıp; binlerce işkence	Hakikat komisyonu (2014); af yasası yerinde
Endonezya 1965	CIA	Ordu (Suharto), İslamcı milisler	Batı sermayesine açılma ("Cakarta yöntemi")	500.000 – 1.000.000 ölü; CIA listeleri	Yok
Yunanistan 1967	CIA bağlantısı (iddia); NATO stay-behind	Albaylar	Yabancı sermaye teşviki	Binlerce işkence; Politeknik 1973	1975 davaları; müebbetler
Şili 1973	CIA (Track II), ITT	Ordu (Pinochet), sanayi ve medya sermayesi	Chicago Boys: özelleştirme, sendikasılaştırma	~3.200 ölü ve kayıp (Rettig/Valech)	Kısmi; 1980 Anayasası yerinde
Arjantin 1976 (Condor)	CIA eşgüdümü; Latin Amerika servisleri	Cunta (Videla), tarım ve finans sermayesi	Martínez de Hoz: finans serbestisi	~30.000 kayıp (insan hakları örgütleri; CONADEP ~9.000 belgeli)	1.245 mahkûm (2026)
İtalya 1969-80 (gerginlik stratejisi)	Gladío, SID/SISMI, P2	Neofaşist örgütler (Ordine Nuovo, NAR)	"Tarihsel uzlaşma"nın engellenmesi	Piazza Fontana 17, Bologna 85	Bologna davaları 2025'te kesinleşti; "Gladío" adı kararlarda geçmiyor
Türkiye 1980	ÖHD (NATO stay-behind; ABD finansmanı); CIA istasyonu	Ordu, MHP/ülkücüler, TUSİAD, MESS	24 Ocak: devalüasyon, ihracat, ücret bastırma	1977-80: ~5.000 ölü; 50 idam; 299 cezaevi ölümü; 650.000 gözaltı	Yok

Kaynaklar: [Counter-Guerrilla](#); [Turkish Gladío](#); [Ganser](#); [Bologna](#); [ANSA 2026](#); Bevins, Cakarta Yöntemi; Klein, Şok Doktrini. Ölü sayıları "yaygın kabul" düzeyindedir; kesin sayı yalnızca Türkiye, Şili ve İtalya için resmî kayıttan gelir.

G.6 Gladío ↔ Palantir: 1950 stay-behind, 2026 gözetim altyapısı

	STAY-BEHİND / GLADİO (1950-1990)	PALANTİR / DİJİTAL GÖZETİM (2001-2026)
Kuruluş gerekçesi	Sovyet işgaline karşı "geride kalma" direnişi	Terörle mücadele; "kritik altyapı güvenliği"
Maske	NATO ittifakı	NATO ittifakı + "yapay zekâ destekli savunma"

	STAY-BEHİND / GLADIO (1950-1990)	PALANTİR / DİJİTAL GÖZETİM (2001-2026)
Gerçek işlev	Sola karşı iç savaş hazırlığı; gerginlik stratejisi	Nüfusun sürekli izlenmesi; önleyici kontrol; hedef listesi: terörist → göçmen → muhalif → işçi
Türkiye ayağı	Seferberlik Tetkik Kurulu (1952) → ÖHD (1965); ABD finansmanı ~1 milyon \$/yıl	NATO Maven Smart System (2025); Pegasus enfeksiyonu görülen ülke (Citizen Lab 2018); NSA/GCHQ'nun Türk yetkilileri izlemesi (Spiegel 2014); MOBESE, e-Devlet, sorgu panelleri
Yerel ortak	Ordu, ülkücü örgütler, sermaye	Güvenlik bürokrasisi, teknoloji şirketleri, veri tekelleri
Denetim	Parlamentoya bildirilmedi; Ecevit 1974'te tesadüfen öğrendi	Sözleşmeler ticari sır; KVKK işlevsiz; "kritik altyapı" gerekçesiyle kapalı
Maliyet ve meşruiyet	Darbe pahalı, meşruiyeti düşük	Gözetim ucuz, görünmez, "normal"
Hedef	Örgütlü sol ve işçi hareketi	Örgütlenme ihtimalinin kendisi
İfşa	Andreotti (24 Ekim 1990); Genelkurmay (Aralık 1990)	Snowden (2013); Citizen Lab; Palantir'in kendi manifestosu
Hesaplaşma	İtalya'da kısmi davalar; Türkiye'de yok	Yok
Sınıfsal özne	Sermaye devletin olağanüstü hal aygıtı	Aynı aygıt; darbeye gerek bırakmayan kontrol

G.7 1980 sürgünü ↔ 2016 sürgünü

	1980 SÜRGÜNÜ	2016 SÜRGÜNÜ
Ölçek	30.000 siyasi mülteci; 14.000 vatandaşlıktan çıkarma; 388.000 pasaport reddi	234.419 pasaport iptali; KHK'lı akademisyen, gazeteci, öğretmen; iltica sayıları ülkelere göre (araştırılacak)
Kimler	DİSK yöneticileri, 1402'likler, gazeteciler, sanatçılar (Yılmaz Güney, Cem Karaca, Melike Demirağ, Şanar Yurdatapan, Zülfü Livaneli), Kürt kadroları	Barış Akademisyenleri, KHK'lı kamu görevlileri, gazeteciler, Gülen ağı mensupları, Kürt siyasetçiler
Gidilen yerler	Almanya, İsveç, Fransa, İsviçre, Hollanda, Danimarka, Norveç, İngiltere	Almanya, ABD, Kanada, İngiltere, İskandinavya, Yunanistan
Hukuki gerekçe	"Yurda dön" çağrısına uymamak; TCK 141-142	KHK ile ihraç; TMK; pasaport iptali
Sınıfsal farklılaşma	Akademi ve medyaya tutunanlar ↔ fabrika, temizlik, kaçak işe düşenler	Akademi bursları (Scholars at Risk) alanlar ↔ Meriç'te boğulanlar, kaçak çalışanlar
Örgütlenme	FİDEF, ATİF, HDF, DİDF (1980); TKP dış bürosu; sürgün dergileri	Diaspora akademileri, Off-University, sürgün medyası
Dönüş	1987 referandumu, 1991 TMK sonrası kısmi; dönüp yeniden yargılananlar	Çoğu dönmedi; OHAL Komisyonu %14 kabul
Hesaplaşma	Vatandaşlık iadesi bireysel başvurularla (1992 sonrası); özür ve tazminat yok	Yok
Ortak ders	Sürgün kadro kaybidir ama uluslararası bağ kurar; darbe Avrupa'daki işçi sınıfını da politikleştirdi	Aynı

Kaynaklar: EK B.1 (bilanço havuzu); [Euronews 2020](#); Barış Akademisyenleri yazısı (Bilgi Müşterekleri).

Araçlar

Bu ek, dosyanın "görev" kısmının somut gereçleridir. Kopyalanıp çoğaltılabilir; CC BY-SA.

H.1 Anma etkinliği kılavuzu: bir yıl dönümü nasıl örgütlenir?

Ölçüt: etkinliğin başarısı katılan sayısı değil, oradan çıkan görev sayısıdır.

ADIM	NE YAPILIR	NASIL	SÜRE
1. Hazırlık kurulu	3-5 kişilik kurul; en az biri işçi, biri genç	Görev dağılımı: sunum, tanıklık, mekân, kayıt, iletişim	4 hafta önce
2. Koşulları anlatan sunum	Anılan kişinin/olayın koşulları : hangi sınıf, hangi işyeri, hangi örgüt, hangi kriz	15 dakikayı geçmeyen sunum; en az bir tablo (EK A/B'den); "kahramanlık anı" değil "politikleşme süreci"	2 hafta önce hazır
3. Tanıklık	Yaşayan bir tanık ya da yazılı tanıklık (F.2 listesinden)	H.6 formuyla önceden kaydedilir; 10 dakika	2 hafta önce görüşme
4. İşyeri / okul tartışması	"Bu koşulların bugün bizim işyerimizde/okulumuzda karşılığı ne?"	Küçük gruplar (5-6 kişi), her grup bir cümle raporlar	30 dakika
5. Görev çıkışı	Her katılımcı bir görev alır: bir tanıklık kaydı, bir işyeri komitesi toplantısı, bir okuma grubu, bir imza/talep	Yazılı liste; sorumlu ve tarih	15 dakika
6. Belge ve tanıklık toplama	Katılımcılardan fotoğraf, mektup, belge, isim toplanır; EK J protokolüne göre kaydedilir	Kayıt masası; izin formu	Etkinlik boyunca
7. Sonuç notu	1 sayfa: kim katıldı (sınıf profili), ne anlatıldı, hangi görevler çıktı, bir sonraki tarih	48 saat içinde yazılır, paylaşılır, arşive gider	Etkinlik sonrası
8. Mezar ziyareti (varsa)	Ritüel öge olarak değil, sürecin bir parçası olarak; sunum ve görev çıkışından sonra	Mezar başında "koşullar" sunumunun kısa özeti; slogan yerine bir cümle karar	—

Kontrol soruları: Sunumda "koşullar" var mı, yoksa yalnızca "nasıl öldü" mü? En az bir işçi konuştu mu? Kaç görev çıktı? Kaç tanıklık kaydedildi? Sonuç notu yazıldı mı?

H.2 Simge kişi anlatım şablonu: beş soru

Bir devrimciyi anlatırken şu beş soruya sırasıyla yanıt ver; hiçbirini atlama, sırayı bozma.

# SORU	NEYİ ARIYORUZ	ÖRNEK (KEMAL TÜRKLER)
1 Hangi koşullarda devrimci oldu? Doğduğu sınıf ve yer; hangi işte, hangi krizde politikleşti	Sınıf kökeni; kişisel "parlaklık" değil toplumsal koşul	Denizlili yoksul aile; gömlekçi, ayakkabıcı, Emayetaş'ta fabrika işçisi; 1950'lerin sendikası fabrikası
2 Mücadeleye nasıl katıldı? Hangi örgüt, hangi görev, hangi karar anı	Örgüt ve karar; "feda" değil tercih	Maden-İş (1954); DİSK kuruluşu (13 Şubat 1967); 15-16 Haziran'ın örgütlenmesi
3 Neler yaptı? Somut kazanımlar, somut işler	Kırk yıl mesai; kurum	26 yıl sendika başkanlığı; DİSK'in 1 Mayıs 1976-77'si; DGM direnişi
4 Bizim için neden önemli? Bugünkü mücadeleye ne öğretiyor	Ders; ağıt değil	Sınıf sendikacılığı bir konfederasyon adı değil, pratiktir; işçi önderi işçi kalır
5 Sınıfsal anlamı ne? Kim öldürdü/hapsetti, hangi sınıf çıkarıyla; anmanın bugün neyi eksik bıraktığı	Fail ve çıkar; anma eleştirisi	22 Temmuz 1980'de darbeden 52 gün önce öldürüldü; dava zamanaşımıyla kapandı; anmalarda "sendikacı" kimliği yer yer silinir — 2026'da Çapa işçilerinin katılması doğru örnek

Kural: masumiyet atfetme ("parlak çocuktu"), pişmanlık atfetme ("yazık oldu"), halkı suçlama ("değmeyen halk için öldü") — üçü de yasak. Kişinin kendi sözü varsa (Eren, Adalı, Güney, Pir, Doğan) onunla bitir.

H.3 "Sendikam sınıf sendikası mı?" — 12 soruluk ölçüt kartı

Her soruya evet/hayır. 9 ve üstü evet: sınıf sendikacılığı pratiği var. 5-8: iddia var, pratik eksik. 4 ve altı: uzlaşmacı/bürokratik sendika — ama terk etme, komite kur ve zorla.

# SORU	12 EYLÜL'DEKİ KÖKENİ
1 İşyerinde seçilmiş, geri çağrılabilir temsilci/komite var mı?	2821 temsilciyi sendika merkezinin atamasına bıraktı
2 Toplu sözleşme taslağı üyelerle tartışılıp oylanıyor mu?	YHK döneminde sözleşme işçiye sorulmadan "yazıldı"
3 Genel kurul en az iki yılda bir, delegeler tabandan seçilerek toplanıyor mu?	Cunta yasası uzun süreli, delege sistemli yönetimleri kolaylaştırdı
4 Yönetici ücretleri üyelerin ortalama ücretine bağlı mı, kamuya açık mı?	Profesyonel-bürokratik yönetim 12 Eylül sonrası yerleşti
5 Grev fonu var mı ve son beş yılda kullanıldı mı?	Grev erteleme grev fonunu anlamsızlaştırdı
6 Grev ertelendiğinde sendika fiili direniş örgütledi mi, yoksa YHK'yı bekledi mi?	2822 md. 33 → 6356 md. 63
7 İşkolu barajının altındaki sendikalarla ve taşeron/kadrosuz işçilerle dayanışma var mı?	%10 barajı "yetkili"yi "yetkisiz"e karşı konumlandırı
8 Sendika yalnızca ücret değil, işyeri güvenliği, kadın işçi, göçmen işçi, siyasal haklar için de mücadele ediyor mu?	"İş barışı" sendikacılığı gündemi ücrete daraltır
9 Siyasetle ilişkisi seçim çağrısına mı indirgenmiş, yoksa sınıfın kendi talepleri (baraj, grev hakkı, TMK) için kampanya var mı?	2821 sendikaya siyaset yasağı koydu
10 Üyelerin kaç son bir yılda bir sendika eğitimine katıldı?	Depolitizasyon programı eğitim kesintisiyle başladı
11 Sendika, işveren ya da iktidar odaklarıyla ilişkisini üyelere açıklıyor mu?	Sadık Şide örneği: işbirliği açıklanmadı, yaşandı
12 Yeni üye kazanmanın önündeki engel (noter, e-Devlet, işten atılma) için sendikanın somut bir koruma mekanizması var mı?	Noter şartı (1983) → e-Devlet (2012): kayıt değişti, korku aynı

H.4 "Bir 'evet' paketini nasıl okumalı?" — dört soruluk kart

2010'da ve 2026'da aynı ambalaj: "12 Eylül Anayasası'ndan kurtulalım." Paket önüne gelince dört soru sor; dördüne de yanıt almadan "evet" ya da "hayır" deme.

# SORU	2010'DAKİ YANIT	2026 İÇİN KONTROL
1 Paket kimin gücünü artırıyor? Vitrindeki madde değil, çekirdekteki madde ne?	Vitrin: geçici 15. madde, memura TİS, kişisel veri. Çekirdek: HSYK 7→22, AYM 11→17 — yargı yürütmeye bağlandı	"Sistem revizyonu", parti kapatma, seçim kanunu maddeleri nerede?
2 Emeğin hangi talebi içinde? İşkolu barajı, grev hakkı, kamu emekçisine grev, taşeron, 2911 var mı?	Yok; siyasi grev yasağı kalktı ama grev erteleme ve baraj sürdü	Yoksa paket emeğin değil
3 12 Eylül'ün hangi kurumu gerçekten kalkıyor? YÖK, MGK, 2911, baraj, din dersi, TMK	Hiçbiri	Kalkmıyorsa "darbe anayasasından kurtuluş" değil, yeni anayasa aynı aygıt
4 "Evet"ten sonra kim geri alabilir? Geri dönüş mekanizması var mı, yoksa tek yönlü mü?	Tek yönlü: 2010 "evet"i 2016 OHAL'inin yargısal altyapısını hazırladı	Referandumla verilen yetki referandumla geri alınamıyorsa "evet" değil "teslim"

Sınıfın tavrı: iktidarın gündemine evet/hayır değil, kendi kurucu talepleriyle (2911, barajlar, YÖK, din dersi, TMK, grev hakkı) gündemi belirlemek.

H.5 Bilinç düzeyi öz-denetim soruları

Kendine ve örgütüne sor; "evet" sayısı değil, dürüstlük önemli.

# SORU	KÜÇÜK BURJUVA YANIT	SINIF BİLİNÇLİ YANIT
1 Sınıfı mı görüyorum, kampı mı?	"Laikler/dindarlar", "bizimkiler/onlar"	Ücretli mi, işveren mi; kim kimin emeğiyle yaşıyor
2 Örgütü mü arıyorum, duruşu mu?	Sosyal medyada tavır; "ben böyle biriyim"	İşyerinde komite; sendika; okuma grubu; görev
3 Yenilgiyi kime yazıyorum?	"Halk cahil", "değmez"	Hangi sınıf gücü eksikti, hangi kurum kurulamadı
4 Siyaseti neye indirgiyorum?	Kimlik ve ahlak; "iyi insan/kötü insan"	Bölüşüm, mülkiyet, örgütlenme hakkı
5 Tarihi nasıl anlatıyorum?	Kahramanlık anı; "bizim zamanımızda"	Koşullar, örgüt, karar, kurum; beş soru (H.2)
6 Kendi konumumu biliyor muyum?	"Ben orta sınıfım / apolitığım"	Ücretli miyim; korunaklılığım bir ayrıcalık mı; kuşağımın %82'si proleter
7 Gençlere ne veriyorum?	Hikâye; "siz anlamazsınız"	Görev; aynı masa; işyeri komitesi

# SORU	KÜÇÜK BURJUVA YANIT	SINIF BİLİNÇLİ YANIT
8 Bir "evet" paketine nasıl bakıyorum?	"Kötünün iyisi", "bu kez farklı"	H.4'teki dört soru
9 Anma nasıl yapıyorum?	Mezar, çelenk, fotoğraf	Koşullar sunumu, tanıklık kaydı, görev çıkışı
10 Devrimcilğim koridorda da geçerli mi?	Kürsüde keskin, mesaide başka	Onur, vicdan, tutarlılık: işkencede susanla mesaide iyi davranan aynı adam

H.6 Tanıklık kaydı formu

EK J'deki "12 Eylül Sözlü Tarih ve Anma Müştereği" protokolüyle uyumludur. Ses kaydı + bu form; açık lisans (CC BY-SA) izni ayrıca alınır.

ALAN	AÇIKLAMA
Kayıt no / tarih / yer	Görüşmenin yapıldığı tarih ve yer; görüşmeci adı
Tanık	Ad-soyad (istiyorsa takma ad); doğum yılı ve yeri
Sınıf konumu (o dönem)	İşçi / köylü / öğrenci / memur / esnaf / işsiz; işyeri ve meslek; ailenin geçim kaynağı
Sınıf konumu (bugün)	Aynı alanlar; emekli ise önceki iş
Örgüt / sendika (o dönem)	Üyelik, görev, süre; örgüt adı tanık isterse
1. Hangi koşullarda politikleşti?	Yer, yıl, olay, kişi; "neden" değil "hangi koşullarda"
2. Mücadeleye nasıl katıldı?	İlk görev, ilk eylem, karar anı
3. Neler yaptı?	İşyeri, mahalle, cezaevi, sürgün; somut işler ve kurumlar
4. 12 Eylül'de ne yaşadı?	Gözaltı (yer, süre), işkence (yer, yöntem — tanık isterse), cezaevi (hangisi, ne kadar), dava (madde, ceza), işten atılma/sürgün/pasaport
5. Sonrası: ne yaptı, kim kaldı?	1983 sonrası iş, örgüt, kurum; "kim kaldı" sorusu
6. Bizim için neden önemli?	Tanığın kendi cümlesiyle: genç yoldaşa ne söylüyor
7. Sınıfsal anlamı	Görüşmecinin notu: hangi sınıf, hangi çıkar, hangi ders
Belgeler	Fotoğraf, mektup, dava evrakı, dergi; tarih ve kaynak; dijital kopya alındı mı
Adı geçen kişiler ve yerler	Dizin için; işkenceci/komutan adları ayrıca (Bellek Müzesi sorumlular kataloğuyla eşleştirilir)
İzin	Yayın izni (tam / anonim / kapalı); CC BY-SA onayı; imza ve tarih
Hassasiyet notu	Cinsel işkence, kayıp yakını, yaşayan failer: anonimleştirme ve yayın öncesi ikinci onay

Kaynakça

Araştırma notlarındaki tüm bağlantılar konu başlıklarına göre. Etiketler: **[belge]** resmî/birincil, **[aktarım]** güvenilir ikincil, **[iddia]** doğrulanmamış. Erişilemeyen bağlantılar için basımdan önce archive.org kopyası eklenecektir.

I.1 Resmî belgeler ve raporlar

- TBMM Darbe ve Muhtıraları Araştırma Komisyonu Raporu (24. Dönem, Sıra Sayısı 376, 2012) — [Komisyon sayfası](#) · [Cilt 1](#) · [Cilt 2](#) · [TBMM Açık Erişim](#) [belge]
- TBMM Susurluk Araştırma Komisyonu Raporu (1997) — [Wikikaynak tam metin](#) · [Bilkent arşivi](#) [belge]
- OHAL İşlemleri İnceleme Komisyonu nihai verileri (Ocak 2023) — [AA](#) [belge]
- 7393 sayılı Kanun (seçim barajı %7), Resmî Gazete 6 Nisan 2022 — [RG](#) [belge]
- 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu metni — [Lexpera](#) [belge]
- 2821'den 6356'ya sendikalar hukukunun dönüşümü — [STK Destek \(2026\)](#)
- ÇSGB, Temmuz 2026 sendika üye istatistikleri — [ÇSGB](#) [belge]
- ÇSGB, Temmuz 2002 kamu görevlileri sendikaları üye sayıları — [ÇSGB PDF](#) [belge]
- İş uyuşmazlığı istatistikleri 2024 — [Alomaliye](#)
- MEB 2024-2025 örgün eğitim istatistikleri — [MEB SGB](#) [belge]
- Eurostat/TÜİK: 15-24 yaş nüfus — [demo_pjangroup](#); NEET — [edat_lfse_20](#); genç işsizliği — [une_rt_a](#); istihdamda statü — [lfsa_egaps](#) [belge]
- Dünya Bankası/UIS: özel okul öğrenci payı — [SE.PRM.PRIV.ZS](#) [belge]
- ABD GAO, Security Assistance to Turkey (ID-82-31) — [GAO](#) [belge]
- IMF, Türkiye 1980 stand-by — [IMF eLibrary](#) [belge]
- Dünya Bankası, Türkiye SAL programı 1980-84 — [DB Timeline](#) [belge]
- NCIA, NATO Maven Smart System duyurusu (14 Nisan 2025) — [NCIA](#) [belge]
- Arjantin Federal Savcılığı, insanlığa karşı suç davaları bilançosu (Haziran 2026) — [fiscals.gob.ar](#) [belge]
- Bellek Müzesi, Ercan Koca dava dosyası — [bellekmuzesi.org](#) [belge]
- Diyarbakır Cezaevi Gerçekleri Araştırma ve Adalet Komisyonu, sempozyum sunum özetleri (2011) — [PDF](#) [belge]
- Hafıza Merkezi, TBMM raporu değerlendirmesi — [Rapor Bülteni](#)

I.2 İHD ve TİHV

- İHD, Hakkımızda (kuruluş 17 Temmuz 1986, 98 kurucu) — [ihd.org.tr](#)
- İHD ve Ankara 78'liler Girişimi, "12 Eylül karanlığına hayır" (12 Eylül 2019) — [İHD](#)
- İHD, 12 Eylül 1980 askerî darbesine ilişkin suç duyurusu (13 Eylül 2010) — [İHD](#)
- Öztürk Türkoğlu, "12 Eylül askerî darbe davası sürüyor" — [İHD](#)
- İHD, Maraş Katliamı dosyası — [İHD](#)
- İHD, OHAL KHK'ları Raporu (Haziran 2022) — [PDF](#)
- İHD İstanbul, "OHAL ile 12 Eylül pekişti, darbe kurumlarını kapatın" (12 Eylül 2020) — [Bianet](#)
- İHD, "Darbelere ve 12 Eylül'ün devamı olan OHAL'e hayır" (2018) — [Bianet](#)
- Bianet, "Kuruluş ve mücadelesiyle İnsan Hakları Derneği" — [Bianet](#)

I.3 DİSK-AR, DİSK ve sendikalar

- DİSK-AR, 12 Eylül Raporu (2020) — [PDF](#) [belge]
- DİSK-AR, Sendikal Haklar Raporu (31 Temmuz 2026) — [DİSK-AR](#)
- DİSK-AR, İşsizlik ve İstihdam Raporu 2026 Ç2 — [DİSK-AR](#)
- DİSK-AR, İşçi Sınıfının Geçim Krizi (Haziran 2026) — [PDF](#)

- DİSK-AR, ücretlerin milli gelirdeki payı — [DİSK-AR](#)
- DİSK-AR araştırması: 12 Eylül işçi haklarını nasıl yok etti — [Bianet](#)
- DİSK, Sendikalaşma Araştırması (Şubat 2019) — [PDF](#)
- DİSK, 55. yıl açıklaması — [DİSK](#)
- DİSK, "12 Eylül geçmişte kalan kötü bir anı değil" (2021) — [DİSK](#)
- Genel-İş tarihçesi — [genel-is.org.tr](#)
- Birleşik Metal-İş, Kemal Türkler — [birlesikmetalıs.org](#)
- Tek Gıda-İş, Türkiye'de sendika üye sayıları 1948-2021 — [tekgıda.org.tr](#)
- Tez-Koop-İş, Aziz Çelik: "%13,8 sendikalaşma yanıltıcı" — [tezkoopıs.org](#)
- Sendika Data, Temmuz 2026 dönem verileri — [sendikadata.com](#)
- Memurlar.net, memur sendikaları üye sayıları (Temmuz 2026) — [memurlar.net](#)
- UID-DER, 12 Eylül darbesi ve grev yasakları — [uidder.org](#)
- Umut-Sen, Ulaş Çam: "Grev ertelemesi nedir?" — [umutsen.org](#)
- Sendika.org, 2821 sayılı Sendikalar Kanunu — [sendika.org](#)
- Can Şafak, "Türkiye'de işçi ücretlerinin seyri 1980-2005" — [sendika.org](#)
- Politeknik, 78 günlük Tekel direnişinin özeti — [politeknik.org.tr](#)

I.4 Basın

- T24, "İdamlar, işkenceler, gözaltılar: 12 Eylül'ün korkunç tablosu" — [T24](#)
- T24, "12 Eylül darbesinin kanlı bilançosu" — [T24](#)
- T24, "1982 referandumu hangi koşullarda yapıldı?" — [T24](#)
- T24, 2010 referandumu cepheleri — [T24](#)
- T24, Gülen: "siyasette kollandıktan sonra hain ilan edildi" — [T24](#)
- T24, Uçum'un referandum mesajı (27 Ağustos 2026) — [T24](#)
- AA, "Demokrasinin unutulmayan kara lekesi 12 Eylül" — [AA](#)
- Türkiye Hukuk, "12 Eylül darbesinin iç yüzü" — [turkiyehukuk.org](#)
- Yeni Şafak, "12 Eylül'ün ilk idamları" — [yenisafak.com](#)
- Düşünce Mektebi, "12 Eylül: 50 idam, sayısız işkence" — [dusuncemektebi.com](#)
- Ayşe Hür, "42. yılında 12 Eylül: darbeciler neyin olgunlaşmasını beklemişlerdi?" — [Kısa Dalga](#)
- Bianet, idam edilenler listesi (2008) — [Bianet](#)
- Bianet, 1 Mayıs 1977'de kimler hayatını kaybetti — [Bianet](#)
- Bianet, Maraş katliamında neler olmuştu — [Bianet](#)
- Bianet, "Sayılarla 15 Temmuz" — [Bianet](#)
- Bianet, rektörlük seçimlerini kaldıran iki tarih: 1981, 2016 — [Bianet](#)
- Bianet, 21 grev yasağı — [Bianet](#)
- Bianet, Bahar Eylemleri: "İşçi sınıfının ayağa kalktığı yıllar" — [Bianet](#)
- Bianet, 1987 referandumu — [Bianet](#)
- Bianet, Erdal Eren dosyası: [mahkeme fotoğrafı](#) · [annesine mektubu](#) · "Yıkılması 13 Aralık" · 35 yıldır 17 yaşında · [Oğlunuz Erdal](#) · [Kenan Evren tabelası indirildi](#) · [mezarları başında anıldı](#) · Mine Nazari, "Erdal Eren'i Anmak" · C. Hakkı Zariç, "Yetmez Ama Erdal Eren"
- Gazete Duvar, Erdal Eren'in idamını kuzenleri anlattı — [Duvar](#)
- Gazete Duvar, "6. Filo'dan Necdet Adalı'ya" — [Duvar](#); Hürriyet, Necdet Adalı kimdir — [Hürriyet](#)
- Bianet, Veysel Güney: [mezarını kaybetse de](#) · [ailesi 40 yıldır mezarını arıyor](#) · [konu sayfası](#)
- Bianet, Arife Doğan kardeşi Mazlum Doğan'ı anlatıyor — [Bianet](#)
- Bianet, 14 Temmuz belgeseli — [Bianet](#)
- Bianet, Fikri Sönmez kimdir — [Bianet](#); Fikri Sönmez Vakfı çalıştay (2026) — [Bianet](#)
- Bianet, 2026 Kemal Türkler Yılı — [Bianet](#); 46. yıl anması — [Bianet](#)

- Haber Eğüven, "Sinan Suner, Erdal Eren, Ercan Koca 40 yıl önce katledildiler" — habereguven.com; İmece-Der — imece-der.com
- Bianet, işkencede öldürülenler: [İlhan Erdost'u kim öldürdü](#) · [Aksakal: AİHM gördü ve cezalandırdı](#) · [Süleyman Cihan](#) · [Nurettin Yedigöller](#) · [Behçet'in annesi öldü](#) · [12 Eylül'de kaybedilenler](#)
- Bianet, hafıza örgütleri: [12 Eylül Utanç Müzesi İstanbul'da](#) · ["Mamak işkence laboratuvarıydı"](#) · [78'liler Girişimi Kazancı'da](#) · [Devrimci 78'liler konu sayfası](#) · Ruhi Uzunhasanoğlu, ["Ankara'da bir ADA"](#) · [Kışanak: Diyarbakır Cezaevi yüzleşme mekânı olmalı](#)
- Gazete Duvar, İzmir Utanç Müzesi valilik baskısıyla kaldırıldı — [Duvar](#)
- BirGün, 78'liler 12 Eylül'ü karşı etkinliklerle yargılayacak (2008) — [BirGün](#); TMMOB, Devrimci 78'liler ziyareti — [TMMOB](#)
- BirGün, "12 Eylül'ü delen tarihi grev: Netaş" — [BirGün](#)
- soL, Büyük Madenci Yürüyüşü'nün 34. yılı — [soL](#)
- Hürriyet, Bursa'da sendika ve zam isyanı (2015) — [Hürriyet](#)
- Gazete Duvar, Hasan Aydın: "12 Eylül darbesi ve işçi sendikaları" — [Duvar](#)
- Gazete Duvar, AKP dönemi grev yasağı listesi — [Duvar](#)
- Dünya, "Grev ve lokavta KHK ertelemesi geldi" — [Dünya](#)
- soL, "12 Eylül'ü en net anlatan mektup: Emrinize amadeyim" — [soL](#); Cafrande, Vehbi Koç'un Evren'e mektubu — cafrande.org
- Cumhuriyet, Sadık Şide kimdir — [Cumhuriyet](#)
- Malumatfurus, "Our boys did it" — malumatfurus.org
- Millî Gazete, Ecevit kontrgerillayı nasıl öğrendi — milligazete.com.tr
- soL, "Kontrgerillanın kuruluş belgesi ortaya çıktı" — [soL](#)
- soL, "Fethullah Gülen cemaatinin hikâyesi: Hepiniz oradaydınız" — [soL](#)
- Hürriyet, 1986'da Gülen'le birlikte kimler yakalandı — [Hürriyet](#)
- Cumhuriyet, Uğur Mumcu Rabıta'yı 30 yıl önce yazdı — [Cumhuriyet](#)
- soL, Bahçelievler katliamı: "destek verdiler, seyrettiler, korudular" — [soL](#)
- Diken, 2026 bütçesi: Diyanet 174 milyar — [Diken](#)
- Hürriyet, İmam Hatibe ilgi 11 yılda 7 kat arttı — [Hürriyet](#)
- Sabah, 2010 referandumu resmî sonuçları — [Sabah](#)
- NTV, "Referandumda neyi oylayacağız?" — [NTV](#)
- soL, "İşte evetçiler, hayırcılar ve diğerleri" — [soL](#)
- Gazete Duvar, "Yetmez ama evet diyenler anlatıyor" — [Duvar](#); Marksist.org, "Yetmez ama evet tartışmaları" — marksist.org
- Halk TV, "Yetmez ama evetçilere Paris'te soruldu: pişman mısınız?" — [Halk TV](#); Cumhuriyet, Cengiz Çandar'dan özeleştirisi — [Cumhuriyet](#)
- Euronews, 12 Eylül davası kapandı (31 Mayıs 2022) — [Euronews](#); Faili Belli, 12 Eylül davası — failibelli.org
- Euronews, verilerle 15 Temmuz sonrası ve OHAL — [Euronews](#)
- Medyascope, 15 Temmuz'un 7. yılı: kaç kurum kapatıldı — [Medyascope](#)
- Euronews, Yassıada açılışı: "hukuk cinayeti" — [Euronews](#)
- Diken, Erdoğan: "Yeni anayasa ihtiyaç, hatta zorunluluktur" (16 Mayıs 2026) — [Diken](#)
- Cumhuriyet, "Erdoğan'ın önündeki iki dosya: yeni anayasa ve sistem revizyonu" (Eylül 2026) — [Cumhuriyet](#)
- Sabah, Bahçeli'den yeni anayasa mesajı (5 Eylül 2026) — [Sabah](#)
- Medyascope, kayyım atanan belediyeler infografik (Kasım 2024) — [Medyascope](#); Cumhuriyet, 31 Mart 2024'ten bu yana kayyımlar — [Cumhuriyet](#); ANKA, TMSF kayyımlı şirket sayısı 770 — [ANKA](#)
- Cumhuriyet, TÜİK 2025: emeğin payı, sermayenin kârı — [Cumhuriyet](#)
- soL, Korkut Boratav: "AKP iktidarı ve öncesi: ekonomik bir bilanço" — [soL](#)
- Datça Dayanışma, "Bir katliamlar tarihi" (Çorum) — dayanisma-datca.org [iddia düzeyi]
- Artı Gerçek, SAV kurucusu Bedahet Tosun vefat etti — [Artı Gerçek](#); Demokrasi İçin Birlik anması — [DİB](#)
- Huffington Post, Graham Fuller: "Gülen movement not a cult" (Ağustos 2016) — [HuffPost](#)
- Der Spiegel, "Partner and Target: NSA/GCHQ ve Türkiye" (31 Ağustos 2014) — archive.org
- ANSA, "La strage di Bologna: dopo 46 anni i processi sono conclusi" (2 Ağustos 2026) — [ANSA](#)

I.5 Akademik

- Yılmaz & Karataş, "Türkiye'de emek payı 1980-2021", Çalışma ve Toplum 76 (2023) — [PDF](#) [hakemli]
- Aziz Çelik, "Millî güvenlik gerekçeli grev ertelemeleri", Çalışma ve Toplum — [makale](#)
- 1982 referandumu üzerine akademik çalışma, ÇTTAD — [DergiPark](#)
- Serter Oran, "1989 Bahar Eylemleri: Dahrendorf...", İJMEB (2024), DOI 10.17130/ijmeh.1497679
- Dilek Kirkpınar, "12 Eylül Askeri Darbe Sonrası Sosyal Değişim ve Gençler", USBD (2022), DOI 10.52096/usbd.6.26.15
- Biçici & Yaman, "12 Eylül Sonrası Geçiş Rejiminde ANAP", Ayıntab (2026), DOI 10.71353/gunaad.1904998
- Mahmood & Akca, "Sosyolojide Kuşak Kavramı", Sosyolojik Bağlam 7(2) (2026), DOI 10.52108/2757-5942.7.2.6
- Leyla Neyzi, "Object or Subject? The Paradox of 'Youth' in Turkey", IJMES 33(3) (2001)
- Demet Lüküslü, Türkiye'de "Gençlik Miti" (İletişim 2009)
- Ayhan Işık, "12 Eylül Askeri Darbesi ve Metris Cezaevi", Toplum ve Kuram 8 (2013)
- Güneş Daşlı, Transitional Justice Without Transition (Palgrave 2026) — [bölüm](#)
- KONDA-GoFor, Gençlerin Politik Tercihleri Araştırması 2024 — [PDF](#) · [GoFor lansman](#)
- Citizen Lab, "Hide and Seek: Tracking NSO Group's Pegasus Spyware to Operations in 45 Countries" (18 Eylül 2018) — [Citizen Lab](#)
- ConstitutionNet, "Chilean constitutional process: a closed chapter?" — [constitutionnet.org](#)
- Vikipedi (yalnızca yönlendirme ve ikincil doğrulama için): [1980 Turkish coup d'état](#) · [Counter-Guerrilla](#) · [Turkish Gladio](#) · [Bologna massacre](#) · [Greek Junta Trials](#) · [Diyarbakır Prison](#) · [Kemal Pir](#) · [Mazlum Doğan](#) · [Hıdır Aslan](#) · [Mustafa Pehlivanoglu](#)

I.6 Kitaplar (künyeli)

SAV yayınları — EK F.1'deki liste: Uzun (2024, ISBN 9786059816267); Yaman Öztürk; Akçay (iki kitap); Tören; Ö. Öztürk; Türkay; Akdemir; Dedeoğlu & Yaman Öztürk; Sınıf Çalışmaları Sempozyumu ciltleri; Almanak 2001-2010. Dijital kitaplık: [kitap.savakademi.org](#).

Tanıklık ve cezaevi — Bozyel, Diyarbakır 5 No.lu (İletişim 2013, ISBN 9789750511714); Zana, Diyarbakır 5 No'lu (Avesta 2004); Welat, 5 No'lu Cezaevi (Aram 2010); H. H. Aslan, Diyarbakır 5 No'lu Cehenneminde Ölümünden De Öte (Patika 2015); Çürükkaya, 12 Eylül Karanlığında Diyarbakır Şafağı; Kısacık, Diyarbakır Cezaevi; Çalışlar, Mamak Askeri Cezaevi (Everest 2010); F. Doğan, Mamak Günlüğü 1980-1989 (NotaBene 2023); Kolektif, Kaktüsler Susuz da Yaşar (Dipnot 2011/2025); Küçükşiz, Askerlerin Anlatımı ile Mamak'ta İşkence (Ötüken 2026); Kukul, Bir Direniş Odağı Metris (Yar 1998); Gündoğan, Metris'ten Munzur'a (2005); Çeşmecioğlu (haz.), Ateşe Uçan Pervaneler (Kalkedon 2015); UnutaMAMAK (Redaksiyon 2017); Zariç & Yeter (haz.), Gelecek Bizimle (Kor Kitap 2026, ISBN 9786257392716).

Tarih ve iktisat — Birand, 12 Eylül Saat 04.00 (Karacan 1984); Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015 (İmge, ISBN 9789755333939); Keyder, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar (İletişim 1989/2022); Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi (İletişim); Savran, Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri C. 1 (Yordam, ISBN 978-605-5541-06-4); Tuşalp, Eylül İmparatorluğu (Bilgi 1988); H. Cemal, Tank Sesiyle Uyanmak (Bilgi 1986; Everest 2012); Ozan, Gülme Sırası Bizde (Metis 2011) — [künye](#); Yamak, Gölgede Kalan İzler ve Gölgeleşen Bizler (2006); Mumcu, Rabıta (1987).

Dünya ve kuram — Ganser, NATO'nun Gizli Orduları (Griffin 2012); Bevins, Cakarta Yöntemi (Turkuvaz 2025 — künye doğrulanacak); Harvey, Neoliberalizmin Kısa Tarihi (Sel); Klein, Şok Doktrini (Agora 2010); Church Komitesi raporları (ABD Senatosu, 1975-76); Marx, 18 Brumaire, Bir Gencin Meslek Seçimi Üzerine Düşünceleri, Feuerbach Üzerine Tezler; Marx & Engels, Komünist Manifesto; Nâzım Hikmet, Yaşamaya Dair.

I.7 Uluslararası

- GAO, Security Assistance to Turkey (ID-82-31) — [PDF](#)
- IMF eLibrary, Türkiye 1980 stand-by — [IMF](#)
- World Bank Timeline, Turkey SAL — [DB](#)
- NCIA, Maven Smart System — [NCIA](#)
- Citizen Lab, Pegasus 45 ülke — [Citizen Lab](#)
- Der Spiegel / Snowden belgeleri, Türkiye — [archive.org](#)
- Ministerio Público Fiscal (Arjantin), lesa humanidad bilançosu — [fiscales.gob.ar](#)
- ConstitutionNet, Şili anayasa süreci — [constitutionnet.org](#)
- ANSA, Bologna davaları (2026) — [ANSA](#)

- Ganser, NATO's Secret Armies, Türkiye bölümü (Türkçe PDF) — [istihbaratalani](#)
- Gulen v. Chertoff, E.D. Pa. 07-2148 (16 Temmuz 2008) — Fuller, Fidas, Abramowitz mektupları; Fuller'in doğrulaması: [HuffPost](#)
- Eurostat veri setleri — I.1'deki bağlantılar

I.8 Hafıza örgütleri ve arşivler

- Devrimci 78'liler Federasyonu — [devrimci78liler.com](#)
- Sosyal Araştırmalar Vakfı — [sav.org.tr](#) · [kitap.savakademi.org](#)
- Tarihsel Adalet için Bellek Müzesi — [bellemekmuzesi.org](#)
- Görülmüştür — [gorulmustur.org](#)
- Hafıza Merkezi — [hakikatadalethafiza.org](#) · [1 Mayıs 77: cezasızlık](#)
- Demokrasi İçin Birlik — [demokrasiicinbirlik.org](#)
- Açık kaynak arşiv yazılımları (EK J için): Omeka (PHP/MySQL, GPL, Dublin Core); Mukurtu (Drupal, GPLv3; kültürel protokollerle erişim); CollectiveAccess (PHP, GPL); AtoM (AGPL 3.0, ISAD(G)/EAD)

I.9 Bilgi Müşterekleri yazıları

Site: [bilgimustereklari.org](#). Bu dosyanın dayandığı önceki yazılar (yayın sırasına göre değil, dosyadaki kullanım sırasına göre):

- Bedahet Tosun anma yazısı (23 Ağustos 2026) — "bir hayat neden yaşanır", kırk yıl mesai, kahramanlık anlatısına karşı süreklilik ölçütü (Bölüm 19, 21, 22; ithaf)
- 11 Eylül yazısı — Şili 1973 – 12 Eylül 1980 koşutluğu; ABD'nin darbe örüntüsü; Henze (Bölüm 5.4, 10)
- Yılmaz Güney yazısı — Yol, Duvar; 12 Eylül sineması; "ne aziz ne cani" (Bölüm 11, 13, 20)
- KVKK yazısı — "80'ler akımı" nostaljisi ↔ 1.683.000 fişleme (Bölüm 7, 10, 19)
- İHD 2025 raporu yazısı — İHD'nin 1986'da kuruluşu; rapor okuma yöntemi (Bölüm 8.9, 19.1)
- Barış Akademisyenleri yazısı — 1402'likler ↔ KHK'lı akademisyenler (Bölüm 13.4, 15, 16.4)
- Mızraklı yazısı — kayyım ↔ sıkıyönetim/OHAL aygıtı (Bölüm 15, 16.4)
- Bilişim Emekçisinin El Kılavuzu — 2821-2822'den 6356'ya işkolu barajı; klasik sendikacılığın sekiz yapısal sorunu; öz-denetim kartı (Bölüm 9, 18; EK H.3)
- Demokratik Eğitim dosyası — YÖK, zorunlu din dersi, müfredat (Bölüm 11, 12.3)
- Tekno-faşizm yazısı — depolitizasyondan tekno-kapitalist "bolluk" vaadine (Bölüm 10.4, 21.4)
- Palantir manifestosu ve Panoptikonun Kapıcısı yazıları — gözetim aygıtı; kanıt/aktarım/iddia yöntemi; "kritik altyapı" (Bölüm 10)
- Rusya Gerçeği dosyası — "insan yetiştirdi, kurum kurmadı" tezi (Bölüm 21)
- Gig Ekonomi dosyası — esnaf kurye mücadelesi (Bölüm 18.5)
- Muhalefet yazısı — sınıf görülmeden ne laiklik ne din tartışması gerçek muhalefet üretir (Bölüm 12.3)

Açık Çağrı: "12 Eylül Sözlü Tarih ve Anma Müştereği"

Muhataplar: Başta 78'liler Vakfı (78'liler Girişimi) ve Devrimci 78'liler Federasyonu olmak üzere; Sosyal Araştırmalar Vakfı (SAV); İnsan Hakları Derneği (İHD); Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TİHV); DİSK ve DİSK-AR; KESK; Türk-İş'e ve Hak-İş'e bağlı olanlar dâhil tüm sendikalar ve şubeleri; Diyarbakır Cezaevi Gerçekleri Araştırma ve Adalet Komisyonu; Tarihsel Adalet için Bellek Müzesi; Görülmüştür arşivi; Hafıza Merkezi; Fikri Sönmez Vakfı; Cumartesi İnsanları; üniversitelerin sözlü tarih ve toplumsal tarih merkezleri; 12 Eylül'ü yaşayanların aileleri; ve bu dosyanın asıl muhatabı olan genç yoldaşlar.

Gerekçe

12 Eylül'ün hafızası bugün dağınık, kısmen erişilemez ve kaybolmak üzeredir. Tanıklar yetmiş yaşını geçti. Elimizdekiler değerli ama birbirinden kopuk: Diyarbakır komisyonunun 517 görüşmesi, 466 adli tıp formu ve yaklaşık 7.000 sayfası ([sunum özetleri](#)); Bellek Müzesi'nin dava dosyaları ve yaklaşık 400 mekânlık işkence haritası ([bellekmuzesi.org](#)); Görülmüştür'ün cezaevi mektupları ([gorulmustur.org](#)); SAV'ın dijital kitaplığı ve Oğlunuz Erdal belgeseli ([kitap.savakademi.org](#)); Devrimci 78'liler Federasyonu'nun gezici Utanç Müzesi'nde toplanan belgeler; 78'liler Girişimi'nin Kazancı ve Diyarbakır çalışmaları; Gelecek Bizimle gibi sözlü tarih kitapları; DİSK arşivi; İHD'nin otuz dokuz yıllık raporları; ve ailelerin çekmecelerinde duran mektuplar, fotoğraflar, dava tutanakları. Bunların hiçbirisi ötekiyle konuşmuyor; çoğu aranabilir değil; bir bölümü tek bir kişinin ya da tek bir sunucunun ömrüne bağlı.

Mevcut envanter (ilk tarama, 11 Eylül 2026; kurumlarla doğrulanacak):

KAYNAK	NE VAR	BİÇİM	ERİŞİM	LİSANS	EKSİK
Diyarbakır Cezaevi Gerçekleri Araştırma ve Adalet Komisyonu (78'liler Girişimi, 2007-08)	517 görüşme, 466 adli tıp formu, ~7.000 sayfa; işkenceci listesi	yazılı, kısmen ses	sempozyum özetleri çevrimiçi; tam kayıtlar değil	belirsiz	aranabilir arşiv, açık lisans
Bellek Müzesi (2021-)	dava dosyaları, sözlü tarih, ~400 mekânlık işkence haritası, sorumlular kataloğu	çevrimiçi	açık	belirsiz	işyeri/mahalle hikâyeleri; diğer arşivlerle bağ
Görülmüştür	cezaevi mektupları ve belgeleri	çevrimiçi	açık	belirsiz	sözlü tarih; tanıklık protoköü
SAV (kitap.savakademi.org)	kitaplar, Almanak, sempozyum ciltleri, Oğlunuz Erdal	basılı + dijital	tükenebilir ücretsiz	yayın telifi	sözlü tarih kaydı
Devrimci 78'liler Federasyonu	Utanç Müzesi belgeleri, fotoğraflar, kampanya arşivi	fiziksel, gezici	sergi süresince	belirsiz	dijitalleştirme, çevrimiçi erişim
78'liler Girişimi	Kazancı anmaları, Diyarbakır komisyonu, tanıklıklar	karışık	sınırlı	belirsiz	tek arşiv
İHD (1986-)	yıllık raporlar, 12 Eylül bilançoları, suç duyuruları	yazılı, çevrimiçi	açık	belirsiz	tanıklık kaydı
DİSK / DİSK-AR	dava belgeleri, 12 Eylül raporu (2020), 1 Mayıs 1977 çalışması (41 ad)	yazılı, çevrimiçi	kısmen	belirsiz	ölülerin işyeri hikâyeleri
Gelecek Bizimle (Kor Kitap, 2026) ve benzeri sözlü tarih kitapları	üç yaşam öyküsü; tanıklıklar	basılı	satın alma	yayın telifi	ham kayıtların arşivlenmesi
Aileler	mektuplar, fotoğraflar, dava tutanakları, nüfus kayıtları	fiziksel	yok	—	her şey

İkinci gerekçe yöntemselidir. Bu dosyanın 22. bölümünde anlattık: anma kültürümüz kırk altı yılda bir kalıba oturdu — mezar, çelenk, slogan, fotoğraf. Kalıbı tutanların emeği büyüktür; ama kalıp, ölünün mücadelesinin yerine ölünün kendisini koyuyor. Bunun panzehiri yeni bir ritüel değil, bir kayıt yöntemidir: her anmanın ve her tanıklığın, kişinin **hangi koşullarda devrimci olduğunu ve mücadeleye nasıl katıldığını** kayda geçirmesi. Anmak, koşulları anlatmaktır; koşulları anlatmak, onları kaydetmekle başlar.

Üçüncü gerekçe sınıfsaldır. Var olan kayıtlar, doğal olarak, simgeler ve önderler üzerinedir. Oysa 650.000 gözcünün, 230.000 yargılananın, 30.000 işten atılanın büyük çoğunluğu adı bilinmeyen işçiler, öğretmenler, köylüler, memurlardır. Onların işyeri ve mahalle hikâyeleri hiçbir arşivde yok. Bu müşterek, önceliğini onlara verir: "sıradan devrimci"nin — Bedahet Tosun'un deyişiyle kırk yıl mesai yapanın — hikâyesi.

Beş soruluk protokol

Her tanıklık ve her anma kaydı aynı beş soruyla yapılır. Sorular basittir; bir tersane işçisi, bir kurye, bir öğrenci sorabilir.

# SORU	NEYİ KAYDEDER
1 Hangi koşullarda devrimci oldu?	yıl, kent, mahalle, işyeri/okul, aile, sınıf kökeni; o dönemin somut koşulu (sıkıyönetim, saldırı, grev, kuyruk)
2 Mücadeleye nasıl katıldı?	ilk adım: kim çağırdı, hangi olay, hangi örgüt/sendika/dernek/komite
3 Neler yaptı?	somut işler: grev, komite, dergi, mahalle savunması, cezaevi direnişi, sonraki kırk yıl
4 Bizim için neden önemli?	tanığın kendi yanıtı; kişinin kendi sözleri (mektup, şiir, ifade) — masumiyet ve pişmanlık atfedilmeden
5 Sınıfsal anlamı ne?	hangi sınıf çıkarına karşı, hangi sınıf çıkarı için; bugün hangi mücadeleyle bağlı

Kayıt kuralları: ses ya da görüntü kaydı + yazılı özet; tanığın açık ve yazılı izni (anonimleştirme ve erişim kısıtı seçeneğiyle); üçüncü kişilere ilişkin kişilik hakkı doğurabilecek iddialar için "iddia / aktarım / belge" etiketi; her kayda tarih, yer, görüşmecisi, kaynak belgeler; her kayıt Türkçe ve tanığın anadilinde (Kürtçe, Arapça, Zazaca, Ermenice...) yapılabilir ve öyle saklanır.

Teknik model

- Açık lisans:** tüm kayıtlar Creative Commons BY-SA 4.0 ile yayımlanır; tanığın istediği kayıtlar erişim kısıtlı tutulur (sürelili ya da anonim).
- Açık veri:** ortak bir veri şeması (Dublin Core temelli; kişi, yer, tarih, örgüt, işyeri, olay alanları); kronoloji veri seti (EK A'nın 1946-2026 kronolojisi başlangıç noktasıdır); tüm veri makine tarafından okunabilir biçimde (CSV/JSON) indirilebilir.
- Aranabilir çevrimiçi arşiv:** ad, yer, işyeri, örgüt, tarih, cezaevi, sorgu merkezi üzerinden arama; Bellek Müzesi'nin mekân haritasıyla, Görülmüştür'ün belge arşiviyle ve SAV kitaplığıyla karşılıklı bağlantı; ölü bağlantılara archive.org kopyası.
- Basılı yıllık derleme:** her 12 Eylül'de, o yıl toplanan tanıklıklardan seçilmiş bir cilt; SAV Almanak geleneğinin sözlü tarihe uyarlanması; ücretsiz PDF/EPUB, maliyetine basılı.
- Yazılım:** açık kaynak; seçim ortak kuruldur. Değerlendirdiğimiz seçenekler:

YAZILIM	AMAÇ	TEKNOLOJİ / LİSANS	SÖZLÜ TARİH İÇİN NOTU
Omeka (Classic / S)	koleksiyon yayınlama	PHP/MySQL, GPL, Dublin Core	en kolay kurulum; küçük-orta arşiv için yaygın; hızlı başlangıç
Mukurtu	topluluk mirası, kültürel protokollerle erişim	Drupal, GPLv3	hassas tanıklıklarda erişim kararını topluluğa (aile, örgüt) bırakır — kayıp ve işkence tanıklıkları için uygun
CollectiveAccess	müze/arşiv kataloglama ve yayın	PHP, GPL	zengin ilişkisel model (kişi-yer-olay-belge); kurulum ve bakım ağır
AtoM (Access to Memory)	ISAD(G)/EAD standartlı arşiv	AGPL 3.0, Artefactual	kurumsal, çok dilli; üniversite ve büyük kurum arşivleriyle uyumlu

Önerimiz: Omeka S ile altı ay içinde başlamak; erişim protokolleri gerektiren tanıklıklar için Mukurtu'yu ikinci aşamada değerlendirmek; verinin standart şemada tutulması sayesinde yazılım değişse de arşivin taşınabilir kalması.

Yönetişim

Müşterek, adı üstünde, kimsenin mülkü değildir. Sahibi, imzacı kurumların oluşturduğu **ortak kuruldur**; kurul, erişim kurallarını, yayın ilkelerini, yıllık derlemenin içeriğini ve yazılım seçimini belirler. Ailelerin ve tanıkların kurulda temsili zorunludur. Bilgi Müşterekleri kurulda oy sahibi değildir: **yalnızca altyapı ve emek sunar** — sunucu, kurulum, veri şeması, kronoloji veri seti, tanıklık protokolü ve formu, gönüllü görüşmecisi eğitimi, teknik bakım. Bir gün Bilgi Müşterekleri ortadan kalksa, arşiv açık veri ve açık lisans sayesinde kurulun elinde kalır; bu, tasarımın koşuludur.

İlk adımlar

- Eylül-Ekim 2026:** bu çağrının muhatap kurumlara iletilmesi; her kurumla bir ön görüşme; mevcut projelerin envanteri (kimde ne var, hangi biçimde, hangi lisansla).
- Kasım 2026:** ortak kurulun ilk toplantısı; veri şeması ve protokolün birlikte son haline getirilmesi; yazılım kararı.
- 13 Aralık 2026:** ilk uygulama — Erdal Eren, Sinan Suner ve Ercan Koca anmasında, beş soruluk protokolle en az on tanıklık kaydı; anmanın Bölüm 22'deki kılavuzla düzenlenmesi.

4. **1 Mayıs 2027:** 1 Mayıs 1977'nin 34-41 ölüsünün işyeri ve mahalle hikâyeleri için özel çağrı; DİSK ve 78'liler Girişimi'yle ortak.

5. **12 Eylül 2027:** arşivin çevrimiçi açılışı ve ilk basılı yıllık derleme.

Genç yoldaşlara

Bu çağrının en önemli muhatabı kurumlar değil, sizsiniz. Kurumlar çerçeveyi kurar; kaydı siz yaparsınız. Ailenizde, mahallenizde, işyerinizde 12 Eylül'ü yaşamış bir kişi bulun; beş soruyu sorun; kaydedin; izin alın; gönderin. Bir tanıklık, bir mezar ziyaretinden daha kalıcıdır — ve kimse sizi buna zorlamamışken yapılan bir iştir.

İletişim: bilgimusterekleri.org — bu çağrı dosyayla birlikte ayrı bir sayfa ve PDF olarak da yayımlanmıştır; imzacı olmak, mevcut bir arşivi bildirmek ya da bir tanıklık göndermek için aynı adres.

Bilgi Müsterekleri 11 Eylül 2026

Fotoğraflar: Kaynaklar ve Kullanım Koşulları

Dosyadaki fotoğrafların tamamı Wikimedia Commons'tan, açık lisanslı (kamu malı, CC0, CC BY, CC BY-SA) dosyalardır; her birinin altında fotoğrafçı, lisans ve Commons sayfası verilmiştir. Kural: telifli basın fotoğrafı (AA, Cumhuriyet, Milliyet arşivi) kullanılmaz, yalnızca bağlantı verilir; aile ve hafıza örgütlerinin arşivlerinden fotoğraf yalnızca yazılı izinle. Bu sürümde 1 Mayıs 1977'nin kendisi, Kemal Türkler, Tarış, Bahar Eylemleri ve Zonguldak için açık lisanslı fotoğraf bulunamadı; bu boşluklar için okurlardan ve arşiv sahibi kurumlardan (DİSK, Birleşik Metal-İş, GMİS, 78'liler, Bellek Müzesi, SAV) izinli fotoğraf bekliyoruz: <https://bilgimustereklari.org>

NO	BÖLÜM	KONU	FOTOĞRAFÇI / KAYNAK	LİSANS	COMMONS SAYFASI
F14	Bölüm 2	Yassıada havadan, 2015	Vasyatka1	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F16	Bölüm 2	Zürih, 10 Şubat 1959: Menderes ve Karamanlis Kıbrıs anlaşmasında	Herbert Behrens / Anefo	CC BY 4.0	bağlantı
F17	Bölüm 2	Cemal Gürsel, 7 Haziran 1960: Millî Birlik Komitesi'nin başı, 27 Mayıs'ın yüzü	THA	CC0	bağlantı
F18	Bölüm 2	Adnan Menderes'in maskı, Karşıyaka Millî Mücadele Parkı, İzmir, 2020	Ayratayrat	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F2	Bölüm 4	Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan'ın idam kararı belgeleri — Ulucanlar Cezaevi Müzesi, Ankara, 2025	Furkan Akkurt	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F51	Bölüm 4	Nihat Erim Washington'da, Mart 1972: 12 Mart'ın 'partiler üstü' başbakanı Nixon'ın konuğu	Robert L. Knudsen (Beyaz Saray)	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F3	Bölüm 5	Ecevit Beyaz Saray'da, 31 Mayıs 1978: IMF anlaşmaları, döviz darboğazı ve '70 sent'e muhtaç' Türkiye'nin yılı	ABD hükümeti fotoğrafı	kamu malı	bağlantı
F21	Bölüm 5	Taksim Meydanı, eski hava fotoğrafı	Gargarapalvin	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F23	Bölüm 5	Fatsa Meydanı, 2012	Eğitmen Mahmut	CC BY-SA 3.0	bağlantı
F22	Bölüm 5	Fahri Korutürk (arşiv fotoğrafı)	Bilinmeyen fotoğrafçı	kamu malı	bağlantı
F52	Bölüm 5	Alparslan Türkeş, genç subay (1930'lar-40'lar)	Kamu malı (Commons)	Kamu malı (Commons)	bağlantı
F1	Bölüm 6	MGK Başkanı ve Devlet Başkanı Kenan Evren, 1982 — 1982 Anayasası'nın referandum yılı	Bilinmeyen fotoğrafçı	kamu malı (Commons)	bağlantı
F24	Bölüm 6	DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk'ün (1929-1991) mezarı, Zincirlikuyu	Maurice Flesier	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F6	Bölüm 8	Diyarbakır Cezaevi, 2021	Mahmut Bozarslan / VOA	kamu malı	bağlantı
F8	Bölüm 8	Ulucanlar Cezaevi Müzesi'nde bir koğuş canlandırması, Ankara	Canercangul	CC BY-SA 4.0 (Wiki Loves Monuments Türkiye)	bağlantı
F7	Bölüm 8	Ulucanlar'da hücre içi, 2025	Furkan Akkurt	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F25	Bölüm 8	Ulucanlar Cezaevi Müzesi'nde sergilenen mahkûm nakil aracı, 2025	Aroyyo	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F53	Bölüm 8	Ulucanlar Cezaevi Müzesi'nin giriş kapısı, Ankara, 2025	Aroyyo	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F54	Bölüm 8	'Disiplin hücresi — zindan' kapısı, Ulucanlar, 2025	Furkan Akkurt	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F55	Bölüm 8	Koğuş kapısı üstünde tutsakların yazısı: 'Taş taşı ama laf taşıma' — Ulucanlar, 2016	Ankara'dan	CC0	bağlantı
F56	Bölüm 8	Ulucanlar'ın duvarında Nâzım Hikmet'in dizeleri, 2016	Ankara'dan	CC0	bağlantı
F57	Bölüm 8	Sincan Cezaevi girişi, Ankara, 2017: 12 Eylül'ün cezaevleri müze oldu, cezaevi rejimi başka duvarlara taşındı	Yıldız Yazıcıoğlu	kamu malı	bağlantı
F4	Bölüm 9	24 Ocak kararlarının mimarı Turgut Özal, Davos 1986: cuntanın ekonomisti, ANAP'ın başbakanı	World Economic Forum	CC BY-SA 2.0	bağlantı
F26	Bölüm 9	Augusto Pinochet, resmî fotoğraf, 1974 dolay	Şili Dışişleri Bakanlığı	CC BY 2.0 cl	bağlantı
F58	Bölüm 9	Vehbi Koç'un mezarı, Zincirlikuyu	Homonihilis	CC BY 3.0	bağlantı
F5	Bölüm 10	Kenan Evren ve Ronald Reagan, Beyaz Saray, 27 Haziran 1988	Beyaz Saray fotoğrafı (Reagan Kütüphanesi)	kamu malı	bağlantı
F27	Bölüm 10	Şili cuntası, 1973: Merino, Pinochet, Leigh, Mendoza	Biblioteca del Congreso Nacional de Chile	CC BY 3.0 cl	bağlantı

NO	BÖLÜM	KONU	FOTOĞRAFÇI / KAYNAK	LİSANS	COMMONS SAYFASI
F28	Bölüm 10	Brezilya, 1 Nisan 1964: Goulart hükümetine karşı darbe	Arquivo Nacional (Brezilya)	kamu malı	bağlantı
F29	Bölüm 10	Buenos Aires, 30 Eylül 1974: Şili eski Genelkurmay Başkanı Carlos Prats'ın bombalı araçla öldürülmesi — Operasyon Condor'un ilk sınır ötesi cinayetlerinden	UPI	kamu malı (Commons)	bağlantı
F32	Bölüm 10	Palantir standı, TechCrunch Disrupt, 2012	TechCrunch	CC BY 2.0	bağlantı
F59	Bölüm 10	10 Eylül 1980, ABD: Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya, ABD Hava Kuvvetleri'nin konuğu — darbeden iki gün önce	ABD Savunma Bakanlığı	kamu malı	bağlantı
F60	Bölüm 10	Operasyon Condor belgesi: Brezilya dış istihbaratının (CIEX) 334/77 sayılı raporu	Kamu malı (Brezilya Ulusal Arşivi)	Kamu malı (Brezilya Ulusal Arşivi)	bağlantı
F61	Bölüm 10	'Drop Palantir' — Aberdeen, 21 Şubat 2026	Lucas Kendall	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F35	Bölüm 12	Uğur Mumcu'nun 24 Ocak 1993'te bombayla öldürüldüğü otomobil, Eskişehir'de sergileniyor	Raicem	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F34	Bölüm 12	Fethullah Gülen'in cenaze namazı, ABD, 25 Ekim 2024	IJA Media group	CC0	bağlantı
F33	Bölüm 12	Necmettin Erbakan, 2006	Zest (tr.wikipedia)	CC BY-SA 3.0	bağlantı
F62	Bölüm 12	Diyanet İşleri Başkanlığı binası, Ankara	Vikiçizer	CC BY-SA 3.0	bağlantı
F63	Bölüm 12	4-6 yaş Kur'an kursu tabelası, 2024	Satirdan kahraman	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F64	Bölüm 12	Fethullah Gülen, Pensilvanya, 16 Temmuz 2016 — darbe girişiminin ertesi günü	AlphaX News	CC BY 3.0	bağlantı
F9	Bölüm 13	Yılmaz Güney'in Ulucanlar Cezaevi Müzesi'ndeki panosu	Ankara'dan	CC0	bağlantı
F38	Bölüm 13	Hannover, 23 Nisan 2016: DİDF bayraklarıyla gösteri	Bernd Schwabe	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F37	Bölüm 13	Yılmaz Güney'in mezarı, Père-Lachaise, Paris	Clayton Parker	CC BY-SA 2.0	bağlantı
F65	Bölüm 13	Cem Karaca ve Yol Arkadaşları, konser sonrası, 2005'ten önce	Zafer Şanlı	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F66	Bölüm 13	Şanar Yurdatapan, 2012	Küçükçekmece Belediyesi	CC BY-SA 2.0	bağlantı
F10	Bölüm 15	Alaşehir'de Kenan Evren anıtı, 2012	Quintucket	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F39	Bölüm 15	15 Temmuz Şehitler Anıtı ve Müzesi, Ankara, 2021	Wienerschmäh	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F67	Bölüm 15	Silivri Cezaevi önü, 9 Nisan 2016: 'Barış İçin Akademisyenler' bildirisi nedeniyle tutuklanan akademisyenler için eylem	Hilmi Hacaloğlu (VOA)	kamu malı	bağlantı
F68	Bölüm 15	Silivri Cezaevi, 2014	CeeGee	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F11	Bölüm 16	Yassıada'nın harabesinde duvar yazısı, 2013: 'Yassıada demokrasi adası olsun	Hamdigumus	CC0	bağlantı
F41	Bölüm 16	Recep Tayyip Erdoğan, 14 Haziran 2010 — 12 Eylül 2010 referandumundan üç ay önce	Yunanistan Başbakanlığı (A. Samaras)	CC BY-SA 2.0	bağlantı
F42	Bölüm 16	Kenan Evren'in cenazesi, Ankara, 12 Mayıs 2015: askerî tören, sancak örtülü tabut, tören kıtası	Yıldız Yazıcıoğlu	kamu malı	bağlantı
F69	Bölüm 16	Turgut Özal'ın anıt mezarı, İstanbul, 2023	Myrat	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F43	Bölüm 17	Şili 1980 Anayasası'nın imza sayfası	Bilinmeyen	kamu malı	bağlantı

NO	BÖLÜM	KONU	FOTOĞRAFÇI / KAYNAK	LİSANS	COMMONS SAYFASI
F12	Bölüm 19	Kenan Evren'in mezarı, Ankara, 2024	HalitBaris	CC0	bağlantı
F44	Bölüm 19	Cumartesi Anneleri, Galatasaray, 1995 dolay	MikaelF	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F45	Bölüm 19	Buenos Aires, 22 Mayıs 1985: cunta üyeleri mahkeme salonuna giriyor	Télam	kamu malı	bağlantı
F71	Bölüm 19	Tahsin Şahinkaya'nın mezarı (1925-2015)	Tarih	CC0	bağlantı
F72	Bölüm 19	Hebe de Bonafini (Plaza de Mayo Anneleri) cunta davasının duruşma salonunda, Buenos Aires, 25 Nisan 1985	Revista Gente	kamu malı	bağlantı
F13	Bölüm 22	Erdal Eren'in Karşıyaka Mezarlığı'ndaki kabri, Ankara, 2019	Pragdon	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F46	Bölüm 22	Karşıyaka Mezarlığı'ndaki 'devrimci adası', Ankara, Mart 2022: Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan, Hüseyin İnan yan yana; aynı adada Erdal Eren, Necdet Adalı, Sinan Suner, Ercan Koca	Modern primat	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F47	Bölüm 22	Deniz Gezmiş'in mezarı, Karşıyaka, 2007	Anıl Çiftçi Makril	CC BY-SA 3.0	bağlantı
F48	Bölüm 22	Mahir Çayan'ın mezarı, ölümünün 50	Modern primat	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F75	Bölüm 22	Ulucanlar'da idam edilenlerin listesi (1925-1983), müze panosu, 2016: Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan, Hüseyin İnan, Necdet Adalı, Mustafa Pehlivanoglu, Erdal Eren, Fikri Arıkan, Ali Bülent Orkan...	Ankara'dan	CC0	bağlantı
F76	Bölüm 22	Sosyalist Gençlik Dernekleri Federasyonu'nun 6 Mayıs anması, 7 Mayıs 2016: 'Bitti diyenler yanıldı, devrim yine kazanacak	Sosyalistgenclik	CC BY-SA 4.0	bağlantı
F50	Bölüm 1	Türkiye İştirakiyun Teşkilatları 1	TKP arşivi	kamu malı	bağlantı
F70	Bölüm 18	Tekel direnişine destek grevi, Ankara, 4 Şubat 2010	Sontilki	CC BY 3.0	bağlantı
F73	Bölüm 21	Gezi, 8 Haziran 2013: 'Taksim bizim, çarşı bizim, cadde bizim	Burak Su	CC BY-SA 2.0	bağlantı
F74	Bölüm 21	Gezi, AKM cephesi, 8 Haziran 2013: Deniz Gezmiş'in portresi ve 'Bütün iktidar emeğin olacak' pankartı	Burak Su	CC BY-SA 2.0	bağlantı

Nasıl eklenir: İzinli/açık lisanslı her yeni fotoğraf için dosya sayfası ya da izin yazısı, fotoğrafçı adı, çekim tarihi ve yeri kaydedilir; figs/foto/ klasörüne konur; metinde altyazı ve kaynakla yerleştirilir.